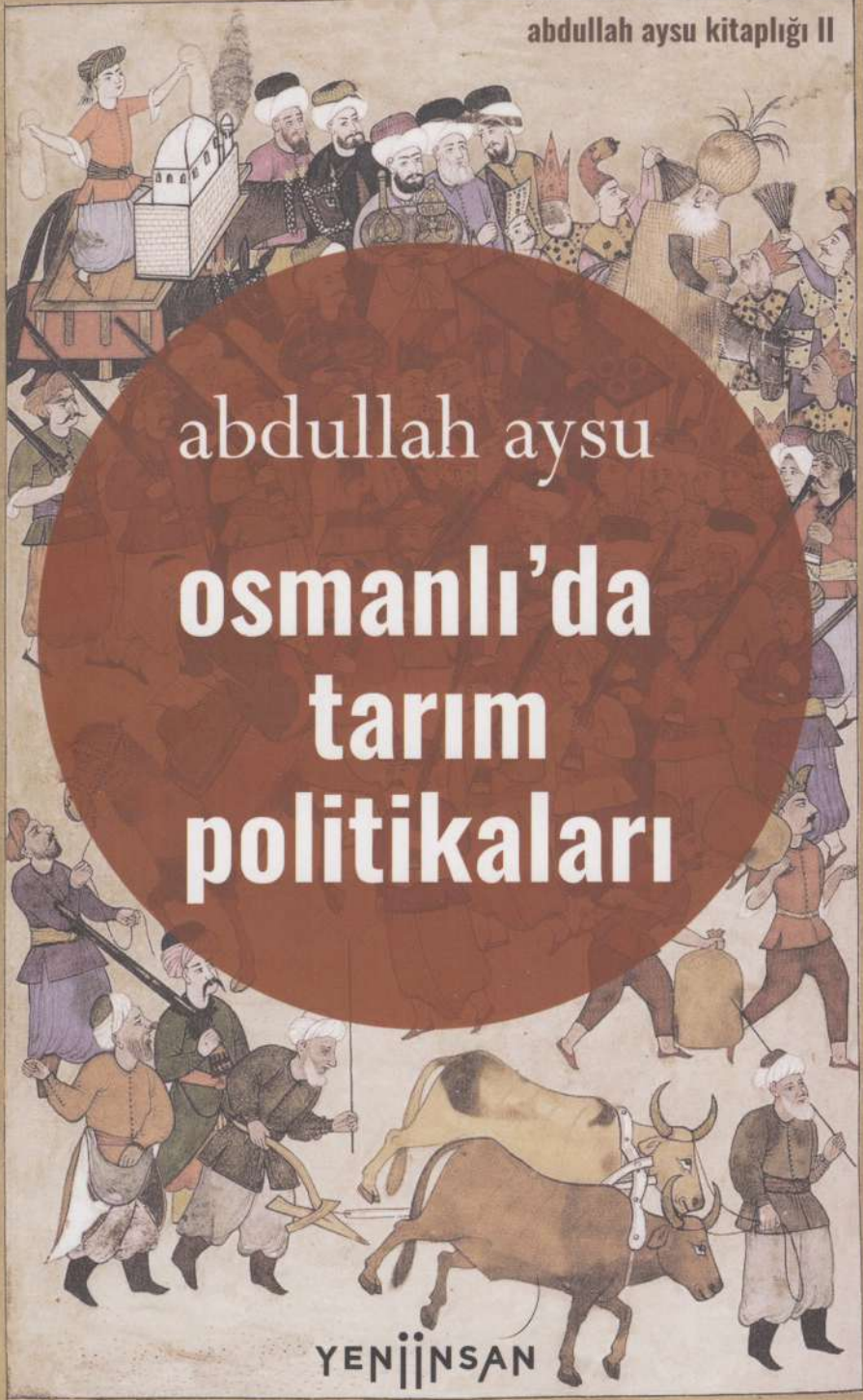
abdullah aysu kitaplığı II

abdullah aysu

osmanlı'da tarım politikaları

YENİİNSAN

Abdullah Aysu

1954 yılında Ankara'da doğmuştur. Çiftçilik ile uğraşan bir ailenin sekiz çocuğundan birisidir. 5 yıllık eğitimini aldığı zirai öğrenimle beraber 39 yıldır tarımla uğraşmaktadır. Tarım Bakanlığı'nda yedi yılı aşkın süre çalışmış, 12 Eylül 1980'den sonra bakanlıktan ayrılmak durumunda kalmıştır. Türkiye Ziraatçılar Derneği İstanbul Şube Başkanlığı, Türkiye Tarımcılar Vakfı Genel Başkanlığı yapmıştır. Hububat Üreticileri Sendikası (HUBUBAT-SEN) ve Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu(ÇİFTÇİ-SEN) Kurucu Genel Başkanlığı'nı yürütmüştür. İktisat fakültesi mezunu olan ve çeşitli uluslararası konferanslarda tarım, gıda ve ekoloji üzerine sunumlar yapan Aysu, *Türkiye'de Tarım Politikaları* (2001), *Tarladan Sofraya Tarım* (2002), *Avrupa Birliği ve Tarım* (2006), *Küreselleşme ve Tarım* (2008), *Topraksızlar 25 Yaşında* (2010), *Modern Dünya'da Tarım ve Özgürlük, MST- Topraksız Kır İşçileri, İki Damla Hayat: Su* ile *Kooperatifler* adlı kitapların yazarıdır. Birgün Gazetesi ve Bianet'te yazıları yayımlanmıştır. Özgür Gündem ve karasaban.net'te tarım, gıda ve ekoloji üzerine haftalık yazılar üretmiştir. Hâlen Yeni Yaşam Gazetesi'nde ekoloji ve tarım üzerine haftalık yazılar yazmaktadır.

OSMANLI'DA TARIM POLİTİKALARI

Abdullah Aysu

Yeni İnsan Yayınevi-242
Yeşil Politika Serisi-19
Osmanlı'da Tarım Politikaları
Abdullah Aysu
I. Baskı, İstanbul, Temmuz 2020
ISBN: 978-605-7764-30-0
Genel Yayın Yönetmeni: Aytaç Timur
Editör: Aytaç Timur
Editör Yardımcısı: Yağmur Poyraz
Kapak Resmi: Vehbî, Surnâme, Resim: Levnî, 1720-28. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet, 3593, s. 76a.
Kapak Tasarımı: İrem Derya
Dizgi: İrem Derya
Sertifika No: 12186

©Tohum Yayıncılık Turizm Reklam ve Sağlık Hizm. San. Tic. Ltd. Şti. 2020
Bostancı Mah. Prof. Ali Nihat Tarlan Cad. No: 76/12 Kadıköy, İstanbul
Tel: (0 216) 489 84 08
Tüm hakları saklıdır. Yayıncının yazılı izni olmaksızın, tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, hiçbir yolla çoğaltılamaz.
www.yeniinsanyayinevi.com
yeniinsanyayinevi@gmail.com
newhumanpublisher@yahoo.com
facebook/yeniinsanyayinevi
instagram/yeniinsanyayinevi
twitter.com/yeninsanyayin

Baskı: Asya Basım Yayın Sanayi Tic. Ltd. Şti.
15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli-Bağcılar-İSTANBUL
Sertifika No: 36150

OSMANLI'DA TARIM POLİTİKALARI

Abdullah Aysu

YENİİNSAN

İÇİNDEKİLER

Önsöz 15

I. Osmanlı'da Toprak Düzeni 19
İslami Toprak Sistemi 20
Araplar Arası Savaşta Toprak Durumu 21
Hristiyan ve Yahudilere Uygulanan Durum 21
Selçuklu 23
Bizans 27
Osmanoğulları 28
Osmanlı Devleti 28
Nişancılar 30
Üleş Sistemi 31
Mirî Arazi 33
Osmanlı'da Sipahi Teşkilatı 34
Tımarlı Sipahiler 35
Raiyetin (Çiftçilerin) İşletme Biçimleri 37
Çift-hane Sistemi ve Sipahi-Reaya İlişkisi 39
Tımar Sisteminin Dışındaki Mülkiyet İlişkisi 45
Osmanlı'da Tarım İşçiliği 52
Mirî Toprak Sisteminin Bozulması 53
Batı Kapitalistleşiyor, Osmanlı Durağanlaşıyor 55
Tımar Sistem Çatırdar 56
Taharri Memurları 57
Çift Bozan 59
Celali İsyanları 60

Mültezim 60
Ayanlar ve Mültezimlerin Nüfuz Alanınını Büyütmesi 65
Anadolu ve Balkanlarda Ayanlar Özerkliklerini İlan Ederler 67
Malikâneler 67
Arazi Kanunnamesi 73
Kaydı Hayatlar 78
Çiftlikler 78
İşbirlikçiler ve Batı 80
Toprakların Yabancılara Satılması 83

II. 16. Yüzyılda Tarım 86
16. Yüzyilda Köylünün Durumu 90
Tımarın Yerini Mültezimlerin Çiftlikleri Alır 92
Çiftlikler 93

III. 17. ve 18. Yüzyılda Tarım 97

IV. 19. Yüzyılda Tarım 101
Tanzimat Fermanı'yla Öşür Yüzde 10 Olur 102
Tanzimat Dönemi'nde Tarım 103
İç Pazar 109
Yabancılara Mülkiyet Hakkı 109
Tarımsal Mal İhracatı 110
Meşrutiyet ve Tarım 111
Ege Bölgesi Batı'nın El Koyduğu ve
En Çok Bütünleştiği Bölge Olur 115

V. Osmanlı'da Ticaret ve Tarım 120
Osmanlı'nın Tarımsal İhracat ve İthalatı 121
Tarımsal İthalat 125
Tarımsal İhracat 126
Tanzimat ve Serbest Ticaret 131
Osmanlı Tarımında Kapitalist Şirketler 133
Şirketler; Üretiyor, İşliyor, Pazarlıyor 135
Osmanlı'da İkili Anlaşmalar 137
1838 Ticaret Sözleşmesi 140
Osmanlı'nın Kapitalist Dünya ile Buluşması 140
1838 Ticari Sözleşmesinin Siyasi Sonuçları 146

1860 Yılındaki Osmanlı Maliyesi Hakkındaki İngiliz Raporları 147
1861 Ticaret Sözleşmesi 148

VI. Osmanlı'da İç ve Dış Borçlar 151
İç Borçlar 153
Dış Borçlar 154
Osmanlı'da İktisadi, Askeri ve Mali İflas 160
Muharrem Kararnamesi 161
Düyun-u Umumiye 169
Bağımlılığın Topluma Yansıması 172

VII. Osmanlı'da Tütün Politikaları 174
Osmanlı Tütünle 17. Yüzyılda Tanışır 174
Tütünden Alınan Vergiler 176
Gümrük Vergisi 177
Mukataa ve Eshamlı- Malikâne Mukataalar 177
Tütün Tarımı 178
Tütünün Devlet Kontrolüne Alınması 179
Bay Foster ve Lord Hobart Raporu 180
Fuat Paşa'nın Tütün Hakkındaki Raporu 7 Aralık 1861 181
Tuz Yönetimi 183
Tütün ve Tütün Mamullerinin İthalatının Yasaklanması 184
Duhanın İnhisar Altına Alınması 185
Tütünde İlk İnhisar 187
Duhan Resmi Hakkında Nizamname 188
Reji 190
Üreticinin de Tüketicinin de Sorunu Reji 191
Kolcular: 20 Bin Ölü 193
Reji Şirketi'nin Kurtuluş Şartnamesi ve Yorumu 195

VIII. Osmanlı Toplumunda Sınıflar 197
Osmanlı'da Devlet 200
Devlet Merkezi Yapı-Bürokrasi Hâkim Olur 201
Osmanlı'da Köylülük: Reaya 204
İhtiyaç Fazlası Mallar Mübadele Edilir 206
Osmanlı'da Reaya; Bağımlı, Üreten ve Sömürülendir 207
Raiyet Oğlu Raiyet 208
Reaya Toprak İlişkisi 209

Bazı Köyler Vergiden Muaf Tutulur 210
Köylerde Sömürü Ağı 211
Reaya Sömürüsünde Rantın Rolü 212
Osmanlı'da Köyler Hep İhmal Edilir 218
Osmanlı'da Tarım İşçiliği 220
Çeltikçi Reaya 221

IX. Osmanlı'da Tarımsal Vergiler ve Köylülük 222
Osmanlı'da Vergiyi Üç Grupta Toplayabiliriz 227
Şer'i Vergiler: Öşür 228
Tanzimat Sonrası Örfi Vergiler: An Cemaatin Vergi 235
Emlak, Arazi ve Temettü Vergilerinin Ayrılması 235
Vergilere Direnme 236
Osmanlı Dönemi'nde Vergide Sahtecilik 237

X. Osmanlı'da Tarımsal Eğitim 240
Halkalı ve Bursa Ziraat Okulları 241
Bütçe Yetersizliği 246
Tarımsal Eğitim, Bürokrasi ve Yararlık 247

XI. Osmanlı'da Nakliye, Demiryolları ve Tarım 249
Taşıma Teknolojisi 249
Demiryolu 251
Demiryolu Tarihçesi 252
Demiryolunun Ülke Tarımı Üzerindeki Etkisi 267
Demiryolu, Almanlar ve Tarım 267

XII. Osmanlı'da Banka ve Sigorta Şirketlerinin Gelişmesi ve Tarım 270
Osmanlı Bankası Kurulur 276
Osmanlı Tarımında Kredi 278
Memleket Sandıkları Kurulur (1863-1883) 278
Memleket Sandıkları'ndan, Menafi Sandıkları'na 282
Menafi Sandıkları'nın Yerini Ziraat Bankası Alır 283
Osmanlı Tarımında Sigortacılık 299
Milli Aydın Bankası (Tarişbank) 300

XII. Osmanlı'da Kırsal Nüfus ve Tarım 308
Nüfus, Savaş ve İsyanlarda Telef Olur 309

Osmanlı'da Nüfus Sayımları 310
Nüfus ve Göç 314

XIV. Osmanlı'da Kentlerin İaşe Sorunu ve Tarım 317
Kentlerin Et İhtiyacı ve Fiyat Politikaları 318
İstanbul'un Et İhtiyacı ve Orta Anadolu Kürtleri 319
Osmanlı'da Zahire Borsası 320
Osmanlı'da Zahire Nezareti ve Hububat Fiyat Politikaları 321
Ziraat Nezareti'nin Kuruluşu ve Görevleri 322
Zahire Nezareti'nin Çalışma Alanları 323
Mirî Mubayaa Yerine Rayiç Mubayaa 324

XV. Osmanlı'da Tarımsal Kooperatifçilik 331
Kooperatife Doğru: Önce Bilinçlenme! 336
Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Şirketi Kurulur 339
Bir Direnç Örneği: Vali Rahmi Bey 339
Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi 340
Kooperatif Savaş Yaralarını Sararken Eğitime de Katkı Koyar 342
Bir Doğru, Bir Yanlış 343

XVI. Osmanlı'da Tarıma Dayalı Sanayi 347
İpek Sanayi 348
Kozadan Kumaşa İpek 351
Pamuk Sanayi 351
Yünlü Sanayi 353
Tütün Sanayi 353
Un Sanayi 356

XVII. Osmanlı Tarımında Devlet(Kamu) Teşkilatı 357
Tanzimat Dönemi, Devlet ve Tarım 357
Ziraat Müdürleri Atanır 358
İlk Ziraat Nezareti (Tarım Bakanlığı) Kurulur 358
Meşrutiyet Dönemi 364

XVIII. Ziraat Odası 366

Sonsöz 370

Seçilmiş Kaynakça 373

Teşekkürler

Ömer Ateş Kızıltuğ,
Erhan Üney,
Cemile Çakır,
Önder Aysu,
Deniz Kırımsay.

ÖNSÖZ

Bu bir tarih araştırması değil. Osmanlı'ya biraz sosyal, biraz politik nazar atan bir çalışmadır. Düne bakarak bugünkü yaşamımızı anlama çabası da denilebilir. Zira, bugün yaşadıklarımız ve bize yaşatılanlar geçmişimizin izini taşımakta ve adeta onu tekrar etmektedir.

Başlangıçta askeri fetihler, ipek yolundan elde edilen gelir ile reayadan alınan öşür vergisi sayesinde ayakta duran Osmanlı'nın; fetihleri yapamaz duruma gerilemesi, ipek yolunun eski önemini kaybetmesi sonucunda sadece reayadan alacağı vergiye muhtaç kalması, sömürüyü nasıl katmerlendirdi? Katmerli sömürüyü sürdürmek için Osmanlı nasıl zalimleşti? Bu katmerli sömürüyle aslında belki de çokça bilinen tekrarlandı.

İkili anlaşmalarla, Osmanlı'nın batılı ülkelere sağladığı imtiyaz, kendi sanayi, ticaret ve tarımının iç dinamiklerini dinamitlemiş adeta.

Osmanlı'nın içine düştüğü borç girdabı yakın geçmişimizin IMF ve Dünya Bankası borç anlaşmaları ve yaptırımlarıyla neredeyse özdeş.

Batılılar, Düyun-u Umumiye'nin çevirdiği dalaverelerle hem sömürülerini artırması hem de "devlet içindeki devlet olma" durumları, Osmanlı'nın bağımsızlığını nasıl derinden yaraladığı "ibret dersi" niteliğinde. Bir ülke nasıl batırılır, ayrıntıları Düyun-u Umumiye'de alenen "saklı".

Tütün üreten reaya ile içicilere uygulanan yaptırımlar sonucu oluşan çatışma ortamı, yirmi bin kişinin hayatını yitirmesine neden olduğu bilinen başka bir gerçek. Borç karşılığı şirketlere veri-

len, adına Reji denilen ve her maddesi sömürü, baskı ve zulüme yol açtığı yoruma gerek bırakmayacak sarihlikte.

Sosyal devletlerin elinde, toplu taşımacılık ve nakliyeyi kolaylaştırıcı olarak değerlendirilebilecek olan demiryolları, şirketlerin hegemonyasında nasıl acımasız bir sömürü aracına dönüştüğü, Osmanlı'da bir başka gerçeklik olarak karşımıza çıkmakta. Doğru aracın yanlış kişi ve kesimlerin elinde ne kadar zararlı hale dönüştüğünü/dönüşebileceğini ve güçsüzlerin nasıl yönetildiğini/yönetileceğini göstermesi bakımından Osmanlı'nın demiryolu macerası "iyi bir örnek."

Yüzyılların geçmesinin ardından, çöküş döneminde tarımsal eğitimin, ihtiyaç olarak fark edilmesi Osmanlı açısından geç bir refleks olsa da cumhuriyet dönemi tarımsal eğitimin köklerinin nerede olduğunu göstermesi bakımından önemli.

Tarımın resmi örgütlenmesinin başından itibaren Ticaret Bakanlığı bünyesinde kurgulanması, bugünkü tarımdan ticarete ve sanayiye kaynak aktarma politikalarının kökeninin geçmişini göstermekte. Ayrıca tarım sektörünün bağımsız örgütlenmemesi/örgütlenememesi tarımsal kooperatiflerin yakın zamana kadar neden hala Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın bünyesinde örgütlendirildiğine ve yönlendirilip, yönetildiğine kılavuzluk etmekte.

Ziraat Odaları'nın zaman zaman Ticaret Odası'nın alt birimi olarak işlevlendirilmesi, yukarıdan aşağıya emirle kurdurulması ve emirle kapatılması o günden bugüne neden bağımsız olamadığının bir göstergesi belki de.

Osmanlı, son dönemlerinde yabancı büyük şirketlere karşı, kırsalda kooperatif örgütlülüğüyle karşı çıkma becerisi göstermiş ve başarılı da olmuş. Bugün de kırsalın en önemli direnç noktaları olan kooperatiflerin bu başlangıç noktasına dönülerek bakılması, yöneticilerine ve güdümlü hükümetlere nasıl çıkış yapılacağını biraz hatırlatabilir, onları "aslını unutan haramzede" olmaktan kurtarabilir.

Reayanın, toprağın sadece kullanma hakkına sahip olması yani alıp satamaması, sipahininin toprağın ölçeğini büyütmesine izin verilmemesi, toprak ölçeği konusunda eşitliğin sağlanması gibi Osmanlı'nın iyi yanları kredi sisteminin imece ile oluşturulmasında da kendini gösteriyor. İmece ile, yani reayanın birlikte alınteri dökerek biriktirdiği paralarla kurulan, sandıklar ve sektör bankası

olan Ziraat Bankası'nın ortaya çıkması iyi, ancak Osmanlı'nın bu iyi yanlarının dönemin sermayedarları tarafından bozulması, talan edilmesi yürek burkucu.

Medyada, basında, sempozyumlarda (bilgi şölenlerinde), kimi açık oturumlarda hatta günlük yaşamımızda bile Avrupa ile kıyaslama yapar dururuz. Osmanlı politikaları anlatılırken sosyal gelişmeleri, hele tarımından söz ederken, tarımda kullanılan teknoloji ve ticaret ilişkilerindeki imtiyazlardan söz etmemek olmazdı. Avrupa ve Osmanlı'nın eş zamandaki gelişkinlik düzeyine, olayların ve gelişmelerin karşısındaki politik tutum alışlarına bu nedenle değinmek gerekti.

Evet, bilindiği gibi dün varolan, sömüren zalimler bugün de var. George Santayana:[1] "Geçmişi hatırlamayanlar, onu bir kere daha yaşamak zorunda kalırlar." diyor ve haklı. Bu çalışma geçmişi hatırlayarak yarınlarda sömüren zalimlerin olmayacağı dünya çabasına az da olsa bir katkısı olursa amacına ulaşmış olacaktır.

Abdullah Aysu

1 George Santayana: İspanyol asıllı Amerikalı felsefeci, şair, oyun yazarı, eleştirmen ve romancı.

I. Bölüm
OSMANLI'DA TOPRAK DÜZENİ

Osmanlı ülkesinde "sapan girip ziraat yapılan yerler mülk olmaz."[2]

Uzun süre göçebe hayatı süren Türkler, toprağa yerleştikten sonra İran'daki Büyük Selçuklu Devleti'nin himayesine girer. Malazgirt Savaşı'ndan (1071) sonra Türkmen aşiretler kitleler halinde Anadolu'ya geçer ve burada Anadolu Selçuklu Devleti kurulur.

12. ve 13. yüzyıl başlarında göçler iyice yoğunluk kazanır. 13. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu, Moğolların çok yoğun istilasına uğrar. Moğolların önünden kaçan Türkmen aşiretleri Anadolu'ya gelip Batı Anadolu'ya doğru uzandıkça, Bizans toprakları üzerinde bir tehdit ve baskı unsuru oluşturmaya başlarlar. Anadolu Selçuklu Devleti, Moğol istilasının altında çözülmesinden sonra kurulan Türk Beylikleri kırsal alanda göçebe nüfusunun artmasına neden olur. Yerleşik tarım yapan Hristiyan halk ile aralarında zaten varolan sorunlar çoğalır, gerginlikler daha da artar.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin çözülmeye başlamasıyla Türk Beylikleri ve özellikle Osmanlı Beyliği'nin Bizans toplumu arasındaki etkileşimle yeni bir imparatorluk biçimlenir, gelişir.

Osmanlı Beyliği'nin biçimlenişinde içinden çıktığı Selçuklu Devleti ile ilişki ve çelişkiler yaşadığı Bizans etkili olur. Bazı uygulamalarda her iki devletten de (Bizans-Selçuklu) esinlenir Osmanlı. Bu bakımdan her ikisinin toprak düzeni ve idaresine kısaca bakalım. Ama daha önce hem Seçuklu'nun hem de Osmanlı'nın

2 Sencer Divitçioğlu, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Kırklareli: Sermet Arkadaş, 1981, s.45.

toprak rejiminin temelini oluşturan, yol göstericiliğini/açıcılığını yapan İslamiyet'te Toprak Rejimi'ne bir göz atalım.

İslami Toprak Sistemi

İslami fetihlerin başladığı ilk dönemlerde toprak "ganimet" hukuku içerisinde değerlendirildi. Ganimet, ilk başlarda savaşta Müslüman olmayanlardan ele geçirilen silah, binek hayvanı ve tüm taşınabilir mallar ile taşınamaz malları kapsamaktaydı.

Ganimet, temelini Kur'an'dan alıyordu. Ganimet hukukuna göre, ganimetin beşte biri Allah'ın sayılmıştır.[3] Bedir Savaşı'ndan hemen sonra inen "Bilin ki ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allahın... Resulünün... dür"[4] şeklindeki ayetle Arap reislerinin ganimetten pay alma geleneği başladı ve devam etti. Ganimetin geri kalan beşte dördü ganimet hukukuna göre savaşa katılanlar arasından pay edilmesi öngörüldü.

Ganimetin toprak alanındaki durumunu Sencer Th. W. Juynboll'dan şöyle aktarıyor: "Muhammed'in Medine'den çıkardığı Yahudi Beni Nazirlerin tarla ve hurmalıklarıyla ilgili uygulamalarda ortaya çıkmıştır. Bu toprakların savaşarak değil, barış yoluyla ele geçirildiği gerekçesiyle Muhammed, onları kuşatmaya katılanlar arasında ganimet olarak paylaştırmayarak, ihtiyacı olan muhacirlere vermeyi kararlaştırmıştır. Medine'den sürülen iki Yahudi topraklarının da Peygamber'in payına düşen dışında kalanlar savaşa katılanlar arasında pay edilmiştir. [5] Fetihlerde kazanılan topraklar savaşa katılanlar arasında bu biçimde paylaştırılırdı.

Müslümanlarla ilgili toprak rejimi ise farklı bir yol izledi. Bu konuda Kur'an'daki 6/141: "O çardaklı çardaksız bağları, o meyveleri ve tatları çeşitli hurmaları, toprak ürünlerini, zeytinleri, narları, birbirine hem benzer hem benzemez bir biçimde yaratıp yetiştiren O'dur. Her biri ürün verdiği zaman ürününden yeyin, devşirildiği ve toplandığı gün de hakkını (sadakasını) verin, israf etmeyin." şeklindeki ayet aslında toprakta yetişen ürünlerin hangilerinden vergi alınacağını belirtti, altını çizmiş oldu. Tarımsal

3 Jullus Wehausen, *Arap Devletleri ve Sukutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1963, s.14.
4 Kur'an, 8/41
5 TH. W. Juynboll, Fey Maddesi (İslam Ansiklopedisi), Aktaran: Muzaffer Sencer., s.211.

alanda alınan vergiler onda bir anlamına gelen "uşr"(öşür) olarak isimlendirildi.

Araplar Arası Savaşta Toprak Durumu

İslam'ın ilk yayılma döneminde putperestler ile olan çatışmada Araplar, ya İslam'ı kabul etmiş ya da kılıçtan geçirilmişlerdir. İslam'ı kabul eden Arapların toprakları ellerinden alınmamış, öşüre bağlanmış, toprakları kendilerine bırakılmıştır. Diğerlerinin toprakları fatihler arasında ganimet olarak pay edilmiş, yalnız onlardan da yine öşür alınmış, başka bir deyişle öşür kuralları çerçevesi içine konulmuştur.

Hristiyan ve Yahudilere Uygulanan Durum

Araplar arasındaki toprak rejiminin İslami kuralları böyle oluşurken Hristiyan ve Yahudiler gibi "ehl-i kitab" olanlarda ise durum farklı seyretmiştir. Hristiyanlar ve Yahudiler arasında İslam'ı kabul edenler ile vergi yükümlülüğü altına girenler olarak iki biçim oluşmuştur. Bu iki kategorinin dışında kalanlar, yani savaşmayı seçenler ise yenildiklerinde, kendileri tutsak, mal ve tarlaları Araplar arasında ganimet olarak üleşilmiştir.
Bir şehir veya bölge barış ile teslim olduysa halka hayatı bağışlanmıştır. Mülkü bırakılmış, sadece teslim anlaşmasında belirlenen vergi miktarını vermekle yükümlü kılınmıştır. Taşınamaz malların ordunun askerleri tarafından paylaşılması yararlı olmayacağı, mali sakıncalar doğuracağı düşüncesiyle Muhammed vergi ödemeleri koşuluyla eski sahiplerine bırakmış, fakat gelirinden savaşçı ve varislerine aylık bağlanması uygun görülmüştür.

Fey

Fey'in Kur'an'daki anlamı; "Allah'ın, onlar(ın malından) Peygamberi'ne verdiği fey(e gelince) Siz bunun üzerine ne ata ne deveye binerek koşmadınız."[6] ayetiyle çabasız sağlanan ganimet şeklinde belirlenmiştir. Bu bakımdan başlangıçta ganimet kavramı ikili biçimde uygulanmaktaydı.

Muhammed'in ölümünden sonra fey arasında bir ayrım çık-

6 Kur'an, 59/6.

mış, durum şöyle biçimlenmiştir.

Ganimet, tutsakları da içine alan taşınabilir mallar şeklinde tanımlanarak, önceden olduğu gibi savaşçılar arasında paylaştırılmıştır. Fey ise üzerinde oturanlarla birlikte, taşınamaz mallar anlamında paylaşılmadan haraç karşılığında eski sahiplerinde bırakılmıştır. Vergileri her yıl memurları kanalıyla toplayan devlet, askerle belirli bir aylık ödeyerek geri kalanını devlet hazinesine katmıştır.[7]

Feyin sözlük anlamı geri dönme. Sencer, Ö. Lütfü Barkan'dan aktarıyor: "Peygamberin ve Halife Ömer fethedilen topraklardan bütün Müslümanların yararlanabilmesi için belirlediği vergilerle, değişik oranlarda olmakla birlikte temel alınmıştır."[8]

Cizye-Haraç

Kitap dinine bağlı olan Hristiyan, Yahudilerin korunmaları karşılığında yüklenen kişi başı vergi olan Cizye'nin yanında Fey'in alanca genişletilmesinden haraç vergisi ortaya çıkmıştır. Haraç Müslüman olmayanlardan alınan vergi, topraktan veya gelirlerden alınan paydır. Araziden alınana "arazi haraciye" denmektedir. Müslüman olmayanlardan alınan haraç ve cizye "beytülmal", Müslümanlardan alınan "beytülsadaka" adlı kasalarda toplanırdı.[9]

I. Ömer döneminde haraç topraklar görünüşte kanuni bir engel olmadığından satış veya başka değişik yollarla Arapların eline geçmiştir. Bir Müslüman'dan haraç toprak satın alınamayacağı için vergi bağışıklığı talep edilmiş, diğerleri ise İslam dinine girerek vergiden kurtulma yoluna gitmiştir.[10]

Bu vergiden kurtulma samimiyetsizliğinin önüne geçmek, bu amaçla girişilen suistimaller için çareler aranır ve bulunur. II. Ömer döneminde haraç toprakların Müslümanlara satılması yasaklanır.[11]

---

7 Jullus Wehausen; age., Aktaran: Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toprak Yapısı*, İstanbul: May, 1982, s.214.

8 Ö. L. Barkan; *Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları*, İstanbul: Ülkü Yayınları, 1938, s.238. Aktaran: Muzaffer Sencer; age., s.215.

9 Ebulula Mardin, İslam Ansiklopedisi, "Haraç" maddesi.

10 C. Brockelman, *İslam Milletleri Ve Devletleri Tarihi*, s.57. Aktaran: M. Sencer; age., s.216.

11 C. Brockelmann; age, s.84, Aktaran: Muzaffer. Sencer; age., s.217.

Sencer; "İslam topluluğunun ortak malı olan haraç toprakların özel mülk olarak satışının yasaklanması, bu toprakları işleyenlerin din değiştirerek İslam'ı benimsemeleri halinde ortak mülk niteliği kazanması, mirî toprak rejimine bir başlangıç sayılabilir" demektedir.

Mirî arazinin oluşması bu süreçleri aşarken, iktanın oluşumunu Ö. L. Barkan şöyle açıklamaktadır: "Peygamber, Allah'ın vekili ve Müslüman topluluğun başı olarak, başlangıçta bu topraklarla sahipsiz işlenmeyen diğer boş yerleri serbestçe tasarruf ettiğinden, bir kısmını bazı Müslümanlara mülk olarak ikta etmiş ve böylece ikta sisteminin temellerini atmıştır."

W. Bijokman; "Gerçekten ilk toprak iktası, Araplar tarafından fethinden önce Suriye'de, bizzat Muhammed tarafından yapılmıştır." diyor.[12]

İslam'da toprak rejimi en genel hatlarıyla böyle. Bu rejim, Selçuklulara da Osmanlılara da yol göstermiş; toprak sistemi bu temeller üzerinden içeriklendirilerek uygulanmıştır.

Selçuklu

Göçmen ailelerinin, Asya ve İran üzerinden Anadolu'ya yoğun bir şekilde geldiklerinden söz etmiştik. Bunlar göçerdirler, aslında. Anadolu'ya gelen göçebe gruplar, gelir gelmez parçalanarak değişik yerlere dağıtılırlar.

Bu göçerler göçtükleri yörelerde gerek yerleşik halk, gerekse merkezi yönetimlerle anlaşmazlığa düşer, çatışır ve bazı zamanlar ayaklanırlar. Ancak merkezi yönetimin iskân politikası ile ideolojik ve siyasal baskıları sonucunda göçerlerin önemli bir bölümü, köy toplulukları haline dönüşür, onlar için yeni olan başka bir yaşam ve yeni bir üretim tarzı içinde yerlerini alırlar.[13]

Oğuzlara bağlı Dakakoğlu Selçuk, Selçuklu Devleti'ni kurar (1073). O dönemlerde Anadolu'ya göç hala devam etmektedir. Anadolu'ya gelen göçebe gruplar, gelir gelmez parçalanarak değişik yerlere dağıtıldılar.

Selçuklu fetihler sonucunda ele geçirdiği toprakları belli bir

12 W. Bijorkman, *İslamda Sermayenin Zuhuru* (Türk Hukuk İktisat Tarihi Der.). Aktaran: Muzaffer Sencer, age., s.219.

13 İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara: TODAİE Yayınları, 1979.

düzen içinde yönetti. Selçuklu'da toprak düzeni, Türk sosyal örgütüyle, İslami toprak sisteminin sentezi biçiminde şekillendi. Selçuklu, beylikleri örgütleyerek politik birliği sağlarken, başlangıçta beylik reislerine yurt bağışlamış, toprak sistemini öyle yönetmiştir.

Göçlerin beslenme gereksinimi olduğu gibi, sürekli göçlerle ele geçirilen yerlerdeki yerleşimlerde de beslenme sorunu doğmuş, bu ortaya önemli bir tüketim sorunu çıkarmıştır. Dolayısıyla Selçuklu, bozkırlarda beslenme sorunlarını çözme amaçlı sürekli yağma temelli akınlar düzenlemiş, göçebe beylikleri de talanı gerçekleştirebilecek askeri temelli örgütlemiştir.

Sencer; "Göçebe nüfus akınının devamı, üretim güçlerinin yetersizliği yüzünden tüketim sorunun varlığını sürdürmesine yol açmış, bu da, sorunun çözümü yolunda savaş ve fetihleri zorunlu kılmıştır. Savaş ve fetihler bir ordu şeklinde örgütlenmeyi gerektirdiğinden, merkezi otoritenin kontrolu altındaki üretim güçleri, bu amaca yöneltilmiş ve bunun sonucu olarak ikta (tımar) sistemine askeri bir nitelik kazandırmıştır."[14]

Toprak sistemi de başlangıçtaki gibi işlememiş, işletilmemiş, yani merkezi otorite göçebe beylik reislerine toprağı yurt olarak dağıtmaktan vazgeçmiş, gelirinden yararlanmak üzere ikta etmesi biçiminde değiştirmiştir. Başka bir deyişle, askeri görevlere göre yapılan yurt bağışlama durumu süre içerisinde yerini bir yere ait vergilerin bağışlanmasına dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm aynı zamanda beylikleri göçebelikten çıkarmış, yerleşik düzene geçmesini getirmiştir.

Yeni değişime göre savaşlarda elde edilen topraklar hükümdarın olarak kalmış, Hükümdar adına görevli bir memur, toprağı işleyebilen *reaya*ya[15] verilmştir.

Anadolu Selçuklu Devleti, Bizans'tan fethettiği topraklarda devlet mülkiyetine dayanan *ikta*[16] sistemini kurmuş ve sürdürmüştür.

Sencer [17], "...Toprağa bağlı bir ordu kurulunca, hem büyük bir

14 Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toprak Yapısı*, İstanbul: Ant, 1969, s.221.
15 Reaya: Köylü, aynı zamanda Arapça'da sürü anlamına gelen bir kelimedir.
16 1250'lerden sonra ikta tarım alanları üstünde miras ile geçen, alınıp satılabilen yani mülk niteliğindeki hakları anlatmak için kullanılmıştır.
17 Muzaffer Sencer, *Toprak Ağalığının Kökenleri*, İstanbul: Tel, 1971.

kütle göçebelikten kurtulacak, hem de düzenli bir gelire kavuşturulacak, baskın ve yağmalarla geçinen güvenlik bozucu bir öğe olmaktan çıkarılacaktı." diye açıklar.

Devlet aslında ikta sahipleri aracılığıyla temel üretici güç olan köylü ile bağlantı kurmuş olacaktı. Akdağ[18]; "Devlet asıl kuvvet kaynağını köylülerden alıyordu." diyor.

Toprak sisteminin bu hali Selçuklu Devleti yıkılıncaya kadar sürer, 1308 yılında Selçuklu devleti yıkılınca, merkezi toprak yönetimi zayıflar. Feodaller bu durumdan yararlanarak, köylünün elindeki toprakları kendi topraklarına katarlar. Köylüleri ortakçı yapar, çalıştırır, daha fazla sömürmeye başlarlar.

Selçuklular hükümdarın insanüstü bir varlık olduğuna inanıyorlardı. Bu inancın sağladığı konum da toprak mülkiyetinde Hükümdar ve ailesini belirleyici kılıyordu. Ancak mülkiyet kuralsız değildi. Mülkiyet kuralları "Nizâmülmülk" adı verilen mevzuat ile belirlenmişti.

Nizâmülmülk önemlidir. Çünkü Nizâmülmülk, ordu örgütünün temellerini toprak sorunuyla birleştiriyor, ordu kuruluşunu ön plana alıyor, "Askeri İkta" sisteminin temellerini atıyordu.

Reaya, Nizâmülmülk idare tarzına göre bağımlı bir sınıf oluyordu. Eğer toprak ikta ise ve ikta kime verilmişse reaya onun reayası sayılıyordu. Başka bir deyişle reaya kimin reayası ise ona karşı olan yükümlülüklerini yerine getiriyordu. Hukuki açıdan toprağın mülkiyeti devlette sayılmasına karşın, arazi mülk olarak kime verilmişse reaya o mülk sahibinin raiyeti oluyordu. Reaya sömürüsünün sürdürülebilmesi reayaya karşı zalimlik yapılmasını bir nebze engellemekle mümkündü tabi ki.

Nizâmülmülk siyasetnamesi aynı zamanda zalimliğe varacak olan haksızlıklara karşı bir takım kurallar manzumesini içermekteydi. Reaya bu konan kurallarla amansız zalimliğe karşı korumaya alınmış, ortamın iklimi ılımanlaştırıldıktan sonra sömürülmesine daha az sorun ile devam edilmiştir.

Bu kurallar özetle şöyledir:[19] "Vergi zamanından önce halka hiçbir yükümlülük yüklenmemelidir; çünkü halk, ekinini yarı fiyata satarak fakir düşer dağılır." Selçuklular köylünün toprağında

18 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453) Cilt I*, İstanbul: Tekin, 1979.

19 Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toprak Yapısı*, İstanbul: May, 1982.

kalabilmesi, üretime devam etmesi için böyle esnek davranmaktadır.

İkta sahipleri köylüden sadece yasalara uygun vergiler toplayabilir. Köylünün menkul, gayrimenkul bütün malları korunmalıdır. İkta sahiplerinin köylünün menkul ve gayrimenkul malları üzerinde hiçbir yetkisi yoktur, bu kuralları hiçe sayanın toprağı elinden alınacağı gibi, ayrıca ibret olması için cezalandırılır, biçimindedir.

Ayrıca haksızlığa uğrayan reayaya doğrudan Büyük Divan'a başvurma hakkı tanınmıştır. Reayanın toprağı yalnızca erkek çocuğa intikali mümkün kılınmaktadır. Ancak reaya toprağı işlemekle yükümlüdür. İşlememesi halinde toprağın kullanma hakkı elinden alınmaktadır. Köylü bulunduğu yerde çalışmak zorunda değildir, gereğinde göçebilmektedir.

Bu tür toprakları işleyenlerden, İslami ilkelere göre *öşür* alınmaktadır. Bunun dışında bölgelere göre değişen bazı *örfi* vergiler de vardır.[20]

Vergi memurlarının bulundukları bölgede güç kazanmamaları, halkı ezmemeleri için de her üç yılda bir yerlerinin değiştirilmesi kuralı konulmuştur.[21]

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluların yıkılışına kadar uygulanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da bazı değişikliklerle süren toprak düzenin en belirgin şeklini aldığı dönem Melikşah ve Nizâmülmülk dönemidir.

Bu dönemde mülkün sahibi Sultan'dır. Sultanın kişisel malı dışında tutulan topraklar parçalara ayrılarak görev karşılığında kumandan ve askerlere verilmiştir. Toprak verilenlere de topraklar koşulsuz al kullan biçiminde verilmemiş; Sultan'ın buyruğunu bekleme de her daim hazır olmaları istenmiştir.

Sencer, İ. Kafesoğlu'ndan aktarıyor; "Böylece bir yandan ordunun devlet hazinesine yük olması önlenmiş, öte yandan kendi iktalarının geliriyle geçindikleri ve toprağın işlenmesi kendi yararlarına olduğu için askerlerin toprakla yakından ilgilenmeleri sağlanmıştır."[22]

---

20 İ. Kafesoğlu; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.163-165, Aktaran; Muzaffer Sencer, age., s.225.

21 Nizam'ül Mülk, Siyasetname, Bölüm 4.

22 İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.163-165, Aktaran; Muzaffer Sencer,

Selçuklu sosyal organizasyona göre, Sultan'ın sayılan topraklar has, ikta ve haraci olarak üçe ayrılmıştır.

Haslar, sultanın kişisel topraklarıdır. Halkın işlediği parçalardan toplanan vergiler İhtiyat Hazinesi'ne yatmaktadır.

İkta topraklar, Hassa Ordusu'nun üyelerine ülkenin çeşitli yerlerinde verilen ve taşrada oturup seferlere asker götürerek katılanlara dağıtılan topraklardır. Mülkiyeti Sultana aittir. Fiilen askeri hizmette bulunanlara verilmiştir. Babadan oğula aktarılmaktadır. Her yeni tahta çıkan hükümdar iktayı yenilemektedir. Ayrıca ikta sahibinin ölümü veya azli halinde de "ikta beratları"nı varisleri adına onaylaması gerekmektedir.[23]

Haraci; fethedilen yerlerde Müslüman olmayan prensliklerde toprakların prenslerin elinde bırakılarak, İslami ilkelere göre haraca bağlanan topraklardır.

Evet, görüldüğü üzere Selçuklu İslamiyet'ten etkilenmiş, fakat geleneklerinden de tümden kopmamış bir toprak sistemini uygulamıştır.

Anadolu Selçuklu'nun iktisadı, sosyal yaşamı ve kültürü ile daha sonra anlatacağımız Osmanlı'ya bazı yanları benzeşmektedir: Toprakta devlet mülkiyeti var. Ekonomisi köylü ekonomisi. Reayanın yarattığı artık-ürün Osmanlı benzeri; devlete geçmektedir. Anadolu Selçuklularda devlet, Osmanlı'da olduğu gibi kamu iş ve hizmetleri yapmakla yükümlüdür.

Osmanlı, Selçuklulardan etkilendiği kadar Bizans'tan da etkilenmiştir. Bu nedenle eş dönem Bizans toprak mülkiyet düzenine de kısaca bakmakta yarar var.

Bizans

Bizans'ta toprak mülkiyeti; hükümdarın toprağı, mirî topraklar ve Kilise ile özel mülkiyete ait topraklar olmak üzere üç gruptur. Burada da hükümdarın toprak üzerindeki egemenliği, devletin köylülerin üzerindeki denetimi; göçleri önlemesine yaramış, köylü çalışmaya-üretmeye mecbur kılınmış ve sömürülen olarak toprakta kalmaya mahkûm edilmiştir.

Bizans'ta köyler kapalı ekonomik bir yapıdadır. Köylüler bu

---

age., s.223.

23 F. Köprülü, "Bizansın Osmanlı Müesseselerine Tesiri", *T.H.İ.T. Mecmuası*, s.224.

ekonomik yapı içinde debelenmektedir. Bu yapılanma içinde *pronia* denilen çiftçi, yerinde devamlı kalmak zorundadır. Toprağın tasarrufu irsen evladına geçmektedir. *Zevgaritikan* denilen bir toprak vergisi vermektedir. Hristiyan olmayanlardan *kephiletion* (Osmanlı'daki cizye karşılığı) bir vergi alınmaktadır. Köylüler ayrıca *strotios* denen tımar askeri, kilise mensupları ve toprak lordlarının ağır baskısı altında çalışmak zorunda bırakılmıştır.[24]

Kısacası, Bizans'ta da, köylüler yoğun sömürüye tabii, başka iş seçme veya topraktan ayrılma özgürlükleri olmayanlardır.

Osmanoğulları

Osmanoğulları Bizans'ın yanı başında bir uç beyliğidir. Her mezhep, din ve ırkın bulunduğu bu farklılığın/renkliliğin ilişkilere yansıdığı ve yaşandığı bir beyliktir. Roma'nın otoritesinin çözülmesiyle ortaya çıkan boşluk ve Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla birçok beylikten biri olan Osmanoğulları bu gelişmelerin sunduğu/sağladığı avantajları değerlendirir. Gücünü sistemli bir biçimde geliştirir ve yayılır. Her geçen zamanda geniş topraklar üzerinde egemenliğini kurar ve pekiştirir. Osmanlı düzenini belirlemelerinde Bizans ve Selçuklular'ın izleri görünür bir biçimdedir.

Pamuk[25] "Tımar düzeninin tarihsel kökenlerini Batı Asya'da ve özellikle İran'daki toprak rejimlerinde, Selçukluların ikta sisteminde ve Bizans'ın pronoia'sında aramak gerektiğini... " söyler.

Necdet Sevinç;[26] "Zaten Osman Gazi'nin babası Ertuğrul Gazi de Söğüt ve Domaniç yöresinde ikta sahibi yapılmıştı." der.

Bizans ve Selçuklularda olduğu gibi Osmanlı'da da; toplumun temel üretici sınıfı köylüdür ve bu köylüler bağımlıdır.

Osmanlı Devleti

Ve 1299 yılında Osmanlı Devleti kurulur. Osmanlı devletinin kuruluşundan sonra ise Anadolu Beylikleri teker teker ortadan

24 İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara: TODAİE Yayınları, 1979. Aktaran: Fuat Ercan, *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, s.67.

25 Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İstanbul: Gerçek Yayınları, s.46.

26 Necdet Sevinç, *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul: Bilge Karınca, 2007, s.68-69.

kaldırılır. Fakat Osmanlı kuruluş aşamasında o güne kadar Orta Asya'nın dışına çıkmayan Timur, 15. yüzyıla girerken Asya dışına çıkmış Anadolu'ya yönelmiştir. 1402 yılında Osmanlı ordusuyla Ankara'da karşılaşır ve yaman bir savaşa tutuşurlar. Ankara Savaşı'nda Timur'un ordusu Osmanlı Padişahı Bayezid'ın ordusunu bozguna uğratır, Bayezid'i de esir alır. Bağımsız beylikler Timur tarafından yeniden kurulur.

Bayezid'in esir alınmasıyla oğulları arasında taht için çetin bir kardeş kavgası başlar. Beyliklerin bağımsızlıklarını yeniden kazanması ve Bayezid'in oğulları arasında yaşanan kardeş kavgasıyla Osmanlı otoritesi önemli ölçüde kırılmıştır. Osmanlı ülkesi, Bursa, Ankara, Sivas ve kuzeyde Amasya'ya uzanan Kuzey Anadolu topraklarıyla sınırlanır, daralır.

Babalarının yenilmesinin ardından, Bayezid'in oğulları dağılmıştır. Süleyman Rumeli'ye, Mehmet Amasya, Tokat ve Sivas bölgesine, İsa ise görünüşe göre Bursa'ya kaçmış, Musa ise babasıyla birlikte esir alınmış gözüküyor. Mustafa'ya ne olduğu açık değildir.[27]

Bu süreci Bayezid'in oğulları arasında yaşanan ölümcül bir mücadele dönemi izleyecektir ve nihayetinde bu mücadeleyi kazanan Mehmet olur.

I. Mehmet döneminde (1413-21) Osmanlı Devleti, yeniden inşa edilir. Osmanlı bir yandan Avrupa ve Afrika'ya doğru ilerlerken, (toprak işgallerine giderken) özellikle Anadolu'daki ayaklanmalar nedeniyle Anadolu'yu defalarca yeniden fethetmek zorunda kalacaktır.

Mehmed, tahtı ele geçirdikten sonra Anadolu'da Şeyh Bedreddin, Torlak Kemal ve Börklüce Mustafa tarafından başlatılan isyanları (1416) kanlı bir biçimde bastırır, aynı zamanda Anadolu ve Avrupa'daki topraklarını genişletir. Timur tarafından yeniden kurulan Aydın ve Menteşe beyliklerinin bağımsızlıklarını ortadan kaldırır, Osmanlı denetimine sokar. İsfendiyaroğulları ve Karamanlıları bağımsızlıklarının ellerinden alınmasının yanısıra Cenevizliler de Samsun'daki kolonilerini 1420'de I. Mehmed'e kaptırır. Mehmed'in birlikleri Avrupa'da ise Arnavutluk'a ilerler, Eflak'ı alır, Bosna'ya akın düzenler, Eğriboz'a saldırır. Böylece, Meh-

27 Bir dönem Bursa'yı yönetmiş olabilir. Bkz. Imber, Otoman Empire, s.63 ve not: 26, Aktaran: Kate Fleet, age., s.9-10.

med'in öldüğü 1421 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti, Ankara Savaşı felaketi ve bunun ardından yaşanan ölümcül kardeş kavgasından sonra yeniden bir kez daha kurulur.

Osmanlı durmaz, savaşlarına ve toprak işgallerine devam eder. Biz daha fazla ilerlemden konuyu gerçek sahipleri olan değerli tarihçilere bırakarak tarıma ve toprak düzenine ilişkin konulara dönelim.

Nişancılar

Osmanlılarda savaş sonrası kazanılan toprakların tasnifini padişah adına nişancılar yapmaktadır.

Nişancılar; toprakların kullanım durumlarına (bağ, bahçe, emlak gibi) göre değerlerini belirler, sayımını yapar, ölçeklerine göre büyük, orta ve küçük diye bölümlere ayırır ve kaydederdi.

Padişah değişmez, dokunulmaz, eleştiril(e)mez, kesinkes devletin başı olduğundan kan, can pahasına elde edilen bu topraklar devletin, yani onun sayılırdı.[28]

Ancak Osmanlı toprakları üzerinde herkesin ekip biçme yani üretim yapma hakkı vardı.

Osmanlı'da topraklar devlet tarafından reayaya verilmektedir. Ama reaya mülkün sahibi değildir. Yalnızca toprağı işleme ve ürün edinme, başka bir deyişle, tasarruf (faydalanma) hakkına sahiptir. Toprak adeta kendisininmiş gibi... Ancak reaya işlediği bu toprakları hiçbir zaman satamaz, hibe edemez, vakıf yapamaz ve vasiyet edemez. Topraklar, "daimi ve irsi kiracılık"[29] şeklinde sadece kullanılabilmektedir.

İnalcık; "Devletin, sipahinin ve köylünün aynı anda toprak üzerinde hak sahibi oldukları bir parçalanmış zilliyetlik vardır." diye mülkiyet ilişkilerini tanımlar. Ancak bunu, tımar dönemiyle sınırlayan bir tanım olduğunun da altını çizer.

Bilindiği üzere ortaçağda tarımsal üretimin üç dayanağı vardır: su, toprak ve insan. Osmanlı ekonomisinde toprak boldur. Ancak, tarım teknolojisi o dönemlerde gelişkin olmadığı için insan unsuru çok önemlidir. Hele Osmanlı'nın diğer "kazanç faali-

---

28 İbrahim Kuyumcu, *Türkiye'de Toprak Sorunu Süreci*, İstanbul: İs Matbaacılık, 1976.
29 Ö. L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları*, Ülkü, Mart-1938, Cilt 2, s.55-60. Aktaran: S. Divitçioğlu, age., s.71.

yeti" olan savaş için de insan kullanılıyor olması insan varlığının önemini bir kat daha arttırmaktadır. Çünkü Osmanlı'da savaş, başka ülkeleri ve boyları basarak yağmalamak, hayatta kalmanın bir yolu olarak görülmüştür. Başka bir deyişle Osmanlı için savaş, ekonomik bir model olduğu kadar, bir yaşam tarzıdır da.

Yalnız şunu belirtelim; yağma, ilk ve orta çağlarda tüm devletler tarafından ekonomik bir model olarak görülmüş ve uygulanmıştır. Osmanlı'ya özgü bir durum değildir. Belirtmek gerekir ki, dönemin ekonomik faaliyetlerinin başında yağma gelmekte ve her devlet tarafından uygulanmaktadır.

Rıza Zelyut,[30] "Osmanlı ve öncesindeki Selçuklular, yağma sistemini İslami bir kılıkla ve isimle sürdürdüler. Cihat ve ganimet... Cihat, tam anlamıyla eski Türklerin yağma eyleminin karşılığıdır. Cihattan maksat ganimet (mal) elde etmektir... Eski geleneğin sıkı İslam inancına bağlanarak devam ettirilmesi: Osmanlı askerlerinin yürekten mücadele etmesine yol açmıştır. Din aşkı ile mal aşkının iç içe geçirilmesi, iyi talim ettirilen ve zamanın en teknik araçları ile donatılan ordunun başarılarını getirmiştir," der.

Üleş Sistemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında henüz ordusu yoktur. Tımar vaadiyle asker toplardı. Toplama işi de köylere tellal gönderilerek yapılırdı.[31]

Kuruluş döneminde, fethettikleri topraklar da hükümdarların oğulları, kardeşleri ve amcalarının arasında "üleşilirdi".[32] Yani Osmanlı'da toprak düzeni başlangıçta üleşe dayanıyordu.

Mirî toprakların dağıtımı için Barkan[33;] "Osmanlı sultanları yerleşilen ve fethedilen mirî toprakların sağladığı rantı, hatta şer'i hukuk kaidelerini bile çiğneyerek farklı amaçlara göre ve değişik iktisadi-hukuki şekillerde hükümdar ailesi mensupları ile devletin dayandığı askeri ve dini zümrelerin arasında dağıtmışlardır," der.

---

30 Rıza Zelyut, *Osmanlı'da Karşı Düşünce ve İdam Edilenler*, 4. baskı, İstanbul:Yön, 2010, s.15-16.

31 Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul:Hil yayınları, 1979.

32 I. Mehmet zamanında amca ve oğulların yurtluk alma usulüne son verilmiştir.

33 Ö. L. Barkan, *İslam-Türk Milliyet Hukuku*, Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1941, Cilt 7, Sayı 1.

Mirî topraklar bu şekilde üleşilirdi. Üleşe bir örnek: Orhan kardeşi Aleaddin Paşa'ya vezir olma teklifini yapınca, kardeşi bunu kabul etmeyerek "Kite ovasında Foture (bugün Fodra) derler bir köy var onu bana ver, o bana yeter." demiş ve Orhan, sözü geçen köyü kardeşine vermiştir. İzmit'in alınmasından sonra Orhan, İzmit'i oğlu Süleyman Paşa'ya, kıyı şeridini de Karamürsel denen bir yiğit ere bırakır. Karacahisar'ı amcasıoğlu Gündüz'e, Rum İlini Lala Şahin'e verir, üleştirir.[34]

Üleş sadece toprağı bölüşmek anlamında kullanılmaz. Osmanlı öncesinde ve Osmanlı'da ilk başlarda devlet yönetiminde iktidarı bölüşmeyi de kapsardı. İktidarı bölüşme şöyle gerçekleşirdi: bir kağan ölünce onun yerine oğlu değil de büyük kardeşi geçer. O ölünce de kağanın oğluna sıra gelir. Böylece babadan oğula değil amcadan yeğene yönetme yöntemiyle iktidar el değiştirirdi.

Rıza Zelyut; "Osmanlı ailesi, başlangıçta yağma ile (cihatla) elde edilen toprakları da Osmanlı evinden kişilere üleştirmiştir. Üleşe ünlü komutanlar da dahil edilmiştir. Devlet genişleyince iktidarı tek elde tutma refleksi güçlenmiştir. Osmanlı dönemi tarihçilerinin ortaklaşa kabul ettiğine göre; bu aile içinde kardeş katlini başlatan ilk isim Yıldırım Bayezid'dir."[35]

Kardeş katilliği sonra hep sürmüş, acımasızlık; kardeşlerin çocuklarını öldürtmeye, babaların çocuklarını katletmeye kadar varmıştır.

Ogier Ghiselin de Busbecg[36] anılarında;[37] "Türk padişahlarının oğlu olmak, büyük bir talihsizliğe düşmek demekti. Çünkü çocuklardan birisi tahta çıkar çıkmaz, diğerleri ölüme hazırlanmalıydı." diyor.

Kardeş, baba ve oğul kanı üzerinden ele geçirilen iktidarla toprak tek elde tutulmuş, devletin parçalanmasının önüne geçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 600 yıl yaşayabilmesini kardeş, baba ve

---

34 Neşri, M; Neşri Tarihi (haz. M.A.Köymen) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1983, İstanbul Aktaran: Fuat Ercan; Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme, s.80, Sosyal Araştırmalar Vakfı yayınları, İstanbul Neşri, M; Neşri Tarihi Ed. M.A.Köymen, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983, Aktaran: Fuat Ercan *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, s.80.

35 Rıza Zelyut, age., s.26.

36 Ogier Ghiselin, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Avusturya elçisidir.

37 Ogier Ghiselin de Busbecg ; *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, s.38, Aktaran: Rıza Zelyut, age., s.27.

oğul katletme geleneği sayesinde olduğu/başarıldığı görüşünde olanlar çoktur. Bu genel girizgâhtan sonra toprak düzenine geçebiliriz.

Mirî Arazi

Mirî araziler devletin mutlak mülkiyetine sahip olduğu, yalnızca hububat ziraatı yapılan topraklardır. Bağlar ve bahçeler mirî arazilerin dışındadır. Bunun temel nedeni, o dönemde köylülerin geçimi, ordu ve kentlilerin iaşesi (karınlarının doyurulması) hububat ekimine, daha çok buğday ve arpa üretimine bağlı olmasıdır. Kıtlıklar genellikle hububat ekiminin azalmasından (tabii afetler dışında) oluşurdu. Devlet bu nedenle hububat ekimi üzerinde denetimini hep sürdürmüştür. Tarlaların devamlı işlenmesi ve ürün elde edilebilmesini çıkarttığı kanunlar ve bu kanunları uygulatmadaki kararlılığı ile garanti altına almıştır. Aile emek ünitesi olan "reaya çiftliğini, çift- hane'yi" bu yüzden daima kontrol etmiştir. Merkezine aldığı ve uyguladığı ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması için devlet tarla arazisini kendi denetimi altında tutmuştur. Buna kısaca "Mirî Arazi Rejimi" deniliyor.

Mirî araziler dediğimiz devlet toprakları, "Tapulu Arazi" ve "Mukataalı Arazi" diye tasnif edilmekteydi.

Tapulu Arazi: Bu araziler, satılamayan, hibe ve vakıf edilemeyen, fakat babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen raiyet çiftliklerdir. Bu arazileri köylüler, öküzleri ve kendi emek güçleriyle işlemek zorundaydı. Üretimin her aşamasını kendileri düzenlemekle yükümlüydü. Üretim araçları olan öküz, sapan ve tohumu devlet değil, reayanın kendisi bizzat sağlardı.

Bu sistemde köylü özgürdü, bağımsızdı. Devlete de sipahiye de kanunlarla belirlenmiş hizmetlerin dışında bir hizmeti/angaryayı yerine getirmeye zorlanamazdı. Bu bakımdan köylünün emeği üzerindeki tasarrufu ve özgürlüğü garanti altındaydı. Tapu sistemi; köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin bağımsız ama sürekli işlemeyi garanti etme sistemiydi, diyerek noktalayabiliriz.[38]

Mukataalı Arazi: Mukataalı Arazi, tapu sistemine benzemeyen arazi rejimidir. Şöyle tanımlayabiliriz; mukataa, bir devlet gelir

38 Ertan Özensel, *Köy Sosyolojisi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, s.64-65.

kaynağının, belli bir bedel karşılığı özel şahsa kiralamasıdır; iltizamdır. Hukuk bakımından bakıldığında kiralamadır. Yalnız bu araziler köylülerin tasarrufunda olan araziler değildir, kiralayanlarda köylü olması koşulu aranmaz. Kiralayanlar, şehirli, esnaf hatta asker bile olabilir. Köylüler de kişi veya toplu olarak mukataa ile arazi tutabilir. Bu konuda herhangi bir engel yok, ancak ekonomik bir güce sahip olabilenler kiralayabildikleri için yine de bir ayrıcalıktır. Bu ilişkilerde tapu rejimi kuralları esas alınmaz. Kira bedeli olarak devlete toplu bir para verilir. Devlet ile kişi arasında sözleşme yapılır. Mukataa, mukavele ile belli olur. Kiralama bedeli genellikle açık artırmayla belirlenir. Başlangıçta köylüler tarafından işlenmeyen toprakların işlenmesine dair bir yol olarak bulunmuş bir yöntemdir.[39]

Osmanlı'da Sipahi Teşkilatı

Mirî topraklar ya da arz-ı memleket denilen yerler, öşür, resimler ve hizmete göre yani gelirlerine göre büyük, orta ve küçük parçalara ayrılır. Bu şekilde parçalara ayrılan topraklara da dirlik denilir.

Ayrıca bütün ortaçağ toplumlarında ekonominin aynı karakter taşıması, merkezi bürokrasi ve ücretli bir ordu beslenmesi zorunluluğu, ulaştırma ve haberleşme teknolojisinin geriliği nedeniyle hükümdarın her şeyi tek başına bir merkezden yönetmesi neredeyse imkânsızdı. Dolayısıyla ülkenin dört bir yanı dirliklere ayrılarak yönetilirdi. Bu sadece daha kolay olduğu için değil, bir gereklilikti aynı zamanda.[40]

Dirlik has, zeamet ve tımar sahiplerinin kendilerine tahsis edilen topraklardan aldıkları öşür ve resimleri anlatırdı. Dirlik sahiplerine *sahib-i arz* denirdi. Dirlik sahipleri toprağın rekabesine (çıplak mülkiyetine) sahip değillerdi. Kural olarak tasarruf hakları bile kendilerinde değil, toprağı eken çiftçilere yani reaya'ya aitti.

Sahib-i arz'a bu adın verilme nedeni, öşrü kendisine verilen toprakları işleyen reaya'nın görevini yap(a)madığı zaman Sultan'a vekâleten onun elinden alıp, başka birisine verilebilmesin-

39 Ertan Özensel, age., s.64-65.

40 Aktaran: Fuat Ercan, *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, İstanbul: Yar Yayınları, 1993. daha geniş bilgi için bakınız: İlber Ortaylı, *Osmanlı Toprak Düzenin Kaynakları*, Toplum ve Bilim, Sayı 4, 1978.

den dolayıdır. Yalnız dirlikler devlete hizmet eden, kanunlara uyan ve devlet için savaşanlara veriliyordu. Bu toprak sistemi aşağıda anlatacağımız gibi aynı zamanda fetih işini teşkilatlandırmaya da yarıyordu.

Dirliklerde büyüklüklerine göre sırasıyla has, zeamet ve tımar olarak üçe ayrılıyor ve öyle dağıtılıyordu.

Has: Şehzadelere, vezire, beylerbeylerine ayrılan topraklara denirdi. Bunların kaydedilen yıllık hâsılatlarının yüz bin akçeden fazla olması gerekirdi. Bütün has sahipleri savaşa gidecekleri zaman her beş bin akçe için bir cebeli[41] götürmek zorundaydılar.

Zeamet: Hâsılatı yirmi bin akçeden yüz bin akçeye kadar olan topraklara zeamet denilmekteydi. Bunlar da, ikinci derecede kalan ümeraya, sancak beylerine aitti. Sancak beyleri, vali niteliğindeydiler. Beylerbeyine bağlıydılar. Yönetim ve yargı işlerine bakmak konusunda beylerbeyi kadar yetkileri vardı. Zeamet sahipleri de kayıtlı hâsılata göre, her beş bin akçe için bir cebeli sağlamak zorundaydılar.

Tımar: Kayıtlı hâsılatı üç bin akçeden yirmi bin akçeye kadar olan dirliklere denirdi. Tımarlar çoğunlukla sipahi beylerine aitti. Tımar beyleri de savaş olunca ilk üç bin akçeden sonra, her üç bin akçe için, bir cebeli götürmek zorundaydılar. Tımarların hâsılatı daha az olmasına karşın, cebeli götürme konusundaki yükümlülükleri daha fazlaydı. Tımarların sayısı da has ve zeamete göre daha çoktu.[42] Bu yanıyla tımarlı sipahiler, Osmanlının harp gücünün dayandığı kesimdi. Başka bir deyişle savaş gücünün en önemli dinamiğini tımarlı sipahiler oluşturuyordu.

Tımarlı Sipahiler

Reaya ile çok yakın ve geniş ilişkilerde bulunanlar da yine sipahi beyleriydi. Bu yanıyla tımarlı sipahiler üretimin çoğunluğunu denetleyendi aynı zamanda.

Toprak kendisine bakıldıkça (hoyrat kullanmadıkça) nasıl ki işleyene devamlı bir miktar ürün verir. Toprağı işleyene de toprağın kullanım hakkı sürekli olarak verilirse, canından bizar edecek

41 Bir cebeli: Bir silahlı asker.

42 Prof. Dr. Suat Aksoy, *Tarım Hukuku,* A. Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü Ders Kitabı, 1984, s:254.

kadar zulüm ve katlanılamaz derecede sömürülmezse, o toprak korunur, işlenir ve ondan ürün alınır.

Osmanlı tımar sisteminde toprağı verip, kenara çekilmemiştir. O toprağın kendisine bir pınarın suyunun devamlılığı gibi toprağın üzerinden gelirin akmasını "çift hane sistemi" ile sağlamıştır. Reayanın alın teri olan ürünün bir bölümüne her yıl el koymuş, sömürmüştür. Sipahiyi de sömürünün aksaksız sürebilmesinin memuru kılmıştır.

Halil İnalcık, "Tımar sisteminde, dolayısıyla toprağın denetimi fiilen devlet, sipahi ve çiftçi arasında paylaşılıyordu. Sipahiye bir tımar verilir, o da maaş olarak, sınırları belli bir arazide sabit miktardaki devlet gelirini köylüden toplardı. Tımar tahsisi sipahiye toprak üzerinde bazı denetim hakları veriyordu: Toprağın köylüler tarafından kullanılması ya da bir kişiden başka bir kişiye devredilmesi konusunda devletin koyduğu kuralları sipahi uygulardı."[43] diye belirtmştir.

Osmanlı, tımar sistemini genel olarak Anadolu ve Balkanlar'da egemen kılmış, yakın kontrolüne almıştır.

Tımarlar ayrıca veriliş şekillerine göre *teskereli* veya *teskeresiz* olabiliyordu. Bundan başka *yurtluk* ve *ocaklık* adı altında yerel askeri ihtiyacı karşılamak üzere verilmiş tımarlar da vardı.

Osmanlı toprakları neden ve kimlere tımar verildiğini Sencer Divitçioğlu[44] şöyle anlatır: "Tımarlar; sultanın beratı ile devleti idare eden kimselere, tımarlar fethedilen topraklardaki eski tımar sahiplerine onları da devlete katmak için, tımarlar taht kavgalarında şehzadeleri tutan devlet ricalini ödüllendirmek için verilmiştir," der.

Bu konumlarıyla sipahiler, bir ayağı üretimin diğer ayağı savaşın (talan ve yağmanın) içinde olanlardı. Tımarlar kuralsız, gelişigüzel dağıtılmaz, dağıtılanlarda keyfi olarak geri alın(a)mazdı. Tımar konusunda ilk kuralı Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey koymuştur.

Osman Bey, tımarlarla ilgili "Her kime bir tımar verem, biri

43 Halil İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari* Tarım, Ed: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Kurumu, s.16-17.

44 Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s.59.

onun elinden bila sebep almayalar, ol ölecek oğluna virsunler, eğer oğlan kiçirek olursa, hizmetkârları sefer vaktinde sefere varalar, ta oğlan sefere yarayınca. Eğer bu kanunu kim bozsa, yani benim neslime bir gayri kanun öğretse Allah-u Tealâ onun dinin ve dünyasını bozsun,"[45] demiştir.

Bu dönemde verilen tımarların mülkiyet hakları ile birlikte verildiğini belirtelim.[46]

Raiyetin (Çiftçilerin) İşletme Biçimleri

Osmanlı'da toprağın kullanımına ilişkin hukuksal bir çerçevesi vardı. Hukuksal çerçeve şeriat ve padişahların belirlediği örfi kanunlar dahilinde oluşturulmuştu ve bu şekilde uygulanmaktaydı.

İnalcık, toprağın kullanımına dair düzeni şöyle açıklıyor: "Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım arazisinin kullanımını düzenleyen hukuksal çerçeveyi, şeriat ile padişahların koyduğu örfi kanun sağlıyordu. Şeriat bireyin genel anlamda toprak üzerindeki tasarruf haklarını güvenceye alırken, kanun, daha ziyade, tarım arazisi üzerindeki devlet denetiminin sürdürülmesiyle ilgiliydi."[47]

Osmanlı sultanı, kendisine ait olan bu toprakları işlettirmek üzere adına "raiyet", yani bugünkü adıyla "çiftçi" dediğimiz kişilere belli bir oran dâhilinde icara vermiştir.

Pratikte icar üç şekilde uygulanmıştır: a) ortakçılık usulü, b) toprağın icara verilmesi, c) peşin para karşılığı işletme.

a) Ortakçılık usulüyle işletme: Devlet tohumunu, kimi hallerde koşum hayvanlarını veriyor, çiftçi emeğini koyuyor, üretim yapılıyordu. Elde edilen ürünün yarısı devletin, yarısı çiftçinin oluyordu.

b) Toprağın icara verilmesi: Toprak bazen 80–150 dönüm arasında, ürünlere ve iklim koşullarına göre ayrılmak suretiyle çiftçiye icara veriliyordu. Çiftçi de, devlete birkaç türe ayrılmış bir nevi vergi veriyordu. Örneğin, ürünün sekizde, yedide, altıda biri gibi

45 Mehmet Neşri, *Neşri Tarihi*, Ed. M. A. Köymen, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983, İstanbul Aktaran: Fuat Ercan, *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, İstanbul: Dünya Yayınları, 1993, s.80.

46 Muzaffer İlhan Erdost, *Osmanlı'da Mülkiyet İlişkileri*, İstanbul: Onur Yayınları, 1984.

47 Halil İnalcık, age., s.15.

bölümünü devlete veriyordu. Mülkiyet devletin, tasarruf hakkı çiftçinin; karşılığında reaya devlete yukarıda belirtilen oranlarda para ödüyordu.

c) Peşin para karşılığı işletme: Devlet toprağını icara da yarıcılığa da vermiyor, kendi bünyesinde hassa çiftlikler halinde tutuyor, bunları her yıl o yıla mahsus işleticiye veriyor, parayı da peşin alıyordu. Onlar da halka ağırlık teşkil etmeden, kendi şahsi ihtiyaçlarını elde ederek ürünleri ekip biçtiriyorlardı.

Bu mirî araziler her şeyin ekildiği ve dikildiği yerler değildi. Mirî araziler sadece hububat ziraatı yapılan yerlerdi. Çünkü hububat temel gıda maddesiydi. İnsanların ekmeklerini yapmaları için buğdaya, koşum ve toprak işlenmesinde yararlandıkları hayvanların beslenmeye ve üretimin sürebilmesi için hayvan yemi olarak arpaya ihtiyaçları vardı. Buğday eksik olduğunda insanların, arpa eksik olduğunda hayvanların aç kalma tehlikesi vardı. İnsanların aç kalması ayaklanmaya, atların beslenememesi halinde savaştaki en önemli aracın kaybedilmesine neden olurdu. Osmanlı bu açılardan hububat üretimini denetlemeyi ihmal etmedi, hep kontrolünde tuttu.

İnalcık[48]; "Osmanlı kanunnamelerinde kesin bir madde vardır: Tarla; bağ ve bahçe haline getirilemez. Tarlaların devamlı işletimi, kanunla garanti altına alınmıştır. Aile emek ünitesini, kısaca reaya çiftliğini, devlet daima kontrol altında tutar" diyor.

Tımar sahibi sipahiler, Osmanlı hukukuna göre askeri sınıftan yani yönetici sınıftan sayılıyordu. Bu nedenle askeri sınıfın diğer üyeleri gibi her türlü vergiden muaf tutuluyorlardı Ayrıca sipahinin kendi geçimini sağlayabilmek için işleyebileceği veya kiraya verebileceği *kılıç yeri* ya da *hassa çiftlik* denilen ancak bir çift öküzle işlenebilecek kadar bir toprağı olurdu. Tımarın tüm toprağı ile karşılaştırıldığında hassa çiftlikleri çok küçük, sınırlı düzeyde kalırdı. Sipahinin, reaya topraklarını eline geçirerek hassa çiftliğini büyütmesi devlet tarafından engellenirdi.

Bu konuda Fatih Kanunnamesi'nde[49]; "Süvari, çiftliğinden ziyade yer tutmaya, raiyet yerin raiyete vere." denilmekteydi.

---

48 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
49 Ş. Pamuk, age., s.58.

Çift-Hane Sistemi ve Sipahi Reaya İlişkisi

Sipahi ile reaya arasındaki ilişkinin, hatta Osmanlı köylü ilişkisinin anlaşılır olabilmesi, ancak çift-hane sisteminin bilinmesi ve kavranması ile mümkün olabilir. Çünkü devlet Ortadoğu'ya özgü geleneksel tarımsal üretim sisteminin temelini oluşturan çift-hane sistemini önemsiyordu.[50]

Çift-Hane

Osmanlı'da mirî olarak adlandırılan topraklarda kurulan tımarlar ile diğer büyük dirlikler bir veya birden fazla köyden oluşurdu. Sipahiye ufak bir hassa çiftliği bırakıldıktan sonra tımar toprakları hane çiftliklerine bölünürdü. Çift-hane denilen bu yerler genellikle evli bir erkeğin oluyordu. Küçük aile çiftliği de diyebileceğimiz bu yerlere reaya geçerliliği sona ermeyen kira sözleşmesi ile sürekli kiracı kalıyordu. Sürekli kiracılık sistemi reayayı toprağın fiili sahibi yapıyordu.

Çift-Hanelerin Büyüklükleri

Hane çiftliklerinin büyüklükleri[51] genellikle bir çift öküz tarafından işlenebilecek büyüklükte; yani, 40–50 dönüm civarındadır. Bu toprak ölçeği, ekonomik bakımdan en verimli ölçek olarak kabul edilmiştir. Ancak topraklar bölgenin iklim koşulları ve toprak karakterlerine göre verimli, vasat ve verimsiz olarak ayrıca sınıflandırılıyor, ona göre ölçeklendirilebiliyordu. Bu ölçeklendirme çiftlik kanunnamelerinde belirtiliyordu.

Çiftlik Kanunnamelerinde arazi ölçeği bazı bölgelerde şöyle tanımlanmıştır: Aydın (1528); verimli 60 dönüm, vasat 80 dönüm, verimsiz 130 dönüm.[52] Erzurum (1540); verimli 80, vasat 100, verimsiz 130 dönüm.[53] Musul (Murad III); verimli 80, vasat 100, ve-

50 Halil İnalcık, *age.*, s.15.

51 1487 tarihli Hüdavendigar (Bursa) Livası Kanunnamesi'nde bir çiftlik şöyle tanımlanırdı: "Zira has yerden yetmiş seksen dönüm ve mutavassıf-ul-hal yerden 100 dönüm ve edna yerden 130 ve 150 dönüm yer bir çiftlik itibar olunur."

52 Aktaran. Halil İnalcık, Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1943, s.16.

53 Aktaran. Halil İnalcık, age., s.6-66.

rimsiz 150 dönüm.[54] Sirem (Murad III) verimli 70-80, 80-90 vasat 100-110 verimsiz 120-130 dönüm.[55] Mora (1719); verimli 80, vasat 100-120, verimsiz 150 dönüm.[56] Çift-hane bu temel karakterliği ile kır toplumunun temel hücresi oluyordu.

Çift Resmi

Bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı (tapu rejimi kuralları dairesinde) tasarrufu altında bulunduran köylü ailesi olan çift-hane bir üniteydi. Bu ünite de, "*çift resmi*" denilen bir vergi sistemine bağlıydı.[57]

Çift-hane sisteminde belirtilmesi gereken asıl nokta şudur; aile emeği bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi, hepsi tümü bir üretim ünitesi, bir mali ünite olduğuna göre, alınan vergi de kişiden alınan bir vergi değildi. Bu vergi ünitenin bileşeni olan herkesin vergilendirilmesiydi. Başka bir deyişle, çift-hane'de üretimi gerçekleştiren/haneyi oluşturan anne, baba, çocuklar ve bir çift öküzdü. Birlikte vergilendirilen ve emeğine el konulan, sömürülen de bir birey değil, tüm aileydi, yani sömürülen köyde yaşayan halkın 7'den 70'e tamamı ve aynı zamanda onların öküzleriydi.

Osmanlı, tarım ekonomisinin temeli olan bir çift öküzle işlenebilecek ölçekteki toprağın parçalanmasına, kaybolmasına veya büyümesine karşı önlemler almıştı. Bu amaçla bir dizi kanun çıkarmış, kanunlarla toprağın parçalanmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Küçük aile çiftliği, karakterine sahip olan bu ölçekteki arazilerin vergilerini, merkezi devlet, tımarlar aracılığıyla kolay topluyor, aynı zamanda siyasal alternatiflerin oluşmasını küçük ölçek sahipliği ile engelliyordu. Bu yapının denetimi büyük oranda sipahi sistemi ile gerçekleştirilmiştir.

Avrupa Sipahileri

Avrupa'da da sipahiler vardı, ancak Osmanlı'daki sipahilerden farklıydı. Bu farkı Ernest Werner[58] şöyle anlatıyor: "Sipahiler

54 Aktaran. Halil İnalcık, age., s.308.
55 Aktaran. Halil İnalcık, age., s.307-308.
56 Aktaran. Halil İnalcık, *age.*, s.322-326.
57 Ertan Özensel, *Köy Sosyolojisi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayını, s.65-66.
58 Ernest Werner, *Şeyh Bedrettin ve Börklüce Mustafa*, Çev.Hakan Sevin, 2. Baskı,

ve onlarla birlikte devlet görevlerine tayin edilen ve artık hepsine birden memuriyet aristokrasisi dediğimiz vezir, beylerbeyi, sancakbeyleri, subaşı vb. zümresi, merkezi iktidarın çevresinde toplanmaktaydı ve yeni egemen sınıfı oluşturmaktaydı. Avrupa'da Frank İmparatorluğu'nda da aynısı vardı. Ancak Frank İmparatorluğu'ndaki bu memuriyet aristokrasisi, sipahilerden toprağa daha çok bağlıydı, bağlanmıştı. Bunun için de merkezi iktidardan uzaklaşıyordu. Buna karşılık Türk feodalizmi, toprağa bağlılığı, kök salmayı asgariye indirmeyi başardı."

Ernest Werner; "Bulgar-Türk Uzmanları Mutafçiyeva ile Svetkova, sipahilerini[59] 'hiçbir zaman doymak bilmeyen eşkıyalar' diye nitelendirmektedir. Çünkü sipahilerin toprakları küçük tutulmakta idi ve bu yüzden sipahiler kendiliklerinden ganimet peşinde koşmak, topraklarını genişletmek zorundaydılar. Bunun için de askeri bakımdan her an harekete geçmeye hazır bulunuyorlardı. İkinci olarak Türk feodalizminden ayırt etmek için vurgulamak istediğim nokta, feodalizmin geliştiği 1481 yılına dek angarya çiftliklerinin inşa edilmemesi olmasıdır. Derebeylerin olmayışıdır. Sipahilerin Avrupa'daki angarya çiftlikleri düzeninde bir ekonomi kurması olanaksızdı. Çünkü yılın büyük bir kısmını dışarıda seferde geçiriyordu. Ele geçirdiği topraklarla topraklarını genişletemiyor; bunların ortasına kale inşa edemiyordu. Topraklarını köylüye yarıya veriyor ve ondan rant alıyordu. Doğal olarak bu, Yakın Doğu feodalizminin bir mirasıydı. Bu daha önce Selçuklularda ve Abbasilerde vardı." diyor.

Osmanlı, hem mali hem siyasi avantajlarından dolayı tımar düzenini ilk başlarda olabildiğince korumaya ve yaygınlaştırmaya çalışmış, 16. asrın ortasına kadar, toprak kamu malı olarak devam edebilmiştir.

Sipahi Reaya İlişkisi

Sipahi ile reaya arasındaki ilişkiler bir takım kurallara bağlıydı. Sipahi reayaya karşı davranışlarında hislerine göre davran(a)maz veya keyfi hareketlerde bulunamazdı. Reayanın elindeki toprağı alıp eşine dostuna, hısım akrabasına veremezdi/dağıtamazdı.

İstanbul: Kaynak Yayınları, s.27-28.
59 Ernest Werner, age.

Osmanlı, sipahi ile reayanın yükümlülükleri kanunla düzenlenmişti. Kanun gereği köylü toprağını boş bırakamaz, işlemek zorundadır. "Arz-ı öşriyeden ziraate yarar yer bilâmani üç yıl boz kalmak timara zarar virür. Bu zararı def içün üç yıl boz kalan yeri sahibinin elinden alup gayri kimesneye virmek örfen caizdir. Amma Limâni'nin boz kalsa, mesela dağ yeri olup, her yıl ekine gelmediği sebepten ya ova yer olup su galebe ittüğü cihetten üç yıl boz kalsa tapuya virmek olmaz."[60]

Üst üste üç yıl arazisini boş bırakan reayanın arazisini bir başkasına vermeden önce kendisine teklif edilir, eğer toprağını işlemek isterse toprak yine ona verilirdi. "Ve bir raiyet ziraate kabul yerini üç yıl boz kalmak sipahiye zarardır. Ol zararı def için üç yıl boz kalan yeri sahibinin elinden alup gayri kimesneye virmek örfen caizdir. Amma yeri sahibi il virdüğü tapuya girü kendiye vire. Meğer ki kendüsi rağbet eylemeye ol vakit âhara virülmek caizdir. Amma dağ ve kır yerler olup veyahud su basar veyahud çeltiğe korınup her yıl ziraate kabul olmayub boz kalsa alub gayre virmek memnudur. Zira zürra tarafından taksîrat vaki olmamıştır. Ve bir raiyetin çift öküzü maslahatı içün veyaud harman yeri içün birkaç dönüm yeri boz koyub mer'a edinmek memnu değil."[61]

İnalcık, reayayı orta çağ serflerinden şanslı görenlerdendir. İnalcık:[62] "Her sancağın kanunnamesi, köylünün vermesi gereken vergi ve hizmetleri tek tek saymıştır. Sipahi buna yenilerini ekleyemezdi. Kurallara aykırı hareket eden sipahi, tımarını yitirebilirdi. Bu bakımdan reâyâ, hiç kuşkusuz, ortaçağ Avrupa'sının serflerinden daha şanslı bir durumdaydı. Aradaki başlıca fark, Osmanlı köylüsünün merkezi bir devletin ve merkezi bir hukuk sisteminin koruması altında yaşamasıydı." der.

Ayrıca sipahilerin, reayayı zora koşmasına, reayanın yükümlülükleri dışındaki bazı işlere kullanmalarına da izin yoktu. Reaya, bu konularda kanunla koruma altına alınmıştı: "Ve Sancak beyleri ve sipahiler raiyetlerin birkaç gün ot biçmeye deyu alup gidüb işleri battal ederler imiş. Bid'ad olduğu sebepten ret olındı. Akçelerile rençber tutup biçdüreler, raiyeti incitmeyeler. Ve her karye-

60 Kütahya Livası Kanunu: *İstanbul Başvekalet Arşivi Defter Nu:* 881, tarih: 1328 935
61 Kanun-u Liva-i Aydın, *İstanbul Başvekâlet Arşivi, Defter Nu: 996*, tarih: 1528 935.
62 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s.116.

nin hasılı defter mucibince kasım olunduktan sonra subaşılık ve yazıcık deyup ikişer akçe dahi alınırmış. Ve harman zamanında her evden üçer akçesi deyu alınırmış ve yılda bir kere güz faslında kış yararlığı deyu köyden köye bir miktar buğday ve arpa ve birer davar ve birer miktar bal ve yağ keçesi olan yerlerden birer keçe ve saman ve otluk ve kömür ve odun sakub cüzi nesne verirlermiş. Bu cümle bid'at ve zulüm olmağı emr-i âli mucibinmce merfu kaybolundu. Ve sancak subaşıları reaya taifesine konup, akçesiz yer ve yemek talep idip cebirle alup rencide ederlermiş. Bid'ad ve zulüm ve emr-i padişahiye muhalif olmağın ref olındı. Güçle kimesnenin evine konmayalar ve akçesiz yem ve yemek almayalar, her ne alırlar ise akçelerile, değer bahalarıyla alalar."[63]

Görüldüğü üzere Osmanlı, sipahiyle reaya arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine aksaklıkların giderilmesine yönelik bu içerikte kanunlar çıkarmıştır. Ancak, Osmanlı'nın reayayı çok sevdiğinden dolayı değildir bütün bu kanunlar. Osmanlı, çıkardığı kanunlarla üretimin devam etmesine, sipahinin reayayı ayrıca sömürmesi halinde ekonomik olarak zora düşeceğinden ve üretimden soğuyacağından endişe ettiği için kanunlar ile bu düzenlemeleri yapmaktaydı. Başka bir deyişle, reayaya angaryaların yüklenmesi halinde üretimin aksayacağına dolayısıyla verginin azalacağından kaygı duyduğundan, bu tarz kanuni düzenlemeler yapma yoluna gitmekteydi. Osmanlı, kendisine akan musluğun başkasına kaçak olarak akmasına ve musluktan kendisine akacak suyun azalmamasını garantiye almak için çıkarıyordu, bütün bu kanunları.

Tımarlara Devşirmelerin Atanması

Osmanlıyı yönetenler denetimi ellerinde bulundurmak için sadece kanunlar çıkarmakla da yetinmedi. Fethedilen topraklarda oluşturulan yeni tımarlara merkezi devlet, olanaklar el verdiği ölçüde / gücü yettiğince devşirmeleri atadı, sürgünlere yolladı, bir sipahinin oğlunu bir başka tımarda görevlendirerek hep denetledi.

Has ile zeametlerin yönetimi ve gelirleri devşirmelikten gelme yüksek devlet memurlarına verdi. Bu yol ve yöntemle büyük dir-

63 Malatya Livası Kanun, *Ankara Tapu Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi, Defter Nu: 142*, tarih: 1559 967.

liklerin babadan oğula geçmesini, sahiplerinin de merkezi devlete karşı bir güç haline gelmesini / oluşturmasını engelledi. Bunun nedeni ve amacı, duyduğu endişeydi! Başka bir deyişle, devleti yönetenlere karşı olası alternatifin oluşmasını gelişmeden önlemek için Osmanlı, bu yol ve yöntemlere başvuruyordu.

Bilindiği üzere tımar Osmanlı toprak düzeninde en yaygın üretim sistemi ve buna bağlı yönetilmesi gereken en kalabalık kesimini oluşturuyordu.

16. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı'da gelişme (fetihler) ve ona bağlı olarak hareketlilik ortadan kalkmaya başlamıştı. Var olan tımar kadroları dolup da sipahi soyundan gelme pek çok kişi açıkta kalınca memnuniyetsizlik baş gösterdi. Devlet, tımar sahiplerinin memnuniyetsizliğini ortadan kaldırmak, olası bir kargaşayı önlemek için bu kesimin ayrıcalıklarını ve tekelini koruyacak önlemler almak zorunda kaldı. Böylece tımar sahipleri için kullanılan "sipahi oğlu sipahi" deyimi, devlet tarafından resmen tanındı.

Osmanlı, sipahilerin özerkliğini sürekli sınırlamak için çaba gösterdi, sipahiler arasında hiyerarşi ortaya çıkmaması için tımarların tamamı padişah tarafından dağıtılıyor, imtiyaz belgesi ile birlikte veriliyordu. Her padişah değişikliğinde beratlar yenileniyordu. Tımarlar, babadan oğula devredilirken, babanın yaşamı boyunca kazanımları sonucu olan genişleme dikkate alınmıyordu. Sil baştan yapılıyor; başlangıçtaki büyüklüğü ile babadan oğula aktarılıyordu. Bu yolla merkezi devlet, tımarların kuşaktan kuşağa aile mülkü olarak genişlemesini de engelliyordu. Devletin bu sıkı denetimi nedeniyle sipahiler toprağa bağlı bir yerel aristokrasi oluştur(a)madı.

Sipahiler; merkezi devletin gücü sürdükçe, devletin taşradaki idari, mali ve askeri temsilcisi konumundaydı. 15 ve 16. yüzyıllarda ellerine geçirdikleri geniş toprakları kendileri işleten toprak zenginleri veya Avrupa'daki feodal beylere benzeyen bir toplumsal sınıf olarak değil, devlet adına vergi toplayan, asker yetiştiren ve devletin denetiminde görevliler olarak kaldı. Ancak görev yetkileri onları toprak sahibi gibiymiş gibi algılanmalarına da neden olabiliyordu!

Bu konuda Werner; "Sipahi ömür boyu savaş hizmetleri karşılığında haraç, ispençe ve avarız dışındaki tüm rant ve vergileri topluyordu. Yani reayanın karşısına sipahiler toprak sahibi olarak

çıkıyordu." diyor.[64]

Sipahinin Kılıç Yeri: Tımar yeri, hassa çiftliği ve hisse yeri olmak üzere iki bölüm araziden oluşuyordu. Kılıç yeri sipahiye ait ve doğrudan kendisinin ekip biçtiği bir yerdir. Sipahi, hassa çiftliğinde serbest bir konuma sahipti. Sipahi, arazisini şahsi ve anlaşma usulü istediği koşullarda kiraya verme hakkına sahipti. Kılıçların sayısı ve yeri belliydi ve bir kişiden fazlasına verilmiyordu. Tımar sahibi ölünce, eli silah tutan oğlu varsa tımar ona veriliyordu. Tımar sahibinin ölmesi durumunda, dirliğin oğluna verilmesi, toprak aristokrasiliği sağladığına dair görüşler var. Fakat tımarlı sipahiye bırakılan kılıç yerleri sürekli dar tutulurdu. Daha önce belirtildiği gibi babasından olan genişleme üzerinden değil, ilk hali üzerinden devredilirdi.

Reayanın Denetimi: Yukarıda da belirtildiği gibi merkezi yönetim tarafından sık bir biçimde çıkarılan kanunnameler ile reayanın birleşmesine karşı önlemler alınırdı. Üretimin kolektif yapılmasına izin yoktu ama köylüler arasında imece sistemi yardımlaşma vardı.

Reaya, Osmanlı'nın en önemli vergi kaynağıydı. Buradan da anlaşılacağı gibi Osmanlı için hisse çiftliğinin, hassa çiftliğine göre daha önemli ve belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Ancak yine de, tımara aristokrat demekten çok imtiyazlı kesimlerdi, demek daha doğru olur kanımca.

Erdost,[65] "Reaya sipahi gibi kılıç kuşanıp ata binemeyeceği, bir kişiye tımar verilince ata ve deden sipahi-zade olup olmadıklarının araştırılmasına dair kurallar vardır." diyor.

Osmanlı toprak düzeninin temeli, tımara dayansa da tımarın dışında da mülkiyet biçimleri vardı.

Tımar Sisteminin Dışındaki Mülkiyet Biçimleri

Osmanlı'da kurulan tımar sistemiyle yaygın olarak tarımsal artıya el konulmuştur. Ancak Osmanlı'da tımar sisteminin dışında farklı mülkiyet biçimlerine ve bu mülkiyet biçimlerine bağlı olarak hâkim olmasa da, farklı üretim ilişkileri vardı. Bunlar: malikâne divani, tam özel mülkiyetler, vakıflar ve mirî haslardır.

---

64 Ernst Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu, Halk Ayaklanmaları ve Askeri Feodalizm II. Cilt*, Çev. O. Esen ve Y. Öner, İstanbul: Alan Yayınları, 1988.

65 Muzaffer İlhan Erdost, *Osmanlıda Mülkiyet İlişkileri*, İstanbul: Onur Yayınları, 1989.

Malikâne Divani

Osmanlı, Rumeli'de Hristiyanlardan alınan topraklar ile Müslümanlara ait olup henüz özel mülkiyetin yerleşmediği topraklarda kendi üstünlüğünü kabul ettirerek tımar düzenini kurmuştu. Ancak, Anadolu beylikleri döneminde bilindiği gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nin eski toprakları üzerinde özel mülkiyet oluşmuştu. Osmanlı, İslam hukukunda da var olan bu durumu kabul etmek durumunda kaldı.[66] Yalnız Osmanlı, bu topraklardan vergisini almadan durumu kabullenmedi. Mülk sahipleri ve Osmanlı'nın karşılıklı verdikleri mücadele sonucunda iki başlı denilebilecek bir mülkiyet biçiminde taraflar anlaşmaya vardılar. Bu da şöyle biçimlendi ve işletildi: Özel mülk sahibinin haklarına *malikâne*, devletin haklarına *divani*, sözü edilen topraklar da *malikâne-divani* adı verildi. Buna göre Osmanlı, alması gereken vergileri sipahi aracılığıyla aldı. Mülk sahibi de; reayadan, ayrıca ürünün beşte biriyle onda biri arasında toprak kirası talep etti ve aldı.

Kısacası; Malikâne divanide, köylünün ürettiği ürüne iki ayrı kesim el koydu. Malikâne divani sisteminde, reayanın toprakta tasarruf hakkı yoktu, yani reaya malikâne divanide sadece sömürülmüyor, hak kaybına da uğruyordu. Ayrıca reaya, -kendisinin dışında uzlaşılan- bu yöntemle çifte kavrulmuş bir sömürüye tabi tutulmuş oluyordu.

Bu uygulanagelinen bir durumun tezahürüydü. Ayrıca özellikle gerileme dönemindeki yönetim bozuklukları nedeniyle büyük miktarda mirî kökenli arazi, vakıflara ve özel şahıslara ait çiftliklere dönüşme halleri vardı. Borçlu duruma düşen çiftçiler, kadının kararıyla topraklarını o bölgedeki ayana ve sipahilere vermek zorunda kaldı. Birçok tefeci reayanın mirî arazi üzerindeki tasarruflarını devraldılar. Arazisini satın aldıkları çift-hane ünitesi yine toprağı ekip biçen oluyordu. Reaya mülksüzleşiyorken, tefeciler ve bazı sipahiler mülk sahibi oluyorlardı. Kırsalda toprak düzeni sistemin bozukluklarından kaynaklı olarak değişiyor, adaletsiz bir hal alıyordu.

Bunların dışında da dönemin karakterine bağlı olarak toprak adaletsizliğine yol açan birçok suistimaller yaşanıyordu. İnalcık;

66 Bu tip ilişki Anadolu'da Amasra, Kayseri, Sivas, tokat illerinde görülür. Bunun için, Barkan, Erdost, Pamuk'un ilgili yayınlarına bakılabilinir.

"Genellikle 'mezra' ya da 'hali çiftlik' denen, ekilebilir durumda ama terk edilmiş mirî toprakları şahıslara kiralama uygulamasını benimsemişti. Bu topraklar gerileme döneminde, idarenin kayıt tutmadaki beceriksizliğine ya da mukataa sisteminin istismar edilmesine bağlı olarak özel çiftliklerin parçası haline geldi. Gerçekten de, en önemli gelişmeler mukataa sistemindeki değişimlerle yaşandı. 1600'den itibaren girilen gerileme döneminde mali sıkıntıya düşen hazine, gitgide daha fazla mirî araziyi şahıslara, önce ömür boyu geçerli olacak şekilde, daha sonra da miras bırakma hakkıyla birlikte mukataa etti."[67]

Elbette yaşananlar bunlarla da sınırlı değildi. Dönemin mali zorluklarından kaynaklı durumdan vazife çıkarmak için fırsat kollayan sarayın gözdeleri, valiler ve arpalık sahipleri mukataa sistemiyle toprakların üzerinde abluka oluşturdular.

Bu kesimler mülkiyetindeki arazilerinde yaşamıyorlardı. Bu yanıyla Avrupalı toprak sahiplerine benziyorlardı.

Tam Özel Mülkiyet Arazileri

Osmanlı topraklarında, tam anlamıyla özel mülkiyetin olduğu alanlar da vardı. Osmanlının tam egemen olamadığı, iç yapısını değiştiremediği yerlerdir bunlar. Başka bir deyişle merkezi devletin tam hâkimiyetini kuramadığı, kendi yönetim biçimini kabul ettir(e)mediği eyaletlerde tam özel mülkiyet vardı. Bunlar; Doğu Anadolu'da Kürt aşiretlerinin bir bölümü, Bağdat ve Basra vilayetleri, Mısır, Rodos, Kıbrıs ve Girit gibi geç fethedilen adalardı. Devlet buralarda varolan yapıya dokunmak yerine, korumayı uygun gördü. Osmanlı buralardan eyalet düzeyinde yıllık vergi aldı.

Mevat Araziler: Osmanlı bunların dışında mevat (boş) topraklarda, üretimi özendirmek için özel mülkiyet hakkı tanıdığı topraklar vardı. Bu toprakları üretime açanlara, işleyenlere İslam hukukuna uygun olarak temlikname belgesi veriyor, özel mülkiyet hakkı tanıyor, kira almıyordu. Şenlendirme veya ihya denilen bu mevat araziler, ıslah edilme koşuluyla mülk edinilebilen topraklardı.

Osmanlı ekilebilir toprakların genişlemesinden yana bir politika izlediğinden mevat araziler, yönetenler tarafından teşvik

67 Halil İnalcık, age., s.21-22.

ediliyordu. Şeriat, ıslah edilen toprakları kimin ıslah ettiğine bakmaksızın, yani Müslüman-Gayrimüslim ayrımı yapmadan mülk statüsü verilmesini uygun görüyordu. Ancak ıslah edilen araziler öyle gelişigüzel mülk edinilemiyordu, bazı koşullara bağlıydı. Mevat, su kanalları inşası ve toprağın iyice ıslah edilmesi ön koşulluydu. Ayrıca ıslah edilen bu arazileri sahiplenmek için padişahtan izin belgesi alınması, izin için ise bir dizi prosedürün yerine getirilmesi gerekiyordu. Toprağı ıslah edecek şahıs, toprağın sınırlarını, ıslah yöntemini ve amacını belirten bir dilekçe ile önce padişaha izin için başvuruda bulunurdu. İzin çıktıktan ve yerinde yapılan kontrolden sonra defterdarlık tarafından arazinin geniş tasvirini içeren bir temlikname[68] hazırlanır, ıslah edene verilirdi. Yani usulüne uygun ıslah edilen topraklar izin alındıktan sonra ancak mülk olarak onaylanıyordu.

Herkesin ıslah işi yapamayacağı, ıslah işi sermaye gerektiren bir iş olduğu için, ıslahçıların hemen hepsi üst kademeden hali vakti yerinde olanlardı. Bu yolla arazi sahibi olabilenler, Osmanlı'nın seyfiye ve ilmiye kesimindendi. Yani hepsi yöneten elit kademelerde sömüren sınıfına ait kişilerdi. Padişahın temliknamesinde açık bir biçimde bu topraklarda zorla veya bedelsiz çalıştırılmayacağı ancak çalışanların ücreti mukabilinde çalıştırılabileceği de yer alıyordu.

Halil İnalcık, Barkan'dan aktarıyor:[69] "Bu tür projelerin 16. yüzyıl ortalarındaki tipik bir örneği, Feridun Ahmet Bey ile Sadrazam Sokulu Mehmet Paşa'nın Yenice Köyü civarında pirinç yetiştirme projesidir. İkisi bir olup Sakarya nehrinden su sağlamak için kendi paralarını koyarak bir bent ile su kanalları inşa etmeyi teklif ettiler. Kanalların toplam uzunluğunun 17.000 zira ya da 12.876 metre olacağı tahmin ediliyordu. Çatlı Köyü ve bazı başka köylerin yakınlarında, artık kullanılmayan toprakları sulayarak pirinç yetiştirmeyi teklif ettiler. Bölgede 75 mudd[70] tohum ekebileceklerini tahmin ediyorlardı.

Dolayısıyla proje için padişahın iznini almak amacıyla Defterdarlıktan bir irade istediler. Ekilecek toprak miktarı Mehmet Paşa

---

68 Temlikname: mülk sahipliğini onaylayan toprağın sınırlarını ifade eden bir izin belgesiydi.
69 Aktaran. Halil İnalcık, age., s.20-21.
70 Bir mudd pirinç=256,4 kg.

için 50 mudd, Ahmet Bey içinse 25 mudd olarak belirlendi. Ürün, bu ikisi, reaya ve onlar için çalışmayı kabul eden diğerleri arasında eşit paylaştıracaktı. Köylüler, tımar sahiplerine vermekle yükümlü oldukları aşarı, kendi paylarından ödeyeceklerdi. Mehmet Paşa ile Ahmet Bey, kendi paylarından ayıracakları bir parayla, Akşemseddin'in türbesinde yanan üç mumun ya da şamdanın masrafını karşılamaya ve Göynük kasabasında bir kervansaray ile beş sebil yaptırmaya söz vermişlerdi. Mehmet Paşa, Sakarya nehrinin taşmasıyla harap olan kervan yolunu ve yakınlardaki bir köyde (Nerdivanlu) bulunan hasarlı bir bendi tamir ettirmek için belirli bir para ayıracağına söz verdi. Kendi yetiştirdikleri pamuk ya da diğer ürünler için Mehmed Paşa ile Ahmet Bey'in sağladıkları suyu kullanan köylülerin, hasatlarının yarısını onlara vermesi gerekecekti. Eğer Mehmed Paşa'nın kiraladığı toprakları, onun istihdam ettiği kimseler işlerse bütün ürün ona ait olacaktı. Padişah, bölgedeki tımar sahipleri ile reayanın da onaylaması ve toprağın reaya tarafından ancak ve ancak ücret karşılığı çalışmayı kabul ettiklerinde (bir diğer deyişle, zorla çalıştırılmadıkları sürece) işlenebileceği koşuluyla, Defterdarlık aracılığıyla çıkardığı bir iradeyle projeyi onayladı. Ayrıca köylülerin üründen alacağı pay önceden belirlenmiş bir orana göre verilecekti." Devlet için düzenli gelir, kesilmeyen çeşme olan çift-haneyi korumak esas olduğu için mevat araziye sahip olan "girişimci" reaya dışında bir emek gücü bulmak zorunda kalıyordu.

Mevat araziler için gerekli emek, daha önceki dönemde bile bazen tımar arazilerinin dışında fazladan iş yapmaya razı olan ya da mufassal defterlerde kayıtlı olmayan serbest reaya tarafından, ya da kaçak köylüler tarafından sağlanmaktaydı. Eskiden mevat olan çiftliklerde köle emeğinin kullanılması, bazı durumlarda ortakçılık kadar önemli olmamasına karşın, çok eskiden beri yaygın bir uygulamaydı diyor, Halil İnalcık. [71]

Islah edilen toprakların önemli bir bölümü çoğunlukla hayır amaçlı kullanılmak üzere vakfa dönüştürüldüğü de oluyordu.

Mevat arazilerin dışında ayrıca Balkanlar'a yayılma döneminde Müslüman nüfusun bu topraklara yerleşmesi amacıyla Anadolu'daki kimi aileler ve dervişlere buralardaki topraklar tam özel

71 Halil İnalcık, age., s.19-20.

mülkiyet koşullarında devredildi. Devredilen bu topraklara devletin memurları giremiyor, hesaplarını denetleyemiyor, karışamıyorlardı.

Osmanlı'da rekabesine ait topraklar üzerinde tam özel mülklerin dışında istisna olarak vakıflar da kurulmuştu.

Vakıflar

Osmanlı toplumunda özel mülk sahiplerinin de güvencesi yoktu. Devlet, her an örfi hukuku kullanarak toprakları müsadere edebilirdi. Buna karşı mülk sahipleri de, İslam hukukundan destek arar ve alırlardı. Mirasçılarını, mülklerinin gelirlerinden yararlandırabilmek amacıyla vakıflar kurmaya başlamışlardı.

Hüsrev bu durumu/işleyişi "ruhani derebeylik" olarak niteliyor, Bektaşi ve Mevlevi tekkelerin olduğunu söylüyor. Mucur kasabasında Hacı Bektaş Tekkesi ahalisi 362 köyün geliri ile geçiniyor, çelebilik denilen tekkelerin 80 köyü vardı, diyor.[72] Buralarda reayanın bağımlılığı hem maddi hem de manevi bağımlılık oluyordu. Çünkü topraksız köylüler, tekkelerin arazisinde asırlarca bir tür kölelik ve ortakçılık sistemiyle çalışmış/çalıştırılmış hem madden hem de manen sömürülmüşlerdi.

Vakıf arazileri toplam arazi içerisinde önemli bir yer tutmaktaydı, öyle azımsanacak bir miktar değildir. Yılmaz Yücel[73]; "Kanuni Sultan Süleyman döneminde Ankara Sancağında 741 köyden 148'i, Bursa'da 1966 köyden 477'si, Kütahya'da 1071 köyden 166'sı, Afyon'dan 629 köyden 118'i vakıf köyüdür. Karaman eyaletindeki vergi gelirlerinin yüzde 16'sı vakıflara ait olup devlet hazinesine girmemektedir," diyor.

Yediyıldız'ın 330 vakıf üzerinde yaptığı araştırmanın sonuçları ise şöyle: Vakıf harcamalarının, devlet toplam gelirlerinin üçte birine, devletin tımar ve zeametten sağladığı gelirin ise 2-2,5 katına eşit olduğunu belirlemiştir.

Bu güçteki vakıfların toplum yapısına nüfuzu ve sosyal yaşamda değiştirebilme güçlerinin yüksekliği o zaman için önemli olduğu kadar, bugüne bıraktıkları iz, taşıdıkları gelenek ve kültür

72 İ. Hüsrev, *Köy İktisadiyatı*, Kadro Dergisi Neşriyatı, İstanbul. Aktaran: Fuat Ercan *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, s.84.
73 Yaşar Yücel, *XIII ve XIV. Yüzyıl Kuzey Batı Anadolu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1980.

bakımından halen önemini korumaktadır.

Ancak bu tarzda yönetilen toprakların denetimi devletle yerel unsurlar arasında bir mücadele konusu olma konumunu hep sürdüregelmiştir.

Mirî Haslar

Bu araziler, fethedilen yerlerde tımarlardan sonra devlete kalan topraklardan oluşmaktaydı. Devlete ait olan ve doğrudan devlet tarafından işletilen toprakların gelirleri de doğrudan merkezi hazineye giderdi. Ama mirî hasların konumu sipahi tımarı ile gelirleri yüksek devlet memurlarına bırakılan has ve zeametlerden ayrıydı.

Mirî hasları merkezi devletin atadığı maaşlı memurları yönetirdi. Toprağı işleyen reaya da merkezi devletle doğrudan karşı karşıyaydı. Arada sipahi yoktu. Mirî haslarda çalışanlar korunmaz, azami bir sömürüye tabi tutulurdu. Devlet bu topraklarda genelde savaş esirleri arasından seçtiklerini çalıştırırdı. Bunlara *ortakçı kulları* denirdi. Reaya ile kölelik arasında ara bir tabaka olan, ortakçı kulları zamanla reayayla buluşacaktı.

Hassa Topraklar: Hükümdarların şahsi mülkü olan hassa topraklara gelince; hükümdarlar öldüğü zaman kendi sülalesine intikal etmekteydi. Ancak, hükümdarlığın aileden kime geçeceği konusunda kesin bir kural yoktu. Osmanlı'da önemli olan; devletle özdeş olan sultanın ölmesi halinde, toprak üzerindeki hakların gene devlet ile özdeş olan yeni varise geçmesiydi.

Daha önce anlattığımız üleş sistemi, I. Mehmet'e kadar sürmüştü. I. Mehmet dönemine gelindiğinde, sancaklara gönderilen şehzadelerin sadece tımar üzerinde hakları bırakılmıştı. Bu yörelerdeki yönetim yetkisi, şehzade ile birlikte bulunan ve aslen kapıkulu olanlara verilmiştir. Bu olay, Osmanlı devletinde kapıkulu etkinliğinin belki de ilk adımlarından biriydi. Bir bakıma değişimin de yeni adı ve ayak sesleriydi.

Bu toprak düzeni uygulaması, 1451–1566 (Fatih ile Kanuni) devirleri arasındaki 115 yıl süresince devam etmiştir. Yavuz Sultan Selim, döneminde, doğu halkını, imparatorluğa bağlamak için Kürt ağa, şeyh ve şıhlarına toprak bağışlamıştı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki ağalığın kökeni buradan gelmektedir.

Osmanlı'yı neredeyse tek başına sırtlayan, başka bir deyişle üreten kesim olan reaya; bağımlı, üreten ve sömürülendi. Osmanlı toprak düzeni içerisindeki yerine kısaca böyle değinelim; "Osmanlı'da Köylülük" bölümünde reayayı daha ayrıntılı ele alacağımızı belirtelim. Osmanlı'da az da olsa reaya'nın dışında tarım işçiliği de vardı.

Osmanlı'da Tarım İşçiliği

Sipahi tımarlarının veriliş şekli ile büyüklükleri ve küçüklükleri ne olursa olsun nitelikleri aynıydı. Yukarıda da açıklandığı gibi, tımar sahibi vergi toplar, karşılığında devlete asker verirdi. Yani, sipahiler imparatorluk memurlarıydı. Toprak işçiliğini organize etme durumları söz konusu değildi.

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir kapitalist birikim olduğu söylenemez. Fakat bu, imparatorlukta sosyal yapıların tümden durağan olduğu anlamına da gelmiyor. Tarımda giderek emtia üretimine kayılmakta ve yer yer köylüler mülksüzleştirilmekteydi. Padişaha ve padişah ailesinin önemli üyelerine ve kıdemli devlet görevlilerine tahsis edilmiş haslar da, hem iç piyasa hem de ihracatı yapılan hububat, deri ve yün gibi hayvan ürünleri üretimi ile önemli bir ön-birikime kaynaklık etmekteydi.

Piyasaya yönelik büyük çiftliklere vezirler gibi büyük kıdemli devlet memurlarının dışında da rastlanılmaktaydı.

Yahya S. Tezel;[74] "Trakya ve Marmara bölgelerinde, Ege ve Akdeniz sahillerinde, yer yer ücretli emek kullanan tarım işletmeleri ortaya çıkmış, bazı tımar ve zeamet sahiplerinin dirliklerini çiftliklere dönüştürdüğü, ticaret ve tefecilikle uğraşan bazı kimselerin çiftlikler edindiği görülmüştür," diyor. Bu kesimler çiftliklerinde ücretli işçi çalıştırmışlardır. Üretim biçiminde tarım işçiliği vardır, ama yoğun değildir, hâkim bir üretim biçimi ise hiç değildir. Tarım işçiliği yok denilebilecek kadar azdı.

Osmanlı toprak düzenini anlatmaya çalıştık. Osmanlı toprak düzeni anlattığımız gibi sürgit gitmemiştir. Osmanlı toprak düzenin dayandığı temel olarak kabul edebileceğimiz tımar sistemidir.

74 Daha geniş bilgi için bakınız: Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s.50-51.

Ancak tımar sisteminde bozulmalar baş göstermeye başlamasıyla Osmanlı toprak düzeninde de değişiklikler yaşanmaya başlamıştır/başlanacaktır.

Mirî Toprak Sisteminin Bozulması

Osmanlı'da reayanın özel mülkü olmayan toprak, sadece tasarruf ettiği toprağı satın alamadığı dolayısıyla satamadığından reayanın ve toprağın yararınaydı.

Osmanlı'da toprağın sahibinin sultan olması ve bu nedenle reayanın ürettiği ürünün bir bölümüne, devletin el koymasına dayalı bu mülkiyet ilişkisi kişinin kişiyi sömürmesi değildi. Ancak Osmanlı toplum yapısında toprakta ortak mülkiyet yoktu. Toprakta ortak mülkiyetin olmayışı reayanın yararına değildi. Çünkü bu sistemde toprağı tasarruf hakkına sahip reaya, toprağı sürgit kullanma ve elde ettiği ürünü hep aynı şekilde paylaşma güvencesinden yoksundu. Bu sistemde ayrıca artık ürün, adil paylaşılmamakta ve oranları gönüllülük veya pazarlık temelinde belirlenmemekteydi. Artık ürünün bir bölümüne devlet tarafından tek taraflı olarak el konulmaktaydı. Devlet tarafından el konulan ürün nerelerde, ne şekilde ve nasıl kullanılacağına ürününe el konulan reaya bilmemekteydi.

Reaya, devletin artık ürüne sadece kamu işlerini yapmak için el koyduğunu bilmekteydi. El konulan artığın kamu işleri ve hizmetlerinde kullanacak olması kanısı merkezi otoritenin artığa el koymasının en önemli dayanağı, meşrulaştırmanın en önemli nedeni olmaktaydı.

Yalnız devletin kamu yararına kullanmak üzere el koyduğu artık-ürünün tamamı mı, yoksa bir kısmının mı, kamu için kullanacağına üstün vasfa haiz görülen yöneten (sultan) belirlemekteydi. Yani onun keyfiyetindeydi. Bunun hesabı sorul(a)maz, o da, zaten hesap vermezdi! Çünkü Osmanlı'da devlet, seçilmişlerin değil, atanmışların yönettiği devletti! Denetlenemeyen, "keyfe" göre yönetilen Osmanlı'nın sömürüsüne tabi olan reaya her geçen gün yoksullaşmaktaydı.

Üstelik Osmanlı ihtişamının hızla büyüdüğü dönemde yoksullaşma hızlanmıştı da. Artan yoksulluk Osmanlı döneminin en parlak dönemi olarak anlatılagelinen, Yavuz ve Kanuni dönemle-

rinde ayaklanmalara neden olmuştu. Bu yıllarda halk, ardı arkası kesilmez bir şekilde ayaklandı ve kırıldı.

İlk zamanlarda ayaklanmaların önderleri toplumsal görüşlere sahip zamanın devrimcileriydi. Onların Osmanlı'ya karşı ayaklanmaların bir bölümü eşitlik temalı, ortak mülkiyet istemliydi.

Bu önderlerin en önemlilerinden biri olan Şeyh Bedreddin; insanlar arasında, din farkı gözetmeksizin, hepsini eşitliğe kavuşturacağını, bütün mülklerin, toprakların ve ürünlerin ortaklaşa olacağını öne sürdü. Bu düşünceleri, ezilen emekçi halk arasında benimsendi ve yaygınlık kazandı, başkaldırışlar oldu. Köylü mücadeleleri başlı başına bir kitap konusu olacak önemde olduğundan kısaca değinmekle yetineceğim.

Musa Çelebi'nin Kadı askeri Bedreddin Simavi (Şeyh Bedreddin), I. Mehmet'in yönetimine karşı, derebeylik düzenini istemeyen Musa Çelebi'nin başlattığı halk hareketinin yönlendiricisi, esinlendiricisi olmuştu. Bedreddin, Musa Çelebi'nin yenilmesinden sonra 1413 yılında İznik'e sürgüne gönderildi.

Şeyh Bedreddin, İznik sürgünlüğü sırasında Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'i yetiştirdi. Börklüce Mustafa, Aydın yöresinde Şeyh Bedreddin'in görüşlerini yaydı. Müslüman, Hristiyan, Yahudi yoksullarından altı bin kişilik bir ordu oluşturdu. Bu ordu karşısında Osmanlı ilk kez yenilgiye uğradı. Ancak Bayezıt Paşa'nın komutasındaki üçüncü ordu Börklüce Mustafa'nın ordusunu yendi. Börklüce'ye uzun süre işkence edildi. O, inatla görüşlerini savunmaya devam etti. Sonunda asılarak öldürüldü.

Bu arada Torlak Kemal de Manisa bölgesinde propaganda yapmakta ve ordu toplamaktaydı. Torlak Kemal de ayaklandı, fakat 1417 yılında o da yenildi. Manisa taraflarında asılarak öldürüldü.

Şeyh Bedreddin ise İznik'ten önce İsfendiyaroğlu'nun yanına, daha sonra Eflak Beyliği'ne ve oradan da Deliorman yöresine geçti. Burada ortak mülkiyetçi görüşlerini yaydı. Yoksul köylülerden ordu topladı. Fakat Osmanlı derebeyi ordusunun yaptığı bir baskında sağ olarak ele geçirildi ve 1420 yılında Serez Çarşısı'nda asılarak idam edildi.

Şeyh Bedretddin'den sonra da ayaklanmalar sürdü ve etkili de oldu. 1511 yılında Şah Kulu'nun önderliğinde ve yoksul köylülerle, tımarları ellerinden alınmış sipahilerden oluşan toplumsal hareket, Söklan Boy Beyi Musa ayaklanması, Baba Zünnun'un onur

mücadelesi için baş kaldırışı bunlardan birkaçıdır.

Ancak bu ayaklanmaların yenilgiyle sonuçlanması, Osmanlı halkına eşitlik, toprak sisteminde ortak mülkiyet, yönetimini ise demokratikleştiremedi. Osmanlı toplumu halktan, üretenden yana bir dönüşüm yaşayamadı.

Bu sıralarda reayanın sahip olduğu toprağı kullanma hakkını aşındıracak olan tımarlı sipahinin çözülmesi için de Osmanlı düğmeye basmıştı.

Barkan[75]; "Rejimin esas prensiplerinin dayanağı olan tımar sistemi, bünye ve maliyet itibarıyla, büyük bir gevşeme ve dağılma sürecine girmiştir. Mirî arazinin dağılışıyla birlikte toprak mülkiyeti sistemi de bozulur, özel mülkiyet sistemine geçme eğilimi güç kazanmaya başlar. Özel mülkiyet eğiliminin güçlenmesi vakıflaşma çabalarını arttıracaktır," diyor.

Osmanlı'da mirî sistem 16. yüzyıla kadar arızasız, fazla aksamadan işlediği/işletildiğini görüyoruz. 16. yüzyılın ortasına kadar "aksamadan" işleyen toprak sistemi değişmeye/değiştirilmeye başlandı.

Batı Kapitalistleşiyor, Osmanlı Durağanlaşıyor

Aynı dönemde Avrupa'da teknolojik gelişmede sıçramalar başlıyor. Avrupa kapitalistleşiyor, teknolojik gelişmeleri tarımda kullanıyor, tarımsal verimlilikte artışlar yaşıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişmenin/genişlemenin yerini durağanlaşma almıştı. 1580'li yıllarda başlayan bütçe açığı 17. yüzyıl boyunca sürdü. Bütçe açıkları kapanamıyor, karşılanamıyor, padişahın kendi hazinesi kullanılıyor, fakat mali kriz bir türlü aşılamıyordu. Tarımda el konulan artığı/sömürüyü sürekli artırma yolu sadece çare olarak görülüyor; bir yandan vergiler çeşitlendiriliyor, diğer yandan toprak sisteminde değişikliğe gidiliyordu.

Avrupa'da 16. yüzyılda enflasyon hortlarken, Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyatlar yükseliyordu. Mali kriz olağanüstü vergilerle ve vergileri alabilmek için baskıyı artırmayla mümkün oluyordu. Osmanlı'da sistem iyiden iyiye eğik düzlemde yol almaya/kay-

75 Ömer Lütfi Barkan, *Türk Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi. Toplu Eserler 1*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

maya başlamıştı. Çare olarak, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artı-ürünü aktarma mekanizmaları biteviye çeşitlendiriliyor, değişimlere uğratılıyordu.

Bunu Ertan Özensel üç başlıkta şöyle topluyor: "Birincisi, padişahın mirî arazisinden mülk temliklerinde bulunması veya hazinenin para sıkıntısı içinde bulunması sonucu bu yerleri belirli sürelerle satışa çıkarması. İkincisi, Mültezimlerin elindeki toprağın genişlemesine neden olan/olabilecek diğer bir etken ise reayanın toprağını terk etme olgusudur. Reayanın kendi başına toprakla olan ilişkisini sürdüremediği bir duruma düşmeye başlaması ile birlikte, küçük toprak sahibi reayanın mülksüzleşmesi söz konusu olmaya başlamıştır. Reayanın mülksüzleşmesi süreci deyimi, aslında yukarıda reayanın mülkiyeti olmadığına dair vurgu ile çelişmekte ise de, gerçekte burada mülkiyet hakkından bahsedilen tasarruf hakkıdır ve buna rağmen bir mülkiyet devir işlemi olursa, bu devir kararnamelerle hükümsüz kılınmaktadır. Reaya fiili olarak tasarruf hakkını kaybetmektedir. Üçüncüsü ise, Sipahinin değişen koşullar karşısındaki konumlarıdır. Özellikle artı ürünü merkeze aktarma çabası, artan enflasyon karşısında vergilerin sabit kalması, sipahilerin gerek çevreden, gerekse reaya ait arazisinden mülkiyetine geçirme ve angaryanın artmasına neden olmuştur."[76]

Tımar Sistemi Çatırdar

Osmanlı içinde olduğu ekonomik bunalım nedeniyle tımarlı sipahiye tasarruf hakkını verdiği toprağı geri almaya, belirli bir geliri taahhüt edenlere vermeye başladı. Toprağın egemen yönetim biçimi el değiştirmeye, tımarlı sipahi çözülme yoluna sokuldu.

Tımarlı sipahinin çözülmesiyle birlikte, reaya elde ettiği artık ürünün paylaşımına daha değişik kesimlerce el konuluyor ve reayanın sömürülmesi daha artıyordu. Çünkü toprağın tasarruf hakkını tımarlı sipahiden alanlar kendileri işlemiyor, toprağı eski tasarruf hakkına sahip olan çift-hane ünitesi işliyordu. Sadece

76 Fuat Ercan, *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2011, s.107-111. Aktaran: Ertan Özensel, *Köy Sosyolojisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayını, s.65-66.

devlet ile çift-hane arasındaki aracı değişiyordu.

Yeni aracı Osmanlı'ya taahhüt ettiği parayı ödemenin yanında taahhüt ettiğinden fazlasını da kazanmak için köylüye yüklendi. Köylü ile birlikte toprağı daha fazla sömürmeye başladı. Çünkü toprağın sahibi gibi toprağı düşünmüyor, daha çok ne kadar kazanırım diye cinlikle karışık hinlikle düşünüyordu. Bu yüzden tımarlı sipahilerin çözülmesiyle Osmanlı'da yoksulluk ve zulüm dayanılmaz noktalara ulaştı; köylü dayanılmaz bir sömürüye tabi tutuldu, toprak daha fazla sömürülür oldu.

Bilindiği üzere herhangi bir işletmenin ekonomik durumu sarsılırsa, bunda ilk önce zarar görenler, küçük ve de güçsüz ortaklar olur. Nitekim Osmanlı'da duruṃ bozulunca da, 1580'lerden sonra ilk tımarlı sipahinin yitikliği, sipahinin yitikliğinin ardından da reayanın katmerli sömürüsü başladı.

Taharri Memurları

Osmanlı, toprağı tımarlı sipahiden alıp tımarların gücünü kırdığı, mültezime verdiği yetmiyormuş gibi aynı zamanda tımarlı sipahilerin elinde bulunan toprakların defterlerde yazılı olanlardan daha fazla gelir getirdiklerini iddia ediyordu. İddiayı tespit amacıyla, taharri memurları görevlendiriliyor, görevlendirdiği memurlara itirazları dinlememeleri emri veriliyordu. Kanuni Sultan Süleyman, tahrir memurlarına, özellikle Anadolu'da bulunan tımarlardan, mutlaka ifraz, yani defterde yazılı olandan daha fazla gelir çıkarmaları için talimat da veriyordu.[77] Bu iddia ve emirlerle tımarlar yukarıdan aşağıya talimatla küçültülüyordu.

Bir yandan sultanın güç kırmayı öngören bu politikasıyla dirlikler küçültülüyor, sipahiyi besleyemez hale getiriliyor, diğer yandan ekonomik durumun bozulması bu kurumu adeta ölüme terk ediyordu.

Aynı dönemde sık sık kuraklıklar da yaşanıyor, kuraklıklar kıtlıklara neden oluyordu.[78] Reayanın toprağının küçülmesi, mül-

77 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, Ankara: Barış Yayınevi, 1965, s.55.

78 35, 36, 39, 40, 43, 44, 48, 49, 52, 55, 59, 60, 67, 69, 70, 73, 78, 79, 80, 81 ve 87 numaralı mühimme defterlerindeki kayıtlara göre: 1578'de Halep, Şam, Musul, Beyrut, Van, Trablusgarp, Ege Adaları 1580'de Anadolu, Ege Adaları, Gümülcine 1582'de Batum, Fatsa 1583'de Şam, Ege Adaları, Halep 1584'te Trablusşam, Saruhan 1585'te

tezimin gelir arttırmak için reayaya yüklenmesi ve kuraklığın neden olduğu kıtlıkların bir aradalığı reayayı, tefecinin kucağına itiyordu. Osmanlı'da, yüzde 15'ten fazla faiz uygulamasının yasak olmasına karşın, köylü yüzde 30 bazen yüzde 60 oranında faiz ödemek zorunda kalıyordu/bırakılıyordu.[79]

Bu, yüksek orandaki faizi ödeyemediğinden reaya, çift-hane sahipliğini yitiriyor, kendi toprağında bedava (karın tokluğuna) çalışmak durumunda kalıyordu. Başka bir deyişle topraklar köylünün elinden çıkıyor, tefecinin çiftliği haline geliyordu.

Koçi Bey ve Çelebi

16. yüzyılın başlarında toplumda yaşananlar üzerine yazan ve padişaha öğütler veren Koçi Bey'e göre; "Osmanlı toplumunda, 1584 tarihine gelinceye kadar köyler ve tarlalar kılınç ehli elinde ve ocakzadelerdedir. Buralara yabancılar ve kötü amaçlı kişiler girmemiştir. Ancak bu böyle sürmez, zamanla değişir! Yalnızca kâr amacı güden, zeamet ve tımar isteyen işinin ehli olmayan bu kesimlere bir günde yüz bin akçelik tımarlar verildi. Boşalan tımar ve zeametlerde eski kanunlara aykırı olarak İstanbul tarafından verilmeye başlanmıştır."[80]

Koçi Bey, Risalesi'nde, sadece sistemin bozulduğuna işaret etmekle kalmıyor, "Tımar ve zeamet ileri gelenlerin yemliği olmuştur," diyor.

Kâtip Çelebi de, yazdıklarıyla reayanın sırtına vurulan yükün büyüdüğünü, sömürünün arttığına dikkat çekiyor. Kâtip Çelebi, devlet adamlarını uyarmak için yazdığı "Düztur'ul amel li-islah'il halel"[81], Osmanlı toplumunun temel unsurlarının, ulema, asker, tüccar ve reaya olduğunu söylüyor. Sistemin temelinin bu dört unsurunu uyumlu birleşmesi olduğunu belirtiyor. Ancak Kâtip Çelebi, uyumun büyük ölçüde bozulduğunu bozulmanın ise rea-

---

Şam,Harran, Ege Adaları, Zülkadirli, Edirne, Tamışvar, Bursa, Berkofça, İnebahtı, Kırkkilise 1586'da Trablusgarp, Eyalet-i Rûm, Çorum 1590'da Gence, Şam 1591'de Trablusgarp, Üsküp 1592'de Şam, Trablusgarp 1609'da Kırım, Batum Vilayet-i Rûm, Anadolu 1614'de Şam, 1615'te Zülkadirli 1637'de Diyarbakır eyalet ve sancaklarında kıtlıklar yaşanmıştır.

79 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, Ankara: Barış Yayınevi, 1965, s.62.

80 Koçi Bey Risalesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

81 Bozukluğun Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar.

ya daha fazla yük bindirdiğini yazıyor.[82]

Çelebi, ülkeyi gezdiği on iki yıl sürede gördüklerinin reaya açısından tam bir yıkım olduğunu bu yazılarında anlatıyor.

Çelebi de, Koçi Bey gibi nedenin makamların yüksek fiyatlara satılması olduğunu belirtiyor, yüksek fiyata alınan makamların, parasını çıkarmaları için reayaya acımasızca yüklenildiğini, bunun sonucunda reayanın bunaldığından Koçi Bey de, Kâtip Çelebi de söz ediyor.

Osmanlı, 16. yüzyılda sömürü çubuğunu iyice içeri bükmüştür. Geri teknoloji, insan emeği ve hayvan gücü ile reayanın elde ettiği ürünlere el koyarken kendi köylüsüne karşı giderek zalimleşiyordu!

Avrupa köylüleri ise daha önce de söylediğim gibi teknolojik gelişmenin sağladığı malzemelerle donanıyor. Geliştirdiği teknolojileri kırsal alanda kullanmaya başlayarak tarımsal verimliliğini, dolayısıyla üretimini artırıyordu. Başka bir deyişle, Osmanlı ve Avrupa ülkeleri arasındaki denge, askeri gelişme ile reayanın üretimdeki verimliliği konusunda Osmanlı aleyhine alabildiğine bozuluyordu. Osmanlı'da giderlerini karşılamak için kendi köylüsüne karşı daha zalimleşiyor, köylüler de, çareyi çiftini çubuğunu terk etmekte buluyordu.

Çift Bozan

Osmanlı Devleti'nin 16. asırda büyük bir krize girdiğinde hemen herkes hemfikir. Köylü, devletten kullanma hakkını alarak üzerinde üretim yaptığı, uğrunda öldüğü/öldürdüğü toprağını işlemek hususunda zorluğa düşmüş, bunda krizi atlatmak için vergi türlerinin artırılması ve vergi oranlarının yükseltilmesi ile tarımda çalışabilecek genç nüfusun neredeyse yüzde 75'inin askere alınması önemli etkeni oluşturmuştu. Öte yandan böyle bunalım zamanlarında ortaya çıkan birtakım vurguncular (spekülatörler) arazi üzerinde fiili bir mülkiyet kurma çabasına girişmiş; köylü böyle zorlama, vergi verme zorluğu karşısında köylerde kalmaya zorunlu kılınmış, fakat zulüm ve sömürü köylünün dayanma gücünü aştığından dolayı köyden ayrılmak durumunda

82 Katip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar*, Haz. A Koçi Bey Risalesi, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

kalmıştı. Köyden ayrılmaya, çiftini çubuğunu terk eden reayaya çift bozan denmiş, köyünü terk eden reayayı bulunduğu yerden toprağa geri döndürme hakkı sipahiye verilmişti. Toprağını, köyünü terk eden reayanın yanı sıra Osmanlı'ya karşı ardı ardına isyanlar da oluyordu.

Celali İsyanları

Köylüler köyden süratle uzaklaşıyor, boş kalan araziler üzerinde güçlü kişiler fiili mülkiyet teşkil ediyor, çift bozanlar sürekli artıyordu. Aynı dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu (17 yüzyılın başlarında) büyük bir iç karışıklığa da giriyordu. "Celali İsyanları" olarak bilinen isyanlar "kamu malı" olan ve zaten iyi yönetilemeyen toprak rejimini alt üst ediyordu.

Celali İsyanları'nın az çok bastırıldığı, 17. yüzyılın başlarında, köylerde geniş şekilde toprak ve sürü ağalığının teşekkül ettiği görülüyordu. Karışıklıklar döneminde kaçan köylülerin, tekrar köylerine dönmesinin Padişah tarafından istenmesine, köylüler; "Biz köylerimize döneriz ama toprağımız yok, borçluyuz, köylerimizde köy ağaları sürüler beslemektedir, dönemeyiz." şeklinde karşılık görüyordu.

Mültezim

Köylüden vergi toplama işi sipahiden alınıyor, belli bir bedel ödeyen mültezimlere verilmeye başlanmıştı. Bir tür iç borçlanma gibi vergileri tımarlı sipahiler değil, artık peşin para veren mültezimler toplar oldu.

Tımarların iltizama verilmesi ilk kez Rüstem Paşa tarafından denendi. İltizam uygulamasının reaya açısından son derece zararlı bir uygulama olacağı ve tepki göreceği için başlangıçta vazgeçilmiş, uygulama yapılmamış ama III. Murat zamanında beylerbeyiler ve sancak beyleri hizmet erbabına verilmesi gereken tımarları uygun olmayanlara bol hediyeler karşılığında vererek yine de, tımar ve üretici aleyhine uygulamalara gidebilmişlerdi. Enflasyonun arttığı, kamu görevlisi olan sancak beyi gibilerinin değişmeyen, aynı kalan aylıkları yetmez duruma gelmişti. Onlar da "benim memurum işini bilir" özlü sözünün o devre uygun versiyonunu devreye sokmuş olsa gerek, saray ve devlet ileri gelen-

lerine bol hediyeler sunanlar, büyük tımarlara sahip olmuşlardı.

Tımarları, iltizama peşin paralar alarak veren devlet ileri gelenleri, reayayı mültezimlerin insafına, aldıkları bol hediyeler ve rüşvet karşılığı terk ettiler.

Bol hediye ve rüşvet alan yöneticiler, tımarlıları sıkıştırdı, baskı altına aldı. Uygulanan baskılar sonucunda tımarlar rollerini mukataacılara ve mültezimlere terk etmek durumunda kaldı. Tımarlar böyle çözülmeye başladı. Çözülen, parçalanan tımarlardan da adına *ayan* denilen büyük toprak sahipleri türe(tili)di.

Osmanlı durağanlaşmadan sonra giderek girdaba kapılmış, girdaptan kurtulmak için el koyduğu artının daha büyük bir bölümünü merkezde toplamanın derdine düşmüştü. Taşradaki vergiyi kendi memurları ile toplamayı düşünmüş ve toplamaya girişmişti, fakat bunda başarılı olamadı, üç yıl sonra bu uygulamadan vazgeçmek durumunda kaldı. Çünkü koskoca imparatorluk İstanbul'dan gönderilecek memurlarla toprak vergilerinin toplanamayacağını, vergi toplama işini İstanbul'da merkezileştirilemeyeceğini uygulamalı olarak öğrenmiş, ayan ile sened-i ittifak belgesi imzalamak (1808) zorunda kalmıştı. Çünkü Osmanlı'nın taşrada etkinliği iyice zayıflamış, ayanların gücü ise 19. yüzyılın başında iyice artmıştı.

İmzalanan belge ile ayanlar devlete bağlılığını yineledi. Ancak sözü edilen belge, Osmanlı için ayanların toplumdaki gücünü ve konumunu yazılı olarak tanıma ve kendi gücünün sınırlarını kabullenme belgesi olarak tarihteki yerini aldı.

Osmanlı iltizamı kaldıramadı. Böylelikle Tanzimat, geniş köylü kitlesinin yaşamında, toprak sisteminde, iyiye doğru giden bir yönetim ve düzen getir(e)medi. Aksine Osmanlı'nın başlangıcından bu yana kullanılan iltizam yöntemini yaygınlaştırma yolunu seçmişti. Ayrıca olağanüstü dönemlerde başvurup aldığı vergileri neredeyse sürekli hale dönüştürmüştü. 16. yüzyılın ikinci yarısında, devletin nakit gelirinin artmasıyla birlikte o döneme kadar tımar düzenin parçası ve daha çok tarıma dayanan vergi kaynakları olan mukataalar açık arttırma (ihale) yoluyla mültezimlere devredilmeye başlanmıştı.[83]

83 Tımarlar iltizamlara gelişi güzel verilmez. Tımarların iltizama verilmesinde izlenen yol şöyledir: Bazı bölgelerin vergi gelirlerinin kimin tarafından toplanacağını belirlemek için talipler İstanbul defterdarlığının önünde toplanıyor. Defter-

Tanzimatçılar iltizam işlerini vali ve diğer yöneticilere yasaklamakla yetindi sadece. Tanzimat, aşarın 1/2 ile 1/10 arasında değişen oranlarını 1/10 olarak sabitledi,[84] ancak bu da pratikte tam olarak uygulanamadı.[85]

Kısacası, Osmanlı'da 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan mali bunalım, 17 ve 18. yüzyılda da sürüyordu.17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı'nın klasik/bildik yapısı gerilemeye ve dağılmaya başladı. Önce toprak ve vergi "mültezim" adı verilen vergi üstlenicilerine arttırma yoluyla verildi.[86]

Mültezim sisteminin ilerlemesiyle birlikte reayaya tohum ve hayvan gibi üretim girdilerini Osmanlı, karşılamaktan tamamen çekildi, reaya, üretim girdileri için mültezimden borç almak durumunda kalıyordu. Bu ilişki reayayı hem vergi hem de borç ödeme durumunda bıraktığı için hayatını karartti, yalnız kendisi için değil devlet ile mültezim için de çalışmak/üretmek durumunda bıraktı. Osmanlı ve mültezimlerin bu yeni ihtiyaçları sonucunda gidilen değişimle tımar sisteminde çözülmeleri daha da hızlandı.

Mültezim sistemi, tımar sistemini çözmekle kalmadı, köylünün moralini bozdu, üretim isteğini de köreltti. Reayanın toprağı ailesini geçindirmeye yetmediği için, köy yaşamını ve üretimi katlanılamaz bir yük olarak görmeye başladı.

Avrupalının savaş teknolojisinde yakaladığı gelişmeler, merkez ordularının oluşturulmasını gerekli kılmıştı. Sürekli ordular için düzenli maaş ve ateşli silah alımı için de nakit para ihtiyacı doğmuştu. Bu da, Osmanlı maliyesine ek yük getirmiş, devlet gelirinin önemli bir bölümünün hem merkezde hem de peşin-nakit toplanmasını gerekli kılmıştı. Bu ihtiyaçların ortaya çıkardığı Osmanlı idaresinin yararına, fakat reayanın aleyhine olacak olan mültezim sistemi alıp başını gidecekti. Ayrıca yaşanılan ve kaybedilen savaşlar bütçe dengesini alt üst etmekteydi. Bütçe dengeleri-

---

darlık önünde toplanan talipler toplamayı istedikleri bölgenin vergi toplama işi için açık arttırmaya giriyor. Açık arttırmada en fazla parayı veren aşar vergisini toplama hakkını ele geçiriyordu.

84 Ö. L. Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi Türkiye'de Toprak Meselesi- Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, 1980.

85 Donald Quataert; *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

86 Ertan Özensel, *Köy Sosyolojisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayını, 2015, s.68.

nin bozulduğu oranda köylünün üzerinde baskı ve sömürü oranı artmaktaydı.

İltizamla birlikte aşar sistemi de değişime uğruyordu. Çünkü iltizam hakkı para karşılığı devredilebiliyordu. İltizamı ihaleden alan yerel yöneticiler aldığından daha yüksek fiyata yerel eşrafa satıyor, bu yolla servet biriktiriyorlardı. Başka bir deyişle, yerel yöneticiler tımarın el değiştirmesinde para karşılığı aracılık rolü oynuyor, semiriyordu.[87]

Ancak, aşar toplama ihalesini kazanan, köylünün gözünün yaşına bakmıyor. Köylüden daha fazla vergi toplamak için yükleniyor, köylüyü soyup soğana çeviriyordu. Böylesi bir sömürü ancak zora dayalı sürebilirdi; ihaleyi de, ancak zor kullanabilecekler alabiliyordu. Yani kolluk kuvvetlerini kontrol eden yerel yöneticiler iltizam ihalelerini ellerinde tutabiliyordu.

Sömürü ve zulüm kol kola girmişti bu dönemde. Yerel eşraf köylüyü daha fazla eziyor. Köylüyü ezen büyük toprak sahipleri, yerel güçlerle (yöneticiler) girdikleri çıkar ilişkileri içerisinde köylüye göre doğal olarak hep kayrılan taraf oluyordu.

Osmanlı'nın işbirlikçisi ayanlar da tüm köylülerle doğrudan ilişkiye geçemedi. Çünkü ayanların organizasyonu böylesi bir güç ve kapasitede değildi. Ayanlar tüm köylerle doğrudan ilişkiye geçemediğinden köylülerle arasına sarraf-faizciler ve derebeylerden oluşan ikinci bir aracı kesim yerleştirdiler. Böylece kendi ihtiyaçlarına cevap verecek yeni bir organizasyon kurmuş oldular. Dirlik düzeninde, devletle köylü arasında sadece dirlikçi varken, yeni organizasyonla birlikte mukataacı[88] ve tefeci tüccar[89] (mültezim-sarraf) da girdi. Başka bir deyişle, köylülerin yaşamına yeni kan emicileri dahil oldu. Ortaya çıkan yeni ilişkilerden, faizciliğin

87 Y. N. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesinin Özellikleri (1923-1960)*, Ankara: Onur Yayınları, s.26.

88 Mukatacının hiçbir sosyal görevi yoktur. Toprağın tasarrufunu eline geçirmiştir, ama toprağın işletmesiyle ilgilenmez. Topraktan rant kazanır.

89 Tefeci-tüccar (mültezim, sarraf): Mültezim, toprağın işleticisi, bir çeşit girişimcisidir. Toprağı mukatacıdan kiralar. Mültezim önce basit bir girişimcidir, sonra yavaş yavaş derebeyileşecektir. Mukatacı devlete vereceği ücretleri kendisi bulmaz, ona veren mültezimdir. Mültezim kesimciye verdiğinin birkaç mislini çiftçinin sırtından çıkarır. Mültezim de parayı sarraftan alır. Sarraf da para karşılığında faizini alacaktır. Günümüzde de halen varlığını sürdüren tefeciler, köylünün yaşamına bu dönemde girer.

köylüler üzerindeki etkisi çok yıkıcı oldu.

Devletin nakit paraya kavuşmak için önünü açtığı bu yeni sisteme yukarıda saydığımız tüm sermaye sahipleri "çullandı", satın aldı. Bazılarının satın aldığı mukataalar o kadar büyük coğrafyayı kaplar duruma gelmişti ki; aldıklarını parçalara bölerek taşrada buldukları alt-mültezimlere devretmek zorunda kalmışlardı.

Tımar sisteminde, sipahi kendisinin uzun süreli çıkarları nedeniyle reayayı kullanmak zorunda olduğundan ağır vergiler koyarak ve zor kullanarak artıya el koymuyordu. Mukataa sisteminde, mukataayı ele geçiren mültezim en fazla toprağı üç yıllığına ele geçirdiğinden, bu kısa süre içerisinde en fazla kârı elde etmek için çift hane ünitesini ağır bir sömürüye tabi tutarken, toprağı da hoyratça kullandı ve toprağın kendisini yenilemesine izin vermeden aralıksız ektirerek toprağın iliğini kuruttu.

Evet, köylü tımar sistemiyle de sömürülüyordu, ancak mukataa sisteminde sömürü katlandı, dayanılmaz bir hâl aldı. Üretimin başından sonuna tüm emek, üretim araçları ve üretici güçler acımasız bir sömürüye tabi tutulmaya başladı. Tımar sistemiyle, mukataacı arasındaki en önemli fark buydu.

Devletin belini bitmek bilmeyen savaşlar büküyordu. Devlet sadece savaşsız geçen barış döneminde (1748–1768) gelirleri ile giderleri arasında dengeyi tutturabilmişti. Savaşlar ve savaşlardan alınan yenilgilerin ne denli bir yük olduğunu barış dönemi maliyesinin gelir-gider denkliği açıkça göstermekteydi.

Devletin, maaş karşılığında yüksek devlet memurlarına verdiği büyük dirlikler bile, vergilerin toplanması için mültezimlere devredilmeye başlanmıştı. Böylece 17. yüzyılda iltizamın alanı iyice genişlemişti.

Tımarların, iltizama verilmesinden amaçlanan çabuk ve mümkün olan en çok gelirin bu yöntemle elde edilmesindendi. Çünkü fetihler yapamayan, yabancılardan elde edilen iç ve dış vergileri kapitülasyonlarla kaybeden, ipek yolu gelirini deniz ulaşımına "kaptıran" imparatorluğun başkaca fazla kazancı kalmamıştı. Geriye kala kala bir tek köylüden toplayacağı vergi kalmıştı. Osmanlı, sinekten nasıl yağ çıkarılacağının hesapları yapmaya başlamıştı! Bu minvalde tımarların peşin para karşılığı el değiştirmesi çözüm olarak akla gelmişti/getirilmişti.

Ayanlar ve Mültezimlerin Nüfuz Alanını Büyütmesi

Tımarlar çözülmeye başladığında devlet, Anadolu ve Balkanlar'daki kentli nüfus ve köylüleri koruyabilecek bir toplumsal güç arayışındaydı. Bir de bitmek tükenmek bilmeyen eşkıyalık diğer tüm olumsuzluklara eşlik etmekteydi Şiddetli sosyal çalkantı yaşayan Osmanlı'da tarımsal üretim, zanaatkâr ve ticaret kesimi de doğal olarak zarar görmekteydi. Oluşan iktidar boşluğu ortamında merkezi devletin çıkarları da korunamamaktaydı. Osmanlı, en önemli geliri olan kırsal alandaki vergi toplama işinde de güçlükler yaşamaktaydı. Bütün bu nedenlerden ötürü Osmanlı arayışını sürdürüyordu.

Sık sık baş kaldıran valilerin yerine de mali, askeri ve siyasal alanlarda işbirliği yapabileceği, yerellerde kabul görecek toplumsal kesimlerden temsilci arayışındaydı. 17. yüzyılın sonlarından itibaren, Anadolu ve Balkanlar'ın, kent ve kasabalarında *ayan*ın çare olarak görülüşü ve yükselişi bu koşullarda oldu. Ve devlet, *ayan*ı yeni işbirlikçisi olarak gördü, kabul etti.

Pamuk; "Ayan için bir kasaba ve kentin ya da bir bölgenin hem ileri gelenleri etkili ve nüfuzlu kişileri hem de halkın temsilcileri anlamına gelmektedir," diyor.

Ayan; tüccar ve diğer sermaye sahipleri arasından olacağı gibi molla, müftü, müderris gibi ulema kesiminden, yörenin vakıf gelirleriyle geçinen eski ailelerden ya da devletin atadığı vali, kadı ve askeri birlik komutanlarından biri de olabiliyordu.

17. yüzyılın sonlarında iyice artan eşkıyalara karşı, yerel halkı korumak için Osmanlı, ayanlara milis gücü kurma izni de verdi. Milis gücünü de eline geçiren ayanların, taşradaki toplumsal ve siyasal gücü hızla arttı/yükseldi. Ayanların milis gücü edinmeleri onlar için bir dönüm ve sıçrama noktası oluşturdu. Çünkü ele geçirdiği bu güçle ayanlar, belirli bölgelerde devlet adına vergi toplama yetkilerini veren "mütesellimlik" mevkiine bile sahip oldular.

Ayanlar, süre içinde çok mevzi kazandı. 17. yüzyılda valiler yakınları arasında mütesellimleri seçerken, 17. yüzyılın sonlarında sancaklardan küçük olan kazalarda ayandan bir kişinin reis-i ayan olarak kazanın temsilcisi seçilmesine kadar mevzi edindi. Ayanların kazandığı bu statü süre içinde vali ve sancak beylerinin

gücünü de azalttı.

18. yüzyılda, merkezi devlet ya da vali sancaklarda kimin mütesellim olacağına karar veremez duruma gelmişti; yerel ayanlar kendi aralarında karar veriyor, atamayı yapacak devlet temsilcilerine bildiriyorlardı. Bu gelinen nokta, ayanlar için iyi olmakla birlikte aralarında bir mücadeleyi hem tetikliyor hem de sürekli kılıyordu.

Ayanlar, hem yöre halkını ve yerel çıkarları devlet katında temsil ediyor ve koruyorken hem de devlet ile ilişkiyi iyi tutuyorlardı. Başka bir deyişle, devletin temsilcisi olarak belirli mali, askeri ve siyasi işlevleri de yerine getirmeyi ihmal etmiyorlardı. Ayan; yalnız merkeze karşı toplumsal bir güç değil, iki tarafı gözeten karşılıklı çıkarlara dayanan bir uzlaşma orta yolculuğu, işlevi görüyordu.

Tımarların çözülmesinden sonraki bu yeni sistemle, artıya el koyma işine devlet, ayanları da ortak etmişti. Kentlerdeki loncalardan, ticaret ve diğer kaynaklardan özellikle tarımsal üreticilerden alınan vergilerin bir bölümü devlete gönderilirken önemli bir bölümü ayanlara kalıyordu.

Bu yeni bölüşüm durumu sonrasında ayanlar, sadece müteselimlikler ile siyasal erki ele geçirmekle kalmadı; iktisadi bakımdan da hızla geliştiler. Devlet adına vergi toplamak ayanların servet sahibi olma ve sermaye biriktirmelerinin önünü açtı.

17. yüzyılda kısa bir dönem de olsa devlet vergi toplama işini mültezimlere bırakmıştı. 18. yüzyılda vergi toplama işini yapan ayanlarla mültezimler, karşılaştırıldığında köylüler üzerindeki baskının ayanlar döneminden daha az olduğu söylenebilir. Yine de bu, en çok vergiyi verenin ve sömürülenin köylülerin olduğu gerçeğini ortadan kaldırmıyor, elbette…

Evet, 18. yüzyılda Osmanlı mülkiyet ilişkileri, artı ürün aktarma mekanizmaları önemli ölçüde farklılaşmıştı.

Fuat Ercan, küçük köylü üzerinden ürün artı-ürün aktaran kesim ve mekanizmaları dört noktada şöyle toplamıştır:[90]

- Küçük köylülüğün devletçe vergilendirilmesi,
- Merkezi yapının güçsüz düşüşü ile devreye mahalli gücün, küçük köylülüğün üzerinden artı-ürün aktarımı yapması,

---

90 Fuat Ercan, age., s.190.

- Küçük köylünün düştüğü zorluk nedeniyle tefecilerle daha fazla borç ilişkisi içine girmesi,
- Toplumun Batı Avrupa'ya açılması ve yeni farklı mekanizmaların oluşması olarak değerlendirmektedir.

Yukarıda açıklandığı gibi, ayanlar vergi toplamanın yanında genel asayiş ve güvenliği, eşkıyalığı bastırma gibi görevleri de üstlenmişlerdi. Ayrıca kentlerin gıda maddeleri, loncaların hammadde ihtiyaçlarını, lonca kurallarının uygulanmasının sağlanması gibi işleri, kısacası; darlık ve kıtlıkları önleme, düzeni sağlama işi de ayanlarındı. Başka bir anlatımla, 16. yüzyılda devletin yürüttüğü taşra hizmetleri 17. yüzyılın sonlarından itibaren ayanların görevi olmuştu. Ayanlar böylece devletin gücünün azaldığı dönemde taşrada doğan iktidar boşluğunu doldurmuş oluyorlardı.

Anadolu ve Balkanlarda Ayanlar Özerkliklerini İlan Ederler

Osmanlı için, yenilgiyle sonuçlanan savaşlar dönemi başlamıştı. 1760'lardan itibaren yoğunlaşan savaşlar ve bu savaşların yenilgiyle sonuçlanmasından sonra Osmanlı daha da zayıf düşmüştü.

Bu duruma gerileyen Osmanlı toplumunda merkez ile taşra ilişkileri yeni bir evreye girdi. Anadolu ve Balkanlar'ın birçok bölgesinde ayanlar, özerkliklerini ilan ettiler. Bunlar; Manisa yöresinde Karaosmanoğulları, İzmir'de Katipzadeler, Ankara'da Müderriszadeler, Kayseri dolaylarında Kalaycıoğulları, Emirağazadeler ve Zennecizadeler, Konya'da Gafgarzadeler ve Mühürzadeler, Trabzon'da Tuzcuoğulları taşrada gücünü arttıran ayan aileleri oldu.

Malikâneler

Gerileme döneminde hazine iyice boşalmış, Osmanlı mali sıkıntı içine düşmüştü. Osmanlı, sıkıntıyı aşma amaçlı olarak, mirî araziyi şahıslara önce ömür boyu geçerli olacak şekilde, daha sonra miras hakkı da tanıyacak şekilde verdi. Bu topraklar bir tür özel mülk oluyordu. çift-hane sahipleri de bu toprak sahibi olanların kiracısı haline geliyor/getiriliyordu. Bu sistemde mukataa sahipleri, devletle köylünün arasına girmişti. Ancak çift-hane üretim sistemi (küçük aile üretimi) sona ermedi, varlığını korudu. Değ-

şime uğrayan, toprağı eline geçiren ile reaya arasındaki ilişkiydi sadece. Mukataalar çift-hane sistemindeki sipahinin rolüne bürünüyor, sipahiler toprak tedavülünden geri dönüşümsüz biçimde ortadan kaldırılıyor, mukataalar ise gelirlerini artırmak için reayayı daha fazla yükleniyor ve köylü sömürüsü daha da artıyordu. Değişen buydu.

Tımar sisteminin getirdiği, gelirin yetersizliği nedeniyle nasıl iltizam ortaya çık(arıl)mışsa, malikâne sistemi de iltizam sisteminin sağladığı gelirin yetersizliği sonucu ortaya çık(arıl)mıştır.

Mukataalar için açık arttırmaya (ihaleye) giren mültezimler en fazla üç yıllığına alıyorlardı. Ancak bu sürenin onlar için bir garantisi yoktu. Çünkü mültezim mukataayı işletirken, yani vergilerini toplarken, başka bir mültezim o mukataa için daha yüksek bir bedel teklif ettiğinde, ilk mültezimin iltizam sözleşmesi sona erdirilip, yüksek fiyat teklif eden mültezime verebiliyordu. Çünkü Osmanlı için önemli olan paraydı, sözleşme değildi. Biraz sonra anlatacağımız malikâne sisteminde mültezimler için iltizam sözleşmesinin süresinden önce bozulma riski ortadan kalkacaktı.

Açık artırmayı kazanan mültezimler, ödemeyi taahhüt ettikleri miktarını peşin verirken kalanı da üç ya da dört taksit halinde bir yıl içinde ödüyorlardı.

Malikânecilerin kendi tasarruflarında olan mukataaları diledikleri kimselere satma, devretme veya vazgeçme hakkı vardı. Bu hak malikânecilere tanınmıştı. Özvar,[91] "Tasarruf ettiği malikânesini bir başkasına devretmek isteyen kimse, meskûn olduğu kazanın kadısına, devretmek istediği kimseyle gider, belgelerde geçtiği üzere ikrar-ı tam ve takrir-i kelam ederek, malikânesinden kendi dileğiyle vazgeçtiğini ve yanında bulunan kimseye feragat ettiğini bildirirdi. Kadı da bu feragat işlemini kayda geçirir, hücret-i şer'iyye çıkarırdı," diye devir işlemlerinin izlediği yolu anlatıyor. "Merkezi devlet bununla yetinmeyip, malikâne sahipliğinin değişimini kontrol edebilmek için mahalli kadının verdiği hüccetin geçerlilik kazanabilmesini Rumili ve Anadolu kadı askerlerinin imzasına sunulur, o yerin mali idarecisi tarafından da divana arz edilir, aktarılırdı. Malikânenin yeni sahibine de yeni berat çıkarılırdı. Bu berat içerisinde malikânecinin vergilendirme hakkını elde

91 Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulamaları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, s.23.

ettiği mukataa ve mukataaya bağlı olan reaya üzerinde mefruzu'l kalem maktu'u'l-kadem min külli'l-vücuh serbestiyyet mutasarrıf olduğu dile getirilirdi. Kimi zaman ise, beratlarda cümle tekâlifften ve mezalimden serbestiyet üzere tasarruf tabiri geçiyordu. Bu ifade ile hem malikâneciye hem malikânenin bulunduğu mahallin idarecilerine hitaben, malikâne olarak verilen köylerin mükellef oldukları vergiler dışında emir ve ferman olmaksızın-ekstra bir vergiyle mükellef tutulamayacağını ilan ediyordu," diyor. Malikânenin işleyişi Ocak 1695 yılında çıkarılan fermanla resmileştirilmişti.[92]

İşte bu koşullarla özel kişilere devredilen mukataalara, malikâne adı verilmekteydi. Bu malikâneyi, iltizamdan ayıran en önemli özellikti.

Malikâne satın alanların, tamamına yakını taşrada değil İstanbul'da şehirde yaşıyorlardı. İstanbul'da oturup da açık arttırmaya katılan ve malikâne sahibi olanların çoğunluğu da taşradaki malikânelerin vergi işleriyle kendileri ilgilenmiyordu. Kazandıkları malikâneleri, küçük parçalara bölerek alt-taşeronlara devrediyor, iltizam sisteminde olduğu gibi bu alanda da hiyerarşik bir yapı oluşuyordu. Malikâne sistemi, bugünkü müteahhitlik ve taşeronluk sistemiyle çok benzeşmekteydi.

Ayanlar malikâne döneminde doğrudan açık arttırmalara katılmamışlardı ama bu sistemde onlara alt-taşeronluğu oynama rolü verilmiştir.

Malikâne sistemi de, tarımsal yapıyı yeniden örgütleyememiş, kapsayıcı olamamış, ayanlar varolan üretim yapısını değiştirmeden taşradaki gücü nedeniyle devlet adına vergi toplamayı sürdürmüştü. Ayanlar tarımsal artıdan bu yolla payını almıştı. Ayanlar bu pay almanın dışında ayrıca İstanbul'daki malikâne sahiplerine de ortak olmuş, çünkü İstanbul'daki sermayedarların taşrada gücü olmadığı için birçoğu ayanlarla ortak çalışmak zorunda kalmıştı.

Orta ve yüksek rütbeli askeri zümre mensuplarına, tahsis edilmiş olan has gelirlerinde de Osmanlı malikâne sistemine geçmiş. Ancak malikâne sistemi yirmi bir yıl sonra 1716 tarihinde geçici ve kısmi olarak uygulamadan kaldırılmıştır. Sistemin geçici olarak

92 KK 5040, s.1,24 cemaziyelevvel 1106/10.01.1695.

kaldırılmasında 1714–1717 savaşları nedeniyle artan masrafların yanında esas olarak mukataaların sabit halde bulunan senelik mal bedellerini arttırma düşüncesiydi ve yüzde 50'ye varan zamlarla mukataalar yine iltizama verilmeye başlanmıştı.[93]

1695 yılında başlayan malikâne sistemi başlangıçta İmparatorluğun tamamını kapsamadı, ama üç yıl gibi kısa bir süre içinde 60'a yakın sancak, muhassıllık, voyvodalık ve nezarette yayılmıştı. Malikâne satılan bölgeler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Çizelge 1: 1695–1697 arasında malikânelerin satıldığı bölgeler[94]

Akşehir Sancağı	Karlı ili Sancağı	Teke Sancağı
Amasya Sancağı	Kastamonu Sancağı	Tırhala Sancağı
Ankara Sancağı	Kayseri Sancağı	Tokat Voyvodalığı
Arabgir Sancağı	Kemah ve Kelkit Sancağı	Vize Sancağı
Avlonya Sancağı	Kengırı Sancağı	Yanya Sancağı
Aydın Muhasıllığı	Karesi Sancağı	Rodos Adası Sancağı
Biga Sancağı	Kocaili Sancağı	Harput Sancağı
Bolu Sancağı	Konya Sancağı	Ruscuk Voyvodalığı
Çemişgezek Sancağı	Köstendil Sancağı	Sakız Adası Sancağı
Çirmen Sancağı	Kütahya Sancağı	Saruhan Sancağı
Dimosat-ı Ayntap	Malatya Voyvodalığı	Selanik Sancağı
Divriği Sancağı	Maraş Eyaleti	Sığla Sancağı
D. Bakır Voyvodalığı	Menteşe Sancağı	Silister Sancağı
Eğriboz Sancağı	Niğbolu Sancağı	Siverek Sancağı
Filibe Nezareti	Niğde Sancağı	İzvornik Sancağı
Gelibolu Sancağı	Ohri Sancağı	Hüdavendigar Sancağı

93 E. Özvar, age, s.23.
94 E. Özvar, age., s.30.

Halep Muhasıllığı	Pasin Sancağı	Karahisar-ı Sahip Sancağı
Hamid Sancağı	Paşa (Edirne) Sancağı	Karahisar-ı Şarki Sancağı
İstanbul	Hınıs Sancağı	İspir Sancağı
İzmir		

Malikâneler, alanların ikametlerine ve konumlarına göre asker ve sivil olarak ayrılmaktadır. Malikâne alımının ilk üç yılına baktığımızda askerlerin yüzde 71 gibi bir üstünlüğünün olduğunu görmekteyiz.

Çizelge 2: 1695–1697 Arasında malikânelerin askeri- sivil dağılımı (Akçe)[95]

Malikâne Sahipliği	Malikâne Sayısı	%	Muaccele	%
Askeri	682	61	46.704.320	71
Sivil	431	39	18.686.670	29
Toplam	**1113**	**100**	**65.390.990**	**100**

Askeri zümrelerin kendi içindeki gruplandırmalarına baktığımızda, sırasıyla; askeri idareci, mali bürokrasi, askeri bürokrasi, askeri idareci akraba, ilmiye, saray görevlileri, veziriazam ve çevresi, ilmiye akrabalarını görüyoruz. Bunlar üretimde yer almayan ama artı değere el koymada ortaya çıkan saray ve çevresindekilerdir.

Çizelge 3: 1695–1697 Arasında malikâneci grupları ve muaccelleri I (Akçe)[96]

Gruplar	Muaccele	%
Askeri İdareci	7953840	17.27
Mali Bürokrasi	7467120	16.22
Askeri Bürokrasi	6459720	14.03
Askeri İdareci akraba	066440	8.83

95 E. Özvar, age., s.60.
96 E. Özvar, age., s.61.

İlmiye	3868620	8.40
Saray Görevlileri	2321040	5.04
Veziriazam ve Çevresi	2238120	4.86
Saray Görevlileri Akraba	1304400	2.83
Mali Bürokrasi Akraba	603360	1.31
İlmiye Akraba	430160	0.93
Belli Değil	9330500	20.26
Toplam	**46.043.320**	**100.00**

Çizelge 4: 1695–1697 Arasında malikâneci grupları ve muaccelleri II (Akçe)[97]

Gruplar	**Muaccele**	%
Askeri İdareci	7953840	22
Mali Bürokrasi	7467120	20
Askeri Bürokrasi	6459720	18
Askeri İdareci akraba	4066440	11
İlmiye	3868620	11
Saray Görevlileri	2321040	6
Veziriazam ve Çevresi	2238120	6
Saray Görevlileri Akraba	1304400	4
Mali Bürokrasi Akraba	603360	2
İlmiye Akraba	430160	1
Toplam	**36.712.820**	**100**

Malikânenin sağladığı gelir de, Osmanlı için yetersiz kalmıştı. Zaten açık arttırmaya girecek sermayedar sayısı az olduğundan aralarında anlaşarak, fiyatları fazla yükseltmiyorlardı da.

Malikânelerin satılması, bir nevi hükümetin iç borçlanması gibi bir işlev görmüştü. Malikâneye dönüştürülen mukataalar, iltizamı ortadan kaldıramamış, devlet umduğu kazancı bu yolla da elde edememiş, söz konusu sistem yaygınlık kazanamamış ve Osmanlı 19. yüzyılın başında bu uygulamayı da sonlandırmıştı.

İltizamlar aslında ticaret erbabıydı. Osmanlı ticaretine hâkim

97 E. Özvar, age., s.62.

bu sınıf (iltizam), ticari faaliyetlerinin yanında tarımsal üretimi de ellerine geçirmişti. İltizam sistemi bir yanıyla kanunsuz, diğer yanıyla şeriata aykırıydı.

IV. Murat devrinden beri kanuna ve şeriata aykırı olarak yeteneksiz, fakat kapital sahibi tüccar-tefeci sınıfına hizmet karşılığı verilen bu hak, ticari bir kast meydana getirmişti. Avrupalı tüccarlar benzeri yönelimler ve faaliyetler içine girmemişlerdi.

Bu dönemde Avrupalı tüccarlar daha çok dış ülkelere açılıyor, orada sağladıkları birikimleriyle sanayi kesimlerini besliyor ve güçlendiriyordu. Osmanlı'nın tüccarları ise yönünü Osmanlı'nın elinde bizar olmuş köylüleri sömürmeye yöneliyordu.

Arazi Kanunnamesi

Osmanlı'da arazi hem şer'i hem örfi kurallara göre yönetiliyordu. Arazi Kanunnamesi'ne kadar, Osmanlı toprak mülkiyetinde karmaşa egemendi, bunun temel nedeni toprak hukukunun tek olmamasıydı. Toprak düzenini sağlam bir statüye bağlamak için devlet, bir arazi kanunnamesi çıkartmayı en uygun çözüm yolu olarak görmüş, aralarında Ahmet Cevdet Paşa'nın da bulunduğu komisyon, Divan'ı Hümayun kalemlerinde korunan fetvalar, fermanlar, kanun ve nizamnamelerden yararlanarak, 1858 tarihinde, mukaddeme ve üç bab halinde 132 maddeden oluşan Arazi Kanunnamesi'ni hazırlayıp çıkarmıştı.

Bu maddeler içerisinde, mirî arazinin tasarrufu, ferağı, intikali, ayrıca terk edilmiş, ölü topraklar ile diğer ayrıntılar geniş bir biçimde kanunda ele alınmıştı.[98]

Çıkarılan Arazi Kanunnamesi bazı tarihçilere göre ilk toprak reformu olarak kabul edilmektedir. Çünkü toprağın alım-satımı serbest bırakılıyor görüşü çok yaygın ve hâkim bir görüştür.

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nin kuruluş çağında özel toprak mülkiyeti mevcut değildi. Daha önce de anlatıldığı üzere toprak, kamu malı olarak kabul edilmişti. Bu olay İslamiyet'te "cihat" denen kurumla da yakından ilgiliydi. Devlet, orduyu toprak fetihleri için kullanmıştı. Ordunun fethettiği topraklar devletindi, yani sultanındı.

Arazi Kanunnamesi'nin 8. Maddesi:"Bir köy ve kasabanın bü-

98 Ali Şafak, *Arazi Kanunnamesi*, İslami Bilgiler Ansiklopedisi I., s.233-234.

tün arazisi toptan olarak ahalisinin geneline ihale edilmeyip, ahaliden her şahsa başka başka arazi ihale edilerek kullanım haklarının özeliklerini açıkça belirten tapu senetleri verilir." Bu madde ile toprağın mülk edinme yolunu açtığı görülüyor. Aynı zamanda yasa, dönemin Çarlık Rusya'sının köy komününe-ortak kullanıma karşı bir karakterdeydi. Ortak kullanıma sadece otlak ve baltalık konularında yol veriliyordu. Osmanlı devlet eliyle kapitalistleşme için düğmeye bu kanunla basmış oluyordu.

1858 Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyet ve devlet mülkiyetinde (mirî) değişikliklerin önü açılmıştı. Devlet topraklarında hukuk olarak özel mülkiyete doğru gelişme göstermiş. Bu da; biçim itibarıyla kırsal alanda özel mülkiyet temelinde üç çözülmeyi beraberinde getirmişti.

Bunlar:

- Devlet toprakları Arazi Kanunnamesi'nden sonra feodal beylere,
- Kapitalist ilişkiler temelinde büyük toprak sahiplerine,
- Küçük üreticinin eline geçmesi şeklinde mülkiyet değişikliğine yol açmıştı.

Aslında şöyle de denilebilir; Kanunname kırsal alanda bir yanda mülksüzleştirme diğer yandan da mülklüleşmeye hizmet etti. Giderek mülksüzleşen, devlet ile birlikte küçük üretici oldu. Mülkleşen ise devletin birinci çeperden saran nüfuzlu kişilerin içinden rüşvetle palazlananlar ve tefecilikle köylünün iliğini sömüren kesimin mülkleri tescil ediliyor, mülkleştiriliyordu.

Osmanlı toprak ilişkilerinde Kanunname ile birlikte *büyük özel mülk* lehine bir süreç başlatılıyordu. O güne kadar tefecilerin, mültezimlerin, ayanların türlü dalaverelerle ele geçirdiği toprakları kendi üzerine geçirecek (tescil edecek), gayrimeşru biçimde yürüttüğü toprak sahipliğine meşruiyet kazandıracak, resmi hüviyete kavuşturacaktı çıkarılan bu Arazi Kanunu.

Bir diğer taraftan bakıldığında aslında Arazi Kanunu ile Osmanlı toprak düzeninde yasa düzeyinde kâğıtlar bir tür yeniden karılıyor ve dağıtılıyordu.

Arazi Kanunnamesi (1858) toprakları şöyle bölümlendiriyor;[99] Arazi-i Memlüke, Arazi-i Mevkufe, Arazi-i Mefkûre, Arazi-i Me-

99 Daha geniş bilgi için bakınız: İbrahim Okçuğlu, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi 1. Kitap*, İstanbul: Ceylan Yayınları, 2000., s.612-614.

vad, Arazi-i Mirîye.

Arazi-i Memlûke (Özel mülkiyetteki Topraklar): Kanunnamede bu topraklara "berveçlü mülkiyet" de dendi. Berveçlü mülkiyet demekle, özel mülkiyet kastedildi. Bu toprakların oluşması ve kullanış biçimleri şöyleydi:

Yerleşme Merkezlerindeki topraklar: Bu topraklar köy ve kasaba gibi yerleşim merkezleri içinde olan topraklardı. Miktar bakımından sınırlı ve sınırsız topraklar olarak ikiye ayrılır.

Satış veya Temlik (Mülk olarak verme)olarak verme yoluyla özel mülk haline gelen topraklar: Mülkiyeti devlette olan (mirî) toprakların satılmasıyla oluşan özel mülklerdi.

Öşre Bağlı olan Topraklar: Bir ülke fethedildikten sonra toprakların beşte biri devlete ayrılıyor, kalan beşte dördü ise, fethedilen topraklar; eğer Gayrimüslim ise kendi istekleri ile İslam'ı kabul ediyorlarsa onların elinde kalıyor. Öşre bağlı olan topraklar eski toprak sistemini andırır/benzer özelliklere sahipti

Haraca Bağlı Topraklar: Müslüman olmayan bir ülke fethedildiğinde, yerli halk, belirli bir nakdi ve üründen alınan ayni vergi karşılığı topraklardaki mülkiyet haklarını koruyorlardı. Bu vergilere "cizre" denirdi.

Ölü toprakların canlandırılmasıyla doğan özel mülkiyet: Padişahın müsaadesiyle, ölü toprakları yeşerten, canlandıranlara o toprakların yine padişahın izni ile sahip olmasıydı. Anlatmıştık.

Arazi-i Mevkufe (Vakıf Toprakları): Arazi Kanunnamesi vakıfları; gerçek vakıflar ve tahsisat vakıfları diye ikiye ayırıyor.

a) Gerçek Vakıflar: Toprağın tam mülkiyet halinde vakfedilmesiydi. Yani, katıksız özel mülkiyetti.

b) Tahsisat Vakıflar: Padişah ya da başkası tarafından bir miktar mirî arazinin belli bir amaç için ayrılmasıydı. Bu tahsisler kamuya veya özel kişi yararına tahsis edilen topraklar giderek özel mülke dönüşebilme olasılığını barındıran tahsislerdi.

Arazi-i Mefkûre (Kamu yararına ayrılan topraklar): Kanunnamenin 5. maddesi, Arazi-i Mefkûreyi; kamunun faydalanması için ayrılan pazar, panayır, yol, köprü, mer'a, yaylak vb diye tarif etmektedir. Özel mülkiyete geçme olasılığı hiç yoktur.

Arazi-i Mevad (Ölü topraklar): Devlet arazilerini (mirî) canlandıranlar, padişahın müsaadesiyle ekip-biçme ve kendi mülkiyetine geçirebiliyorlardı. Ölü topraklar, kanunnamenin 6. maddesinde

şöyle tarif ediliyor: "Bir defa bu topraklar kimsenin tasarrufunda olmayacak, halka terk ve tahsis edilmemiş olacak, en yakın iskân bölgesine (köy ve kasabalara) uzak olacak, yani, yaklaşık yarım saat, 1,5 mil uzakta olacak."

Arazi-i Mirîye: Mirî araziyi kanunnamenin 3. maddesi şöyle açıklıyor: "Mülkiyeti devlete ait olan tarla, çayır, kışlak, otlak, koru vb. topraklar mirî arazidir ve bu arazi müddetsiz olarak köylü tarafından devlet memurlarının düzenlediği tapuyla işlenirdi," der.[100]

Yukarıdaki bilgilere ve tanımlamalara bakıldığında, 1858 Arazi Kanunnamesi, daha çok mirî arazilerdeki düzenlemeyi, yani; devlet topraklarında özel mülkiyetin gelişmesini, köylünün-reayanın mülksüzleştirilmesinin çerçevesini oluşturmaya yönelik bir kanun olmuştur, denilebilir.

Suat Aksoy, Arazi Kanunnamesi'ni;[101] "Arazi Kanunnamesi'ne göre mirî toprakların rekabesi gene devlette kalıyordu. Devlet, Tevfiz denilen özel bir sözleşme ile bu topraklar üzerindeki yararlanma hakkını kişilere devrediyor. Yararlanma hakkını veren sözleşmede devleti temsil edenler, daha önceleri dirlik sahipleri, mültezimler ve muhassislerdi. Bundan sonra bu yetkiyi tapu örgütünün kurulduğu 1290/1874 tarihine kadar mal memurları kullanmışlar ve yararlanma hakkı sahiplerine belgelerini vermişlerdir.

Yararlanma hakkı verilirken, kişiden toprağın bedeline yakın miktarda tapu veya muaccele ve her yıl toprağın ürününden ödenen öşür veya muaccele alınmış. Ancak yararlanma hakkı sahibi bu hakkını başka birine devredebilirdi. Bu devre ferağ denirdi. Böylece bir devir sırasında da devlet ferağ harcı alırdı. Yararlanma sahibi ölürse kendisinin hakları bir kısım mirasçılarına geçerdi. Böylece bir geçiş sırasında da devlet intikal harcı alırdı.

Görülüyor ki, bu kanunla mirî toprakların özel mülkiyet evrimi yolunda önemli bir merhale gerçekleştirilmiş oluyordu. Gerçi mirî toprakların kuru mülkiyeti hala devlete aitti. Ama bu hak bir çeşit teorik bir hak olarak kalıyordu, diyor.

1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi ile devlet toprakta özel mülkiyeti tanıyor; toprağın alım satımını serbest bırakıyordu. Bu

100 Daha geniş bilgi için bakınız: İbrahim Okçuoğlu, age., s.612-614.

101 Daha geniş bilgi için bakınız: Doç. Dr. Suat Aksoy, *100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1969.

yeni gelişme reaya üzerindeki sömürüyü daha katmerleştirecekti.

Stefan Yerasimos,[102] "O güne kadar bu sömürü tek yanlıydı, çünkü toprağın üstün mülkiyet hakkı devletin elindeydi ve toprak rantından pay alan bütün kategoriler bu devletin hiyerarşisi içinde bütünleşiyorlardı. Sipahi tımarını, âyan malikânesini devlet adına işletiyordu. Gerçi bu araçların el koydukları rantın artması üreticinin gelirini mutlak olarak etkiliyordu. Ama gene de reayanın karşısında sömürücü olarak tek bir kişi vardı. Toprak üzerinde özel mülkiyetin tanınması, memuru mülk sahibinden ayırarak iki yanlı bir sömürü yaratır," diyor.

Devlet açısından Kanunname ile hedeflenen ise; bir yandan ayanın ve diğer yerel unsurların gücünü sınırlamak, öte yandan da tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirini artırmaktı.

Osmanlı borçlandıkça borçlanıyor, borçlar kartopu misali büyüyordu. 1860-1861 yıllarında çıkarılan padişah iradeleriyle Mirî arazilerin devlet borçlarına karşılık olarak; 1869 yılında yapılan düzenlemeyle de adi borçlar karşılığında alınıp satılması sağlanıyordu. Şahıs borçları karşılığında mirî arazilerin el değiştirmeye başlaması, iktisaden güçlü ve tefecilik yapmaya başlamış taşra eşrafının elinde mülk toplanmasına yarıyordu.[103]

1869'a gelindiğinde mirî topraklar tüm işlenebilir toprakların yüzde 5'ine gerilemişti. İşlenebilir toprakların yüzde 70'i mülk, yüzde 25'i vakıf toprakları haline dönüşmüştü bile.[104]

"Osmanlı ülkesinde "Sapan girip ziraat yapılan yerler mülk olmaz."[105] kuralı çıkarılan Arazi Kanunu ile değişmeye başladı, sapan girip ziraat yapılan yerlerin mülk olma süreci başladı.

Bu dönemde, Avrupa teknolojisini ve ticaretini geliştiriyor, dış ticaretini büyütüyordu. Dış ticaretten oluşan sermaye ile içerde sanayisini geliştiriyor, dışarıdan hammadde alıyor, dışarıya mamul madde satıyordu. Avrupa bu yeni atılımına uygun olacak olan sömürge ve bağımlı ilişkileri alabildiğine geliştiriyordu. Baş-

---

102 Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, İstanbul: Belge Yayınları, 2001, s.27.

103 Barkan age. Aktaran:Nevzat Evrim Önal; *Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü*, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2010, s.49.

104 Cevat Geray, *Dünden Bugüne Kırsal Gelişme Politikaları*, İstanbul: Phoneix Yayınları, 2011, s.24.

105 S. Divitçioğlu, age., s.56.

ka bir deyişle, Avrupalılar dış sömürüyle zenginleşirken, Osmanlı sömürü çubuğunu içeriye bükmüş iç sömürüyü derinleştiriyor, toprak mülkiyeti ile sürekli oynuyor reayaya hayatı zindan edecek hamlelerde bulunuyordu. Osmanlı'nın her hamlesi aslında kendisini mat olmaya yaklaştırıyordu.

Kaydı Hayatlar

Mukataaları açık arttırma yöntemiyle vererek elde ettiği gelir de Osmanlı'nın içinde bulunduğu sorununu çöz(e)memekteydi.

Osmanlı bu kez daha fazla gelire ulaşmak için, mukataaların bir bölümünün sürelerini uzatma yoluna gitti, Uzun süreli verilen mukataalardan, daha fazla nakit aldığı için bu yolu seçti. Sorunu kökten çözecek politikalar yerine günü kurtarma hamlelerine yoğunlaşıyordu.

Bilindiği üzere malikâne sahipleri, başlangıçta bir miktar peşin ödeme yaparlardı. Ayrıca her yıl *mal* adı verilen ödemelerle de yükümlüydüler. Malikânelerin ödediği ilk peşinata da *muaccele* denirdi.

Kaydı hayatların malikâneden farkı; açık arttırmayı kazananlara Kaydı Hayat veya *ber vech-i te'bid* koşuluyla verilmesiydi. Yani Kaydı Hayat yöntemiyle, sınırları ve kaynakları devlet tarafından saptanmış mukataaların açık arttırmasını kazanan kişiler vergi toplama hakkını ölene kadar ele geçirmiş oluyordu. Sonuç olarak; malikâne sistemi, sermaye birikimi ve zenginlik, mali sektör yoluyla ediniliyor ve devlet desteğiyle gerçekleşiyordu. Devlet sermaye birikimini ve zenginliğin oluşumunu maliye sektörüne hapsetmiş ve bu sektörden dışarıya çıkmasını, diğer sektörlere kaymasını engellemiş oluyordu. Bu sistemde sermaye, köye ve toprağa geri dönmüyor, üretimi artırmıyordu. Sanayiye gitmiyor, sanayi geliştirmiyordu. Osmanlı devenin hörgücündekini yemesi misali biteviye köylüden geçiniyor, hörgüçten yiyordu.

Bütün bu el değiştirmelerden zararlı çıkan tek bir kesim vardı, o da; üreten reaya oluyordu.

Çiftlikler

Çiftlikler, tasarruf hakkı reayaya, hem de tımar olarak devlet görevlilerine verilen mirî arazinin ve onun dışındaki bazı arazile-

rin özel mülklere ya da yarı mülklere dönüşmesi halidir.

Çiftlik sisteminde, kişiler mülk sahibi olurken, reaya mülksüzleşmektedir.

Mc Gowan mülksüzleşmeyi iki kategoride ele alıyor: "İlki toprağı işleyen kişinin yerinde kaldığı, ama üzerine yeni ve daha ağır koşulların dayatıldığı 'ismi mülksüzleşme'ydi. Reaya, bu biçim söz konusu olduğunda yalnız eskisi gibi devletin ve tımarlı sipahinin taleplerini değil, aynı zamanda 'sahib-i alaka' ya da 'sahib-i çiftlik' adı verilen yeni bir kişinin taleplerini de karşılamak zorundaydı. İkinci biçim, köylülerin herhangi bir sebeple kaçmasıyla ya da reayanın zorla sürülmesiyle boş kalan çiftlere el konulduğu 'cismi mülksüzleşme'ydi."[106]

Bu sistemde reaya kira vermekle yükümlü değildir; proleterleşmiştir, artık ücretli bir işçidir.

Mirî arazilerin mülkleşmesinde Osmanlı kurumlarının yozlaşmasının payı elbette çok, ama bunu sadece yozlaşmayla açıklamak yetersiz kalır. Mülkleşmeyi sağlayan ve büyüten mevat, vakıf benzeri başka uygulamalar da var.

Çiftliklerin bir kısmı devlete ait, reayanın tasarrufunda olmayan mevat arazinin varlıklı kişiler tarafından ıslah etmesiyle mülkleştirilmesidir. Bunu mevat başlığı altında açıklamaya çalıştığımız için burada tekrar etmeyeceğiz. Bu şekilde edinilmiş mülklere Gilles Veınsteın şu örneği vermektedir: 1542'de Kefe civarında bu tür çiftliklerden 18 adet vardı. Ancak bu kolonileştirme yönteminin en gelişmiş olduğu yer Aşağı Dniester Vadisi, Akkerman civarıydı. 1570 yılında Akkerman kazasında bu tür çiftliklerden 193 tane vardı. Bunlar çok büyük teşebbüslerdi, zaman içinde birkaç toprak sahibi arasında bölünüyor, bu kişilerin denetimindeki toprakların büyüklüğü ise düzenli aralıklarla kadının verdiği hüccetlerle kayda geçiriliyordu.[107]

Sonraki yıllarda iç etkenler (yönetimlerin yozlaşması), dış etkenler (pazara yönelik üretimin) basıncıyla tek sahiplik ve işletmeler olarak üretim yapan çift-hane dışında üniteler halinde başladı ve zamanla sayıları arttı.

---

106 *Bakınız.* Gilles Veınsteın, *Çiftlik Tartışmaları Üzerine Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Kurumu, s.42-43.

107 Gilles Veınsteın, age., s.39.

Dış etken için Orta ve Batı Avrupa'nın mısır, pirinç, darı ve pamuk gibi mallara olan ihtiyacı artmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük toprak sahiplerini, kârlarını azami düzeye çıkarmanın ve daha yoğun, daha pazara yönelik bir üretim için eski toprak tasarrufu ve tarımsal emek biçimlerinden kurtulmanın yollarını bulunması gerekiyordu. Aranan yollar bulundu. Arazi edinmenin ve mevcudu büyütmek için yasal kılıflar oluşturuldu, bu yolla araziler mülkleştirildi.

Çiftliklerin "yasal kılıflarının" bulunma biçimini Gilles Veinstein, McGowan'dan şöyle aktarıyor: "Reaya çiftliklerin satılmasını, hediye olarak verilmesini veya istenmesini, emanet olarak bırakılmasını, ödünç verilmesini, borç karşılığı rehineye konulmasını, kiralanmasını, takas edilmesini veya ölen köylünün komşusuna keyfi olarak aktarılması yasaklanmıştı. Bu model şüphesiz işlemekteydi, ancak bu ana hattan sapmalar vardı, çiftlerin tek sahip altında toplanmasının hiç de kanun dışı olmadığı örneklere de rastlanabiliyordu. Söz konusu çiftin bağlı olduğu tımarlı sipahinin bilgisi ve izni dahilinde yapıldıkları sürece, bir başka deyişle, işlem 'be marifet-i sipahi' ya da 'sahib-i arz' tarafından yapıldığı takdirde göz yumuluyordu."[108]

Bu değişimden sonra dışsal nedenlerden dolayı çiftlik ihracata yönelik bir karaktere büründü. Uluslararası ticaretin etkisiyle karakter değiştiren toprak yapısı, batıyla bütünleşti.

İşbirlikçiler ve Batı

Toprak sahipliğindeki değişimle ve oluşan/oluşturulan mekanizmalarla tarımsal üretimi ele geçiren işbirlikçi sınıf, batıdaki kapitalistlerin de yararınaydı. Çünkü gelişen Batı sanayisi özellikle hammadde talep eden bir sanayiydi. Batılı kapitalist, kurduğu sanayisi ile seri üretim yaptığı için ürettiği malı Osmanlı sanayicisinden daha ucuza mal etmekte ve Osmanlı'ya satmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edilebilecek pamuk, yün, keten tohumu, işlenmemiş ipek, tiftik gibi maddelerin üretimi yukarıda belirtilen işbirlikçi sınıfın elindeydi. Yani toprağı ele geçiren müteahhitler ile Batılı kapitalistin çıkarları örtüşmekteydi. Ancak köylünün burada hiçbir çıkarı olmadığı gibi kendisi ile birlikte

108 Gilles Veinstein, age., s.40.

üretim aracı olan toprağı bu sistemde daha fazla sömürüye tabii tutulmaktaydı.

Çizelge 5: 1869 Yılında osmanlı imparatorluğu'nun asya vilayetlerinde toprak mülkiyeti ve kiracılık biçimleri[109]

MÜLKİYET BİÇİMİ				
1 **İşletme Büyüklüğü**	**2** **İşletme Biçimi**	**3** **Mülk (0.70)**	**4** **Vakıf ve Miri (0.25) (0.05)**	**5** **Artığa El Koyma Biçimleri (devletin vergilendirilmesi, tefeci ve tüccar sermayesine ek olarak)**
Küçük 2–20 hektar (0,75–0,825)	Küçük köylü mülkiyeti: Doğrudan üretici olarak toprak sahipleri	(0,20) İşletme başına ortalama 6 hektar. Toprak sahibi üreticiler: %23,7	D- (0,075) Ömür boyu kiracı başına ortalama 8 hektar. Fiili olarak küçük köylü mülkiyeti. Doğrudan üreticiler:% 7,1	–Küçük toprak sahiplerine kira ödemeleri Büyük toprak sahiplerine kira ödemeleri, ücretli emek.– E,F,G. Vakıf yönetimlerine ya da devlete kira ödemeleri.
	Küçük toprak sahiplerinden küçük kiracılara. Çoğunluk ortakçılık, bir miktar sabit kira.	(0,40) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Doğrudan üreticiler: % 37,9	E- (0,075) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Doğrudan üreticiler: %7,1	
Büyük 20 hektardan büyük; ortalama 120 hektar (0,175–0,25)	Büyük toprak sahiplerinden küçük kiracılara. Çoğunluk ortakçılık; 200.000 mevsimlik ücretli işçiye ek olarak bir miktar yıllık olarak tutulan ücretli işçiler; bir miktar sabit kira.	C-(0,10) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Toprak sahipleri: %0,6 Doğrudan üreticiler: %9,4	F- (0,075) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Evkaf İdaresinin kısıtlamaları nedeniyle parçalanan büyük işletmeler. Fiili olarak küçük işletmeler. Doğrudan üreticiler: %7,1	

109 Accounts and papers (1870), Konsolos Palgrave'in Raporu.

Çizelge 6: 1913 yılında ekilen arazinin dağılımı[110]

	Aile Sayısı	Çiftçi Ailenin Yüzdesi	Toprakların Yüzdesi
Derebeyi	10.000	1	39
Toprak Ağası	40.000	4	26
Orta ve Az Topraklı Köylü	870.000	87	35
Topraksız Köylü	80.000	8	-

Bu tablolardan 1900'lerde Anadolu tarımının en önemli özelliği olan bölgesel farklılıklar göstermesi bakımından önemli. Arazi dağılımını gösteren son tablo bize toprakların yüzde 39'u çiftçi ailelerinin yüzde 1'ini oluşturan beylerin, yüzde 26'sı ailelerin yüzde 4'ünü oluşturan toprak ağalarının, kalan yüzde 35'lik toprağın ise toplam köylü ailelerinin (küçük ve orta genişlikteki) yüzde 87'si tarafından işlendiğini göstermektedir. Osmanlı'nın baştan her ailenin (çift-hane) bir çift öküz ile işleyebileceği kadar arazi hakkından, tımarların dağılması, ayan, mültezim ve malikane sistemleriyle ne kadar adaletsiz hale büründüğünü ortaya koyması bakımından anlamlı.

Doğu Anadolu'da devlet hiçbir zaman güçlü olamadı, nüfusun çoğunluğu Kürt aşiretlerinden oluşan bu bölgelerde Osmanlı'nın tımar düzeni hiç uygulanmamıştı. Aşiretler devlete karşı askeri yükümlülüklerini yerine getirdikçe, aşiretlere ilişilmemiş, onlar özerk kalmıştı. 19. yüzyılda aşiretlerin yerleşik tarıma geçmeleriyle birlikte aşiret reisleri de, yeni mirî arazileri çok ucuz fiyatla devletten almaya başlamışlar ve üretim biçimine de feodal üretim ilişkileri hâkim olmuştu.

Son dönemlere gelindiğinde ise köylüler; faizcinin, tefecinin, murabahacının, selemcinin kıskacında inlemekte, Rum bakkallar tarafından soyup soğana çevrilmekte, tarladan henüz ürünleri kalkmadan el konulmaktaydı.

Osmanlı'da mali durum bir türlü düzelmek bilmiyor, bunalım sürüyordu. Süren ekonomik bunalım, 1867 yılında yabancılara toprak satın alma hakkı da tanıyacaktı.

110 DİE Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50. yılı, s.24.

Toprakların Yabancılara Satılması

Osmanlı; kapitülasyonlar, 1838 Ticaret Anlaşması, en nihayet Düyun-u Umumiye süreçlerinden geçmişti. Osmanlı bu anlaşmalar ve borçlanmalarla birlikte, sadece paçayı değil, paça ile birlikte yakayı da Batılılara kaptırmıştı. Çünkü Batılılar, Osmanlı'ya borç verirken istek ve dayatmalarında sınır tanımıyordu.

Erdost;[111] "1860 yılı bütçesinin açığını kapatmak için Maliye Nazırı Fuat Paşa, İngiltere hükümetinden 250 milyon frank borç isteyecek, İngiltere, yeniden borç vermek için, 'Yabancılara Osmanlı Devleti'ne ait emlaki satın alma ve kiralama hakkının tanınması' koşulunu dayatacaktı. Bununla yetinilmemiş, borç vermek için 'toprağın/emlakın, alınan borca karşılık gösterilmesi, Osmanlı maliyesinin uluslararası bir komisyon tarafından denetlenmesi 'koşul olarak ileri sürülmüştür'," diyor.

İngiltere, kapitalizmin lideri ve yön vericisi durumundaydı. O günün İngiltere'sinin borç verirken ileri sürdüğü istek ve dayatma bugünün IMF'siyle benzer değil adeta özdeşti. Bu konuyu Borçlanma konusunda ele alacağımız için burada ayrıntılandırmayacağız.

Borçlunun yüz yumuşaklığından istifade ederek, yabancılara toprak satışına başlanacaktır artık. Çünkü çıkarılan 18 Haziran 1868 günlü "İstimlâk Nizamnamesi"yle yabancılara taşınmaz edinme imkânı sağlanmış. Aynı zamanda, "tebaaya temsil sitemi" de getirilmişti.

Tebaaya temsil sistemiyle, yabancılar Osmanlı uyruklarıyla eşitlendi, sahibi bulundukları taşınmazlarla ilgili konularda Osmanlı yargı sistemine tabii kılınacaklardı.

Kısaca Sefer Kanunu olarak adlandırılan "7 Sefer 1284 tarihli Tebeayı Ecnebiyenin Emlake Mutassarıf Olmaları Hakkında Kanun"un eki olan protokolü imzalayan yabancı devlet uyrukları, Hicaz hariç Osmanlı arazisinde taşınmaz edinebilme hakkına sahip olmuşlardı. Fetihlerle elde edilen topraklar, alınan borçların protokol koşulları çerçevesinde satılabilecek duruma sokuluyordu.

Ek protokolü imzalamak için Avrupalılar adeta kuyruğa gir-

111 M. Erdost, *Yabancılara Toprak Satışı ve Yasallaşma Süreçleri 1535*- Şubat 2009, Mülkiye Bahar/2009.

mişlerdi. İlk olarak Fransızlar imzaladı. Fransızların imzalama tarihi; 9 Haziran 1868'dir. Sırasıyla 13 Haziran 1868'de İsveç ve Norveç, 20 Temmuz 1868'de İngiltere, 6 Kasım 1868'de Avusturya-Macaristan, 7 Haziran 1869'da Prusya ve Kuzey Alman Konfederasyonu, 24 Şubat 1873'te Hollanda, 11 Ağustos 1874'de Birleşik Amerika, 24 Ocak 1873'te Portekiz ve 30 Haziran 1883'te İran ek protokolü imzaladı. Roman ve Bulgar uyruklarına bu hak tanınmamış, kendilerini Fransa veya Almanya korumasında gösteren İsviçreliler bu haktan yararlanıp taşınmaz alma hakkına "kavuşacaklardı". Sefer Kanunu sadece gerçek kişilere bu hakkı tanımıştı. Daha sonra 3 Ağustos 1911'de "Cemiyetler Kanunu" çıkarıldı. Söz konusu kanunun ardından, 13 Şubat 1913'te "Eşhası Hükmiyenin Emvali Gayrimenkuleye Tassaruflarına Dair Kanun "la yabancı tüzel kişilere de taşınmaz edinme olanağı tanındı.[112]

1838 Anlaşması ve kapitülasyonlarla yabancılara tanınan ayrıcalıklar, Osmanlı ülkesinde taşınmaz sahibi olanlara tanınmadı. Ancak tımarların çözülmesiyle kırsala giren tüccarların açtığı yara sarılmadan yabancılara toprak satılması yasallaştırıldı. Ardından tarımdan elde edilen artı değer, alınan borçlar karşısında bizzat yabancılar tarafından toplanmaya başlanacak, başka bir anlatımla Osmanlı toprak düzeni yönetiminin tamamı olmasa da önemli bir bölümü Sultan'dan yabancı sermayenin eline geçecekti. Toprak sahipliği en üst düzeyde el değiştiriyor, ülkenin geleceği, bağımsızlığı elden gidiyordu.

Toprak sahipliğinde manzara değişiyordu. Birinci Dünya Savaşı başında büyük toprak sahipleri nüfusun yüzde 1'ni oluşturuyordu. Yüzde 1'in sahip olduğu toprak miktarı tüm işlenebilir toprağın yüzde 39,3'üne sahipti. Küçük toprak ağaları ve çiftçiler tarımsal nüfusun yüzde 4'ünü oluşturmakta, işlenebilir tarım topraklarının yüzde 26,2'sine sahipti. Tarımsal nüfusun yüzde 95'ini oluşturan reaya ise, işlenebilir toprağın ancak yüzde 34,5'ine sahipti.[113]

Anadolu'nun dışında 10 dekardan küçük toprağa sahip olan köylülerin tarımsal nüfusa oranı yüzde 35-40 olarak tahmin edil-

112 Bu bilgiler: Erdost'un *Yabancılara Toprak Satışı ve Yasallaşma Süreçleri* yazısından derlenmiştir.

113 Y. N. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesinin Özellikleri (1923-1960)* Ankara: Onur Yayınları, s.23.

mektedir. Topraksız köylülerin tarımsal nüfus içindeki payı yüzde 8 civarındadır. [114]

Yukarıdaki veriler bize küçük üreticilerin yoğun olduğu, ancak toprakların daha az ellerde toplandığını gösteriyor.

Osmanlı'nın son dönemlerinde reaya, kendi toprağını işleyerek geçinememe durumuna gerilemişti. Sahip oldukları küçük topraklar köylüyü geçindirememekte, büyük toprak sahiplerinin yanında işçi olarak çalışmaya mecbur etmeye başlamıştı. Ancak Osmanlı'nın her bölgesinde iktisadi hayat metalaşmamıştı. İktisadi hayatın metalaştığı bölgelerde büyük toprak sahipleri aynı zamanda yörelerinin tefecileriydi.

İktisadi hayatın metalaştığı bu bölgelerde büyük toprak sahipleri tarımsal üretimi arttırmak için herhangi bir çaba göstermiyor, gelişmiş teknoloji kullanma arayışına girmiyor, sadece küçük çiftçilere tefecilik koşullarında borç veriyor borcunu ödeyemeyenlerin elinden topraklarını alıyor, aldıkları bu topraklarda genellikle yine topraklarını ellerinden aldıkları insanları çalıştırıyorlardı. Dolayısıyla büyük toprak sahipleri, tarımdan kazandığını tarımın gelişmesine aktarmıyor, kırsalı sermayelerine sermaye katmak için kaynak olarak görüyordu. Bu tarzın sağladığı olanakların ürünü olarak Anadolu'da ruşeym halinde oluşan bu tefeci-tüccar sınıfını cumhuriyet devralacaktı.

114 Oya Köymen, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981.

II. Bölüm

16. YÜZYILDA ANADOLU TARIMI

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu duraklama dönemine girmiş, Anadolu'da Celali Ayaklanmaları başlamış. II. Mehmet döneminde Kanije alınmıştır.

Bu yüzyılda nüfusun yüzde 90'ı kırsal alanda yaşamaktadır, nüfusun önemli bir bölümünü göçerler oluşturmaktadır. Anadolu ve İstanbul'un nüfusu hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte 8–9 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Tarımla uğraşanların sayıları ekilen toprakların miktarı ile belirlenmektedir.

Ulaşım teknolojisi yetersizdir. İç bölgelerde hububat taşımacılığı develerle yapılmakta, bu da oldukça pahalıya mal olmaktadır.

Toplumun temel üretim faaliyeti tarımdır.

Werner; "Tüm devlet gelirlerinin yüzde doksan sekizini tarım kesiminde çalışan reaya sağlıyordu,"[115]

Divitçioğlu; " Osmanlı toplumsal yapısının temel doğal kaynağının emek ve toprak olduğunu,"[116]

Pamuk; "Merkezi devlet açısından (asker ve rical) tarımsal üretim Osmanlı toplum düzeninin en can alıcı sorunuydu,"[117] diye belirtmiştir.

Naima ise;

"Mülk ve Devlet asker rical iledir.

Rical mal ile bulunur

115 Ernest Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu (Osmanlı Feodalizminin Oluşum Süreci) Cilt 1*, Çev. O. Esen, Y. Öner, 1988, İstanbul: Alan Yayınları.

116 Sencer Divitçioğlu, age.

117 Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İstanbul: Gerçek Yayınları.

Mal reayada husule gelir
Reaya adlile muntazam öl-hal olur," demiştir.

Kentlerde az miktarda zanaat vardır. Tarımsal işletmelerin büyük çoğunluğu küçük ve orta ölçeklidir.

Bugün hububat tarımına çok geniş ve elverişli olan iç pazarı besleyen topraklar o dönemde ancak sınırlı olarak üretime açılmış, bölgelerde insanlar kendi ihtiyaçları (tüketimleri) ve bir miktarda yerel pazar için üretim yapmaktadır.

İstanbul, hububat gereksiniminin önemli bir bölümünü deniz yoluyla Balkanlar'dan ve Ege kıyılarından temin etmektedir.

İç bölgelerde uzak bölgeler için tarım pek yapılmamaktadır.

Bir taraftan tarımla uğraşan nüfusun azlığı, teknolojinin bugüne göre geriliği diğer taraftan ekilebilir arazilerin varlığı ve devletin mülkiyet biçimlerine müdahalesi nedeniyle Anadolu'da büyük işletmeler yerine küçük işletmeler hâkim olmuştur. Bu işletmelerde hane emeği kullanılmaktadır. Üretilen ürünler hububat, baklagil biraz pamuk biraz da bağ-bahçedir.

En çok ekilen ürün hububat ve kullanılan toprakların yüzde 90'ında da kuru tarım yapılmaktadır. Hububat üretiminde makine kullanılmamakta, dışarıdan ücretli işçi çalıştırılmamakta sadece hane emeği ile üretim yapılmaktadır.

Bir çift öküzle toprak işlenmekte, ailenin kendi çabasıyla üretim gerçekleştirilmektedir. Hasat tırpan ve orakla yapılmaktadır. Hasat edilen hububat harman yerine daha çok öküz, çok azı atlarla taşınmaktadır. Daneyi başaktan ayırmak için hayvanlara çiğnetilmekte veya hayvanla çekilen düvenler hububatın üzerinde gezdirilmektedir. Bu şekilde başaktan ayrılan dane ile samanı ayırmak için de yaba ile savrulmakta, rüzgâr marifetiyle saman ve dane birbirinden ayrılmaktadır. Üretim teknolojisi bunlardan ibarettir.

Anadolu'da üretilen en önemli ürünler buğday ve arpadır. Buğdayda verimlilik toprağın yapısına göre büyük değişiklik göstermekle birlikte verim ortalama olarak bire beş ya da bire altı, hektar başına da verim 800–900 kilo tahmin edilmektedir. Bu ortalama verim 20 yüzyılın ortalarına -1950'lere kadar- çok az değişiklikle sürer.[118]

118 Ş. Pamuk. age., s.44.

Hububat ve baklagil üretiminin yanında yine kendi ve kentteki loncaların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik pamuk üretimi de yapılırdı. Kent çevresinde; meyve, sebze, bağ-bahçe üretimi ile ulaşım olanaklarına göre kıyı bölgelerinde de aynı tarz üretim önemli bir yer tutmaktadır. Bu yüzyılda köylü yiyeceğini, giyeceğini ve iş aletlerini dışarıdan almamakta, kendisi yapmaktadır…

Tarıma dayalı kapitalizm öncesi toplumların, hemen hepsinde kırla kent arasındaki işbölümü henüz gelişmemiş, kırlar henüz tarımsal üretimde tümüyle uzmanlaşmamıştır. Dünyanın diğer ülkelerinde ve Avrupa'da köylüler tükettikleri gıda ve giyim eşyaları ile üretimde kullandıkları basit tarımsal aletlerin büyük bölümünü kendileri üretmektedir.

Başka bir anlatımla kırsal nüfus kendi yiyeceğini üretmenin yanında ipliğini de kendisi eğirmekte, giydiği kumaşını kendisi dokumakta, ayağına geçireceği çarığı kendisi yapmaktadır. Pazar ve meta için üretim sınırlı kaldığından, para kullanımı da yaygın değildir. Bu durum geliştirilmeye muhtaç ama kötü bir durum olduğu söylenemez. Çünkü mülkiyetin toplumsallaşması, üretimin kolektifleştirilmesi, yönetimin demokratikleşmesi için mücadele edenler, değişim değerine değil, kullanım değerine dayalı bir toplumun gerçekleşmesi için mücadele ederler. Çünkü değişim değeri, sadece birikimin az ellerde toplanmasına hizmet eder. Bu konuda Marx:[119] "Sermaye birikiminin, üzerinde inşa edildiği doğal temelleri; yani insanı (yabancılaşmış, sömürülen, tahakküm altına alınmış ve ezilen) ve yeryüzünü (uygarlığın hizmetindeki doğal zenginliklerin sembolünü) yok ettiğini," söyler.

Bu dönemde Osmanlı'da durum Avrupa'ya göre biraz daha değişiklik göstermektedir. 16. yüzyılda Osmanlı'da yalnızca kapalı, kendi kendilerine yeterli birimler oluşturduğunu söylemek, durumu doğru ve yeterli olarak açıklamaya yetmez. Çünkü 16. yüzyılda Osmanlı köyleriyle kentleri arasında güçlü olmazsa da, önemli bağlar kurmuştur. Köylüler, ürettiği ürününün bir bölümünü pazara getirip satmaktadır. Çünkü köylü haneleri herhangi bir mal alma isteği ve satın alma gücü yüksek olmasa da devlete verecekleri vergilerin bir miktarını para olarak ödemekle yükümlüydüler. Bu nedenle ürettiği ürünün bir bölümünü pazara götü-

119 Samir Amin, *"Kapitalizm ve Ekolojik Ayak İzi"*, Monthly Review, Sayı:23, Haziran 2010, İstanbul: Kalkedon Yayınevi, s.50.

rüp satmak zorundaydılar.

Bütün bunların dışında, kentlerin çevresinde köyler kent ekonomisiyle bütünleşmiştir. İstanbul, Bursa, Kayseri, Konya, Tokat ve Amasya'nın çevresindeki köyler, meyve, sebze, et, süt ve diğer hayvancılık ürünleri üretmekte ve satmaktadır. Bu çevre köylerde yaşayanlar tüketimlerinin bir bölümünü kent pazarlarından satın almakta, göçerler ürünlerini pazarlayabilmek için yaylalarda pazarlar kurmaktadırlar...

Anadolu'da kırsal nüfusun önemli bir kesimini Kürt ve Türkmen aşiretleri oluşturmaktadır. Bu aşiretlerin çoğunluğu da göçer olarak yaşamakta, göçerler yerleşik tarım değil hayvancılıktan geçimini temin etmektedirler.

Pamuk: "Osmanlı Devleti'nin kendi sayımlarına göre, 16. yüzyılda göçerler, Anadolu nüfusunun yaklaşık beşte birini oluşturuyordu,"[120] diyor.

Göçerler yaylalarda sık sık pazarlar kurmaktadırlar. Bu pazarlara gelen tüccarlar reayanın ve sipahinin getirdiği hububat ve diğer tarımsal ürünleri satın almakta, kentlerdeki zanaatkârların ürettiği mamul malları satmaktadırlar. Osmanlı tüccarlarının dışında Avrupalı tüccarlar da kurulan bu pazarların büyüklerine gelerek mal toplamaktadırlar. Maaşlarını para olarak alan devlet memurları da ihtiyaçlarını yerel pazarlardan temin etmektedirler.

Suraiya Faroghi araştırmalarında, yerel pazar ve panayırların hem Anadolu'da hem de Balkanlar'da çok yaygın olduğunu söylemektedir.[121]

Görüldüğü gibi, kırsal alanlarla, kentler arasındaki yerel ticaretin yanında uzak mesafeli ticaret için irili ufaklı pazarlar kurulmuş, toprağın işlenmesinde insan emeği ve hayvan gücü, üretimde ise organik enerji kullanılmıştır...

İnsanlar doğayla ilişkilerinde etkili olabilmek için çeşitli araçlar geliştirmişlerdir. Ancak araçları doğayla barışık ilişki kurmak için geliştirmediler, geliştirdikleri araçların gelişkinlik düzeyine göre doğanın üzerinde egemenlik kurmak amacını gütmüşlerdir.

Dönemin üretim araçları koşum hayvanı ve takımları ile küçük tarımsal aletlerden oluşuyordu. Yine de bu dönemde kullanılan

120 Bkn: Ş. Pamuk, age., s.44.

121 Suraiya Faroghi, Osmanlı toplumsal ve iktisadi tarihi üzerine çalışmaları ile tanınan araştırmacı.

araçlarla yapılan tarımsal üretim doğayla dost ve barışıktı denilebilir. Başka bir deyişle Osmanlı'da reaya doğayla ilişkisinde gelişmiş makineler değil saban ve öküz kullanıyordu.

Tarımsal üretim büyük emekler verilerek, meşakkat çekilerek yapılıyordu. Çünkü tarımsal üretim araçları gelişkin değildi. Köylüler üretimi kendi yapımları olan karasaban, döven, tırmık gibi aletler ve çekim hayvanları ile gerçekleştiriliyordu.[122] Dönemin en önemli aracı karasabandı. Bu dönemde karasabana göre daha geri bir alet olan ucu kıvrık bir çengel ile Siirt ilinde üretim yapıldığını söylüyor, Hüsrev. [123]

Basit el araçları, organik enerji ile yapılan tarım, toplumsal ilişkilerde istikrarlı bir sosyal örgütlenme sağlamış ama ekilebilecek alanların yarı yarıya daralmasını da beraberinde getirmiştir.[124]

Bu dönemde Osmanlı'nın sosyal, siyasal ve ekonomik durumuna bakıldığında genel gelişim ve süreç toplumsal yapının iç dinamiklerini değiştirmiş, devletin geleneksel dağıtım ve paylaşım işlevini bozmuştur. Her bozulmanın yarattığı krizin faturası "vur abalıya" misali üretici köylüye ödetilme yoluna gidilmiş, bu nedenle köylünün durumu perişandır.

16. Yüzyılda Köylünün Durumu

Osmanlı'da bütçe açıkları artıkça, padişahın iç hazinesi de kullanılmaya başlanmıştır. Bu da çözüm olmamış merkezi yapılanma toplumun üretici gücü olan köylüye yönelmiş zaten sömürdüğü bu kesimi daha fazla nasıl soyarım arayışına girişmiştir. İlk iş olarak reaya çiftliklerini yeniden arazi tahrirlerinden geçirmiş. Arazi tahriri ile belirlenen dönüm fazlasını "ifraz" ederek fazlalıkla orantılı olarak çift resmini arttırmıştır. Avarız vergilerini artırma yoluna gitmiştir. Yine bu dönemde vergiyi toplamaya giden görevlilerin altını geçerli değerinden iki akçe düşük alması kanunname ile yasallaştırılmıştır.

İnalcık'ın, adalatnamelerden saptadıkları şöyle: "Sipahilerin köyde kalma hakkı olan üç günü uzun zamana yaydıkları du-

---

122 Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)* Ankara:Yurt Yayınları, 1986.

123 İ. Hüsrev, *Köy İktisadiyatı*, Kadro Dergisi, 1934, İstanbul.

124 Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara: Teori Yayınları, 1985.

rumun belirlenmesi halinde 'cezalandırılacakları' belirtilmiştir," diyor. Hicri 947 tarihli bir adalatnamede, "Beylerbeyinin, sancak beylerinin, voyvodaların, tımar ve zeamet sahiplerinin ve öteki mal mülk sahiplerinin, narh fiyatından düşük olarak; odun, yağ, bal vs gibi malları zorla köyden aldıkları," anlaşılmaktadır. Diğer bir adalatnamede ise "Kudretli olan kimselerin köylülere karılarını zorla boşattırıp, bu kadınları gene başkaları ile evlendirmek gibi" artı-ürün almanın ötesinde reayanın üzerinde baskının arttığı bir dönem başlamıştır.[125]

Kanuni'den sonra buğday fiyatı artar, ancak bundan yararlanan reaya değil iltizam, ayan ve malikaneler olur. Kanuni döneminde 1 kile[126] buğday 8–11 akçe; 1589'da 1 kile buğday 30 akçe; 1595'de, 1 kile buğday 50 akçe; 1595'de, bir koyun 30–60 akçe iken 70–80 akçe olur.[127]

Gümüşün fiyatı Kanuni dönemiyle birlikte sürekli artar. 100 dirhem gümüş; II. Mehmet (Fatih) döneminde (1451–1481) 300–337 akçe, I. Süleyman (Kanuni) (1520–1566) döneminde 457 akçe, III. Murat (1574–1595) döneminde ise 800 akçe olur.[128]

16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başlarında 1 akçenin alım gücü şöyledir:

- 500 dirhem (1.063 kg.) Sinop elması 1 akçe
- 400 dirhem (1.282 kg.) mis elması 1 akçe
- Kavunun 1 200 dirhemi (3.846 kg.) 1 akçe
- Karpuzun 1 400 dirhemi (4.487 kg.) 1 akçe
- 2 ekmek (1.282 kg) 1 akçedir.

Fiyatlardaki bu değişiklikler olduğu gibi vergilere yansıtılır. Vergilerin oranları ve çeşitleri artırılır. Yani, fiyat değişikliğinden dolayı yine fatura ülke yönetiminde en ufak söz hakkı olmayan reayaya çıkartılır. Bu konu ileride "Osmanlı'da Vergiler" bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

İmparatorluğun yayılması durmuş, hazineye ganimet geliri artık kesilmiş, tek düzenli gelir kaynağı "yünü kırkılacak" gözüyle görülen köylüler ve tüccarlardan oluşan reaya kalmıştır. Bilindiği üzere yönetenlerin ittifakında yer alan askeri sınıf vergiden zaten

125 Fuat Ercan, *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, İstanbul: Yar Yayınları, 1993, s.85.
126 1 İstanbul kilesi=40 kg.
127 Ahmet Hazerfan, age., s.213.
128 Ahmet Hazerfan, age., s.212.

muaftır. Zayıf bir kaynak olan tüccarın ödediği vergi miktarı arz ve talebe göre değişmesinin yanında yerel vergi tahsildarının rüşvet yiyip yemediğine bağlı olarak da değişmektedir.

Esas olarak Osmanlı gözünü yalnız reayadan alacağı vergiye dikmiş; nasıl yapayım da vergiyi artırayım ya da değişik bir vergi bulup reayanın alın terine daha fazla el koyayım diye yoğunlaşmış, çareyi tımar sistemiyle oynamakta bulmuştur.

Tımarın Yerini Mültezimlerin Çiftlikleri Alır

Osmanlı, I. Mehmet döneminde üleş sistemini değiştirmekle önceki dönemin sisteminden kopmuş, daha merkezi bir yapının tesisi doğrultusundaki bir rotaya girdiğinden daha önce söz etmiştik. 16. yüzyılın son çeyreğine kadar içeride ve dışarıda değişik fırtınalar yaşayan Osmanlı, yeni gelişmelere gebe kalırken yine de, bu dönemde ekonomi canlılığını korumuştur.

Kırsal alandaki üreticiler, kentlerdeki nüfusu besleyebiliyor, dışarıya yapılan hububat ihracatı kent iaşesini zora sokmuyor, zanaatkârlar da hammadde sıkıntısı çekmiyordu. Kısacası, üretim ve ticaret yolunda gidiyordu. Ama yolunda gitmeyen durumlar da vardır. İç ve dış etkenlerle, dişlilerde aşınmalar başlamış, dişliler birbirini kavrayamıyor, bazı dişliler ise sıyırmış, bütünlüklü işleyişi bozuyordu.

Bozulma en başta ekonomi ve askeri alanda olmak üzere hemen her alanda baş göstermeye başlamıştı.

Yüzyılın son çeyreğine girilirken nüfus artışı nedeniyle yer yer topraksızlık oluşmaya başlamış. Ekilebilir toprakların sınırına gelinmiş, topraksızların sayısı artmıştır. Devletin artık fetih yapamaması, Baharat Yolu kazancının eskiye oranla çok azalması, bunun tersine devletin masraflarının artması, köylülerin üzerindeki vergi yükünün alabildiğine artmasına neden olmuştu. Bir bölüm verginin para olarak ve sipahi yerine doğrudan devlet tarafından toplanmaya başlanması, reaya ile birlikte sipahileri de güç durumda bırakmıştır. Yoksullaşan sipahilerin içerisinde tımarlarını terk edenlere de çokça rastlanır olmuş, tımar sisteminde çözülmeler başlamıştır.

Reaya ile sipahilerin tımarları terk etmesi süreci ile başlayan çözülme sonucu kent nüfusu artmış, bu çözülme tarımsal üretim-

de ciddi azalmalara neden olmuştur. Devletin mali gelirleri azalmış, her geçen gün kentin iaşe sorunları artmaya başlamıştır. Tekkeler ve imaretlerde yaşamaya başlayan nüfus ve yayılan işsizlik devlet için sosyal ve siyasal sorunlar yaratmaya başlamış. Göç dalgası büyümüş, tımarlarını terk eden reayayı tımarlarına geri gönderecek mahkemeleri yöneten kadıları bile kısa bir süre sonra bu mahkemeleri sürdürmekten vazgeçmek zorunda bırakmıştır.

Reaya mültezime borcunu ödemek için tefecilerle borç ilişkisine girmiş.[129] Dolayısıyla reayanın elde ettiği ürünün bir kısmı devlete, bir kısmı mültezime bir kısmı da tefeciye gider olmuş. Reaya bu katmerli sömürüden kurtuluşu kaçmakta görmüştür. Yollardan uzak bölgelere yerleşme ve verimli ova topraklarını terk etme eğilimi bu zorunluluklardan kaynaklı olmuştur. Reaya, bir tür; "bir tas aşım, kaygısız başım misali" çareyi çekilmekte, uzaklaşmakta bulmuştur.

Görüldüğü üzere genelde durum; yöneten ve yönetilenler için böyle hoş olmayan bir manzara arz ederken, yönetenler kırsalda sistem değişikliğine gitmiş, bütün bu olumsuzluklar dış dinamiklerin de etkisiyle I. Mehmet'ten başlayan ve 16. yüzyılın son çeyreğine kadar süren düzenin yerine yeni bir düzeni doğurmaya zorlamıştır. Bu yeni düzen, *çiftlikler* olacaktır.

Çiftlikler

Tımar düzeninin çözülmeye başlamasıyla birlikte çiftlikler, tarım kesiminin yeni üretim birimleri olarak tımar topraklarının üzerinde uç vermeye başlamıştır.

Başlangıçta, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinden itibaren çiftlik deyimi özel mülkiyet altındaki büyük tarımsal işletmeler için kullanılırdı.

Çiftlik deyimi için Pamuk;[130] "Özel mülkiyet altındaki büyük işletmeler için de kullanılmıştır. Süreç içinde önceleri toprağı şenlendirme adı altında verilen topraklar ile tımar düzeni bozulduktan sonra mültezimlerin elinde toplanan toprağa da bu ad verilmiştir," diyor.

129 Lütfi Göçer, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964.
130 Şevket Pamuk, *age.*

Tımar düzenin çözülmesi ve onun yerini iltizamla birlikte, mültezimler, önce reayayı tefecilik yoluyla kendine bağlamış, daha sonra sipahi ve reayanın terk ettiği mirî topraklara el koyarak geniş alanları denetlemeye başlamışlardır. Çiftlik deyimi bu kez, özel kişilerce fiilen denetlenen bu topraklar için de, kullanılır olmuştur.

Bu dönemde mirî topraklar özel denetime girer, ama üretim tarzı değişmez, gelişmez yine eskisi gibi devam eder. Mültezimlerin denetlediği bu nevi topraklar temelini reaya hanelerinin oluşturduğu küçük birimlerden oluşan eski tip işletme yapısı şeklinde sürdürürler.

Bu üretim şeklinde mültezimler bir yandan devlet adına vergi toplayarak tarımsal artığa, toprağı işleyen üretici köylülere faizle borç para vererek sömürüyü katmerleştirmiştir.

Mültezimler için tarım kesimini cazip kılan bir başka yanda 16. yüzyıl boyunca tarımsal ürün fiyatlarının diğer kesimin fiyatlarından daha hızlı artış göstermesidir. Başka bir deyişle mültezimler, devlet adına öşür ve diğer vergilerin karşılığında ele geçirdikleri tarımsal ürünleri tüccarlara daha yüksek fiyattan satabilmeleri tarım kesimini onlar için çekici kılmıştır.

Bu dönemde uluslararası buğday ihtiyacı artmıştır. Batılı alıcılara buğday satma yetkisi çiftliklere tanınırken diğer halka yani reayaya bu hak tanınmamış, yasaklanmıştır.[131]

Bu karardan da anlaşılacağı gibi tımar sisteminin çözülmesiyle birlikte reayaya hiçbir hak tanınmıyor, haklar ve özgürlükler dönemin sermayedarlarına tanınıyor. Tabii her durumda olduğu gibi bu konuda da kaçakçılık türüyor. İstanbul'da binlerce mavna sahibi kaçak uluslararası buğday ihracatı yapıyordu, diyor Matran.[132]

Bu kârlılığın sağladığı cazibe sayesinde çiftlikler daha fazla yayılıyor. Çiftlik[133] sisteminden nemalanan merkezi yönetim ve

131 Fernand Braudel, *Tarih ve Toplumsal Bilimler*, İstanbul: Alan Yayınları.

132 Robert Mantran, *XVII. Yüzyıl İkinci Yarısında İstanbul Cilt I*, Çev. M.Ali Kılıçbay, İstanbul: V Yayınları, 1985.

133 Reaya çiftliği belirli oranda buğday ekimine uygun olan toprak alanı olarak da ifade edildiği olurdu. Resmi tariflerde, bir çiftlik arazisi mahalline ve toprağın yetiştirme kabiliyetine göre değişmekle birlikte şöyledir: Ala yerlerde 60-80, orta halli yerlerde 80-100, edna veya kıraç yerlerde 100-150 dönüm olarak belirlenmiştir. Bakınız: Ö. L. Barkan Çiftlik, *Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

çevresindekiler bu duruma göz yummaya devam ediyordu. Ayrıca Osmanlı'nın bir başka göz yumma nedeni ise tımar düzeninin devlet için artık askeri ve mali işlevini yitirmiş olduğuna inanmalarıdır. Avrupa'nın düzenli orduya geçtiği bu dönemde reayanın ürettiği ürünün önemli bir bölümünün daha pazara getirilmeden sipahilerin askerleri tarafından tüketiliyor olması Osmanlı'nın işine gelmiyordu.

Mültezimler ise, devlete karşı hem parasal yükümlülüklerini yerine getiriyor hem de tarımsal ürünlerin fiyatlarının yüksek olması nedeniyle tefecilik ve diğer yöntemlerle reayanın da ürününü alıyor, pazara getiriyordu. Ancak üretim yine de küçük köylü üretimi olarak sürüyordu.

Osmanlı'nın temel varoluş kaynağı küçük köylü üretimidir. Köylünün, belli bir toprak parçası vardır. Köylü bu toprak parçasında basit/ilkel üretim araçlarıyla üretimini yapar. Kendi yapımı olan küçük üretim aletleriyle ürettiği ürünün sahibidir. Merkezi yönetim de bu küçük üretimin devamlılığını sağlamak amacıyla kanunnamelere açık hükümler koyardı. Örneğin İlbasan Kanunnamesi'nde: "Çiftlik olsun baştına olsun bazı tarlalara ahara virilmeyip yerlü yerinden nakl olunmaya, kanuna muhaliftir... Çiftlik ve baştına paralanup bozulması katiyen caiz değildir... Raiyet ve fert olup ya fakr-ı faka galebe idüp gayet müzakesinden kendisini baştinesinin bir tarlasın ya bir miktar yerine bölüp aharlara satmakla veya rehin koymakla nice baştineler zayıf olur cizyeleri ve ispençeleri dahi bel olur imiş. Minbad baştina yer almayıp bu husus ref oluna... Reayadan bu vaz sadır zenen ola... Sipahisi cümle ol baştineyi satandan ve alandan alub giru birledirup bir talibine vire ki cizyei şahi ve ispençe-i sipahi zayi olmaya"[134]

İlk başlarda küçük ölçekli üretim destekleniyordu. Çünkü küçük ölçekli üretimi desteklemek ve korumakla vergi sağlama alınıyordu.

Gordevski; "13. yüzyılda Moğolların saldırıları sonrasında toprak sahibi olanlara tohum ve hayvan verilerek küçük işletmelerin temeli atılıyordu," [135] diyor.

Küçük topraklar üzerinde hayvancılık ve bitkisel üretim, su-

134 310 ilbasan Kanunnamesindern aktaran; Ömer Lütfü Barkan, age.

135 V. Gordevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, İstanbul: Onur yayınları, 1988.

yun olduğu yerlerde de bağ ve bahçe tarımı yapılıyordu. Hayvancılık eskiden beri Doğu Anadolu'nun göçerleri ile Türkmen halkı tarafından sürdürülüyordu. Bunların yanında hayvancılık İstanbul ve Edirne gibi büyük şehirlerin et ihtiyacını karşılamak için yapıldığından kazançlı olması sebebiyle bazı ekabir takımının büyük çiftlikler kurmasına neden olmuştu.[136]

Büyük şehirlerin dışında hayvancılık küçük topraklarda, günlük geçim amacıyla yapıldığı için ülke çapında kapsamlı ve dengeli bir biçimde yapılıyordu.

Büyük şehirlere yakın köyler ile büyük ticaret yollarına yakın olan köylerde, dokumacılık, halıcılık, bezcilik gibi şehir ekonomisine bağlı alanlarda uzmanlaşmaya gittikleri de olmuştur. Genel olarak köylüler kendi kendine yeten bir hayat sürdürüyorlardı.

Reaya ekincilik yaparak hem kendisini besliyor, geçindiriyor hem devlete vergi veriyor ayakta kalmasına destek oluyordu. Başka bir deyişle ekincilik reaya'nın asıl uğraşısıydı.

Halk kendi arasında tarımsal hayatını düzenleyen birçok gelenek ve görenekler oluşturmuş, devlet de kendi varlığı açısından tarımsal hayatı düzenleyici bir dizi ilkeler, kurallar koymuştur. Osmanlı toplumunda temel üretici reaya, üretimin kaynağı da topraktır.

136 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453), Cilt I*, İstanbul: Tekin Yayınları, 1979.

III. Bölüm
17. VE 18. YÜZYILDA TARIM

İltizam yaygınlaşır. İltizamın yaygınlaşmasıyla birlikte köylülerin üzerindeki vergi yükü de artmaya başlamıştır. Mukataaların bir bölümünü ele geçiren mültezimler ile alt-mültezimler; kısa zamanda fazla kâr güdüsüyle küçük üreticilere ve toprağa çok yüklenmiş, toprağı da amansız bir biçimde sömürmüşlerdir.

Sekban bölüklerinin ve mültezimlerin köylülere yüklenmesi köylülerin borçlanmalarına, kasaba ve kentlerdeki tefecilerin eline düşmelerine neden oldular. Bu olumsuz durum, köylülerin üretmelerini daha da olumsuz etkiledi; ekili alanlar daraldı ve tarımdan hızlı kaçışlar başladı.

17. yüzyılda terk edilen bu verimli topraklar, ancak 19. yüzyılda Anadolu'da nüfus artışıyla birlikte tekrar tarıma açılacaktır.

18. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ticaretinde bir canlanma yaşanmaya başladı. Bu canlanma Balkanlar'da ve İzmir yöresinde dış pazarlara yönelik tarımsal üretimi tetikledi, 1770'lere kadar bu nedenle tarımsal üretimde kıpırdanmalar görüldü.

Devlet mülkiyetindeki mirî topraklar tımar düzenin çözülmesiyle birlikte özel kişilerin eline geçti. Bu topraklarda büyük işletmeler kurulmaya başlandı.

Gordevski:[137] "16. yüzyılın sonunda vergi toplama imtiyazını ele geçiren mültezimler, reayanın ve sipahinin terk ettiği topraklara da el koymaya başlarlar. Toprağını terk etmeyen reaya mültezimlerin baskısı, sekban bölüklerinin talepleri altında bunaltarak

137 V. Gordevski, age.

borçlandırıp el koyarlar. Geriye kalanlara da zor kullanarak topraklarını ellerinden alma yoluna giderler," diyor. Bu yöntemlerle ele geçirdikleri toprakların tapularını fiili mülkiyetlerine katarak, birden fazla reaya çiftliklerini bir araya getirerek 500-1000 dönüme hatta bazı yerlerde 10 bin dönüme ulaşan hacimde çiftlikler oluşturdular.

Büyüyen arazi/işletme için gerekli işgücünü Balkanlarda bulmak sorun olmazken Anadolu'da çalıştıracak insan bulmak sorundur.

Balkanlar da toprak kıt, emek boldu. Büyük çiftlik sahipleri reaya bulmakta zorlanmıyordu. Çiftlik sahipleri toprağı ele geçirdikten sonra reaya üzerindeki sömürüyü arttırmakta tereddüt etmiyor, hatta buralarda angarya giderek yaygınlık kazanıyordu. Ancak Büyük Kaçgun sonrasında Anadolu'da durum farklıdır. Tarımla uğraşan nüfusta gerileme vardır. Emek kıttır. Emeğin kıt olduğu bu yörelerde bir de sosyal, siyasal ve ekonomik olarak olumsuzluklar yaşayan köylüler ovalarda bitkisel üretim yapmak yerine yükseklerde hayvancılık yapmayı tercih ediyorlardı. Ayrıca hayvancılık bitkisel üretime göre daha az emek gerektiren bir işti. Zaten emeğin bu denli kıt olduğu yerde angaryanın yaygınlık kazanması da mümkün değildi. Anadolu'da çiftlik sahipleri, toprağı işleyecek reaya bulmakta güçlük çekiyorlardı. Çiftlik sahipleri, ele geçirdikleri toprakların bir kısmını, emeğin kıtlığı nedeniyle reayaya kira ve ortakçılık yöntemiyle tekrar işlettirmek zorunda kalıyordu. Ancak ellerinden toprakları alındıktan sonra daha önceki topraklarında bir başka "sahip" için bu kez çalışmak ve daha fazla bir sömürülmek onları moral olarak çok yıpratıyor, onurlarını ve duygularını tahrip ediyordu.

Halil İnalcık, 17 ve 18. yüzyıl çiftliklerinde üç farklı işletme biçimi olduğuna işaret ediyor. Çiftliklerin bir bölümü yıl boyu ya da *mevsimlik işçi* çalıştırıyor. Bu çiftlikleri kâhyalar yönetiyor. Çalıştırılan tarım işçileri ve güvenlik görevlilerinin kalmaları için barınaklar, ürünlerini depolamak için de depolar yapılıyordu. Bu işletmelerde kullanılan tarım aletleri, çekim hayvanları ve tohumluk çiftlik sahibi tarafından temin ediliyordu. Toprakların bir bölümü bu şekilde işletilirken, geriye kalan bölümü de ufak parçalara bölünerek *reaya ailelerine kiralamak* şeklinde oluyordu. En yaygın kiralama biçimi de *ortakçılık*tır. Ortakçılık da şöyle işlemektedir:

Devlete verilmesi gereken vergiler alt-mültezime ödendikten sonra kalan ürün çiftlik sahibi ile reaya arasında pay ediliyordu. Bu sistemde çiftlik sahibi ekilecek ürünü belirlemenin dışında üretim sürecine genellikle hiç müdahale etmiyordu. Burada reaya hem devlete ürettiğinden vergiyi veriyor, vergiden sonra kalanı da çiftlik sahibi ile paylaşıyordu. Reaya, böylece çifte bir sömürüye tabi tutuluyordu.

Yörenin ayanlarından bir kişinin hem devlet adına vergi toplaması, hem de çiftlik sahibi olarak üreticiden kira talep etmesi durumunda çifte sömürülen yine reaya oluyordu.

18. yüzyılda ayanın gücünün iyice arttığını biliyoruz. Ayanın gücünün artması büyük işletmeleri çoğaltmaz, büyük işletmeler yine sınırlı kalır. Küçük üreticilik varlığını korur, tarımsal yapının temeli olmayı bu dönemde de sürdürür. Yani tımar düzenin çözülmesi büyük işletmelerin yaygınlaşmasını getirmez.

18. Yüzyılda Tarımsal Ürün Fiyatları

18. yüzyıl Osmanlı arşivlerine başvurduğumuzda yüzyılın ilk çeyreğindeki narh defterlerine göre tarımsal ürünler şöyle fiyatlandırılmıştır:

18. yüzyılda tarımsal ürünlerin fiyatları;[138]

- Zeytinyağı (1 okka*): 22 akçe
- Kaba nohut (1 okka): 5 akçe
- Hurda nohut (1 okka): Getiren 8, satan 9 akçe
- Mercimek (1 okka) : 6 akçe
- Bakla (1 okka) : 6 akçe
- Kaba soğan (1 okka): Getiren 2, satan 3 akçe
- Arpacık soğan (1 okka) : Getiren 4, satan 4,5 akçe
- Badem (1 okka) : Getiren 32, satan 34 akçe
- Fındık (1 okka) : Getiren 10, satan 11 akçe
- Kuş üzümü (1 okka) : Getiren 18, satan 20 akçe
- Razakı üzümü (1 okka): Getiren 14, satan 16 akçe
- Çöplü razakı (1 okka): Getiren 6, satan 7 akçe
- İzmir siyahı (1 okka): Getiren 8, satan 9 akçe
- Amasya eriği (1 okka): Getiren 14, satan 16 akçe

138 Ahmet Hezarfan, "Rumeli ve Anadolu Ayan ve Eşkiyası", *Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.15.

- Lop inciri (1 okka): Getiren 8, satan 9 akçe
- Kanlıca yoğurdu (1 okka): Getiren 5, satan 6 akçe
- İznik üzümü (1 okka): Getiren 4, satan 5 akçe
- Sinop elması (1 okka): 1 akçe
- Yumurta (4 adet): 1 akçe
- Misket elması (1 okka): Getiren 5, satan 6 akçe
- Trilye zeytini(1 okka): Getiren 7, satan 8 akçe
- Edincik zeytini (1 okka): Getiren 4, satan 5 akçe
- Karaburun zeytini (1 okka): Getiren 13, satan 14 akçe
- Girit zeytini (1 okka): Getiren 17, satan 18 akçe
- İzmir narı (1 okka): Getiren 5 satan 6 akçe
- Muşmula (1 okka): Getiren 4, satan 5 akçe
- Ispanak (300 dirhem**): 1 akçe
- Şalgam (300 dirhem): 1 akçe
- Havuç (300 dirhem): 1 akçe
- Balkabağı (300 dirhem): 1 akçe
- Pırasa (300 dirhem): 1 akçe
- Maydanoz (3 kök): 1 akçe

* 1 0kka = 1.282 kg. ** 300 dirhem = 0.961 okka

Yine, Osmanlı arşivlerindeki Eyüp Kadı Sicillerinden, 1751 yılı fiyatlarına göre; 1 adet beygir; 1 000 akçe, bir çift öküz; 2 400 akçe, bir çift erkek manda; 5 400 akçe, Gayrimüslimler için ise, 1 beygir; 1 800 akçe, 1 koyun; 240 akçe, ağaç araba; 2 000 akçe, buğdayın kilesi; (İstanbul kilesi) 53 akçe, burçak kilesi; 70 akçe, arpa kilesi; 30 akçe, saman kantarı; (1kantar= 52,5 kg) 340 akçe olarak gözükmektedir.[139]

139 Ahmet Hezarfen, age., s.186.

IV. Bölüm
19. YÜZYILDA TARIM

19. yüzyılda da küçük işletmeler varlığını ve önemini korur. Ama bu yüzyılda büyük toprak mülkiyeti ile küçük toprak sahipleri birlikte varlığını sürdürür. Üretim tarzına büyük toprak sahipleri damgasını vuramaz, toprağın küçük işletmeler şeklinde işlenmesini ise engellemezler aksine onlar da küçük işletmeler şeklinde üretimin sürdürülmesi doğrultusunda bir politika izlerler. Başka bir anlatımla, büyük toprak sahipleri de topraklarını büyük kapitalist işletmeler şeklinde işlet(e)mezler. Çünkü tarımda teknoloji kullanıl(a)mamaktadır. İşlenmesinde teknoloji gerektiren geniş araziler teknoloji eksikliğinden dolayı bu yöntemle işlenememektedir.

Büyük toprak sahipleri de, topraklarını ekseriyetle ortakçılık sistemiyle köylü hanelerine kiralamaktaydılar. Başka bir anlatımla ücretli işçi kullanmamış, topraklarını parçalara ayırarak kiraya vermişlerdir. İzlenen bu politikalar nedeniyle 19. yüzyıl boyunca tarımsal üretim küçük ve orta ölçekli arazilerde sürdürülmüştür.

Tarımsal üretimin böyle olmasında, teknolojinin kullanılmamasının yanında devletin rolü ve bu konuda izlediği politika elbetteki önemli. Hatta belirleyici olmuştur da denilebilir.

II. Mahmut, devleti güçlü tutmak için başlangıcından itibaren kırsal alanları daha yakından denetleme yolunu seçmiş, tarımsal artının büyük bölümüne el koyabilmek için mirî topraklar üzerinde fiili mülkiyeti sınırlandırmaya, ayanın elindeki çiftliklerin bir bölümünü müsadere etmeye girişmiştir.

Osmanlı ile ayanlar arasında süren bu artıya el koyma mücadelesinde olanlar yine köylüye olmuş. Köylünün ürettiği değere el koyma savaşı şeklinde cereyan etmiştir. Her iki taraf da köylü-

nün çıkarını düşünerek, ondan yana olması söz konusu olmamıştır. Burada köylü yine acımasızca sömürüye her iki kesim tarafından tabii tutulmuştur. Söz konusu "savaş" köylünün alın teriyle ürettiği üründen payı kimin ne oranda alacağı savaşı olmuştur.

Osmanlı, ayanların iktisadi gücünü kırmak için Tanzimat Fermanıyla iltizam düzenini iptal etmiştir. Fermanla devlet doğrudan kendisine bağlı memurları aracılığıyla vergileri toplama kararı almış. Ancak kırsal alanda etkin olamayan, güçsüz olan devlet, bu tarzdan verim alamayınca üç yıl sonra geri adım atmak zorunda kalmıştır. Osmanlı, memurları aracılığıyla vergi toplamaktan vazgeçmiş, iltizam sistemine geri dönmüştür. Devletin iltizamı kaldıramaması, sürdürülmesini kabul etmesi gücünün de göstergesi olmuş, bu sistem 19. yüzyıl boyunca sürmüştür.

Tanzimat Fermanı'yla Öşür Yüzde 10 Olur

19. yüzyılda her bölgede farklı oranda toplanmakta olan öşür Tanzimat Fermanı ile her bölgede gayri safi üretimin yüzde 10'u olarak yeniden belirlenecektir. Bilindiği gibi, devletin mali bunalımının arttığı dönemlerde öşür'ün oranı yüzde 15'lere kadar yükseltiliyordu.

İltizamın devamında karar alınarak sürdürülmesi köylüler için ciddi çekilmez bir durum olmuş. Hasat yerine gelen mültezimin her üreticinin ödeyeceği miktarı kendisinin saptaması üreticiyi canından bezdirmiştir.

Olan burada yine küçük üreticiye olmuş, büyüklerin kollanması ise sürmüştür. Çünkü büyük üreticiler zaten saray çevresi ile yakın rüşvet ilişkisinde veya onların ortaklarıdır.

19. yüzyıl boyunca Osmanlı, küçük üreticinin varlığını sürdürmesini desteklemesinin bir başka nedeni de, Anadolu'da nüfusun kıt, toprağın bol olması, yani insan toprak dengesindeki küçük çiftçiliğin sürdürülmesinde önemli bir faktörü oluşturmuştur.

Pamuk[140] "19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Anadolu'daki nüfus 16. yüzyılın sınırlarındaki düzeyin altında bulunuyordu," diyor. Ayrıca yüzyıl boyunca tarım teknolojisinde önemli değişiklikler yaşanmamış, tarımsal nüfusun artmasıyla birlikte işlenen toprak miktarı artabilmiş, tarımsal üretim artışı teknolojiden ötü-

140 Bakınız: Ş. Pamuk, age., s.261.

rü değil, nüfusun artması sonucu yeni toprakların üretime açılmasıyla gerçekleşmiştir.

Emek kıt, toprak bol, tarım teknolojisi de bildik bir çift öküz olunca küçük üreticilerin büyük toprak sahipleri karşısında işgücü olarak pazarlık ve direnme gücü artıyordu. Kırsal alanda ücretler de bu nedenle yüksek oluyordu. Yine 19. yüzyılda büyük toprak sahipleri tarafından ücretli işçi çalıştırmak bu nedenle yaygınlık kazanmamış yalnızca Çukurova'da ücretli işçi çalıştırılmıştır.

Tanzimat Döneminde Tarım

Tanzimat yönetimi modernleşmeyi esas almıştır. Modernleşmeyi sağlamak/başarmak için de sosyal ve idari bir dizi reformlar yapmıştır. Başarıya ulaşmak için de ekonomik alanda dönemine göre önemli adımlar atmıştır. Ekonomi politikalara devlet yönetim organlarında, onların karar mercilerinde ve bizzat uygulamalarında geniş yer verilmiştir. Uygulanagelinenden başka bir iktisat politikasını uygulamaya koymuş, uygulamaya geçişle birlikte dönemin ekonomi dinamiklerinin temeli olan tarım sektörüne zorunlu olarak el atması gerekmiştir. Yani Osmanlı esas olarak Tanzimat yönetimiyle birlikte tarımını hatırlamıştır, denilebilir.

Evet, Osmanlı Tanzimat Dönemi'nde, tarımını hatırlamış ve mercek altına almış, bir takım yeniliklere ve atılımlara başlamıştır. Neler yapıldı, ne gibi değişimler için girimlerde bulunuldu? Bakalım.

Mustafa Reşit Paşa 1839 Gülhane Fermanı'nda ziraat konularına önemli ölçüde yer verir, geleceğe dönük hedefler açıklar. Üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebe yönelik zirai ürün üretiminin teşvikiyle dış ticaret dengesini sağlamaya çalışır. İthal ikameci politikayı benimser, yerli sanayi tesislerinin ihtiyacı olan hammaddeyi, yurt içinde üretmeyi hedefler. Bu amaçla zirai üretim araçlarını ve metotlarını geliştirmek için çabalar. Tanzimat döneminde tarımın gelişmesine yönelik bir dizi idari tedbirler, araştırmalar, kararlar ve teşvik çalışmaları da yapılır, yani ziraatın bürokrasisi de bu dönemde ciddi bir şekilde ele alınır ve oluşturulur.

Bunlar sırasıyla;

a) *İdari Tedbirler:* 1838 yılında tarım, sanayi ve ticaret alanındaki gelişmelerle ilgili çalışmalar yapmak üzere "Ziraat ve Sana-

yi Meclisi" adı altında bir kurul oluşturulur. 1840 yılında Maliye Nazırı Saip Paşa'nın gösterdiği lüzum üzerine çiftçiye tohumluk buğday verilir, bedeli hasat dönemi tahsil edilir.

Kısa bir süre sonra söz konusu meclis, "Meclis-i Umûr-u Nafıa"ya dönüştürülür ve Meclis 1839'da kurulan Ticaret Bakanlığı'na bağlanır. 1843 yılı 2 Mart'ında tarım alanında ciddi bir adım daha atılır, Ziraat Meclisi kurulur. Ziraat Meclis'i bağımsız olarak kurulmaz. Maliye Bakanlığı'na bağlı olarak kurulur, daha sonra Ticaret Nezâreti'ne bağlanır. Bu meclisin görevleri şöyle belirlenir: Tarımsal üretimin artırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması, halkın gelir ve refah düzeyini artırmak için araştırma yapması ve önerilerde bulunması diye özetlenebilir.[141] Devletin iktisadi sorunlarıyla ilgili en önemli kurumu olan bu kurum, Tanzimat'ın ilk yıllarının ekonomik gelişmelerinde ve belli başlı ekonomik politikalarının belirleyicisi olacaktır.

Bu meclis yaptığı çalışmalarda başarıyı yakalamış, kadroları artmıştır, ancak merkezden taşra sorunlarının çözüme kavuşturulamayacağı görülmüş, taşra halkından "ziraat müdürü" unvanıyla, maaşsız, Anadolu'da 20, Rumeli'de 10 yere ziraat müdürü tayini yapılmıştır. Bu tayinler mahalli meclislerce belirlenmiştir.[142] Yerellerin müdürlerini belirleyebilmeleri demokratik olduğu kadar, kendi sorunlarını çözmede katılımcı olabilmelerinin önünü kısmi de olsa açmıştır.

Müdürlerin görevleri; bulundukları bölgenin ekonomik gelişmesini sağlayabilmek için, yapılması gerekli çalışmalar hakkında ziraat meclisine tekliflerde bulunmak, buna bağlı olarak, çiftliklerde üretimi artırma ve çeşitlendirme faaliyetlerini desteklemek olarak tanımlanmıştır.

Osmanlı, tarımını desteklemek için ayrıca "Nafıa Hazinesi"ni kurmuş. Nafıa Hazinesi aracılığıyla 1843–1846 yılları arasında Anadolu ve Rumeli'de toplam 12,5 milyon kuruş kredi dağıtmış. Bu krediden dönecek olan paranın da 10 milyon kuruşunu kurulmuş olan "Hazine-i Nafıa Sermayesi" olarak toplanmasını kararlaştırmıştır. Kurulan söz konusu hazineden yol, köprü yapımı ile onarımı, halka kredi verilmesi için tarımsal gelişme fonu oluştu-

141 Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.48.
142 Tevfik Güran, age., s.48.

rulmuştur. Daha sonraları "Evrak-ı Sahihe Varidatı" da bu hazineye dâhil edilmiştir.

Daha önceleri Osmanlı tarıma hiç destek olmamıştı. Girişilen bu çabalar feodal ilişkileri çözecek olan, pazar ve para ilişkilerini geliştirmeye yönelik olarak görülebilir. Başka bir deyişle, kapitalist ilişkilere doğru atılan adımlardır da denilebilir.

b)Tanzimat ve ilk tarım sergileri: İlk kez Tanzimat döneminde uluslararası sergilere katılım olmuş. 1851'de, Londra'da açılan sergiye, Türkiye'den zirai ürünler gönderilmiş. Türkiye'de ilk ziraat sergisi 1863'de İstanbul'da açılmıştır. Bu sergide çeşitli saban ve pulluklar her türlü zirai ürün sergilenir. Bu karma bir sergidir. Başka mallar da sergilenmiş, mimari ve dekorasyon konularına da yer verilmiştir.[143]

c) Ziraat Fırkası kurulur: 1858 yılına gelindiğinde ise, "Meclis-i Maabir" adında teknik bir kuruluş oluşturularak yeni bir adım daha atılır. Bu kuruluşun görevi, daha çok altyapı yatırımlarının yapımıyla ilgili işlerle ilgilenmektir. 1863 yılında da bu meclisin içinde üç kişiden oluşan bir "Ziraat Fırkası" kurulur.

Bu fırkanın görevi;

- Tarımın geliştirilmesi ve bu konuda ileri sürülen tekliflerin görüşülmesi ve karara bağlanması,
- Ticari değeri yüksek tarımsal ürünlerin üretimlerinin teşvik edilmesi,
- Tarımsal ve sınaî ürünlerin üretim ve ticaretine ait istatistiklerin derlenmesi olarak belirlenmişti.
- 1864'de Mithat Paşa, Tuna Vilayeti'nde, ziraatla ilgili birçok yenilik yapar ve kaliteli ürün yetiştiren çiftçileri ödüllendirir. Ayrıca çiftçiye kredi verecek "sandıklar" kurar. Bu sandıklar sonraki dönemde "Ziraat Bankası'nın oluşturulmasına kaynaklık edecektir.
- 1868'de Şuray-ı Devlet'in çatısı altında bir "Nafıa Dairesi" kurulur. Tarımsal alandaki gelişmeleri, verilecek imtiyazları görüşmek ve karara bağlamakla bu daire görevlendirilir.

Tanzimat döneminde bir de tarım okulu açılır. 1847'de İstanbul'da açılan okul, Amerikalı bir tarım uzmanının yönetiminde kurulur. Adı "Ziraat Talimhanesi" olan okulun masrafları Darp-

143 Reşit Sönmez, *Şafakta Uyananlar*, 1999, s.21.

hane-i Âmire tarafından karşılanır. İstanbul'da alınan bir çiftlikte binalar inşa edilir, 1848 yılında faaliyete geçer. 1848 yılında 9'u Müslüman, 6'sı Gayrimüslim olmak üzere 15 maaşlı öğrencisi olur. Daha sonra öğrenci sayısının 25'e çıkarılması planlanır. Ayrıca okulda istihdam edilen tercümanlar vasıtasıyla yabancı kitaplar tercüme edilerek gerekli bölgelere gönderilmesi planlanır. Ancak bu okul uzun ömürlü olmaz, 1851 yılında kapatılır. Kapatılmasının nedeni mezun olanların taşraya gitmemesi ve beklenen yararın sağlanamayacağı düşüncesi olmuştur. Açılan bu okulla üreticilere kaliteli pamuk yetiştirilmesinin öğretilmesi amaçlanmıştır. Eğitim faaliyetleri çerçevesinde bir diğer bir uygulama tarımla ilgili broşürlerin tercüme edilerek bölgelere dağıtılmasıdır. Bu alanda bilinenler; merinos koyunlarının yetiştirilmesi ve ipek üretiminin usulleri gibi bazı broşürlerin hazırlanmış olduğudur.[144]

Bu konu "Osmanlı'da Tarımsal Eğitim" bölümünde daha ayrıntılı ele alınacaktır.

Osmanlı'daki üretim ilişkilerinde kabuğunu kırma girişimleri için idari tedbirler kısaca bunlardır. Bu girişimler araştırma ve program çalışmaları ile de ayrıca desteklenmiştir.

d) Araştırma ve Program Çalışmaları[145]*:* Osmanlı tarımı geliştirmek için idari tedbirlerin yanında araştırma ve program çalışmaları da yapmıştır. 1843 yılında "Meclis-i Ziraat'ta" araştırma ve program konuları görüşülmüş, bu program temelinde vilayetlere yazılar da gönderilmiştir. Bu çabalar sonrasında ayrıntılı bir program gündeme gelmiş. Tankisat-ı Mülkiye adı verilen bu program üç ana konuyu belirlemiştir.

Bunlar;

- Tarım ve ticaretin gelişmesi için altyapı (gerekli yol yapımı ve nehirlerin ulaşıma açılması) alanında faaliyet vermek,
- Halka, tarım ve ticareti geliştirmek için kredi vermek,
- Vergi yükünü ve dağılımını adilleştirmektir.

Bu program oluşturulurken; illerden çağrılan yetkililerden, bölgelerindeki ekonomik sorunlar hakkında bilgi alınmış, onların teklifleri dinlenmiş ve bölgesel sorunlar göz önünde tutularak belirlenmiş.

1869 yılında bölgesel sorunları tespit etmek için yeni girişim-

144 Tevfik Güran, age., s.50-51.
145 İbrahim Okçuoğlu, age., s.160.

lerde bulunulmuş. Bunun içeriği de, vilayetlerde genel kurullar toplayarak, o bölgenin ekonomik gelişmesini engelleyen sorunlar ve çözüm önerilerinin tartışılması, tartışmaların bir rapor halinde Şuray-ı Devlet'in görüşüne sunulması ile karara bağlanması olmuştur. Aynı yıl vilayetlerden gelen 50'ye yakın rapor Şuray-ı Devlet'de görüşülmüştür.

Görüşülen konular;

- Okul ve yol yapımı,
- Bataklıkların kurutularak tarıma elverişli hale getirilmesi,
- Sulama sistemlerinin yapılması,
- Bazı vergilerin kaldırılması ya da oranların düşürülmesi,
- Tarımsal emek ihtiyacının karşılanması için tedbir alınması,
- Hayvan hastalığı ya da kötü ürün nedeniyle ortaya çıkan kredi ihtiyaçlarının karşılanması bu amaçla sermaye sandıkları kurulması,
- Hayvan hastalıklarının önlenmesi için tedbir alınması,
- Panayır ve pazar gibi yerlerin kurulması,
- Göçebe toplulukların yerleşik tarıma verdikleri zararların önlenmesi,
- İyi cins tohumlar ve daha önce üretimi yapılmayan bazı ürünlerin tohumlarının gönderilmesi gibi ekonomik gelişmeyi öngören tekliflerde bulunulmuş, bu teklifler de Şuray-ı Devlet'te görüşülmüş, bir kısmının gerçekleşmesi için çalışmalar başlatılmıştır.

Görüldüğü gibi raporlarda öngörülen bugün için bile önemini koruyan -ne yazık ki- hala çözüme kavuşturulamamış konular ele alınmış.

Araştırmalar ve programlar çalışmaları ile birlikte genel kararlar, tarımsal teşvikler konusunda da Tanzimat Dönemi'nde çabalar olmuştur.

e) Genel Kararlar ve Tarımsal Teşvik: Tanzimat döneminde tarım teşvik de edilmeye çalışılır. Teşvikleri şöyle sıralayabiliriz:

- Üretim alanının genişletilmesi: boz ve kıraç yerlerin açılıp tarla yapılması durumunda düşük bir harç karşılığında buraların çiftçiye karşılıksız verilmesi, bir yıl süresince üretilen üründen öşür alınmaması, tarıma açılan topraklar taşlık alanlardaysa öşür muafiyeti iki yıl olarak belirlenir.
- Ticari değeri yüksek olanın üretilmesi, dolayısıyla pazar için

üretim: piyasaya dönük üretimlerden elde edilen ürünlerden öşür alınmaması kararlaştırılır.

• Üretimde modern araç ve gereçlerin kullanılması: modern tarım araçlarının ithalinin gümrük vergisi dışında tutulur,

• Özel kredi piyasasının düzenlenmesi: Tanzimat Dönemi'nde tefecilerin ve sarrafların köylüye verdiği kredilere yönelik düzenlemelere gidilir. Bu konu ileride " Osmanlı'da Banka ve Sigorta Şirketlerinin Gelişmesi ve Tarım" başlığında detaylı olarak ele alınacaktır.

• Tarımın geliştirilmesi, teşvik edilmesi için bölgelerden başlayan sorunları tespit etme çözüm önerileri geliştirmek gibi iç dinamiklerin yanında bu dönemde dış zorlamalarla da tarımın teşviki gündeme gelmiştir.

Doğal olarak dış dinamiklerin zorlaması, kendi çıkarları gereğidir. Örneğin; 1850'ler sonunda Amerika'nın kuzeyi ve güneyi arasında gerginlik, İngiliz'lerin pamuk sanayicisinin, hammadde kaynaklarını tehlikeye düşürünce, İngiliz tüccar ve fabrikatörleri 1857 yılında Manchester Pamuk Alım Birliği'ni (Manchester Cotton Supply Association-MCSA) kurarak, İzmir ve Aydın'da pamuk üretmek için girişimlerini artırır.

MCSA, İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye'deki 14 konsolosluğu aracılığıyla anket yaptırmış. Sonuç; Amerikan tohumu ve teknik yardım yapılırsa pamuk üretilebileceğini ortaya çıkarmış. Bunun üzerine MSCA Türk pamuğunu teşvik kararı alır.

İngilizler, amaçlarını gerçekleştirmek için padişah ve hükümete baskı yaparak, pamuk üretimini teşvik edecek bir ferman çıkarttırırlar.[146]

Fermanla:

• Pamuk üretmek isteyen kimseler, ekili olmayan mirî topraklara bedava sahip olacaklardır.

• Bu topraklardan 5 yıl süreyle vergi alınmayacaktır.

• İhraç edilen pamuklara en düşük kalite pamuğa ödenen ihraç vergisinden yüksek vergi verilmeyecekti.

• Pamuk üretimi ve temizlenmesinde kullanılan her türlü araç, gereç ve makine gümrük vergisi ödenmeden ithal edilebilecekti.

• Hükümet bedava tohum dağıtmayı ve isteyenlere bilgi sağ-

146 Ayrıntılar için "Osmanlı'da Anlaşmalar"a bakınız.

lamayı üstleniyordu.

Bu fermana karşın hükümet, tohum dağıtımı dışında kalan diğer maddeler için sözünü tutmadı.

MCSA'nın tüm talepleri reddedilir. Bunun üzerine MCSA pamuğu geliştirmek üzere Küçük Asya Şirketi'ni kurar. Bu şirket de 1882'de kapatılır. Ama bu çabaların sonucunda, İzmir ve Aydın'da pamuk üretimi artmıştır. Bununla birlikte 1865'de ihracat azalır. Nedeni: ABD pamuk üretimine yeniden başlamıştır. İngiltere için ABD pamuğu daha kârlıdır. İngilizler 1870 yılında Türkiye'deki pamuk üretimi ile ilgilerini keserler.

Her şeye rağmen bu atılımlar kalıcı ve kapsayıcı olmasa da mevcut yapıyı çözücü, pazar için üretime taşıyıcı, katalizör görevi görmüştür.

İç Pazar

Avrupa'ya ihracatın yanında yüzyıl boyunca Anadolu'daki kentlerde nüfusun artması ve demiryolunun yapımıyla da iç pazarlar için üretim olanağı doğar. Yalnız, Doğu Anadolu'nun Erzurum, Elazığ ve Van yörelerindeki mülkiyet ve kiralık ilişkileri bölgenin diğer illerinkinden farklıdır. Bu yörelerde tarımla uğraşanlar Türk ve Ermeni köylüleridir. Uzak bölgeler için üretim sınırlı kalır; ama yerel kent pazarları için meyve, sebze, bağcılık ve diğer ticari ürünler yaygın olarak yapılır. Etnik, toplumsal ve iktisadi etkenlerden ötürü bölgede küçük ve orta işletmelerin hâkim olduğu bir mülkiyet yapısı vardır.

Yabancılara Mülkiyet Hakkı

Yabancılara toprak satma durumunu, "Osmanlı'da Toprak Düzeni" bölümünde anlatmıştık. Bu bölümde de yabancılara mülkiyet hakkının tarımsal üretim üzerindeki etkisine bakacağız.

1867 yılında yabancılara toprak mülkiyeti hakkı tanınır. Daha önce anlattığımız gibi, İngiliz sermayedarları büyük miktarlarda toprak satın alıp kapitalist çiftlikler kurarlar. Yine daha önce de anlatıldığı gibi Batı Anadolu toprağı bol ama emeği kıt bir bölgedir. Bu nedenle İngilizler, ücretli işçi çalıştırmak için işçi bulmakta güçlüklerle karşılaşırlar. Kendi topraklarını işleyen ya da ortakçılık yapan köylüleri topraklarından koparamazlar. Satın aldıkları

topraklarını biraz da bu nedenden dolayı elden çıkarmak zorunda kalırlar.

Oysa Avrupalılar, sömürge yönetimleri kurabildikleri ülkelerde, sömürge idareleri gerektiğinde vergiler koyarak ya da zor kullanarak süregelen üretim ilişkilerini parçalayabiliyor, kırsal alanlarda ücretli işçiler yaratabiliyorlardı. Osmanlı bu konuda farklıydı. Osmanlı siyasal bağımsızlığını yitirmemişti. Küçük üreticiler, Osmanlı için önemliydi. Çünkü devlet maliyesi, küçük üreticilerden topladığı vergiler aracılığıyla yaşama tutunabiliyor, ayakta kalabiliyordu. Bu nedenle, İngiliz sermayedarlarının Osmanlı üzerinde oluşturdukları tüm baskılara karşın, Osmanlı yöneticileri, küçük köylü üreticileri varlık nedenleri olarak gördüklerinden topraklarından koparmak için zor kullanmayı kabul etmemişlerdir.

19. yüzyılda, üretilen artığa devlet, mültezim ve büyük toprak sahiplerinin yanında yer yer tefeciler de el koyar. Tarımda teknolojinin geriliğinin sürmesi düşük verime neden olurken üretimin hava koşullarına bağlılığı devlet ve mültezim baskıları çiftçilerin borçlanmalarına neden olur. İşte bu noktada, çiftçinin hayatına başka bir kan emici olan tefeci de eklenir. Bütün bu asalak takımının hepsinin karşısında yaşam savaşı veren bazı reayalar kaçınılmaz olarak yenilir. Yenilen çiftçiler topraklarını elden çıkartmak ve terk etmek durumunda kalırlar.

Tarımsal Mal İhracatı

19. yüzyılda Anadolu tarımında görülen en önemli değişiklik pazar için üretimin eskiye oranla yaygınlaşmasıdır. Anadolu köylüleri 16.-17. yüzyıllara oranla daha fazla, daha güçlü bir biçimde parasal ilişkiler içine çekilmişlerdir.

Osmanlı, 19. yüzyıl süresince tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, fındık, zeytinyağı ve hububat gibi tarımsal ürünler ihraç ederken bu tarımsal ürünler, Osmanlı'nın Avrupa'ya olan toplam ihracatı içindeki payı yüzde 90'ını aşmıştır.

Tarımın dış pazara yönelişi Anadolu'nun her bölgesini kapsamamış, aynı ölçüde etkilememiştir. İhracata yönelik tarımsal üretim Batı Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleriyle Adana'da yoğunluk kazanmıştır. Orta Anadolu ancak demiryolu

yapımından sonra uzak pazarlara ulaşabilmiş ve ilişkilenebilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri 19. yüzyıl boyunca gelişen iç ve dış pazarla ilişkilen(e)memiştir. Aynı bölgeler Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyindeki göçlerden de göç almamış tarımsal üretimin artışından bu bölge fazla etkilenmemiştir.

19. yüzyılda, buğday ve arpanın dış pazara yönelik üretimi artmış, özellikle Orta Anadolu, Almanya'nın tahıl ambarı durumuna gelmiş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ise 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına kadar dünya ekonomisi ile birleşme sürecinin dışında kalmıştır.

Meşrutiyet ve Tarım

1839'daki Gülhane Hattı Hümayunu, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinde önemli bir adım, hatta ilk adımdır. Çünkü Türkiye'de batılılaşma ile kapitalizme geçiş aynı döneme işaret eder ve aynı sürecin iki ayrı adlarıdır bir bakıma.

Bütün mülkün Tanrı adına padişaha ait olduğu, özel mülkiyetin olmadığı, dolayısıyla sermaye birikimine olanak tanımayan koşullardan 1839'dan itibaren özel mülkiyetin yasal güvence altına alındığı bir döneme geçilmiştir.

1876'daki 1. Meşrutiyet, özünde padişahın elindeki siyasal erkin toplumun varlıklı kesimleri ile yani kapitalist adayı olan sermayedar sınıf ile paylaşmak zorunda kalmasıdır.

1908'de 2. Meşrutiyetin ilanı ile yarım kalan deneme yinelenir. Ancak ittihatçı delegeler toprak dağıtımını ağızlarına almazlar. Düzenini kurmuş olanların çıkarına bir dizi sözler verirler. Verilen bütün bu sözler köylülerin yararınaymış gibi sunmayı da ihmal etmezler. Feroz Ahmad,[147] "Tarım okulları açarak bilimsel tarımı teşvik etme ve tarımın, ticaretin ve sanayinin ilerlemesinin önünde duran bütün engelleri kaldırma kararları alınır. Tarıma daha fazla önem vereceklerinin sözleri verilir. Tarımın, ticaretin ve sanayinin ilerlemesinin önünde engellerin kaldırılacağı ve toprakta mülkiyet ve alım satım hakkını yerleştirecek yasalar çıkaracaklarının sözlerini verirler. Eğer devlet hazinesinin durumu el verirse aşarı yarıya indireceği, aşar tahsilinin kadastro çizgilerine uygun

147 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktay, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999, s.68.

olarak ıslah edeceklerini, çiftlik hayvanlarından alınan vergileri azaltma, tahsilini reforma tabi tutmayı, çiftçi ile aylık olarak kiralanan orakçılar ve ortakçılar arasındaki ilişkileri düzenleyecek yasa çıkaracakları," gibi bir dizi havada uçuşan sözler verilmiştir. Ancak bu sözlerin tamamına yakını havada kalır.

Osmanlı'nın son dönemleri olan Meşrutiyet Devri ile ilgili önemli bilgiler içeren Ahmet Şerif'in *Anadolu'da Tanin* kitabından bir mektubu Reşit Sönmez[148] aktarıyor:

Yalvaç mektubunda:

"Köylüler arasında bir ihtiyar dedi ki: Hürriyet şimdiye kadar bizim işittiğimiz bir laf değildi. Fakat bize söylenen sözlerden anlıyoruz ki, bu iyi bir şeydir. Bize bu sözler pek tatlı geldi, artık her şeyin düzeleceğini, vergilerin doğruluk ve kolaylıkla tahsil edileceğini, köydeki kanlı, katil, hırsızların terbiye olunacağını, askere giden çocuklarımızın senelerce aç, çıplak bekletilmeyerek vakti zamanı ile tezkereleri verileceğini, memurların istedikleri gibi iş görmeyeceklerini, her şeyin düzeleceğini zannetmiştik. lakin hâlâ bir şey olmadı. Evvelce bazı işler daha düzgün gitmekte iken bu gün bütün bütün karıştı. Hükümete gidersek amir, memur belli değil, hükümet hala bizim dertlerimize bakmıyor. Bir tarlanın üç beş kişinin elinde tapu senetleri vardır. Sürmekte olduğumuz tarlaların bizim olduğunda şüpheliyiz. Hükümete, mahkemeye gidiyoruz, dert anlatamıyoruz. O, yalnız zamanı gelince vergiyi almayı düşünüyor. Bütün sene çalışır vergimizi öderiz. Zaten vermesek, cebren kazanımızı, yorganımızı satar alırlar. Böyle iken yine borçtan kurtulamayız. Köyler ekecek tohum bulamaz.

Köye jandarmalar, tahsildarlar gelir. Köylü zaten misafiri sevdiğinden bunları doyurmayı kendisine bir vazife bilir. Lakin bu adamlar kanaat etmezler. Kuzu kestirirler, hayvanlarına cebren yem alırlar, köylünün her şeyinde gözleri vardır. Yerle, içerler, beş para vermeksizin giderler. Jandarmalar kasabada oturmaktansa günlerce köylerde gezmeyi canına minnet bilirler, içecekleri rakının parasını bile bize verdirmek isterler."

Ahmet Şerif, köylülerin içinde bulundukları cendereyi o kadar güzel fotoğraflıyor ki bunun üzerine söylenecek her söz bu güzel fotoğrafa haksızlık olur. İşte, Osmanlı'da Meşrutiyet Döneminde

148 Reşit Sönmez, age., s.22.

köylülük böyle bir şey.

Başlangıçta ağalar, İttihat ve Terakkicilerin aleyhlerine politika uygulayacaklarından endişelidir. Baskı altındaki köylüler ise yaşamlarına dair bir iyileşme olacak beklentisine girmiştir / sokulmuştur.

Ne ağaların korktuğu başına geldi, ne de, köylülerin beklentisi gerçekleşti.

Feroz Ahmad aktarıyor;[149] "Toprak sorunu, ittihatçıların 1908 Selanik Kongresi'nde tartışıldı ve Cemiyet, hükümetten, meşru olarak elde edilmiş ve yasalarla korunan toprak mülkiyetine dokunulmamak kaydıyla köylüye toprak dağıtılmasının koşullarını h azırlamasını istemeye karar verdi. Bu koşulları kolaylaştırmak için asgari faizle kredi sağlanacak vergilendirmenin sağlam bir temeli olan aşar yarıya indirilecek ve bu mümkün olan her yerde uygulanacaktı. Daha sonra, yavaş yavaş bir kadastro sistemi getirilecekti. Ayrıca İttihat ve Terakki cemiyeti, tarımı her yolla, özellikle İmparatorluğun dört bir yanında modern yöntemleri öğretecek tarım okulları açarak desteklemeye de söz veriyordu." Gerçekte köylünün yükünü hafifletecek önlemlerdi bunlar, ama gerçekleş(tiril)medi.

Evet, İttihat ve Terakkiciler ağaların iktidarını alaşağı etmeyi düşünmedikleri gibi burjuva devrimi yapma uğraşısına da girmediler. Ağaların Mecliste denetim kurmalarına olanak sağladılar. Bir bakıma kendi ellerini kollarını bağlamış oldular. Bazı kurumsal reformlar gerçekleştirdiler. Devletin yapısını modernleştirmekle yetindiler.

Aslında umhuriyet dönemi tarım politikalarının temeli bu dönemde atıldı denilebilir. En azından böyle bir iddia eksik olabilir ama asla yanlış olmaz.

Aslında İttihat ve Terakkicilerin statükoyu korumak, tutucu bir tarım politikası uygulamak düşüncesinde olmadığını düşünenler de var. O günkü kırsal politikalara uygun bir biçimde köylüleri derebeylerinden, ağalardan ve eşraftan korumak gerektiği konusunda görüş birliği içinde olduklarına inanalar da...[150]

Bu ortak görüş birliği çerçevesinde yetkililer, doğrudan halk

149 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s.206-210 Aktaran: Feroz Ahmad, age.

150 Hüseyin Avni Şanda, *Reaya ve Köylü*, İstanbul: Habora, 1970, s.10

ile alenen paylaşımlarda bulunanlar da vardı. Örneğin; Halep Valisi İttihatçı Hüseyin Kâzım Bey, eşrafa ve ağalara karşı radikal bir üslup kullanarak onların baskısına son vereceğini içeren bir bildiri yayımlamıştır. Bu bildiriye İstanbul'da yayımlanan *Avvam* gazetesi yer vermiştir.[151]

İttihat ve Terakki, mensuplarının bütün bu ortak görüşleri, bildirileri ve radikal tutum almaları ağaların sosyal, siyasal ve ekonomik egemenliğini geriletmeye yetmemiştir. Köylülerin lehine bir gelişme sağlamamıştır. Bunda toprak ağalarının çıkarlarına karşı etkili bir politika uygulayabilmesinin önünde yapısal nedenlerin varlığı kadar köylüleri mücadeleye katmadan onların adına hareket etmeleri de, köylüler adına kazanımlar elde etmelerini mümkün kılmamıştır. Çünkü köylülerin adına sadece hareket edilmiş.

Onların adına kendilerinin (İttihat ve Terakkicilerin) daha iyi düşünecekleri varsayımından hareket etmişlerdir. Köylülerin kendi hakları için mücadelede yer almadığı/yer verilmediği politikalar başarılı olmamış ve başta köylüler olmak üzere emekçilerin hak mücadeleleri bu dönemden itibaren bürokratikleş(tiril)miştir.

Böylece Osmanlı'da; Şeyh Bedreddin, Torlak Kemal, Baba İshak benzeri önderlerin köylülerle birlikte mücadele ederek ortak mülkiyet, eşitlik ve kolektif yönetim taleplerinin dillendirildiği ve örgütlendiği, bu amaçlar için köylülere mücadelenin merkezinde yer verildiği mücadele geleneğinden kopuş bu dönemde yaşanmış (bazı istisnalar hariç) ve devam edegelmiştir.

Başka bir deyişle, İttihat ve Terakki, köylüleri mücadelenin merkezine almamış, sorunlarının parçası haline getirerek sorunlarını çözmede bile sahip görmeyen bir anlayış sergilemiştir.

İttihat ve Terakki politikalarına rağmen düzen değişmemiş kendi mecrasında ilerlemiştir. Ağalar devletin iktidarını kabul etmiş. Ancak pratik yaşamda ve ilişkilerde ağaların iktidar dönemi devam etmiştir. Devlet, vergisini alarak kendi kozasında yaşamını sürdürürken, yerel gruplar yaşam alanlarında iktidarlığını sürdürmüştür; köylü, devleti kurtarıcı olarak görüyor, bel bağlıyor ancak yaşamında görmüyordu. Bu nedenle devlet, köylü için gerçekte bir anlam ifade etmiyordu.

151 Avvam Gazetesi, 23 Ekim 1910, s.10.

Gazeteci Ahmet Şerif,[152] devletin köylülere nasıl muamele ettiğini, yeni getirilen özgürlükten memnun olup olmadıklarını sorar.

Aynı alıntı köylü: "Hürriyet, şimdiye kadar bizim işittiğimiz bir laf değildi. Fakat bize söylenen sözlerden, bazı işlerden anlıyoruz ki, bu iyi bir şeydir... artık her şeyin düzeleceğini, vergilerin doğruluk ve kolaylıkla (yani, zorlama olmaksızın) toplanacağını; köydeki kanlı, katil ve hırsızların terbiye edileceğini; askere giden çocuklarımızın senelerce aç, çıplak bekletilmeyerek vaktinde tezkerelerinin verileceğini; memurların keyiflerince iş görmeyeceklerini ve her şeyin değişeceğini zannetmiştik. Fakat hâlâ bir şey olmadı. Evelce bazı işler daha düzgün gitmekte iken, bugün bütün bütün karıştı.Devlet dairesine gitsek amir, memur belli değil...Hükümet hâlâ bizim dertlerimize bakmıyor... Bir tarlanın üç-beş kişi elinde tapu senetleri vardır, sürdüğümüz tarlaların bizim olduğundan şüpheliyiz. Bu yüzden hergün kavgalar oluyor, bazen ölümler meydana geliyor. Devlet dairesine, mahkemeye gidiyoruz, dert anlatamıyoruz. Onlar yalnız, zamanı gelince vergi toplamayı düşünüyor... Bütün sene çalışır, her sene vergilerimizi veririz, zaten vermezsek de kazanımızı, yorganımızı bile satarak zorla alırlar. Böyle iken yine borçtan kurtulamayız. Birkaç senedir, köyde ekecek tohumluk bulamayan çoktur. Başka hiçbir taraftan yardım olmadığından ister istemez ağalardan bir kile tohumluğu, 100-120 kuruşa, yahut üç kileye karşılık alır ekeriz. Artık o ağalar başımıza bela kesilir, köylüyü, hep edepsizlerden olan adamlarına dövdürür, hapse attırır, bazen devlet aracılığıyla korkutur da veremeyenlerden alacağını öyle alır. Gerçi bu sene Ziraat Bankası borç veriyor ama, bize bir faydası olmuyor. Bu para köyümüze girmeden bitiyor."

Meşrutiyet'te köylünün hali ve pür melali böyle...

Ege Bölgesi Batı'nın El Koyduğu ve En Çok Bütünleştiği Bölge Olur

Tüccarların çoğu, ürünü daha tarladayken satın alıyor, pazarda fiyatları belirliyor, bu yolla da kazançlarına kazanç katıyordu. Arada bir, dünya pazarlarında fiyatların yükseleceğini düşünerek

152 Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Der. Çetin Börekçi, İstanbul: Kavram Yayınları, s.46-47.

yüksek kâr beklentisiyle iflaslar da yaşanmıyor değildi. Bu iflasları engellemek için tüccarlar birlikte hareket etmeye ve bunun içinde, gayrimüslim yerli işbirlikçilerin katılımıyla büyük tarım şirketleri ile tröstler oluşturmaya başladılar. Bu şirketler sahip oldukları topraklarla birlikte, yetiştirdikleri ürünlerin işlenmesinden pazarlanmasına kadar üretimin bütün aşamalarını denetlemeye kendi dışında kalan tüccar ve üreticileri de kendilerine bağımlı hale getirmeye başladılar.

Bu tür şirketlerin en ünlüleri, İzmir'in levantenlerinden olan Giraud ve Whital ailelerin denetlediği "The Smyrna Fig Packers Ltd." şirketidir. Söz konusu şirket Batı Anadolu'daki incir üretim, işleme ve pazarlanmasını neredeyse tek başına belirliyordu.[153]

Çizelge 7: Bazı önemli ürünlerin ihraç miktarları (1885–1909) (1000 Ton)[154]

İhraç Ürünleri		**1885**	**1890**	**1895**	**1900**	**1905**	**1909**
TÜTÜN		11.5	13,4	11,8	17,8	21,6	31,8
Endeks 1885	100	100	116	102	155	187	276
KURU ÜZÜM		75,3	52,4	84,0	52,2	76,6	58,7
Endeks 1885	100	100	70	112	69	102	78
HAM İPEK		0,46	0,57	0,75	0,77	1,02	1,52
Endeks 1885	100	100	125	164	168	225	3,34
İPEK KOZASI		0,73	0,93	1,35	1,25	2,35	1,07
Endeks 1885	100	100	127	185	172	321	147
FINDIK		12,3	8,2	14,1	8,2	14,7	14,3
Endeks 1885	100	100	67	115	67	120	117
PAMUK		10,5	6,3	11,4	12,0	10,9	18,7
Endeks 1885	100	100	60	108	114	103	178
SİMLİ KURŞUN MADENİ		2,0	By (1)	4,6	By	11,7	13,4
Endeks 1885	100	100		230		585	669
KROM MADENİ		3,5	By	8,8	By	22,3	17,7

153 İlhan Tekeli, *Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. yüzyıldaki Dönüşümü Üç İzmir*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992, s.134.

154 Aybar (1939); Ökçün (1969); Eldem (1970)'deki verilerden hazırlanmıştır. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi* Tarihi (1923–1950). Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Endeks 1885	100	100		251		638	507
BORAKS MADENİ		4,0	By	6,0	By	12,9	15,3
Endeks 1885	100	100		150		322	382

Bu çizelgede, kuru üzüm dışındaki diğer tarım ürünlerinin ihraç miktarlarında önemli artışlar olduğu, maden ihraçlarının ise çok daha hızlı bir artış gösterdiği görülmektedir.

Çizelge 8: 1900'lerde osmanlı tarımı için bazı göstergeler

Bölgeler	**Emek ve Toprak**		
	Toplam Nüfus (milyon)	**İşlenen Alan (bin Km²)**	**Kırsal Nüfusun Yoğunluğu Kırsal Nüfus/ Km² İşlenen Alan**
	1A	**1B**	**1C**
Makedonya	16,3	4,6	310*
Trakya	1,15	4,4	233
Batı Anadolu ve Marmara	5,20	14,9	220
Doğu Karadeniz	1,34	3,7	342
Adana	0,50	4,7	91
Orta Anadolu	4,70	19,6	215
Doğu Anadolu			
Orta Eşik	1,15	5,2	194
Güney Eşik	0,81	6,5	101

(*) Yaklaşık Rakamlar Notlar ve Kaynaklar:

Tarımsal Üretimin Bileşimi	Kent Pazarlarının Önemi	Demiryolları		10 Dönümden Küçük	İşletme Büyüklüğünün Dağılımı		
Sanayi Bitkileri ve Bağların Payı (yüzde)	Kent Nüfusunun Payı (Yüzde)	1000 Km²'ye Düşen Demiryolu 1875'de	1900'de		10–15 Dönüm	50 dönümden Büyük	Ortala Büyüklük Dönüm
2	3	4A	4B	5A	5B	5C	5D
10,9	15*	5,3	13,7	30	52	18	19
11,9	11			55	28	17	24
18,6	37*	2,2	8,6	31	46	23	35
3,2	6	-	-	43	42	15	18
35,1	15	-	1,7	17	36	47	77
6,6	11	-	2,5	23	52	25	35
10,1	12	-	-	41	41	18	21
9,7	20	-	-	23	23	40	58

1A- 1907-1909'da Toplam Nüfus: Osmanlı istatistiklerine dayanarak Güran (1978), s.5. 1B- 1907-1909'da İşlenen Alan: Güran (1978), s.5.
1C- Kırsal Nüfus/Kilometre Kare olarak İşlenen alan: Kırsal nüfusu Issawi'nin verdiği kentsel nüfusu toplam nüfustan çıkararak hesapladık. Kentsel nüfus için bkz. İssawi (1980), ss. 34–35. 2- Toplanan işlenen alan içinde endüstri bitkileri ve bağların payı: 1907–1909, Osmanlı İstatistiklerine dayanarak, Güren (1978), s.20 3- 1919 nüfusuyla 20.000'den kalabalık kentlerin nüfusu/1907–1909 toplam nüfusu 4A- 1875'te bin kilometre kare yüzey alana düşen demiryolu uzunluğu, km olarak, Eldem (1970), ss. 164–65. 4B- 1900'de bin kilometre kare alana düşen demiryolu uzunluğu, km olarak. 5A- (10 dönüm altındaki işletmeler/toplam işletme sayısı) yüzdesi, 1 dönüm=0,0913 hektar.
5B- 10–15 dönüm arasındaki işletmelerin yüzdesi.5C- 50 dönümün üzerindeki işletmelerin yüzdesi.
5D- Dönüm olarak ortalama işletme büyüklüğü. Tümü 1907–1909 için; Kaynak: 1907–1909 Osmanlı Tarım Sayımına dayanarak, Güran (1978), s.28. Bölgelerin Tanımı (Sancakların ve Diğer İdari Birimlerin Adları): Make-

donya: Selanik, Manastır. Trakya: Edirne. Batı Anadolu ve Marmara: İzmit, Biga, Hüdavendigar, Aydın/İzmir. Doğu Karadeniz Kıyısı: Trabzon. Orta Anadolu: Kastamonu, Ankara, Konya, Sivas. Doğu Anadolu: Orta Eşik: Erzurum, Mamuretulaziz. Güney Eşik: Diyarbakır, Bitlis, Van.

1908 yılında iktidara gelen İttihat ve Terakki Fırkası, bu şirketin tekelci faaliyetleri karşısında zorlanmaya başlayan Egeli incir üreticileri ve tüccarları aralarında birleşmesi, kooperatifleşme düşüncesinin oluşmasını tetikler.

Sömürülenlerin adına özde ve sözde mücadele edenler, Osmanlı'nın son dönemlerinde olduğu gibi yasal partilerde, sömürülenlerle birlikte ortak mücadeleyi seçenler ise başta Kurtuluş Savaşı'nda yerini alacak, Kurtuluş Savaşı sonrasında da "yeraltına" çekilerek sömürülenlerlé birlikte meşru mücadelelerine devam edeceklerdi...

Osmanlı döneminde toprak ağaları, ekonomik güçleri sayesinde köylülerin üzerinde sosyal ve siyasal üstünlüklerini kurar. Vali, kaymakam, kadı ve vergi tahsildarı memurlarla çıkar ilişkilerine girer, birlik olur; köylüleri yıldırarak, emeklerine ve artığa el koyarlar. Cumhuriyet döneminde de toprak ağaları bu meşru ve yasal olmayan yolda ilerler...

V. Bölüm
OSMANLI'DA TİCARET VE TARIM

Anadolu 13. yüzyılda sadece Avrupa'yı doğuya bağlamıyordu. Doğu Avrupa ile Arap ülkeleri arasındaki kuzey-güney ticaretinin de merkezi durumundaydı.

Ticaretin değiş tokuş sistemine göre yapıldığı dönemdi, bu dönem. Güneyin kumaşları, baharatları ve şekeri ile kuzeyin kürkleri ve diğer mallarıyla değiştirilmekteydi. İtalyanlar bu malları deniz yoluyla, Müslüman tüccarlar ise Antalya'dan Konya ve Sivas ya da Halep'ten Kayseri, Sivas, Sinop ve Samsun'a taşımaktaydı. Sivas, Kayseri, Aksaray, Konya, Amasya ve Ankara gibi Orta Anadolu kentleri dönemin önemli ticaret merkezleriydi.

İran'da İlhanlı İmparatorluğu 1335 yılında çökmüş, Batı Anadolu'da Osmanlılar ortaya çıkmıştır. Politik ve ticari ağırlığın merkezi Batı Anadolu'ya kaymıştır. Politik ve ticaret merkezinin eksenin kayması ticaret yollarını da değiştirecektir. Bursa, Osmanlı'nın politik ve ticari merkezi olmuş Balat, Efes ve Foça 1391 yılında Osmanlı'nın denetimine geçince İran kervanları bu limanlara Bursa yoluyla ulaşır olmuştur.

I. Bayezit, Osmanlı hakimiyetini, Amasya, Tokat ve Erzincan'a kadar yayınca da kervan yolu denetimi tamamen Osmanlı'nın denetimine geçmiştir. Bu gelişmeden sonra İran ipek kervanları Trabzon yolu yerine Bursa'ya gitmeyi tercih etmiş, Amasya ve Tokat 15. yüzyılda Bursa'nın ardından Anadolu'nun en önemli kültür ve ticaret kentleri olmuştur. 1399 yılına gelindiğinde Antalya ile Alanya'yı, 1468 yılında Karaman Beyliği'ni Osmanlı fethetmiş, böylece Bursa'yı güney ile bağlayan yolların denetimini tamamen ele geçirmiş, Müslüman tüccarların güvenliğini garanti altına almıştır.

Konstantiye ve Galata, Doğu Akdeniz ticaretinin iki önemli merkezi haline gelmiştir. Buralara yerleşmiş Venedik, Ceneviz ve Floransa tüccarları için de doğu mallarını satın almak, Avrupa yünlüleri satmak bakımından Bursa pazarı daha yakınlaşmıştır. Tüccarlar için ticaretin yüksek kârlar getirdiği dönemlerdir.

İnalcık;[155] "...Taşınan mallar genellikle baharat, çivit çeşidi, boyalar, ilaç ve dokuma gibi yükte hafif pahada ağır şeylerdi. 1487'ye doğru Bursa'ya ithal edilen safran, lök boyası ve biberden gümrük resmi yaklaşık iki bin altın düka tutuyordu. Bu kervan ticareti bütünüyle Müslüman tüccarların genellikle de çoğu büyük sermaye yatırmış Halepli ve Şamlıların elindeydi. Örneğin, Ebû Bekir ed- Dimeşkî adlı zengin bir tüccar, 1500 yılında dört bin altın düka değerinde baharat satmıştı," diyor.

Portekizliler baharatı, Hindistan'dan Avrupa'ya, doğrudan Atlantik üzerinden taşımaya 1500 yılında başlamıştı.

Osmanlı'nın, ticarete kaynağında egemen olmak için Hindistan'ı fethetme arzusu vardır, ancak bu gerçekleşmez nedenlerine ise ileride yine konu içinde değineceğiz.

Ticaret için gerekli olan nakil yolları ve vasıtalarından sonra Osmanlı'nın dünya ticareti içindeki durumunu anlamak için ithalat ve ihracatına bakalım.

Osmanlı'nın Tarımsal İhracat ve İthalatı

Osmanlı'nın dünya ticareti içindeki payı oldukça düşüktür. Ancak yıl bazında bakıldığında az da olsa yükselme göstermektedir.

1450'lerden sonra Avrupa'da denizcilik alanında önemli gelişmeler gerçekleştirmiş, Amerika keşif edilmiştir. Bu gelişmeler nedeniyle deniz yolundan Hindistan'a ulaşılmıştır.

Bu ülkelerin, üretici güçlerinin gelişim düzeyi Avrupa ülkelerinkine oranla çok geriydi. Avrupa bu ülkeleri kolayca sömürge haline getirdi. Batı'nın gelişmiş ekonomileri 16. yüzyılda coğrafi keşiflerle birlikte başlayan sömürgecilik aşamasından 19. yüzyılın başında "Sanayi Devrimi"nin yaygınlaşmasıyla "emperyalizm" aşamasına ulaştı. Bu durum Avrupa'da da önemli değişikliklere

155 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.131-132.

yol açtı. Sömürgelerle olan ticaretlerini artırdı. Sömürgeler büyük çapta bir tüketim alanı haline geldi. Bütün bu gelişmeler çözülmekte olan feodal toplumdaki devrimci gücün; burjuvazinin güçlenmesini hızlandırdı.

Marx ve Engels;[156] "... eski derebeylik ya da lonca sanayi üretimi gittikçe genişleyen ihtiyaçlara cevap veremez oldu. Bu eski üretim tarzının yerini manüfaktür aldı... Ama pazarlar durmadan artıyordu. Bu sefer manüfaktür de yetersiz hale gelmişti. O zaman, buhar gücü ve makine, sanayi üretimini büyük bir değişikliğe uğrattı. Manüfaktürün yerini büyük sanayi aldı," diye belirtmiştir.

Sanayi Devrimi sonucu kapitalizm ortaya çıktı, bunun sonucunda dünya pazarı doğdu. Üretim ve tüketim evrensel bir nitelik aldı. Sürekli olarak gelişen sermaye-yoğun teknolojiye sahip olan ülkeler, sömürgeleri imal edilmiş mallara boğdular, oralardan ihtiyaçları olan hammaddeleri aldılar. Sömürgecilik ve kapitalizm (daha sonra da emperyalizm) bir anlamda iç içe geçmiş duruma geldi.

Marx ve Engels,[157] "Yeni sanayiciler, kendi ülkelerinden sağlanan ana maddeleri değil en uzak yerlerden gelmiş olan ana maddeleri kullanmaktadırlar. Bu sanayilerin ortaya koyduğu ürünler de sadece, bu sanayilerin bulunduğu ülkelerde değil, yeryüzünün her köşesinde kullanılmaktadır." demiştir.

Dönem rekabetçi kapitalizm dönemidir artık. Mal ihracı temeldir, ancak bu durum sermaye ihracının hiç olmadığı anlamına gelmiyor. Sermaye ihracı, genel olarak ilk madde kaynaklarına ve hizmetlere yönelik olarak devrededir.

Avrupalılar, sömürüsünü devam ettirebilmek için girdikleri ülkelerde kendisine rakip olabilecek tüm alanları, sermaye-yoğun yöntemler yoluyla ürettiği malları ucuz fiyatla pazara sürerek çökertiyordu. Girdikleri ülkelerin iç dinamiğini köreltiyor, işlemez kılıyor, yeni yapılar kuruyordu. Osmanlı hiçbir döneminde sömürge olmadı, ancak Avrupa ile ilişkilerinde benzer durumları ve süreçleri yaşadı.

Osmanlı İmparatorluğu o dönemde kapitalistler için uygun bir yayılma alanıydı. Osmanlı'nın statik-durağan ekonomik yapısı ve daha çok el sanatlarına dayalı küçük ölçekli üretim yapısıyla

156 K. Marx ve F. Engels, *Sömürgecilik Üzerine*, s.8.
157 K. Marx ve F. Engels, *Sömürgecilik Üzerine*, s.9.

geleneksel tarım toplumu özelliği gösteriyordu. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde bulunan yerüstü ve yer altı kaynakları tam bu aşamada iştah kabartan bir pasta görümündeydi. Bu bağlamda 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin durağanlığı, gelişmekte olan dünya kapitalizmine Osmanlı pazarlarını açacak gelişmeleri yaratmakta gecikmedi.[158]

Bu durum elbette ki Osmanlı'daki iç dinamikleri köreltmeye başladı. Osmanlı'dan başlayan iç dinamiklerin köreltilme hali cumhuriyete kalan kötü bir miras olarak sürdü. Cumhuriyet döneminde de Osmanlı'dan alınan kötü miras ile kapitalizm, kendi iç dinamiğiyle geliş(e)medi / geliştiril(e)medi. Kapitalist ilişkilerin Osmanlı'da başlamasıyla tesis edilen bağımlılık ilişkileri Türkiye'nin bugünlerinde bile geri kalmışlık girdabında debelenmesine neden oldu.

Fakat gelişme hiçbir zaman tek yanlı gelişmedi, gelişemez de zaten...

Marx ve Engels;[159] "İngiliz manüfaktür oligarşisinin, Hindistan'a demiryolu yapmak istemesinin, kendisi için gerekli olan pamuğu ve öteki temel maddeleri daha ucuza sağlamak amacından doğduğunu biliyorum. Ama, demiri ve kömürü olan bir ülkeye, taşıt aracı olarak makineleri soktuğunuz zaman, makinenin başka sanayi alanlarına girmesinin önüne geçemezsiniz. Geniş bir ülkede, demiryollarının bakımını sağlayabilmek istiyorsanız, demiryolu ulaşımının her an gerektirdiği ihtiyaçları karşılamak için gerekli olan bütün öteki sanayi araç ve süreçlerini de bu ülkeye getirmeniz zorunludur. Bundan ötürü, demiryollarıyla doğrudan doğruya ilişkisi olmayan sanayi kollarına da makinelerin uygulanması konusunda gelişme görülür." demiştir. Osmanlı bu süreçlerde reaya tarafından yaratılan artı-ürün, ülkenin ticaret yolları üzerinde olması nedeniyle bu kaynaktan gelir sağlanması ve devlet gelirlerinin bir bölümünün dış talandan elde edilmesi nedeniyle sınıflar arası çelişkiler gelişemiyordu.

Mahir Çayan; "Tarım, zanaat ve ticaretin birbirinden ayrılarak belli bir ticarî ve tefeci sermaye birikiminin meydana gelişi, verimli yatırımlara yönelik bilincin oluşumu, serbest iş gücünün varlığı

158 Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırır, Oktay Gökdemir, N. Oğuzhan Altay; *Tarişbank Tarihi*, İzmir: Türkiye Tarih Vakfı, 1993, s.20-21.
159 K. Marx ve F. Engels, *Sömürgecilik Üzerine*, s.42.

ve belirli bir sermayeyi elinde tutup bunu yatırımlara yöneltebilecek burjuvazinin bulunuşu gibi kapitalizme geçişin ön-koşulları niteliğindeki olguların bulunmasına rağmen..."[160] diyor.

Marx;[161] "..tefecilik ve ticaret yoluyla meydana gelen nakdî sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesi kırda feodal hukuk düzeni, şehirlerde ise lonca sistemini ayakta tutan hukuk düzeni ile önlenmişti," demektedir.

Osmanlı'da toplumun iç dinamiğiyle gelişememesi feodaliteden kapitalizme geçiş sürecini uzattı. Yukarıda söz edildiği gibi Avrupa kapitalizminin müdahalesi Osmanlı'yı bağımlılık ilişkilerine taşıdı. Manüfüktür sanayisine sahip Osmanlı İmparatorluğu, 1838 Ticaret Anlaşması ve onu takip eden anlaşmaların imzalanmasıyla 1850'lerden itibaren Avrupa sanayisinin açık pazarı haline getirildi.

Yapılan bu anlaşmalar ve anlaşmalarla köreltilen iç dinamikler, Osmanlı'yı çıkmaz sokağa taşıdığı bilinen bir gerçeklik. Bu durumu verilerle Bülent Varlık şöyle açıklıyor: "Sanayi işyerlerinin yüzde 27'sini bünyesinde toplayan gıda sanayinde ithalata bağlı kalınmaktadır. Şekercilik ve tahin imalatı için gerekli olan şekerin tümü yurt dışından alınmakta, ayrıca buğday, un, pirinç ve çay ithal edilmektedir. Bu maddeler genel ithalatın parasal tutarının yüzde 20'sini oluşturmaktadır. Üretilen pamuğun yüzde 80'i yabancı tekeller tarafından ihraç edilmekte, ancak yüzde 20'si iplik olarak işlenerek dokumacılıkta kullanılmaktadır. İhraç edilen pamuk ve yün, yurt dışından iplik, dokuma ve giyim eşyası halinde, işlenerek yüksek fiyatlarla imparatorluğa geri kalmaktadır. Bu tür ithalât, genel ithalatın parasal tutarının yüzde 19'unu oluşturmaktadır. Ülkede toplam 100.000 iğ vardır. Aynı tarihlerde İngiltere'de 55 milyon, Almanya'da 15 milyon iği bulunmaktadır." diyor.

Ubucuni;[162] "Osmanlı İmparatorluğu'nda eski halinde çok daha düşüktür. Bugün Türkiye ihracatının en büyük kısmı, Avrupa'ya teslim ettiği ve onun da kendisine kullanmak için işlenmiş olarak geri gönderdiği hammaddelerden ibarettir. Bir zamanlar sadece kendi tüketimini karşılamakla kalmayıp, Doğu memleketlerinin bütün pazarlarına ve birçok Avrupa ülkelerine de mal te-

160 Mahir Çayan, *Bütün Yazıları*, s.349-351.
161 Karl Marx, *Kapital*, s.571.
162 Ubucuni, Türkiye 1850 (2.cilt) İstanbul: Tercüman Yayınları, 1975.

darik etmekte olan, oldukça çok ve oldukça çeşitli mamul madde yapan bir çeşit fabrikalar artık ya tamamen ortadan kaybolmuşlardır ya da tam bir durgunluk içine girmişlerdir."

Osmanlı ve Avrupa ülkelerinin ticaret hamlelerinin özet karşılaştırmalı durumunu burada bırakıp, Osmanlı tarımında ticaret ve etkili olacak olan anlaşmalara bakalım.

Çizelge 9: Osmanlı'nın dünya ticaretindeki yeri[163]

Yıllar	İmparatorluğun Dış Ticareti (İthalat-İhracat) Milyon Dolar	Dünya Ticareti Milyon Dolar	İmparatorluğun Dünya Ticaretinde Hissesi
1880	115,9	15.603	74%
1890	157.3	16.944	92%
1900	170.5	19.728	86%
1910	284.5	31.536	90%
1911	307.8	33.360	92%
1913	279.1	38.395	73%

Tarımsal İthalat

Osmanlı tarım ülkesidir. İlk kurulduğu yıllardan itibaren kendine yeterli, birçok üründe ihracatçı iken özellikle son yıllarında gıda maddelerinde ithalatçı konuma gerilemiştir. Ülke insanlarının tüketim kültürüne göre temel besin maddesi olan buğdayda bile ithalatçı duruma düşmüştür. Buğday ithalatı 1914 yılında toplam ithalatın dörtte birine denk gelmektedir.[164]

Bu yıllarda yerel tekstil sanayinde tam bir yıkım yaşanmaktadır. Giyimde ithalat artmıştır. İthalatlar genel olarak hammadde ithalatı değil, işlenmiş maddeler olmuştur. Hammadde ithalatı çok azdır. İşlenmiş madde ithalatı 1914'de yüzde 60 iken hammadde ithalatı yüzde 6 civarındadır. İthalat sürecine baktığımızda, ithalat miktarının her geçen arttığını görüyoruz. Gıda, 1905-1906 yılla-

163 Stefan Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına, Kitap 2*, İstanbul: Belge Yayınları, 2007, s.329.

164 Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970.

rında, 1004 milyon kuruşla yüzde 32, 1909-1910 yıllarında 1282 milyon kuruşla yüzde 37.1, 1911-1912 yıllarında 1413 milyon kuruşla yüzde 33.6, 1913-1914 yıllarında 1452 milyon kuruşla yüzde 34.7, lik bir seyir izlemiştir. Hammaddesi tarımdan temin edilen giysilerin ithalat durumu ise şöyledir: 1905-1906 yıllarında, 1123 milyon kuruşla yüzde 35,9, 1909-1910 yıllarında 1102 milyon kuruşla yüzde 31.7, 1911-1912 yıllarında 1432 milyon kuruşla yüzde 31.7, 1913-1914 yıllarında 1302 milyon kuruşla yüzde 31.1'lik bir orandır.[165]

Tarımsal İhracat

Osmanlı'nın başlıca tarımsal ihraç ürünleri tütün, ham ipek, fındık, üzüm ve pamuktur. Ancak bütün ihraç ürünlerinde problemler yaşanmaktadır. İhracatta çevrilen çeşitli dalaverelerle ürün fiyatları düşük belirlenmekte, bazı ürünlerde ihracatı zaten yalnızca yabancı şirketler yapmaktadır. Yabancı şirketler tütün de olduğu gibi bazı ürünlerin üretiminden pazarlamasına tüm zincirde egemenlik kurdukları için, iç ve dış fiyatı onlar tekel bir biçimde saptayıp uygulamaktadırlar.

Tütün hakkındaki tüm politikaları verdiği borçlar karşısında belirleyenin Reji şirketi olduğu bilinmektedir. Tütün ihracatının 1881 yılında 11.900 ton iken 1912'lerde 38.500 tona kadar yükselir. Tütün fiyatını belirlemekte tek yetkili olan Reji İdaresi aynı yıllarda iç piyasa fiyatını yüzde 20 artırırken ihraç fiyatlarını yüzde 6 oranında arttırmıştır.[166] Bu fiyat politikalarıyla Reji sadece üretici köylü üzerinde fiyat baskılanması uygulayarak sömürmemiş, beraberinde içerde yaptığı yüksek zam oranlarıyla tüketicileri de sömürmüştür. Tütün politikalarını "Osmanlı'da Tütün Politikaları" konusunda ayrıca ele alacağımızdan tütün konusunu burada kapatalım.

Tütünden sonra önemli ihracat ürünü üzümdür. Üzümde tekel ilişkileri yoktur. Borç karşılığı üzüm üretimi, satışı herhangi bir yabancı şirkete devir edilmemiştir. Yalnız üzüm, bağımlı ülkelerin silik politikalarının kurbanı olur. Fransa'nın uygulayaca-

165 Veriler, V. Eldem'in *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, kitabından derlenmiştir.

166 Veriler, V. Eldem'in *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, kitabından derlenmiştir.

ğı gümrük tedbirlerine takılır. Fransız çiftçilerin şikayeti üzerine parlamentodan karar alınır: Parlamento'dan çıkan karara göre, kuru üzümden yapılan şarapların, ispirto derecesi yüzde 10 olan şaraplardan 0.40 franka, yüzde 10-15 arasında olanlardan ise 0.60 frank gümrük resmi alınmasına karar verilir. Üzüm ihracatı artar, ama kazanç çok azalır. İhracat fiyatı 1885-1890 yılları arasında yarıdan daha fazla düşer. Bu yıllar arasında üzüm ihraç fiyatı, 100 franktan 45 franka düşer, ihraç edilen üzüm miktarı ise 33 bin tondan 48.600 tona yükselir.

Osmanlı tarımsal ihracatı içinde önemli bir yere sahip olan ham ipek ise Düyun-u Umumiye İdaresinin denetimindedir.

Osmanlı hububat konusunda hem ithalatçı hem ihracatçı konumdadır. Buğday ihraç eden, karşılığında un ithal eden bir ülke konumundadır.

Çizelge 10: Osmanlı'da buğday-un ithalat ve ihracatı[167]

Yıl	İthalat Buğday (Bin Ton) Yıl Ortalaması	Un	İhracat Buğday
1881-1890	52	40	78
1891-1900	31	79	35
1905-1908	70	105	31
1909-1910	137	141	7
1910-1911	121	209	15
1911-1912	64	175	56
1913-1914	98	195	14

Çizelge 11: Bu yıllar itibariyle imparatorluğun ithalat ve ihracatı şöyledir:[168] (Milyon sterlin)

Yıl	İhracat	İthalat	Açık
1859	10.4	10.6	0.2

167 V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970.

168 Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitü, 1995, s.25.

1860	11.1	13.7	2.6
1863	15.8	17.5	1.7
1865	15.6	19.4	3.8
1866	18.9	20.4	4.9
1869	18.9	24.0	5.1

(Milyon Lira)[169]

Yıl	İhracat	İthalat
1896	15.536	21.360
1905	19.672	31.366
1911	24.909	45.063
1913	21.600	41.842
Artış oranı %71,9	**%95.8**	

Laıssez Faire'ci (bırakınız yapsınlar) akıma gümrük duvarları ile karşı koyamayan Osmanlı'ya, artık hem ucuz hammadde sağlanabilecek, hem de Batı'nın sanayi ürünlerinin kolayca satılabileceği bir toplum haline dönüşebilecektir.

Çizelge 12: İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı (1827–1850)[170]

Yıl	İngiltere'nin Toplam İhracatı (Sterlin)	İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na İhracatı (Sterlin)
1827	37.181.335	535.452
1828	36.812.756	192.782
1829	35.842.628	543.616
1830	38.271.597	1.205.942
1831	37.164.372	932.481
1832	36.450.594	1.150.794
1833	39.667.347	1.000.349
1834	41.649.191	1.396.463
1835	47.372.270	1.575.939
1836	53.368.572	1.899.878
1837	42.070.744	1.233.749
1838	50.061.737	1.999.539

169 Şevket Pamuk, age., s.25.
170 Orhan Kurmuş age., s.34.

1839	51.308.740	1.371.257
1840	51.545.116	1.353.576
1841	47.284.988	1.721.635
1842	52.206.447	2.100.649
1843	60.111.082	3.752.660
1844	58.534.705	2.925.856
1845	57.786.876	3.455.565
1846	58.842.377	2.797.588
1847	52.849.445	3.332.845
1848	63.596.025	4.157.150
1849	71.367.885	4.356.507
1850	74.448.722	4.511.438

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1827'de İngiltere'nin genel ihracatındaki yeri ancak 1,4 iken, 1850' de yüzde 6' ya yaklaşır.

Gelişmiş ülkelerde kapitalizm artık emperyalist aşamaya gelmiştir. Bu geçiş aşaması ve sonrasında Osmanlı dış ticaretinde yaşanılan gelişmelere bakıldığında önemli bir değişiklik görülmez.

Çizelge 13: Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretindeki yeri[171]

Yılar	**İmparatorluğun dış ticaret (ithalat, ihracat) Milyon dolar**	**Dünya Ticareti Milyon Dolar**	**İmparatorluğun dünya ticaretindeki hissesi**
1880	115,9	15.603	% 0,75
1890	157,3	16.944	%0,92
1900	170,5	19.728	%0,86
1910	284,5	31.536	%0,90
1911	307,8	33.360	%0,92
1913	279,1	38.395	%0,73

Çizelgede görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'un dünya ticaret hacmindeki yeri önemsizdir. Ancak, 1880–1890 yılları arasında kısmi bir artışın olduğu görülmektedir. 1913 yılında düşüşlerin görülmesi ise, İmparatorluğun toprak kaybı ile açıklanabilir.

171 V. Eldem, *Osmanlı İmp.* s.36 İbrahim Okçuoğlu, age., s.539.

Çizelge 14: İngiltere'den yapılan ithalatın değeri

Yıl	Milyon Sterlin
1836	3,7
1852	8,5
1878	18
1900	22
1911	41

Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalatı, ihracatından çok daha hızlı arttığı için, Osmanlı dış ticaretinde büyük açıklar görülür.

19. yüzyılın ikinci yarısında, İzmir piyasasında, İngilizler en büyük alıcı durumuna gelir. Alıcı olarak toplam dış ticaretin yarıdan fazlasını ellerine geçirir, avantajlı duruma geçerler. Bu avantajlarından yararlanarak da vurgunculuğa/spekülasyonlara girişir ve yüksek kazançlar elde ederler. Yüzyılın sonlarına doğru ise, İngilizlerin kendilerine tek rakip olarak gördükleri Fransızların dışında Alman sermayedarlar da, Batı Anadolu bölgesinin ekonomik hayatına girerler. Bu durum kıyasıya bir rekabete yol açar.[172]

Başlangıçta İngiliz ve Fransız tüccarların işlerini yapan Ermeni ve Rumlar da zaman içinde güçlenir. Almanların yer aldığı tüccarlar arasındaki rekabet savaşında o dönemlerde Ermeni ve Rum azınlıklar da yer almaya başlar. Ermeni ve Rum tüccarlar güçlendikçe kendi hesaplarına da ticaret yaparlar.

İşbirlikçi ticaret burjuvazisi olarak tanımlanabilecek Ermeni ve Rum tüccarların, bölgeyi yakından tanımaları, dil, gelenek ve görenekleri bilmeleri onların gelişip güçlenmelerinde etken olur. 1893 yılına gelindiğinde; Aydın'da hem kendi hesabına hem İngilizlerin hesabına çalışan 34 Rum ve Ermeni tüccar vardır. Bu tür aracı ve tüccarın sayısı İzmir'de 97, Tire'de 12, Nazilli'de 9, Ödemiş'te 5 ve Söke'de 4'tür.[173]

---

172 Halit Ziya Uşaklıgil, anılarında bu sürece ilişkin; İzmir'i ticaretin bir savaş alanına benzeterek bu alanın kurbanlarının üreticiler, yararlananların yabancı ya da yarı yabancı soydan olanlar, seyircilerin ise Türkler olduğunu belirtir.

173 Orhan Kurmuş, age., s.193.

Çizelge 15: İzmir Limanı'ndan yapılan ihracatın bileşimi (1864–1901)[174]

Yıllar Ortalaması	Kuru Üzüm ve İncir	Palamut	Afyon	Toplam
	%	%	%	%
1864–1869	17.86	8.68	15.25	41.79
1870–1875	19.59	10.91	15.38	45.88
1876–1881	24.19	17.25	11.69	53.13
1882–1887	37.81	12.87	6.95	57.63
1888–1894	32.97	16.81	5.16	54.94
1895–1901	39.14	17.04	7.23	63.41

Tanzimat ve Serbest Ticaret

Tanzimat serbest ticaret devrini açar. Avrupalılar gelir vergisi vermedikleri gibi Osmanlı'nın gümrüklerini de ellerinde tutmaya başlamışlardır. Böylelikle Osmanlı, Batılı ülkelerin "serbest ticaret" alanı haline gelmiştir/getirilmiştir artık. Avrupa rekabetine karşı kendisini zaten savunamayan Osmanlı ekonomisini kapitülasyonlarla iyice dışa bağlanmıştır. Ekonomik olarak Osmanlı'dan zaten çok güçlü olan Avrupalılar, bir de ilişkilerde imtiyazlı hale gelmiş/getirilmişlerdir.

1840'lardan sonra Osmanlı, Batılı ülkelerin "Serbest Ticaret" alanı durumuna gelmesiyle tarımsal üretim yapısında ihracata yönelik dönüşümler oluşur. Yabancı sermayeyle tanışan Osmanlı, yalnız üretim sürecinde değil, ürünlerini satabilmek için de Avrupa'ya bağlanır.

Ege, Çukurova ve Karadeniz'de tarım ticarileşir, kapitalist üretim ilişkileri yaygınlaşır, Orta Anadolu'da pazara yönelik yalnızca tiftik ve afyon üretilir.

1838 Ticaret sözleşmesinin Osmanlı toplumu açısından bir başka yönü de kapitalist üretim ilişkilerinin ülkeye giriş kapısını aralamasıdır. Kapitalist üretim ilişkileri Osmanlı ülkesine, önce ticaret kesimiyle girmiş, sonra da yabancı sermaye yatırımları ile yaygınlaşmıştır. Yabancı sermayedarlar tarım alanında da yatırımlar yapmışlardır. Bu yatırımlar tarım alanında köylüleri yetersiz de olsa bir takım yeni teknolojilerle buluşturmuş, eğitim arayışları-

174 O. Kurmuş, age., s.214.

nın içine çekmiştir. "Osmanlı'da Tarımsal Eğitim" konusunda ayrıntılarına inileceği için burada konuyu kapatıyorum.

I838 Ticaret Anlaşması ıslahatların başlangıcı da sayılır. Islahatların yapılmaması halinde yabancıların Osmanlı içerlerine doğru (her bakımdan) ilerlemesi veya bu kadar hızlı yol alması pek mümkün olmayacaktı.

Küresel kapitalizm döneminde, küresel şirketlerin Türkiyeli neoliberal iktidarların yol açıcılığı ile liberallerin desteği sayesinde yol alması misali. Osmanlı döneminin politikası ıslahat, küresel kapitalizmin politikası liberalizm olur.

Stefanos Yerasimos;[175] "12 Ağustos 1839'da, tam İstanbul'a hareket edeceği sırada İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston'a bir muhtıra verir. Fakat açık olmayan bir Fransızcayla kaleme alınmış olan bu metin, daha sonra tam yedi kere vezir-i azamlık makamını işgal edecek, ıslahat hareketlerinin babası ve 19. yüzyıl Türk siyaset ustalarının fikir ustası sayılacak olan bir zatın yabancı güçlere (devletlere) ülkenin iç işlerine bütün müdahale imkânlarını nasıl kendi eliyle sunduğunu gösterir. Avrupa diplomasisinin yapacağı tek şey, Mustafa Reşit Paşa'nın muhtırasında verdiği öğütleri izlemek olacaktır... Osmanlı sarayının iç idare alanına bir çeşit tecavuz vuku bulmadıkça , bu felakelere çare getirilemeyeceği; bu yolda bir tutumun ise milletlerin karşılıklı haklarına aykırı düşeceği ve zaten Müslümanların, şer'i kanunlara körü körüne itaatleriyle, malum taasupları yüzünden Avupalı güçler (büyük devletler) tarafından kabul ettirilmek istenen her türlü teklife karşı koymaktan geri durmayacakları söylenecektir."

Osmanlı döneminin politik uygulayıcı aktörü Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'ne yapılacak teklifleri tek bir devlet tarafından yapılamayacağı, ittifak halindeki bütün devletlerden geleceği, hiçbir devletin de Osmanlı sarayı içişlerine bu nedenle tek başına karışma, bahane ve önceliğinin olamayacağını ifade eder, savunur. Hiçbir ülkenin tek başına Osmanlı'ya karışamayacağı öngörüsü üzerinden akıl yürütür, akıl verir. Yani paşa, Osmanlı sarayının içişlerine karışılmasını veya karışılımamasını Avrupalı ülkelerin çıkar çatışmasının çözücülüğüne bağlar/bırakır; rüzgârın önündeki gazel misali....

175 Stefanos Yerasimos, age., s.40-41.

Zamanımızda kapitalist ülkelerin çıkarına Türkiye'ye "Yapısal Uyum Programı" dayatan IMF ve Dünya Bankası'nın Mustafa Reşit Paşası da bilindiği üzere Kemal Derviş olur. Kemal Derviş, 15 günde 15 yasa dayatır, TBMM'den bu yasaları çıkarttırır. Çıkarılan bu kanunlar ve yapısal uyum programlarıyla Türkiye'yi küresel kapitalizme uyarlar. Türkiye'nin can damarlarını küresel şirketlere açar. Küresel şirketler, açılan bu damarlardan ilerleyerek kârlarına kâr katarken, halkın damarlarını sömürerek kurutur, yoksulluğu daha da artırmanın yanına yoksunluğu da ekler.

Başka bir bakış olarak şunu söyleyebiliriz: O günkü sistem içinde, o günkü batılaşmanın ülke için yararlı olacağını iddia edenlerin halkın temsilcileri olduğunu söylemek mümkün değildi. Kendileri Türkiye'yi ileri ufuklara götürmeyi gaye edinmiş olabilirler.

Osmanlı döneminde gücünü halktan almayan, halkla birlikte ol(a)mayan bu yaklaşım aydınların önemli bölümünü milliyetçileştirir.

Küresel kapitalizm, döneminin (günümüzün) kimi aydın ve sosyalistlerinin önemli bölümünü önce liberaller ve ulusalcılar olarak ikiye böler, sonra meydanı onların kör dövüşüne bırakır. Küresel şirketler, liberal ve ulusalcıların kör dövüşü yaptıkları arenadan uzakta yollarına devam ederler.

Osmanlı Tarımında Kapitalist Şirketler

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Batı Anadolu tarımında birbirinden kesin çizgilerle ayrılmasa da üç değişik üretim ilişkisi vardır:

Birincisi; Türk toprak sahiplerinin sürdürdüğü ancak giderek zayıflayan ve çözülen feodal üretim biçimidir. Bölgenin kapitalizme hızla açılması karşısında feodal üretim ilişkileri zorlamasından, topraklarını kapitalist çiftçilere satmak zorunda kalanlar.

İkincisi; kapitalist üretim ilişkileri ile feodal üretim ilişkilerinin değişik; ama yan yana/iç içe yaşayan biçimidir. Geçiş dönemini tam anlamıyla temsil eden bu tarzda çiftçilerin toprakları üzerinde emek-rant ilişkileri yok, ama ortakçılık ve yarıcılık oldukça yaygındır.

Bu kesim bağımsız küçük üreticilere ve büyük ölçekte kapitalist üretim yapan çiftçilere bazen toprak da kiralıyor, belirli bir

sermaye birikimini gerçekleştirmiş olanlar koşullara bağlı olarak ya giderek kapitalistleşiyor ve üçüncü gruptaki çiftçilerin arasına katılıyor ya da yarı feodal bir yapı oluşturuyordu.

Üçüncüsü; kapitalist çiftçilerdir. Kapitalist çiftçilerin tamamına yakını yabancı, neredeyse hepsi de İngilizlerden oluşuyordu. Bunlar ürünleri yetiştiriyor, yetiştirenleri teşvik ediyor, aynı zamanda yetiştirdikleri ürünleri ihraç ediyorlardı. Yani bunlar hem çiftçi hem tüccardılar. Hepsi İzmir'de büyük ticaret evleri, Londra, Paris, Marsilya ve Hamburg'da da şubeler kurmuşlardı. Çiftliklerinde ücretli işçi çalıştırıyorlardı.

Bu kapitalist çiftçilerin en ileri ve başarılı olanları Londra, Liverpool ve Manchester tüccar ve sanayicileri ile birlikte tarım şirketleri oluşturdular. Aşağıdaki tablo Batı Anadolu bölgesinde faaliyet gösteren ve çeşitli tarım dallarında uzmanlaşmış İngiliz ve İngiliz azınlık şirketlerinden bazılarının ad ve sermaye durumlarını göstermektedir.

Çizelge 16: Tarımda kapitalist şirketler[176]

Şirketin Adı	Sermayesi (Sterlin)	Kaynak
Smyrna Vineyards And Brandy Distellery Co. Ltd.	20.000	PRO. BT 31/1655 (5291)
Smyrna Dried Fruit İmporters Association Ltd.	50.000	PRO. BT 31/11655 (90120)
Asia Minor Tobacco Co. Ltd.	30.000	PRO. BT 31/13787 (119380)
Otoman Cotton Co Ltd.	100.000	PRO. BT 31/778 (424 c)
Asia Minor Cotton Co. Ltd.	100.000	PRO. BT 31/819 (629 c)
Asia Minor Co. Ltd.	500.000	PRO. BT 31/737 (230 c)
Smyrna Fig Pockers Ltd.	150.000	PRO. BT Reg. No. 119667
Otoman Oil Co. Ltd.	30.000	PRO. BT 31/19811 (113608)
Levant Trading Agency Ltd.	50.000	PRO. BT 31/9276 (68939)

176 Orhan Kurmuş, age., s.96.

Şirketler; Üretiyor, İşliyor, Pazarlıyor

Bu şirketler, kendi topraklarında yetiştirdikleri üzüm, incir, zeytin, pamuk, tütün ve haşhaşı atölyelerinde işleyerek, İngiltere ve Almanya'daki şubeleri aracılığıyla satıyorlardı. Açıkçası üretimden, malın satışına kadar her aşama sözü edilen şirketlerin kontrolünde yürütülüyordu. Batı Anadolu tarımında bir taraftan pre-kapitalist üretim biçimi devam ederken, diğer yandan kapitalist üretim biçimi de uç vermişti. Başka bir deyişle pre-kapitalist üretim biçimi ile kapitalist üretim biçimi iç içe geçmeye başlamıştı.

1860'larda başlayan ve özellikle 1900'lere doğru hızlanan yabancı sermaye yatırımı daha çok demiryolları, fenerler ve limanlara kaymıştır. Bu da Avrupa'nın mamul madde satma ve hammadde ve yiyecek satın alabilmesine lojistik destek sağlıyordu.

Türkler daha çok tarım alanında çalışırken, yabancılar ve azınlıklar ticareti tekellerinde tutuyorlardı. 1839'dan sonra mülkiyet haklarının genişletilmesini öngören siyasetin etkili olması ve Türkiye'deki ekonomik egemenliklerini sağlamlaştırmak isteyen İngilizlerin sürekli baskısı sonucu 1866 yılında çıkarılan bir yasayla yabancıların taşınmaz mal sahibi olmaları hakkı tanındı.

1860 yılında yasa çıkmadan önce, İngiliz Konsolosu, Büyükelçi Sir Henry Bulwer'e gönderdiği rapor şöyledir:[177] "... Bölgenin genel durumu gün geçtikçe iyileşmekte, ama bu iyileşmeden yararlananlar aslında Türkleri soyup soğana çeviren ıristiyanlar.

Gülhane Hattı Şerifi'nin öngördüğü reformlarla beraber Hristiyanlar tarımla ilgilenmeye başlar ve yeni gelenlerle birlikte sayıları her gün daha da artar. Askerden dönen Türkler köylerini, kentlerini tanınmayacak kadar değişmiş bulmaya başlar.

Her yerde Türklerin yerini Hristiyanlar almaya başlıyor. Eskiden olduğu gibi tarlalarını işlemek isteyen Türkler, hemen Hristiyan bir tefecinin pençesine düşüyor ve eninde sonunda toprağını satmak zorunda bırakılıyordu. Talihlerini başka yerde denemek isteyenlerin toprakları ise gene Ermeniler, Rumlar veya Frenkler tarafından yok değerine satın alınıyor. Bu yolla toprak sahibi olan Frenkler arasında, içerlerde büyük çiftçilikler satın alan yedi İngiliz vatandaşı da var. İzmir yakınlarındaki bütün topraklar yabancıların eline geçtiği gibi daha uzaklardaki köylerde de Türkler

177 Orhan Kurmuş, age.

topraklarını yabancılara satıyorlar."

Daha önceleri toprak almaları için teklifte bulunulan İngilizler, Aydın Demiryolu yapıldıktan sonra kendileri toprak alma girişimlerinde bulunuyor ve alıyorlardı.

Çizelge 17: Batı Anadolu'da İngilizlerin satın aldıkları topraklar[178]

Adı	Alan (Dönüm)	Yer	Kaynak
A. O. Clarke	72.000	Kuşadası	PRO. FO 195/527;626/17/714
G. Meredith	12.000	Aydın	PRO. FO 626/1/14
J. H. Hutchinson	1.556	Tire	PRO. FO 626/1/11; 626/6/337
W. G. Maltass	12.2592	-	PRO. FO 626/1/4
F. Whittall	18.868	Tire	PRO. FO 626/3/108; 78/1787
G. Minardo	8.800	-	PRO. FO 626/2/86
R. Wilkin	130.228	-	PRO. FO 626/4/145 (642)
A. S. Perkins	16.360	Bornova	PRO. FO 626/5/260
D. Balttazi	247.000	-	PRO. FO 626/7/339 (9-72)
M. Wolff	16.000	-	PRO. FO 626/9/404 (167-236)
A. Edwards	80.000	Buca	PRO. FO 626/17/715
H. Abbot	75.472	-	PRO. FO 626/27/1298
Smyrna Vineyards and Brandy Distil Lery Co. Ltd.	25.200	-	PRO. BT 31/1655/5791
E. Pursar	2.000	Aziziye	PRO. FO 626/23/946
Asia Minor Cotton Company	36.800	Nazilli	PRO. FO 195/1417
J. B. Paterson	47.480	-	PRO. FO 626/7/339 (9-72)
A. Castor	6.000	-	PRO. FO 626/22/1288

178 Orhan Kurmuş, age., s.80.

J. Rees	30.000	-	PRO. FO 626/9/404 (167-236)
J. Aldrich	6.000	Aydın	PRO. FO 626/9/404 (167-236)
C. Gregoriades	5.160	Ayasluğ	PRO. FO 626/24/959
E. Lee	3.040	İzmir	PRO. FO 78/2152
S. J. Hadkinson	2.040	-	PRO. FO 626/25/1078
M. Baltazzi	82.000	Bergama	PRO. FO 195/1693

1890'lı yıllara gelindiğinde, anadolu demiryolunun yapılması ile tarımsal üretimde önemli gelişmeler yaşanmaya başladı. Bu konuyu "Demiryolu ve Tarım" bölümünde geniş biçimde ele alacağız.

Bu dönemde yapılan ticaret anlaşmalarıyla Osmanlı, kapitalist dünya ile buluşuyordu.

Osmanlı'da İkili Anlaşmalar

1535 yılında Osmanlı ile imzaladıkları dostluk ve ticaret anlaşması ile (Kapitülasyonlar) Fransızlar, İmparatorluk topraklarında "serbestçe ticaret yapma hakkını" elde etmelerinden sonra İngilizler (1580), Hollandalılar (1612), Avusturyalılar (1616) da anlaşmalar yaparak bu haklara sahip oldular.

Dönemin en gelişmiş kapitalist ülkeleri İngiltere ve Fransa (1809) Osmanlılardan "en çok müsaadeye mahzar ülke" statüsünü elde ettiler. Böylelikle; Osmanlı, ihracat ve ithalatında en önemli ülkeler haline geldiler. İngilizler, daha önceleri, Osmanlı liman kentlerinde meta alış-verişiyle sınırlı ticaret yapıyorlardı, bunun öyle tahrip edici bir etkisi yoktu, olmuyordu. Başka bir deyişle, Osmanlı Devleti siyasal olarak güçlü olduğu sürece Avrupalı tüccarlara tanınan ayrıcalıkların olumsuz sonuçları sınırlı kalıyordu. Ayrıca 15 ve 16. yüzyılda kapitülasyonlar ülkeler arasında karşılıklı olarak veriliyordu. Venedik'e giden tüccarlar da hemen aynı haklardan yararlanıyordu. 17 ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleri karşısında siyasal gücü geriledikçe, Avrupalılar kendi devletlerinin tüccarları için daha geniş

haklar almaya başladılar. Biraz sonra anlatacağımız gibi 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, Avrupa tüccarlarına sağlanan ayrıcalıklar, Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşlarına sağladığı ticari hakların çok ilerisine geçecek, hem Müslüman, hem de Gayrimüslim Osmanlı tüccarları bu durum karşısında rekabet edemez duruma düşecektir.

İngilizler, 1840'larla birlikte, Osmanlı topraklarında kendi sanayileri için ihtiyaç olan tarım ürünlerini yetiştirmek üzere girişimlerde bulunmaya başladılar. 1850'ler sonunda Amerika'nın kuzeyi ve güneyi arasındaki gerginlik, İngilizlerin pamuklu sanayinin, hammadde kaynaklarını tehlikeye düşürünce, İngiliz tüccar ve fabrikatörleri, 1857 yılında Manchester Pamuk Alımı Birliği'ni (MCSA) kurarak, İzmir ve Aydın'da pamuk üretmek için girişimlerini arttırırlar.

MCSA, İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye'deki 14 konsolosluğu aracılığıyla anket yaptırır. Sonuçta Amerikan tohumu kullanılır ve teknik yardım yapılırsa pamuk üretilebileceği ortaya çıkar. Bunun üzerine MCSA Türk pamuğunu teşvik kararı alır. İngilizler amaçlarını gerçekleştirmek için padişah ve hükümete baskı yaparak, pamuk üretimini teşvik edecek bir ferman çıkarttırırlar.

Fermanla:

- Pamuk üretmek isteyen kimseler ekili olmayan mirî topraklara bedava sahip olabilecek.
- Bu topraklardan 5 yıl süreyle vergi alınmayacak.
- İhraç edilen pamuklara en düşük kalite pamuğa ödenen ihraç vergisinden yüksek vergi verilmeyecek.
- Pamuk üretimi ve temizlenmesinde kullanılan her türlü araç, gereç ve makine gümrük vergisi ödenmeden ithal edilebilecek.
- Ve... Hükümet bedava tohum dağıtmayı ve isteyenlere bilgi sağlamayı üstlenecekti.

Bu fermana karşın hükümet, tohum dağıtımı dışında kalan diğer maddeler için sözünü tutmaz. MCSA'nın tüm talepleri reddedilir. Bunun üzerine MCSA pamuğu geliştirmek üzere Küçük Asya Şirketi'ni kurar. Bu şirket de 1882'de kapatılır. Ama bu çabaların sonucunda İzmir ve Aydın'da pamuk üretimi artar, gelişir.

Osmanlı'nın pamuk ihracatı 1865'te azalır. Nedeni de, ABD pamuk üretimine yeniden başlamıştır. Çünkü İngiltere için ABD pamuğu daha kârlıdır. Bu nedenle de İngilizler 1870'den itibaren

Osmanlı pamuk üretimi ile ilgilerini keserler. İngiltere o dönemde sadece pamuk üretimini teşvikle geliştirme çabalarına girişmemiştir, aynı zamanda pamuğu yetiştirmek için İzmir Aydın demiryolu çevresindeki arazilerin, 2 milyon 800 bin dönümünü 41 İngiliz tüccar satın almıştır.[179] Fransızlar da İngiltere kadar olmasa da toprak satın alıp işletmeler kurmuşlardı.

Yabancılar, 1870'lerden itibaren pamuk önemini yitirince arazilerini üzüm, incir, tütün, buğday yetiştirmede kullandılar. Ayrıca yabancı kapitalistler, tüm kapitalistler gibi daha kârlı hammadde bulduklarında, eski işletmeleri kendi haline terk edebiliyorlardı. En azından eski ilişki alanlarını sorunları ile birlikte ortada bırakabiliyorlardı. İşletmelerini kurdukları ülkeler ve o ülke insanlarının ne olacağı onları hiç ilgilendirmiyordu. Onları ilgilendiren tek şey kârlarıdır.

18. ve 19. yüzyıllar serbest rekabetin baş tacı olduğu dönemlerdir. O yıllarda da büyük kapitalist ülkeler, serbest rekabet ilkelerini ülkelerarası ilişkilerde başkaları için savunmuşlardır. Kendileri söz konusu olduğunda bu ilkeleri rahatlıkla çiğneyebilmişlerdir.[180]

18. yüzyıl sonlarında İngiltere'ye karşı Fransa, Avusturya, Hollanda gibi ülkeler gümrük duvarlarını yükseltebilmiştir.

Bu dönemler için şöyle söylemek mümkün olur sanıyorum: Kapitalist devletler iddia ettikleri gibi yarı sömürge ülkelerin tarımını geliştirmeyi hedeflemişlerdir. İhtiyaç duydukları hammaddeleri sağlamak için çabalara girişmişlerdir. Kârları devam ettiği sürece de bu çabalarını sürdürmüşlerdir. Pamukta olduğu gibi, Kuzey ve Güney Amerika arasında gerginlik bitince ABD'yi Türkiye'ye tercih edip, 1870 yılında bu amaçla kurulmuş İngiltere'nin Türkiye'deki 17 çırçır atölyesini, bu ihtiyaçlara göre şekillenmiş tarım işletmelerini yüzüstü bırakabilmişlerdir.

Büyük yabancı şirketler, yarı sömürge ülkelerin hükümetlerine baskı yaparak kendi çıkarlarına göre o ülkelerin politik bir hat izlemelerini sağlıyorlardı. Yarı sömürge ülkelerin ekonomi politikaları da böyle şekilleniyordu. Günümüzde önce borçlandırıp sonra da IMF, Dünya Bankası (DB), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)

179 Bakınız: Çizelge 10-11.

180 DTÖ turları ve zirve toplantıları incelendiğinde kapitalistlerin geçen yüzyıllara karşın tarzlarında-işleyişlerinde bir değişikliğin olmadığı, kendi çıkarlarını korumada şahin oldukları, keserle hep kendilerinden yana yontukları görülecektir.

ile istediklerini hükümetlere kabul ettirdikleri gibi...

Şimdi Osmanlı'yı iktisadi iflasa taşıyan Balta Limanı Antlaşması'na, diğer adıyla 1838 Ticaret Sözleşmesi'ne bakalım.

1838 Ticaret Sözleşmesi

Ticaret sözleşmesi öncü kadro ve onların başındaki Mustafa Reşit Paşa'yla yapıldı. Öncü kadro Avrupa liberalizmi ile fikri beslenenlerdi.

Öğrenimlerine devam etmek için Avrupa'ya gidiyorlardı. "Paris'de bu gençler şapka giyerler. Fransızlar gibi giyinirlerdi. Fransızca'nın inceliklerinden yararlanıp kelime oyunları yapmaya pek bayılırlardı. Bir ziyaret salonunda Türk oldukları anlaşılsa, utançlarından nerdeyse yüzleri kızarırdı.Türkiye'ye geri dönüp de idari kademelerde önemli mevkilere getirildiklerinde, denebilir ki yaptıkları işlerde memleketlerine faydalı olmaktan çok Avrupalıların gözüne girmeyi, yurdışında ünlerini arttırmayı düşünürlerdi."

Bu bürokratlar, ıslahat hareketelrinin yürütücüsü, aydınlar olarak yerlerini aldılar. Bilindiği üzere Cumhuriyet döneminin bürokratları da başından itibaren ülke yönetimine ağırlıklarını koydular. Osmanlı dönemi sonrası Cumhuriyet dönemi bürokratlarının ülke yönetimindeki durumlarının damarları çekildiğinde köklerine Mustafa Reşitlerde rastlamak mümkün.

Kendisi de uluslararası finans kurumlarının tedrisatından geçmiş olan Özal, döneminde ise uluslararası finans kuruluşlarında çalışanların ülke bürokrasisinde yetkili ve etkili konuma getirildiler. Turgut Özal'ın çifte pasaportlu "şehzadeleri", küresel sermaye örgütlerinde, bürokrat olarak çalışırken ekonominin kilit noktalarına atandılar. Hatta seçilmeden bakanlık yetkisi verilerek Türkiye'yi küresel kapitalizmle buluşturan Kemal Derviş günümüzdeki en güzel örneği...

Osmanlı'nın Kapitalist Dünya ile Buluşması

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik bağımsızlığının ölüm fermanı 1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Sözleşmesi ile başlar. Osmanlı İmparatorluğu bu sözleşmeyle kapitalist dünya piyasasına girer, bütünleşir. Açılan bu yolda bir iki yıl içinde Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri de Osmanlı ile benzer sözleşmeler yaparlar. Bu-

gün, küreselleşme adı altında Dünya Ticaret Örgütü anlaşmaları ile yapılan, gümrükleri indirme, AB ile yapılan Gümrük Birliği Türkiye sermaye sınıfı tarafından alkışlanması gibi o dönemde de sözü edilen bu ticaret sözleşmelerini yerli işbirlikçiler ve büyük toprak sahipleri sevinçle karşıladılar. Sözleşme öncesi, 1820'lerde bir toprak beyi: "Dış ticareti, olanaklı olan her yolla desteklemek ve kolaylaştırmak, akıllı hükümetlerin görevidir. Çünkü arazilerimize değer veren ve hasatlarımızı servete dönüştüren tek şey dış ticarettir," der.[181]

Osmanlı sanayicisinden daha fazla fiyat verebilecek diye, büyük toprak sahipleri ticaretin Batıya açılmasından fazlasıyla yarar sağlayacak, Batı kapitalizmine bağlanacak ve onun en büyük savunucusu olacaktı. İçte bir baskı unsuru olmuş kapitalist ile doğulu tüccarlar el ele vererek 1838 Ticaret Sözleşmeleri'nin ağır hükümlerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmede etken güç olurlar.

Şimdi ona geçmeden önce Osmanlı'daki ikili anlaşmalar ve bu anlaşmalardan kim(ler)in kazançlı çıktığına bakalım.

Bu sözleşmede en kazançlı çıkan kesim bürokratlar olur. İç gümrük vergilerin kaldırılması mültezimleri, valileri ve bundan yararlananları güç duruma sokacaktır. Az kazançlı çıkan ise hazine oluyordu. Bunun karşılığında sadece ithal malların üzerinde alınan yüzde 3 gümrük vergileri yüzde 5'e çıkarılır. İngilizlerin direnci ile karşılaşan devlet bunu daha fazla arttıramadı, çareyi ihracata yüzde 12 resim koymakta buldu. Bu durumdan devlet gelir elde etti, o gelire bir biçimde el koymada becerikli olan bürokratlar kazanan, üreticiler kaybeden taraf oldu. Çünkü ürünlere yüklenen bu resim, dış pazarlara yönelik üretim yapanların rekabet gücünü zayıflattı. Yed-i Vahitlerin (tekelin) kaldırılması, "serbest ticaret" akımını Osmanlı İmparatorluğu'nda hâkim kılan en büyük unsur oldu. Ticaretin serbestleşmesinin kimin yararına olduğuna bakacak olursak bu en önemli değişimin sonucunda Osmanlı idaresi çok önemli bir gelir kaynağından mahrum kaldı/bırakıldı diyebiliriz.

Tekellerin kaldırılması daha sonraları dış borçlanmalara yol açmış, buhranın temelinde yatan en büyük nedenlerden biri olacaktır.

Bunların dışında bu sözleşmeyle bütün Osmanlı topraklarında

181 Yahya S. Tezel, age., s.62.

yürürlükte olan her türlü tekeller kaldırılacak, yalnız yabancılar değil, yerliler de, her malı serbestçe almak ve satmak hakkına sahip olacaklardır. Önceden mal satışında nakit için istenen "teskere" bundan böyle istenmeyecek ve isteyen kim olursa olsun, şiddetle cezalandırılacaktı.[182]

Böylece önemli bir gelir kaynağını daha kaybeden Osmanlı, gümrük vergilerinde de yaptığı cömert indirimler sonucu ticari bakımdan büsbütün bağımlı bir duruma düşecekti.

Bu indirimler Osmanlı idaresinin gelirini düşürmüş, 1868 Ticaret Sözleşmeleri ile kabul edilen maddeler ekonomik çöküşü daha hızlandırmıştır.

Anlaşmanın başlıca maddeleri şunlardı;[183]

Madde 2- Majesteleri İngiltere Kraliçesi'nin uyrukları veya onların adamları Osmanlı ülkesinin her yerinde (iç ticaret veya ihraç amacıyla olsun) ülkenin ürünlerinden veya mamulâtından olan bütün maddeleri hiçbir istisnası olmaksızın satın alabilecektir. Saltanat makamı tarım ürünleri veya herhangi bir diğer madde üzerindeki tekelleri, ayrıca herhangi bir diğer maddenin satın alınması veya satın alındığında bir yerden diğer bir yere nakli için mahalli yöneticilerden alınması gereken ruhsatları kaldırmayı resmen yükümlenir. İngiltere Kraliçe'sinin uyruklarından herhangi birinin mahalli yöneticilerden ruhsat almaya zorlanması bu sözleşmenin ihlali sayılacaktır. Saltanat makamı böyle bir davranıştan suçlu olan herhangi bir vezir veya memuru derhal cezalandıracak ve İngiltere uyruklarının uğradıkları her türlü zarar ve kaybı tazmin edecektir.

Bu her türlü tekelin ve ihracat yasağının kaldırılması demekti. Bu maddenin uygulanmasıyla birlikte artık rayiç fiyatı üzerinden bedelini ödeyebilen yabancı bir tüccar talepte bulunduğu takdirde, ülkenin her yerinden ihtiyaç duyduğu malı izinsiz öncelikle satın alabilecektir. Osmanlı Hükümeti, kendi memleketinde yetişen tahılı bile önce kendi almak hakkına sahip olamayacaktır.

Madde 3- Herhangi bir Türk ürünü veya mamulâtı bir İngiliz tüccar veya onun adamı tarafından yine Türkiye'de satılmak üzere satın alınacak olursa İngiliz tüccar veya onun adamı bu

182 Bugünkü Tahkim Yasası gibi.

183 Kudret Ulusoy,"838 ticaret Anlaşmasından IMF Anlaşmalarına", *Madenci Dergisi*, Sayı: 387, Kasım 2003, s.26-28.

malların alınması, satılması veya herhangi bir ticari işleme tabi tutulması halinde aynı hallerde Müslüman veya reaya olsun ticaretle uğraşan Türk uyruğundan en fazla müsaadeye mahzar sınıfın tabi olduğu resimleri ödeyecektir.

Madde 4- Türk ürünlerinden veya mamullerinden her hangi bir madde ihraç edilmek üzere satın alınacak olursa bu malı İngiliz tüccar veya adamı tarafından ihraç edilmek üzere yol üzerinde herhangi bir vergi veya resme tabi tutulmaksızın bir limana götürüldüğünde bütün diğer iç vergileri yerine değer üzerinden yüzde 9 oranında sabit bir vergi alınabilecektir. Bundan böyle ihracat sırasında tesis edildiği ve şimdi de mevcut olduğu gibi yüzde 3 oranında bir vergi ödenecektir. Ama gemilerin yüklendiği limanlara getirilişi sırasında iç vergisi önceden ödenmiş her madde için yüzde 3'lük ihracat vergisinin dışında ödeme yapılmayacaktır. Aynı şekilde yüzde 9'luk toptan bir vergi ödenmesiyle ihraç maddelerinden alınan iç vergi de kaldırılmıştır. Bu yüzde 9'u ise uygulamada daima üretici ödemiştir. Sözü edilen yeni uygulamayla üretici neredeyse verdiği öşür kadar ek bir iç vergi verme durumuyla karşı karşıya bırakılmıştır.

Ek Madde 1- Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı'nda ve ona bağlı ülkelerde elde edilen her türlü ürün veya mamulât İngiliz gemilerine yüklü İngilizlere ait veya onlar tarafından başka bir ülkeden kara veya deniz tarikiyle getirtilen her türlü mal, adı geçen emtianın bedeli üzerinden yüzde 3'lük bir ithalat vergisi ve buna ek olarak yüzde 2'lik bir ek vergi ödenmek suretiyle Osmanlı İmparatorluğu topraklarının her yerine, hiçbir istisnası olmaksızın sokabilecektir.

O güne kadar yabancı tüccarlar ithal ettikleri malı, İmparatorluğun büyük limanlarına kadar getiriyorlar ve yüzde 3'lük bir vergi ödüyorlardı. Malları bu limanlardan ülke içinde satmak üzere Osmanlı uyruklu kişiler alıyordu. Bunlar bir vilayetten diğerine geçtiklerinde resim ödüyorlardı. Bundan sonra ise yüzde 2'lik bir ek vergi ödemek şartıyla; ulaşımı Avrupalılar ya da onların adamları tarafından yapılan bu mallar bütün imparatorluk topraklarında dolanabilecekti. Üstelik transit mallarla gemiler arasında aktarma yapılan mallar için ek vergi de ödenmeyecekti.

Anlaşmanın son paragrafında; "Majeste İngiltere kraliçesinin hükümetlerinin, bu madde ve iş bu anlaşmanın her hangi başka

bir maddesinde kullanılan terimlerin basit ve hukuki anlamlarıyla belirtilenler dışında, fazladan bir şart ileri sürmek ve eski anlaşmalar ve bu anlaşmayla İngiliz mallarına ve İngiliz uyruklulara sağlanan imtiyazlara el uzatılmadıkça; Osmanlı hükümetinin kendi içişleriyle ilgili haklarını kullanmasını şu veya bu yolla engellemek gibi bir niyeti bulunmadığı her zaman için bilinmektedir," diyordu.

Türkiye'de gizli sömürgecilik-bağımlılık resmi olarak bu anlaşma metinleri-maddeleri ile başlar. Sözü edilen anlaşma, yabancılar karşısında sadece yerli üreticileri değil, Türk tüccarlarını da açıkça kötü bir duruma sokar. Avusturya Konsolosu Odesa'ya yolladığı bir mektupta; "Şimdi Belçikalı bir tüccar, Türkiye'de satılan mallar için yüzde 5 ödemektedir. Oysa bir Türk tüccar ihracat ve hatta İmparatorluk içinde bir bölgeden diğerine yaptığı nakliye üzerinden yüzde 12 vergi öder," diye yazmaktadır. Bazı mallar üzerinden alınan vergiler on misli azalmıştır. Katılmak isteyen herkese açık tutulan bu anlaşmayı imzalamak için bütün Avrupa devletleri birbiriyle yarışa girer. Bunlardan ilki 25 Kasım 1838'de Fransa olur. Daha sonra 1839'da Hansa Birliği ve Sardunya Krallığı, 1840'da İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Prusya, Alman Gümrük Birliği, 1841'de; Danimarka, Belçika ve Toscana Büyük Dukalığı anlaşmayı imzalar. Hepsi kendi gücü oranında yağmaya katılır.

Doğan Avcıoğlu'na göre; bu antlaşma geleneksel lonca sanayisinin yıkılmasına yol açarak, Osmanlı toplumunun kapitalizme ve sanayi devrimine geçmesini önlemiş bir idam fermanıdır.

Osmanlı buğday ambarları sayılan Eflak'la Boğdan 1829 ve 1833'de özerkliklerini kazandılar.

Stefanos Yerasimos;[184] "1838 Ticaret Antlaşması Osmanlı Devleti'ni buğday tekelini, dolayısıyla da Avrupa'ya yapılacak buğday ihracatı üzerindeki her çeşit yasaklamayı kaldırmak zorunda bıraktı. Böylece devlet önceden ambarlanmış buğdayı sevkederek mahalli kıtlıkların önünü almak imkânını da kaybetti. Nihayet 1846 yılında İngiltere'de kabul edilen ve büyük Britanya İmparatorluğu'na tahıl ithalâtına izin veren hububat kanunları (Corn Laws) Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen tahılların önemli bir

184 Stefanos Yerasimos, age., s.26.

miktarını dış pazara çekti," diyor.

Kimi stratejist ve siyasi uzmanlar Sovyetler Birliği'nin dağılmasında etken olarak sayılabilecek 10 madde arsında hububat darlığını saymaktadırlar. Türkiye 2006 yılında IMF'nin yaptırımıyla buğday stoklarını sattı, TMO'nun stok bulundurma politikası terk edildi. Türkiye stok bulundurma politikasını terkten sonra buğday konusunda bilindiği üzere ithalatçı konuma geriledi.

Osmanlı, söz konusu ticaret anlaşması ile ekonomik bağımsızlığını yitirmiştir. Dünyada ilk defa bu anlaşmayla uygulamaya konulan serbest mübadele sistemi; aynı zamanda Osmanlı'nın tasfiyesi ile sonuçlanan olayların da başlangıcı sayılır. Başka bir deyişle; Balta Limanı Antlaşması Osmanlı'yı iktisadi iflasa sürükleyen anlaşmadır da denilebilir.

Tevfik Çavdar; 1838 Ticaret Sözleşmesi'nin maddelerinin içeriğini şöyle özetliyor:[185] "...Mevcut kapitülasyonlar ve antlaşmalarla Büyük Britanya vatandaşlarına veya gemilerine tanınan haklarla bu sözleşme ile tanınan yeni hak ve imtiyazların sonsuza kadar, kesintisiz biçimde geçerliliği taraflarca kabul edilmiştir.

Britanya majestelerinin vatandaşlarının veya bunların temsilcilerinin Osmanlı topraklarının her yerinde her çeşit malı, hiçbir ayrıcalık tanımaksızın bu topraklarda üretilen her çeşit ürünü satın almalarına izin verilecektir.

Osmanlı ürünlerinden herhangi biri, Britanyalı tüccarlar tarafından Osmanlı ülkesinin iç tüketimi için satılmak amacıyla satın alındığından; Müslüman olsun olmasın Osmanlı İmparatorluğu'ndan iç ticaretle meşgul Osmanlı vatandaşlarının (en çok kayrılan bölümünün) benzer koşullarda ödediği vergi ve rüsumlara eşdeğerde yükümlülüklerden sorumlu olacaklardır.

Eğer herhangi bir Osmanlı ürünü, Britanyalı tacirler veya onların temsilcileri tarafından ihraç amacıyla satın alınırsa, bu mallar her türlü vergi, resim ve harçlardan muaf olarak gemiye yüklenecekleri noktaya kadar götüreceklerdir."

Bu ticaret sözleşmesi, yüzyıllara dayanan Osmanlı egemenliğinin ekonomik bağımlılığa dönüşmesinin başlangıcı olur.

Ayrıca sözleşme hükümleri bütün Osmanlı topraklarında uygulanacak başka devletler de ticaretlerini bu koşullara uydurmak

185 Bakınız: Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, İstanbul: Uygarlık Yayınları,1981, s.14-16.

isterlerse Osmanlı Devleti rıza gösterecekti.

1838 Ticaret Sözleşmeleri ile kabul edilen maddeler de ekonomik çöküşü hızlandırmıştır. Yabancı üreticilerin malları yüzde beş oranındaki ithalat haracını verdikten sonra ülke içinde kayıtsız olarak satış ve nakliye yapabildiği halde ülkenin bir yerinden diğerine giden yerli malları "Amediye, Reftiye, Müruriye, Mastariye" gibi birçok vergilere tabi tutuluyordu. Bazı eşyalarda bu vergilerin mal değerinin yüzde 50'sini bulduğu bilinmektedir. Böylelikle yabancı malların, yerli mallardan daha ucuza getiren bir uygulama sonucu Osmanlı ekonomisi çöker.

İngiltere, dolayısıyla Avrupalı kapitalist devletlerin ekonomik gücü ve dayatmalarına boyun eğme ve teslimiyet anlamını taşıyan anlaşmayı yasal güvenceye kavuşturmak için düzenlenen Tanzimat Fermanı'nın ardında, dönemin padişahı Sultan Abdülmecit'in Fransız Büyükelçisi'ni kabulünde ağzından şu sözler çıkar: "Kuvvetle ümit etmekteyim ki, bütün tebaamın mutluluğu için aralıksız sürdürdüğüm çabalar beklenen başarıya ulaşacaktır ve bundan böyle büyük Avrupa ailesinin bir üyesi olacak imparatorluğumun uygar milletler topluluğu içinde önemli bir yer tutmayı hak ettiği tüm dünyaya kanıtlanmış olacaktır."

1838 Ticari Sözleşmenin Siyasi Sonuçları

1838 Ticaret Sözleşmeleri yalnızca Batı sanayilerinin ürettiği mallar karşısında Osmanlı Devleti'ni gümrük duvarlarından mahrum bırakmıyor, devletin ithalat ve ihracatta vergi yoluyla elde ettiği gelirleri de kısıtlıyordu. 1838'de İngiltere ile yapılan ticaret anlaşması ile İngiliz sınaî ürünlerine yüzde 5,0 dolayında gümrük vergisi uygulaması, aynı kolaylığın diğer ülkelere de tanınması sonucu, Osmanlı İmparatorluğu'nu açık pazar haline gelmiş/getirmiş, bu da, var olan el sanatlarını çökertmiş, lonca biçiminde örgütlenmeyi sona erdirmiştir. Sözü edilen ticaret anlaşması, Osmanlı'nın dış ticaret açığının artmasına da neden olmuştur. Diğer ekonomik alanların çökmesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu dışarıdan para alan bir devlet haline gelerek 1854'den bu yana mali perişanlığa düşer. 1856 Kırım Savaşı'ndan sonra Batılıların önerileri/telkinleri ile Osmanlı, kötü koşullarla dış borçlanma sürecine de girer. Dış borçların maliyetinin yüksek olması, önce-

ki borçların faizlerinin ödenmesinde kullanılması, yani borcunu borçla kapatması sonucu dış borçlar kısa sürede kabarır, devletin borcunu ödeyememesi sonucunu getirir.

Kırım Savaşı döneminde Osmanlı iki kez borç alır. Üçüncü kez 1858'de borç ister. Başlangıçta borç vermek için iknaya uğraşan Avrupa sermayedarları Osmanlı Devleti'ni artık güvenilir bulmaz. Mali denetim isterler. "Osmanlı'da İç ve Dış Borçlar ve Tarım" konusunda bu konu geniş olarak ele alınacaktır.

İngiliz Sefiri, "Avrupalı zekâ ve deneyiminden yararlanmazsanız işleriniz düzelmez," der. Osmanlı maliyesi hakkında İngiliz Raporları devreye girer.

1980'li yıllarda başlayan, 2000'li yıllarda Türkiye tarım ekonomisini çökerten tarımını tasfiye noktasına vardıran IMF raporları, 1860'lı yıllarda "Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları"nın adeta kopyası gibidir.

1860 Yılındaki Osmanlı Maliyesi Hakkındaki İngiliz Raporları[186]

- Osmanlı Hükümeti'nin, sonuçlarını net görmeden kâğıt para basmayı yeğlemesinin ve paranın hızlı değer kaybının tehlikeli etkileri vardır.
- Şu andaki acil problemlerle başa çıkabilmenin tek etkin ve güvenilir yolu, padişah ve hükümetin, kendilerine önermiş olduğumuz idari ve mali reformları, kararlı ve enerjik bir tutumla uygulamaya koymalarıdır.
- Vergi ve bedelli askerliğin yeniden düzenlenmesi için tedbir alınmalıdır.
- Dış sermayeyi engellemek yerine, dış girişimcileri teşvik etmek ve ticari şirketlerin hissedarlarında güven uyandırmak gerekir.
- Gelirlerin giderlerden yüksek olması sağlanarak devlete kredi kazandırılmalıdır. Sağlam temellere dayalı bir ulusal banka kurulmalıdır.
- Merkezi idare ne kadar dikkatli olursa olsun; talimatları, akıllı, namuslu ve güvenilir elemanlarca uygulanmadığı tak-

186 Okan Müderisoğlu, İlk IMF Raporu, Sabah Gazetesi, 12 Haziran 2000 Ankara Kulisi Köşesi Nezih Varcan, Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları Kitabı.

dirde hiçbir şey yapamaz. Memurların iyi maaş almaları ve iyi muameleye tabi tutulmaları halinde takdire değer sonuçlar aldıkları da bir gerçektir.

Kapitalizm bu ve benzer anlaşmalar ile üst-yapı kurumlarını oluşturuyor, sömürge ve bağımlı kıldığı ülkelerde çıkarlarına uygun dizayn ediyor, Avrupa sermayesi için yol açıcı görev görüyor/gördürülüyor.

Bülent Varlık;[187] "Bu arada 1839 Tanzimat ve kapitalizmin çıkarlarına uygun üst-yapı kurumlarının ülkede oluşturulmasını öngören 1856 Islahat Fermanları ile 1880'lerden sonra emperyalist nitelik taşıyacak olan Avrupa sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na girişi hem hızlandırıldı, hem de yasal güvence altına alındı. İngiltere ve Fransa birlikte Çarlık Rusya'sına karşı yapılan Kırım Savaşı, Osmanlı maliyesini çok zayıflattı ve bunun sonucu olarak ilk kez 1854 yılında dışarıdan borç para alındı. Bu yıldan sonra, imparatorluğun malî yönden de dışa bağımlı hale gelişi ve bağımlı olduğu ülkelerde de kapitalizmin çok güçlü oluşu kaçınılmak bir sonucu ortaya çıkardı ve devlet, Avrupa kapitalist ülkeleri yararına özverilerde bulundu," diyor.

Lenin[188] ise "Sermaye ihraç eden ülkeler, hemen her zaman belli bir takım 'avantajlar' elde etme olanağına sahiptir," diyerek güçlü ülkelerin zayıf ülkelere isteklerini her koşulda rahatlıkla kabul ettirme ve anlaşmalarla güvence altına alma gerçeğinin altını çiziyor.

1861 Ticaret Sözleşmesi[189]

Kırım Savaşı'ndan sonra Paris Kongresi yapılır. (1856) Osmanlı Devleti yenik devlet muamelesine tabi tutulur. Avrupa devletleri için bu durum ticari ilişkilerin yeniden düzenlenmesi/genişletilmesi için de önemli bir fırsat olur. Avrupa devletlerinin zaten, 1838 anlaşmasını yeni duruma göre düzenlenmesi doğrultusunda çabaları, arzuları vardır. Avrupa devletlerinin arzuları doğrultusunda 1861 anlaşması ile yeni maddeler eklenir, getirilen ek mad-

187 Bülent Varlık, *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi*, Tüm İktisatçıla Birliği, TİB, No:18.

188 V. İ. Lenin, *Emperyalizm*, Ankara: Sol Yayınları, 1974, s.81.

189 a) Kurdakul Necdet, *Osmanlı Devletinde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, s.30-31 ve s.307-308. b)Tengrişenk Y.K.-tanzimat, s.296.

deler şunlar olmuştur:

- İhraç resmi yüzde 12'den yüzde 8'e indiriliyordu. Bu oran her yüzde 1 indirilerek 7 yıl sonra yüzde 1 de sabit tutulacaktı.
- İthalat vergisi yüzde 5'den yüzde 8'e çıkarılıyordu.
- Transit nakliyatta ve bazı maddelerin (tuz, tütün, silah, top, tüfek ve diğer savaş araç ve gereçleri) ithaline sınırlama konuluyordu.
- Boğazlarda Fransız ticaret gemileri ile geçen ticari emtiadan gümrük resmi alınmayacaktı. Yüzde 2 olarak belirlenen transit resmi 8 yıl içinde yüzde 12'de sabit tutulacak şekilde değişme gösterecekti.

Görüldüğü gibi anlaşmalar; o ülkelerin tüccar ve sanayicilerine kendi ülkelerinde görmedikleri ölçüde liberal, özgür bir iş ortamı yaratmaktadır. Böylece. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı ülkesi yabancı malları ile dolu, tüketim alışkanlıkları batılı sanayicilerin ürünlerine göre oluşmaya başlamış bir duruma gelir.

Esasen, 1838 ile 1861 Ticaret Anlaşmaları; -yabancı sermaye ve borçlanmalarda- Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını Avrupa kapitalizminin çıkarları temelinde oluşturmuş, hukuki çerçevesini belirleyen anlaşmalar olmuştur. Anlaşmalar Osmanlı'yı iktisadi iflasa sürüklerken, dış borçlar da mali iflasa sürükleyecekti. Bu iflasların faturasının büyük bölümü köylülere çıkarılacaktı.

20. yüzyıl başlarında Osmanlı'da ekonomik, politik ve sosyal açıdan başka görüşler ve gidişata karşı çıkış, ülke yönetimine ortak olmak isteği alenen ortaya çıkmış, bu çıkışın sözcülüğünü/öncülüğünü üstlenen küçük burjuva kesim, "Türkçülük" ve Batı'dan esinli "milliyetçilik" sloganları ile İttihat ve Terakki Partisi'nde buluşmuştur.

Bu kesim için Avcıoğlu;[190] "...kardeşlik, eşitlik ve özgürlük ortamı içinde, imparatorluğa bağlı unsurların sanayi ve ticarete atılmalarını teşvik edecek ve eğitime önem vererek ülkenin kurtarıcılığına inanmaktadır," demektedir.

İttihat ve Terakki'ye Şefik Hüsnü'nün yaklaşımı;[191] "...bir orta sınıf örgütü olan İttihat ve Terakki, toplumsal koşulların zorlanmasıyla, siyasi bir parti olarak daha olgun bir duruma gelmeden....iktidar makamına geçmiştir," şeklinde olacaktır.

---

190 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1971, s.168.
191 Şefik Hüsnü, *Türkiye'de Sınıflar*, Ankara: Ülke Yayınları, 1975, s.243.

Partinin sınıfsal açıdan güçlü bir tabanı olmadığı gerçeği, yöneticileri tarafından da açıkça anlaşılan ve yöneticilerden Kara kemal Bey;[192] " Avrupa'daki hükümetler ya işçiye ya da burjuva tabakalarına dayanırlar. Güç anlarında güvenecekleri toplumsal desteğe sahiptirler. Biz hangi sınıfa dayanacağız? Böyle güçlü bir sınıf Türkiye'de var mı? Bulunmadığına göre biz neden yaratmayalım," diyerek hareketinin yaslandığı kesimlerin güçsüzlüğüne işaret edecektir.

Bu bakış, cumhuriyet'in ilk kuruluş dönemindeki iktisat politikaları için esin kaynağı olacak ancak günümüz küresel kapitalizmin aktörleri olan ulusaşırı şirketlere karşı mücadelede ülkemizin kimi aydın, ekonomist ve siyasetçisi için geçmişin İttihat ve Terakki'nin siyasi bakış açısı olan, milliyetçi (ulusalcı), Türkçü diye özetlenebilecek görüşleri, "sorundan çıkış"ta bir yol olmayı sürdürecektir.

192 Tevfik Çavdar, *Osmanlı'nın Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul: Ant Yayınları, 1970, s.81.

VI. Bölüm
OSMANLI'DA İÇ VE DIŞ BORÇLAR

Osmanlı Devleti'nin yükselişi, "ihtişamı" 16. yüzyılın sonuna kadar sürer. 16. yüzyılın son çeyreğinde ihtişamı büyük Osmanlı Devleti'nde zaaf alametleri belirmeye başlar, daha önce kolayca yenebildikleri rakiplerini artık yenemez olurlar. Üstelik yeni savaşlar artık eskisi gibi kısa da sürmez ve masraflı olur. Bu da devlete gelir değil ek mali yük getirmeye başlamıştır.

Uzun süren savaşlar nedeniyle halkın özellikle köylünün vergi yükü hem artar hem de çeşitlenmeye başlar. Her geçen zaman içinde halkta savaşa karşı isteksizliğin yanında tepki de yükselir.

Halk artık savaşa gitmek istemez. Savaştan kaçar olmuştur. Savaştan kaçanlar isyancılara katılmaktadır. Kaçanların katılımıyla İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde çıkan isyanlar daha da ivme kazanmaktadır.

Batı'da savaş teknolojisi gelişmiştir, ateşli silahlarla donatılmış ordular oluşmaya başlamıştır.

Bu durum karşısında Osmanlılar tımar düzenine dayalı sipahi ordusunu terk ederek sürekli talim yapan merkezden maaşlı orduları geliştirmek zorunda kalmıştır.

1550 yılında yaklaşık 13.000 olan yeniçeri sayısı 1567 yılında 48.000'e, 1620'li yıllarda 100.000'e yükselmiştir.[193] Böylece en dinamik güç olan gençler toprakta en verimli olacakları dönemde üretimden koparılmıştır.

193 Ş. Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi, 1500-1914*, İstanbul, 1990, s.103. Aktaran: Prof. Dr. Rıfat Özsoy, *Osmanlı Borçları*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1994.

Üretimde olmayan askerlere verilen maaşlar da artan asker sayısı oranında artmış; 1562 yılında kapıkulu askerlerinin maaşı 172 milyon akçe iken, bu tutar 1610'da 380 milyon akçeye yükselmiştir.[194] Yeniçeri ordusunun artırılması hazinenin yükünü arttırmış, hazinenin artan yükünün çoğunluğu yine köylerde üretimden alıkonulanların (askere alınanların) geride kalanlarına yüklenmiştir.

Ayrıca yeniçerilere karşı denge unsuru olan eyalet askerleri dağıtılmak zorunda kalınmış, bu kez de yeniçeri ordusu kendini tek güç olarak görmeye başlamıştır.

Kısacası hem ekonomik, hem siyasi dengeler bozulmuş, altüst olmuştur. Köylülerin sömürüsü ise katlanmıştır!

Özetle:

- Artan askeri harcamalar,
- Mevacip ve cülus bahşişleri,
- Savaş giderleri,
- Devlet kadrolarındaki şişme,
- Üretimde yeni teknoloji uygulayamama,
- İsyanlar-eşkıyalık hareketleri,
- Ayanların güçlenmesi,
- Devlet teşkilatında görülen yolsuzluklar,
- Köyden kente göçler sonucu Osmanlı mali bunalıma girmiştir.

Diğer taraftan faal nüfusun yüzde 75'i askere alındığından tarım ve sanayi alanlarında büyük düşüşler yaşanmaya başlamıştır. Kırım Savaşı'na kadar hububat ithal etmeyen Osmanlı, bu savaştan sonra dış ülkelerden tarım ürünleri satın almaya başlamıştır. Bu durum karşısında iç kaynaklar yetersiz kalmış, bir tür bunalım yaşamaktadır Osmanlı...

Osmanlı bunalımı atlatmak için:

- Mevcut vergilerin arttırılması, yenilerinin eklenmesi,
- Olağanüstü zamanlarda alınan vergilerin olağan hale getirilmesi,
- Müsadereler,
- Kadrolarda indirime gidilmesi,
- Tarım ve sanayide batı üretim tesis ve işletmeciliğinin örnek alınarak verimin arttırılması,
- Zenginlerden yardım toplanması,

194 Halil İnalcık, *"Osmanlı Devrinde Türk Ordusu"*, Türk Kültürü Dergisi, Ordu sayısı, sayı: 118, 1972 Aktaran: Prof. Dr. Rıfat Özsoy, age.

• Sikkenin tağşişi gibi önlemler almaya çalışmıştır.

Ancak alınan bütün önlemler yine de bunalımı aşmaya yetmemiştir. Osmanlı 18. yüzyılın başlarına kadar zaman zaman yaşanan bunalımları padişahın kendisine ait olan iç hazinesinden[195] altın, gümüş ve nakit para aktarma yoluna giderek aşmış, bu aktarımları yapmak da bunalımı aşmada yetersiz kalmıştır...

Osmanlı hazinesi zor duruma girmiştir. Osmanlı'yı yönetenler çareyi içerde ve dışarıda borçlanmalarda bulur.

İç Borçlar

Devleti temsil eden/yöneten sınıfın artık ürüne el koyduğunu daha önce belirtmiştik. El konulan artı değerde kamu yatırımları ve ricalin tüketimi arasında pay ediliyor, dağıtılıyordu. Devleti yönetenler bu konuda karar alırken kendi tercihlerine göre davrandıkları için elde edilen artık-ürünün büyük bölümü geliri artıracak, geliştirecek, sürekli kılacak kamu yatırımlarına değil, daha çok ricalin kişisel geliri olarak alıkonuluyordu.

Bu uygulama sonucu padişah geliri devasa büyüklüklere ulaşırken askeri zümrenin gelirleri onun kadar olmasa da yüksek seviyelere kadar çıkıyordu. Ancak üretici köylünün yoksulluğu katmerleşerek artıyor, katlanılamaz bir hal alıyordu. Osmanlı toplumunda sömüren ve sömürülen sınıflar arasındaki gelir paylaşımının adaletsizliği, kuralsızlığı aşırı servet birikimini sürekli besliyordu.

Kişisel servet birikimleri öyle noktalara ulaşmıştır ki vezirleri devlet hazinesine borç verecek duruma getirmiştir. II. Murat'ın Halil Paşa'dan[196] hazine için florin ödünç aldığı bilinmektedir. Yani Osmanlı devlet hazinesi sadece Galata Bankerleri'nden değil aynı zamanda paşalardan da borç alıyordu.

İç borçlanma 19. yüzyılda devam etmiş, mali bunalım dönemlerinde devlet bazı varlıklı kişilere başvurmuştur. Önceleri bu kişiler genel olarak Türk ve Müslüman olanlardı. Ama 19. yüzyılda bankerler ön plana çıkmıştır.[197] Büyük mali güce sahip olan

---

195 Bakınız: S. Divitçioğlu. 1528-1529'da padişahın yıllık geliri 274, 343, 793 akçe, dirlik sahiplerinin yıllık ortalama geliri sadece 5.723 akçadır. Artık-üründen padişaha tahsis edilen gelir, ortalama dirlik geliririnde tam 50.028 kat daha fazladır.

196 Aşıkpaşazade, op., cit., Bab.156

197 Bkn. Osmanlı'da Banka Sigortacılık ve Tarım

bankerler Osmanlı maliyesinde söz ve mevki sahibi de olmuştur. Örneğin Ermeni asıllı sarraf Artin Kazaz Darphane Amirliği'ne kadar getirilmiştir.[198]

Osmanlı yönetimi, mali durumunun bozulmasıyla birlikte iltizam sistemini borçlanma amaçlı kullanmaya başlamıştır. (İltizam sistemi daha önce geniş bir biçimde anlatıldığı için burada evreleri ve bu evrelerin nedenleri anlatılmayacaktır.)

İltizam sisteminin bir tür iç borçlanma olarak kullanılmasını Şevket Pamuk şöyle aktarıyor:[199] "...17. yüzyılda iltizam kontratlarının süreleri bir ile üç yıldan üç ile beş yıla, hatta daha uzun sürelere çıkarıldı. Müzayedede belirlenen fiyatın giderek artan bir bölümü peşin olarak talep edilmeye başlandı. Böylece iltizam düzeni bir tür iç borçlanmaya dönüştürülüyor ve geleceğin vergi gelirleri merkezi devlet tarafından teminat olarak kullanılmış oluyordu...."

Ayanların ve malikanelerin Osmanlı'ya vergileri toplama karşılığında verdikleri paraların (iç borç) katlarını köylülerden nasıl çıkardığı biliniyor!

Dış Borçlar

Osmanlı Hükümeti, yabancı bankerlerden kredi almaya başlamadan önce, kendi bankerlerine büyük faizler ödüyor, bu kredilerin sağlanmasına karşılık onlara gümrüklerini teslim ediyor, birçok devlet gelirlerini kiraya veriyor ve öyle borç alıyordu. Gerçi padişahlar bazen fazla titiz alacaklıları ortadan kaldırmak suretiyle borçları tasfiye ediyorlardı ama Osmanlı'nın ülke içindeki bankerlere olan borçları gene de çok büyüktü.

Tanzimat ve takip eden diğer ıslahat hareketleri Batı kapitalizmini Türkiye'ye taşıdı. Ticari anlaşmalar ve kapitülasyonlar ise Osmanlı ekonomisini zaman içinde teslim aldı. Batılılar dış müdahaleye karşı olan direnci kırmak için her zaman geçerli olan borçlandırma silahını Osmanlı'ya karşı kullandılar. Yoksa Osmanlı'nın bağımlı hale gelmesinde etken olan, anlatıla gelinen yalnızca Osmanlı padişahlarının ve çevresindeki yöneticilerinin aşırı lükse ve

198 Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995, s.19.

199 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s.13.

safahata düşkünlükleri değildir. Osmanlı'nın çöküşünü, bağımsızlığını yitirişini tek başına bir kişinin ya da grubun davranışına bağlamak en azından tek doğru değildir.

Yine anlatıldığı üzere, Osmanlı padişahları ilk fırsatta Batı'ya el açmamışlardır: İmparatorluk darboğazdadır ama sultan ve yönetim kadrosu batı ülkelerinden borç almaya yanaşmamışlardır. Başlangıçta borç alması için Osmanlı, Batı tarafından bir anlamda ikna edilmiştir, "zorlanmıştır." Çünkü Osmanlı'nın borçlanması, Avrupalı sermayedarları ve Avrupa devletleri için büyük yararlar sağlayacaktır. Şöyle ki; Avrupa'nın çeşitli merkezlerinde tahvilleri pazarlayacak olan bankerler büyük komisyonlar ve Osmanlı tahvilleri satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri ise faiz gelirleri elde edecek, merkezi devletin eline geçen fonların bir kısmını değişik sanayi malları ve özellikle araç gereç ithali için kullanacağından dolayı Avrupa sanayisine ek talep yaratmış olacaktır. Ancak bunları gerçekleştirebilmesi için Osmanlı'nın bazı reformları gerçekleştirmesi gerekiyordu.

Dönemin Osmanlı'daki elçisi Sir Stratford Canning, 22 Ağustos 1850'de Sultan Abdülmecit'e bir rapor sunar. Rapor; Osmanlıların yapması gereken reformlar konusunda bir dizi önermeleri kapsamaktadır. Bu reformları gerçekleştirebilmek için de cazip ödeme koşullarında borç verme teklif edilir. Abdülmecit, bu teklifi Osmanlı Sarayı'nın onur sorunu yapar, reddeder.

Bu dönemde Osmanlı Tuna boylarıyla, Kafkas cephelerinin her ikisinde savaşa tutuşmuş durumdadır. İngiltere başlangıçta savaşlara müdahil olmaz. İzler. Rus donanmasının Sinop'ta Kafkas ordusuna malzeme ve techizat taşıyan Türk gemilerine saldırması ve onları yakması üzerine, İngiltere Trabzon yolu üzerinde bulunan bu limanda yaşanan durumu Doğu Akdeniz ve Hint ticareti için tehdit olarak görür. Savaşları izlemekten vazgeçer, taraf olur. İngiltere'nin yanında çıkarı gereği Fransa'da yerini alır. Savaşa girerlerken de Osmanlı İmparatorluğu'na bir yardımmış gibi gösterirler. Çünkü İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun yöneticilerini savaşın kaçınılmaz kılacağı borçlanmaya razı etmeyi de amaçlamaktadır.

Stefanos Yerasimos:[200] "1854 yılı başlarında mali durum en ber-

200 Stefanos Yerasimos, age., s.92-93.

bat noktasındaydı. Tedavüle sokulmaya devam edilen kaimeler, beşlikler ve altılıklar, sarrafların spekülasyonlarıyla bir kat daha pekişen bir karışıklık yaratıyordu. Hükümdarlık hazinesinin yeni savaşın masraflarını kaldırabileceği çok su götürürdü. Bir borçlanmaya çok elverişli olan bu durum Avrupa'nın güttüğü politikayla da pekişti. 12 Mart 1854 günü İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında imzalanan savaş ittifakının bir maddesi de, Osmanlı İmparatorluğu'nda haraçın kaldırılmasıyla ilgiliydi.[201] Bu tedbir Avrupa kamuoyunda Türkiye lehine bir havanın yaratılması ve böylece hükümetlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yardım kararı almalarının kolaylaştırılması için gerekli görülmüştü. Bu madde, Osmanlı İmparatorluğu hazinesine yeri doldurulması gereken 40 milyon kuruşluk bir açığa mal olmuştu.[202]

Bunun yanı sıra Osmanlı bürokrasisinin ilerici takımı kişisel sebepler yüzünden olduğu kadar yüksek siyasal düşüncelerle de borçlanmadan yanaydı. Rusya gibi bir düşman karşısında Batı'yla ilişkileri sıklaştırmak gerektiğini ve Avrupa'nın kaderini Türkiye'nin kaderiyle düğümlemek için kaçınılmaz olduğunu düşünmekteydiler."[203]

Abdülmecit direnir. Ancak Batılı çevrelere yakın paşalar (Ali Paşa ve Keçecizade Fuat Paşa) ve yöneticilerin ısrarları sürer. Abdülmecit bir noktaya kadar direnir, rivayetlere göre de ilk borç anlaşması kendisinden gizli imzalanmıştır. Öyle ya da böyle, Osmanlı yüzyıllardır süren bu tarihi tuzaktan kaçamamıştır. Borç fakına basmıştır.

Osmanlı Devleti'nin uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt borsalarında satışa çıkarılır...

Dış borçları iki bölümde; 1854–1874 ve 1886–1914 olarak, ele aldığımızda kullanım yerleri şöyledir:

1854–1874 Dönemi;

- 1855–1855 istikrazları; Kırım Savaşı masraflarında ve silah

201 Du Velay A."Esai sur I' historie Financiere de la Turguie. Depuis le renge Sultan Mahmud II jusgu'a nos jours (II. Mahmut'tan Günümüze Kadar Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Hakkında Deneme), Paris 1903.
202 Morawitz C. "Les Finances de la Turgie" (Türkiye'nin Maliyesi) Paris 1902.
203 Poulgy, "Les emprunts de I'Empire Ottoman" (Osmanlı İmparatorluğu'nun Borçları), Paris 1915.

alımında kullanılmıştır.

- 1858 istikrazı; borçları ödemek, ekonomik krizi önlemek, kaimeyi tedavülden kaldırmak için kullanılmıştır.
- 1860 istikrazı; borçları ödemek ve kaimeyi piyasadan kaldırmak için kullanılmıştır.
- 1862 istikrazı; çoğunluğu Galata bankerlerine olan iç borçlar ve kaime tedavülden kaldırıldı.
- 1863 istikrazı ile kısa vadeli borçlar ödenmiştir.
- 1865 istikrazı; eski borçların ödenmesi ve iç borçların uzun vadeli olan borçlara çevrilmesi için,
- 1869 istikrazı ile bütçe açığı kapatılmıştır.
- 1870 yılında alınan borç ile Rumeli demiryollarının inşası yapılmıştır.
- 1871 istikrazı; bütçe açıklarını kapatmak, dış borçların faiz ve yıpranma payını/amortismanını karşılamak amacıyla yapılmıştır.
- 1872 istikrazı ile elde edilen para yine bütçe açıklarında ve dış borçların ödenmesinde kullanılmıştır.
- 1873–1874 istikrazları; dış borç taksitlerini ödemek ve bütçe açıklarını kapatmak amacıyla yapılmıştır.[204]

Görüldüğü gibi, ekonomiyi canlandıracak, mali gelirleri arttıracak yatırımlara neredeyse hiç kaynak aktarılmamıştır.

Osmanlı bütçesi mütemadiyen açık veriyordu. İlk borçlanmanın üzerinden daha 10 ay geçmeden yeniden borçlanma ihtiyacı ile karşı karşıya kaldı. Yeniden istikraz için anlaşması gerekiyordu. Osmanlı'nın borcu ödeyebileceğine dair Batı'da güven yoktu. Yeni anlaşma yapması mümkün görünmüyordu. Bu durumda İngiltere ve Fransa hükümetleri bu borçlanmaya kefil oldular ve Osmanlı'nın hamisi durumuna geldiler. Emellerine ulaşmak için bazı ıslahatları benimsetmeye giriştiler. Bu dönemde Mustafa Reşit Paşa, Ali ve Fuat Paşalar Batılılar görüşüyordu. Birbirlerinin halefi olan bu paşaların hepsiyle görüşüyor, ittifakları haline getirmeye çalışıyorlardı. 18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı Hümayunu (Haatt-ı Hümayunu) Tanzimat Fermanı ilan edildi.

Osmanlı, 1855 yılındaki borçlanma kefaleti ile mali bağımsızlığını kaybeder. Borçlanma da, mali kurumların örgütleyip

204 Rıfat Önsoy, age., s.289.

çıkarttıkları tahvillerin borsalarda tasarruf sahiplerine satılması suretiyle olur. İlk borçlanmalardan sonra her şey bir kartopu gibi büyüyerek, Osmanlı'nın ekonomik ve siyasal bağımsızlığını yitirmesine yol açacak miktarlara ulaşır. Ayrıca Osmanlı'nın, 1856 yılında başladığı demiryolu serüveni de paraya olan ihtiyacını daha da arttırır. Çünkü Osmanlı hükümetine demiryollarının borçları güvence altına aldırılıyor, kendisini dış kredilere başvurmaya zorluyor, hükümet büyük parasal yük altına sokuluyordu. Demiryolları giderlerini ödemek için dışarıdan kredi alan Osmanlı, aldığı borcun karşılığında belirli gelir kalemlerini yabancılara vermek zorunda kalıyordu.[205]

1876 yılına kadarki ilk dönem borçlanma Osmanlı Devleti için çok elverişsiz koşullarda gerçekleşmiştir. Osmanlı, diğer az gelişmiş ülkelerin borçları için ödediği faizlerden de daha fazla faiz ödemiştir.

1877 yılında Osmanlı Hükümeti borçlarını ödeyemeyecek duruma gelmiş. Borcun 190.997.980 İngiliz lirası anapara 61.803.905 İngiliz lirası faiz olmak üzere toplam 252.801.885 İngiliz liraya erişmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ne denli ağır şartlar altında borç para aldığını Abdülaziz dönemindeki kesintiler açıkça göstermektedir. Bu dönemde toplam 227 Milyon altın lira borç alınmıştır. Bunun yüzde 45'i emisyon ziyanına, yüzde 5'i komisyon tahvillerine, başka masraflara ve yüzde 6,5'i eski borç ve faizler için kesilmiştir. Geriye tüm paranın yüzde 43,5'i Osmanlı'nın eline geçebilmiştir.

Çizelge 18: Osmanlı'nın dış borcu[206]

Borç tarihi	Borç veren	Borç miktarı	Faiz	İhraç tarihi
1854	Palmer ve ort gold schmidd ve ort	5.000.000	6	80
1855	Fransa ve İngiltere	5.000.000	4	---
1858	Deu Palmer ve ortağı	5.000.000	6	76

205 Bakınız: Osmanlı'da Demiryolu ve Tarım.

206 Teyfik Çavdar, *Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 yılı*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1973, s.17.

1860	Mires	400.000.000 F.R	6	53 ¾
1862	Osmanlı Bankası	200.000.000 F.R	6	68
1863	Osmanlı Bankası	200.000.000 F.R	6	68
1865	Osmanlı Bankası	150.000.000 F.R	6	66
1865	General Creditand Fransa	40.000.000	5	50
1869	Comptair D'Escompte	555.555.500 F.R	6	54
1870	Baron Hirsek	792.000.000 F.R	3	32 1/8
1871	Credit General otoman	5.700.000 O.L	6	73
1872	Credit General ott	278.155.000 F.R	9	98 ½
1873	Credit General ott	11.465.555 O.L	5	55
1873	Credit General ve Credit Mobiller	694.444.500 F.R	6	54
1874	Osmanlı Bankası	1.000.000.000 F.R	5	43
1877	Osmanlı Bankası	5.000.000	5	

1879 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin dış borçları 200 milyon sterlini yakalamış, anapara ve faiz ödemeleri yılda 11 milyon sterline varmış, aynı yıllarda Osmanlı maliyesinin tüm geliri 18 milyon sterlin civarındadır. Yani, Osmanlı borç ödemelerini sürdürebilmesi için bütçenin yüzde 60'ını dış borç ödemelerine ayırmak zorunda kalmıştır/bırakılmıştır.[207]

1873 yılında yaşanan borsa krizinden sonra Osmanlı Devleti ile birlikte birçok ülke borçlarını ödeyemez duruma düşer. Ortadoğu, Latin Amerika'da yirmiyi aşkın ülke borç ödemelerini dur-

207 Bakınız: Ş. Pamuk, age.

durur. (Bu filmi IMF ve Dünya Bankası borçlarından dolayı yakın tarihte bir kez daha canlı olarak izlemiş, tanık olmuştuk!)

Osmanlı'da İktisadi, Askeri ve Mali İflas

Osmanlı; Balta Limanı Antlaşması ile 1838'de iktisadi iflasını, 1839 yılında Mısır ordularına dördüncü kez yenilmesi ile askeri iflasını yaşar.

Osmanlı'nın parasal durumu da her geçen gün biraz daha kötüleşmektedir. Bu ise alacaklıların gözünden kaçmıyordu. Osmanlı Devleti'nin maliyesine güvensizlik arttıkça borçlanma daha ağır şartlarda yapılıyordu. Resmi olarak saraya devlet gelirlerinin 1/14'ü ayrılıyor görünüyordu, ama gerçekte 1/7'sini harcadığı söyleniyordu.[208]

1875 yılında Osmanlının iflası gözle görülür bir durum almıştır.

Osmanlı'nın o yıl ülke içi durumu/halkı da çok zorluklar içinde debelenmektedir. Ülke iç bunalım yaşamaktadır. Bir dizi bölgede köylüler üretimin düşüklüğü sonucu aç kalmıştır. Hayvanlar arasında büyük telefat olmuştur.[209] Bu durumun sonucu olarak köylüler vergilerini ödeyemez duruma düşmüştür.

Sadrazam Mahmut Nedim Paşa devletin iflasını ister! En nihayet mali iflas ilan edilir. 6 Ekim 1875'de Tenzil-i Faiz Kararı ile Osmanlı mali iflasını ilan eder.[210]

6 Ekim 1875 tarihinde hükümet alacaklılarına gelecek beş yıl boyunca, faizleri ve kredileri ancak yarı yarıya ödeyebileceğini bildirir ve ödemesi yarım kalmış tutarlar için yüzde 5 faizli tahviller çıkartmayı vaat eder. Böylece Osmanlı Devleti iktisadi, askeri iflastan sonra bir de mali iflas yaşamış oluyordu.

Alacaklılar, Osmanlı Hükümeti'nin bu kararını hemen protesto ederler. Aynı yıl Bosna ve Hersek'de başkaldırma hareketleri, bunun ardından Sırbistan ve Karadağ Savaşı son olarak da Rusya'ya karşı savaş Osmanlı maliyesinden o kadar büyük çaba istiyordu ki borçların ödenmesi zaten mümkün olamayacaktı.

Osmanlı, Rus savaşında yenilir. Mali durum iyice bozulur.

---

208 Prof. Dr. Sina Akşin, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İstanbul: Türkye İş Bankası Yayınları, 1996, s.32.

209 Prof. Dr. Sina Akşin, age., s.352. Ankara bölgesinde açlıktan insanlar ölmüştür, diyor.

210 Prof. Dr. Sina Akşin, age., s.32.

Çünkü 27 Ocak 1789'da İstanbul'da imzalanan barış anlaşmasıyla Osmanlı, Rusya'ya 802.500.000 franklık bir tazminat ödeme yükümlülüğü altına sokulmuştur.

Osmanlı'nın Rusya yararına böylesi bir borca girmesi İngiliz-Fransız bankerlerini ciddi bir şekilde kaygılandırır. Bu bankerler, hükümetleri aracılığıyla Osmanlı üzerinde mali bir denetim kabul ettirme çabasına girişirler! Osmanlı Bankası'nın parasal denetiminin ötesinde Türkiye'nin gelirinin bir kısmının yabancı sermayesinin temsilcileri tarafından doğrudan yönetilmesi isteğidir bu.

Osmanlı Hükümeti ile içlerinde Osmanlı Bankası'nın da bulunduğu yabancı alacaklılarla anlaşma yapılır. Düzenlenen anlaşma 20 Aralık 1881'de ünlü Muharrem Kararnamesi ile de onaylanır. Bu kararname ile Osmanlı'nın tarihinin en karanlık dönemlerinden biri başlamış olur.

Muharrem Kararnamesi

Osmanlı Devleti dış borçlarını ödeyemeyecek durumda olduğunu beyan edince alacaklı finans kurumlarının bağlı olduğu hükümetlerin baskısıyla 20 Aralık 1881'de ünlü Muharrem Kararnamesi ilan edilir.

Bu kararname üç ana maddeden oluşuyordu.

Bunlar:

- Dış borçların miktarca belirlenmesi, yani tam bir dökümünün yapılması,
- Borçların karşılığı olarak alacaklılara bir dizi vergi gelirlerinin terk edilmesi,
- Bu gelirlerin tahsil edilmesi ve gelecekteki dış borç yönetiminin üstlenilmesi için alacaklılardan oluşan bir kurulun idaresinde "Düyun-u Umumiye Örgütü"nün oluşturulmasıdır.

Osmanlılarla ilk anlaşmayı Galata bankerleri yaptığı için ödemelerde öncelik hakkı onlara tanındı. Borçların ödenmesine ayrılan devlet gelirlerinden; yılda 590 bin Osmanlı lirası tutan bu ödeme yapıldıktan sonra geride kalan safi hasılanın 4/5'ü faizlerin 1/5 ise itfa bedellerinin ödenmesinde kullanılacaktı. Ancak bu 4/5'ler indirime uğramış resülmalın asgari yüzde 1'i üzerinden hesaplanan faizlerin ödenmesine yetmediği taktirde, safi hasıla-

dan ayrılacak pay 4/5'ün üzerine çıkarılacaktı. Öte yandan ödenecek faizler hiçbir zaman resülmalın yüzde 4'ünü aşamayacaktı. Bu durumda, safi hasıla tutarı yüzde 4'lük azami faiz ve yüzde 1'lik itfa bedelini aştığı takdirde, fazlası hazineye devredilecekti.[211]

Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı ve dalgalı borçlar bunların dışındaydı. Böylece Osmanlı borçları indirime uğruyor, indirime uğrayan resülmalinden yapılacak itfaların sırasını tespit etmek için de A, B, C, D olarak 4 tertibe ayrılıyordu.

Tablo 19: Muharrem kararnamesinden sonra Osmanlı Borçları (Osmanlı lirası olarak)

	(Muharrem Kararnamesine Giren Borçlar)	20/12/1881'de Henüz Ödenmemiş Resülmal (Ana Para)	Mürettebat (Faiz vs.)	Muharrem Kararnamesiyle Kabul Edilen Resülmal	
SERİ A	1858	4.053.225	385.300	3.789.848	
	1863	5.407.490	704.000	4.112.411	
SERİ B	1860	1.808.730	152.000	1.148.621	
	1863/64	5.618.250	701.000	4.371.050	
SERİ C	1872	5.302.220	477.199	5.745.482	
	1865	4.437.950	558.930	3.212.784	
	1969	1.711.110	14.174.160	22.715.000	
SERİ D	1873	29.916.414	2.138.883	16.528.818	
	Eshamı Umumiye	95.917.006	4.795.854	48.365.255	
	İkramiyeli tahvilat	34..652.640	1.231.649	15.635.548	
Ramazan tahvilatı		1.930.558	96.977	117.080.957	
Tahvilatı mümtaze (1881) Galata Bankerleri Borcu		8.160.988	1.100.000	8.169.986	590.000
Toplam		**219.938.559**	**14.054.507**	**125.250.943**	**2.033.474**

211 Stefanos Yerasimos, age., s.282.

(Muharrem kararnamesine girmeyen borçlar)				
1854 İstikrazı	1.925.660	108.917	1.923.660	108.917
1853 İstikrazı	4.196.720	275.000	4.1976.720	275.000
1871 İstikrazı	5.783.140	251.453	5.783.140	251.453
1877 İstikrazı	5.204.740	302.500	5.294.740	302.500
Toplam	**17.200.250**	**937.870**	**17.200.260**	**937.870**
Genel Toplam	**237.128.819**	**14.993.377**	**142.451.203**	**2.991.344**

Osmanlı, Muharrem Kararnamesi'nin 8. maddesi gereği bazı gelirlerini mutlak ve değişmez olarak 13 Ocak 1882 günü'nden itibaren kararnameyle belirlenen borçların ödemesine ayırıyordu.

Bu gelirler;[212]

1- 22 Kasım 1879 tarihli sözleşmeye (22 Aralık 1881 tarihli Tahvilât-ı Mümtaze Sözleşmesi'yle fesholunan Rusum-u Site Sözleşmesi) konu olan inhisar ve vasıtalı vergilerin gelirleri,

a) Tömbekiyle (nargile tütünü) tütünün gümrük rusumatı ve öşürü dışında, tütün ve tuz inhisarları,

b) İspirtonun gümrük rüsumatı dışında pul ve ispirto resimleri,

c) İstanbul ve civarının balık avı (saydi mahi) vergisi,

d) İpek öşürü

2- Ticaret muahedelerinin yenilenmesi halinde gümrük resminden husule gelecek gelir fazlası,

3- Temettü (gelir vergisi) nizamnamesinin uygulama alanının genişletilmesinden elde edilecek gelir fazlası,

4- Bulgaristan vergisi (daha sonra bu verginin yerine tütün öşürleri üzerinden 100 bin Osmanlı lirası teminat olarak gösterilecektir).

5- Kıbrıs adası gelirlerinin fazlası (daha sonra bunun yerine gümrük resimleri üzerinden 130 bin Osmanlı liralık teminat gösterilecektir).

6- Şarki Rumeli vergisi,

212 Stefanos Yerasimos, age., s.284.

7- Tömbeki resmi hasılatından 80 bin lira,

8- Düyun-u Umumiye'den; Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan hisselerine isabet edip Osmanlı Hükümetine gelen paralar.

Görüldüğü üzere kararnamede olası gelirler bile borç ödemelerine karşılık olarak konur. Borca karşılık gösterilen bir bölüm gelir köylülerden ve köylülerin ürettiği ürünlerden gelecek olan vergilerdir.

Evet, Osmanlı Devleti Muharrem Kararnamesi ile borçların tasfiyesi konusunda kararlar alır. Ancak kararlar uygulanamaz. Osmanlı borç almaya devam eder.

Çizelge 20: Muharrem Kararnamesi'nden Sonra Alınan Borçlar[213]

Borç Tarihi	Borç Veren	Borç Miktarı	Faiz %	İhrac Fiyatı %
1886	Osmanlı Bankası	6.500.000 O.L	5	---
1888	Doyçe Bank	30.000.000 D.M	5	70
1890	Osmanlı Bankası	8.609.996 O.L	4	75
1890	Osmanlı Bankası	4.999.500 O.L	4	76
1891	Rothscild Biraderler	6.316.920 O.L	4	---
1896	Osmanlı Bankası	3.272.720 O.L	5	85
1902	Osmanlı Bankası	8.600.000 O.L	4	80
1903	Doyçe Bank	48.960.000. D.M	4	81
1903	Doyçe Bank	2.376.000 O.L	4	---
1904	Osmanlı Bankası	2.750.000 O.L	4	80
1905	Doyçe Bank	2.640.000 O.L	4	80

213 Tevfik Çavdar, age., s.18.

1908	Osmanlı Bankası	4.711.124 O.L	4	85
1909	Osmanlı Bankası	7.000.000 O.L	4	86
1910	İzmir Bandırma Demiryolu Şrt	1.712.304 O.L	4	---
1911	Hudeyde- sana Demiryolu Şrt	1.000.000 O.L	4	84
1911	Doyçe Bank	7.040.000 O.L	4	84
1913	Anadolu Demir yolu Şrt	818.970 O.L	5	---
1913	Armstrong Whit Wast and Company	1.478.00 O.L	5.5	---
1914	Osmanlı Bankası	500.000.000 F.R	5	88

Bu borçlar karşılığı; Mısır vergisi, Bursa, Edirne ipek aşarları, Midilli, Balıkesir ve İzmir zeytinyağı aşarları; Halep, Adana, Suriye, Yanya, Trabzon, Bursa, Aydın, Menteşe, Konya varidatları; Edirne, Tuna ve Selanik vilayetleri gelirleri; Anadolu ağnam vergisi, İstanbul tütün rejisi gelirleri teminat gösterilmiştir. Yani, borçlara teminat köylülerin- çiftçilerin alın teri, emekleri olur.

1886–1914 yılları arasında alınan borçların kullanıldığı yerler de şöyledir:[214]

Bu dönemdeki istikrazlardan, 1886, 1890(2), 1893, 1894, 1896, 1903(3) istikrazları cari harcamalar, 1888, 1905, 1914 istikrazları askeri masrafları yapmak amacıyla yapılmıştır. 1890(1), 1891, 1894(2), 1902, 1903(2) ve 1906 istikrazlarının bir kısmı daha önce alınan borçların tahvili, başka bir deyişle eski tahvillerin yenileri ile değiştirilerek geri ödeme süresinin uzatılması için kullanılmıştır.

1903 Bağdat (1.Tertip), 1908 Bağdat (2. ve 3. Tertip), 1910 Soma –Bandırma ve 1911 Hüveyda –Sana demiryolları, 1913 Konya ovasını sulama ve 1913(2) diğerlerinden farklı olarak yatırımlar için harcanmıştır. Osmanlı dış borçlarının ülkeler arası dağılımına baktığımızda da fotoğraf şöyledir:

214 Rıfat Önsoy, age., s.289.

Çizelge 21: Osmanlı dış borçlarını ülkelerarası oransal dağılımı[215]

Ülke Adı	1900%	1914%
Fransa	45	49
İngiltere	11	7
Almanya	12	20
Belçika	18	11
Hollanda	4	3
İtalya	1	1
Avusturya - Macaristan	2	1
Türkiye (İç borç)	7	8

Görüldüğü gibi Osmanlı'ya borç verme konusunda ilk başta telkinde bulunan İngilizler cimri, Fransa ve Almanya ise cömert davranmıştır.

Böylesi bir borç girdabına girmiş olan Osmanlı, az gelişmişlik çemberini kıramaz ve her geçen gün fakirleşir. 20. yüzyılın başında Anadolu köyleri ve kasabaları ile tam bir umutsuzluğun içerisine düşmüştür.

Ülkenin içinde bulunduğu bu durumu yönetenler de, yetkililer de yabancılar da çok iyi bilmektedir.

5 Haziran 1877'de İran Elçiliği'ndeki yemekte Mithat Paşa ile konuşan İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Lord Tender'den bu konuşmayı Lord Derby'e yazdığı mektupta şöyle aktarır:[216] "Mithat Paşa ile İran Elçiliği yemeğinde tanıştık. Yemekten sonra konuştuk. Benimle genel olarak gayet içten ve açık olarak tartıştı. Konuşmasında anayasadan nasıl yararlanabileceğimiz konusundaki malum sözlerle başladı. Türkiye'nin anayasayı uygulamada serbest bırakılmasının faydalarını (bizim yönümüzden) anlattı. Anayasadan yararlanılmasından söz etmekde geç kalındığını söyledim. Birkaç yıl önce Türkiye'ye yaptığım seyahatte gördüğüm ıssız yolları, yıkılmış köprüleri, geri yöntemle yürütülen tarımı anlatarak şimdi bunlar daha kötü durumdadır, dedim. Ülkenin çok kötü idare edildiği bir gerçek diye cevap verdi."

215 Tevfik Çavdar, age., s.19.
216 Tevfik Çavdar, age., s.24.

Bu diyalog dış borçlanmanın yükünü kimlerin çektiğini, her geçen gün girdapta debelenenlerin de kimlerin olduğunu bize yeterince açıklıyor.

Osmanlı gittikçe daha büyük bir borç içine batıyordu. Borçlara ve onun üzerine binen faizlerin ödenmesi hükümet için bir dizi gelir kalemlerinin gelirleri yabancıların eline geçiyor, bütçe açığı da her geçen gün daha da büyüyor, açığın kapatılması için yeniden dış kredilere başvuruluyordu. Bu kısır döngüye düşen Osmanlı, bundan bir türlü kurtulamıyordu. Osmanlı'nın içine düştüğü bu durumdan yabancılar yararlanıyor; miktar olarak büyük olmayan krediler ve avanslar karşılığında çeşitli imtiyazlar istiyorlardı. Böylelikle Osmanlı, yabancı sermaye karşısında kölece bir bağımlılık içine düşmüştü. Osmanlı İmparatorluğu ne kadar çok kredi alıyorsa, yabancılar da o kadar fazla imtiyazlar elde ediyorlardı. Osmanlı ise her zaman para ihtiyacı ile karşı karşıya kalıyor ve ihtiyacı olan parayı yüksek faizlerle elde ediyor, öte yandan yabancı bankalar ortaklarına çok büyük kazançlar sağlıyordu. Böyle bir durumda dış borçlar da birbirini izliyordu. Borçların yaklaşık yüzde 90'ı bankalardan ve özel kişilerden alınmıştır.

Çizelge 22: Osmanlı'nın borçlarının genel bir toplamı.[217]

	İstikraz Ad.	**Borçlanılan**	**Ele Geçen Para**
Abdülmecit (1854–1861)	4	16 Milyon	8 Milyon
Abdülaziz (1861–1875)	12	227 Milyon	121 Milyon
Abdülhamit (1876–1909)	18	113 Milyon	77 Milyon
Mehmet Reşat (1909–1914)	8	46 Milyon	37 Milyon
Toplam	**42**	**402 Milyon**	**243 Milyon**

Çizelgeden de anlaşılacağı gibi borçlanmanın şartları ağırdır.

217 İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.242.

Alınan borcun önemli bir bölümü ihraç bedeli olarak, komisyon hakkı olarak kesilmiştir. Bu kesinti 1854–1865'de yüzde 50, 1861–1875 döneminde yüzde 47, 1876--1909 döneminde yüzde 32, 1909–1914 dönemi için de yüzde 20 gibi yüksek bir orandır.

Bu anlaşmayla imparatorluğun dış gelir kaynaklarının artması bir yana, daha da azalmış, ancak büyüyen savaş ve lüks harcamalar karşısındaki nakit sıkıntısına düşen devlet, daha önce de söylendiği gibi çare olarak 1854 yılında ilk defa İngiltere'den borç para almıştır. Borçlanılan miktar, 3 milyon 300 bin Osmanlı altınıdır. Yüzde 6 faizli, yüzde 80 fiili ihraç fiyatlı olan bu borçlanmadan Osmanlı'nın eline 2,5 milyon altın geçer. Bu borca karşılık olarak Mısır vilayetinin vergisi ipotek olarak gösterilmiştir. Bu borçlanmayı hemen ertesi yıl yeni borçlanmalar izlemiş, 1854–1877 yılları arasında yapılan onlarca dış borçlanmanın toplam miktarı 444 milyon 273 bin 158 Osmanlı altını iken, ele geçen miktar ise ancak 228 milyon 078 bin 151 altın yani, genel borç miktarının yüzde 52'si ele geçmiştir. Geriye kalan yüzde 48 ise faiz olarak Avrupalı kapitalistlere gitmiştir.

Bundan daha önemli olan konu borçlara karşılık gösterilen gelirlerdir. 1855'de alınan borca Mısır vergisiyle Suriye ve İzmir gümrükleri; 1858-59'da alınan borca İstanbul gümrükleri, 1862'de alınan borca tütün, tuz, damga ve temettü resimleri, 1863'de alınan borca gümrükler ipek-zeytinyağı-tütün ve tuz aşarı, 1865'de alınan borca Ergani madeni, 1869'da alınan borca muhtelif vilayetler aşarı, 1872'de alınan borca ise Selanik, Edirne, Tuna vilayetleri varidatı ile koyun resmi vb. karşılık gösterilmiştir."[218]

Bu borçlanma koşulları sonucunda, Osmanlı Devleti artık aldığı borçların faizlerini bile ödeyemeyecek duruma düşmüştür. Ardı arkası kesilmeyen borçlanmalar sonucunda 1881 yılında Düyun-u Umumiye İdaresi "devlet içinde devlet" olarak kurulur. Yabancılar adına ve yararına, tek başına, gelirleri toplayacak olan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması, yabancıların devlet gelirlerine, kamu maliyesi yönetimine el koymaları sonucunu getirecektir.

Düyun-u Umumiye Örgütü aracılığıyla, Batılılar Osmanlı'nın en verimli ve güvenceli kaynaklarına el koymakta gecikmez. Yine

218 Rakamlar ve bilgiler: Evrensel Gazetesi, Dosya, "Avrupa Ailesinin Yağmasına Açılan Büyük İmparatorluk" 11 Aralık 1999'dan derlenmiştir.

batılılar bu örgüt aracılığıyla en ücra, ulaşılamaz yerlere kadar girerler.

Düyun-u Umumiye

Osmanlı Devleti dış borçlarını ödeyemez hale düştükten/düşürüldükten sonra borç ödemeleri durdurularak; Osmanlı Hükümeti ile Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve İtalyan alacaklılarının temsilcileri arasında görüşmeler başlar. 1881 Aralık ayında hicri takvime göre Muharrem Kararnamesi de denilen bu anlaşma ile dış borçlar indirilmiş, ödeme koşulları yeniden düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti ile alacaklı temsilciler arasında varılan anlaşma gereği (1881) borçlar, 5,2 Milyar Frank'tan 2,5 milyar Frank'a indirilmiştir.[219] Karşılığında Osmanlı Devleti, imparatorluk içinde yabancı alacaklıların temsilcileri olarak çalışacaktır. Ayrıca devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancılar adına toplayacak ayrı bir örgütün kurulmasına izin verilir.

Buna göre, dünya tarihinde ilk kez yabancılar, alacaklı oldukları ülkenin başkentinde bir şirket kurarak, devlet adına bir kısım vergi ve gelirleri tahsil edeceklerdi. Başka bir deyişle emperyalist egemenlik bu borçların tahsili için kurdukları Düyun-u Umumiye İdaresi'ni kurarak yerleşecekti.

Merkezi İstanbul olan "Düyun-u Umumiye İdaresi" Adana, Halep, Edirne, Ankara, Bağdat, Beyrut, Bursa, İstanbul, Girit, Draç, Erzurum, Konya, Musul, Siirt, Sivas, Yemen, Trabzon, Manastır, Selanik, Midilli, Sisam, İzmir ve Foça olmak üzere yirmi üç kentte müdürlükler kurar.

Osmanlı'nın gelir kaynaklarından olan tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılık ve alkollü içkilerden alınan vergiler ile ham ipekten alınan öşür ve Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi adı verilen, yabancı alacaklılarca yönetilen bu kuruluşa veriliyordu. Bu kuruluş geçmişin birikmiş yanlış politikalarının ürünü olduğu kadar, emperyalistlerin 1881-1914 arası manevralarının da zemini olacaktır.

Yerasimos, "Düyun-u Umumiye'nin 1881 yılından sonraki 1914 yılına varan evrimini, 1881 yılından önceki dış olaylar belirlemiştir. Osmanlı devlet hazinesinin eskilerini ödemek için habire

219 Aslında Osmanlı Devleti'nin borcu da bu kadardı.

yeniden yapmak zorunda olduğu yeni istikrazlarla beslenen mali bağımlığı; resmen, Paris'te, ve Londra'da bulunan iki idare meclisi eliyle yönetilen Bank-ı Osmanı-i Şahane'nin, Devlet-i Aliyye Bankası ve Osmanlı İmparatorluğu'nun genel veznedarı sıfatıyla para borsası üzerinde kurduğu denetim ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nun dış alacakları yararına, peş peşe Osmanlı Düyun-u Umumiye-i İdaresi'nin eline geçen devlet gelirleri... Bütün bu unsurlar bir bir ortaya çıkar. İşte bütün bunlar 1854-1881 döneminin sonuçlarıdır. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yıllarında filizlenmiş, meyvelerini 1914 yılına kadar uzanan bu dönemde vermişlerdir," diyor.

Düyun-u Umumiye yirmi yıl içerisinde Osmanlı kaynaklarına göre, gelirini aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi hızla geliştirdi.

Çizelge 23: Düyun-u Umumiye'nin 20 yıllık Geliri[220]

Mali Yıl	(Osmanlı Lirası)	İndeks Sayısı
1882–83	990.721	100.0
1887–88	1.188.266	120.0
1892–93	1.471.047	148.6
1897–98	1.518.976	153.3
1902–3	1.716.199	173.3
1909–10	2.323.975	234.7

Batılılar Düyun-u Umumiye adı altında soygun-talan yapmışlardır. Soygunlarına örnek olarak: 1909–10 mali yılı içerisinde Düyun-u Umumiye kendi örgütü ile 4.551.726 lira toplar. Demiryolu imtiyazlarıyla ilişkili olarak çeşitli yükümlülüklerden 2.856.315 alır. 1909–10 yılında toplam: 7.404.728 lira toplar. Bunun 1.131.682 lirası Osmanlı'ya bırakılmış, geriye kalan 6.093.046 lirayı borç-faiz karşılığı olarak yurt dışına çıkarır.[221]

220 Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, İstanbul: Uygarlık Yayınları, 1982, s.4.

221 A. D. Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi*, Ankara: Onur Yayınevi, 1979, s.92.

Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Osmanlı'nın borç durumu:

- Fransa yüzde 60,3 yaklaşık 2,5 milyar Frank.
- Almanya yüzde 21,3 yaklaşık 850 milyon Frank.
- İngiltere yüzde 14,3 yaklaşık 600 milyon Frank.
- İtalya yüzde 3 yaklaşık 120 milyon Frank.

Düyun-u Umumiye döneminde Osmanlı borçlanması devam etmiştir. Bu dönem borç durumu aşağıdaki gibidir.

Çizelge 24: 1886–1914 Dönemi Borçları (Düyun-u Umumiye Dönemi Borçları)[222]

Yılı	Adı	Faizi %	İhraç Fiyatı %	Yabancı Para (1.000)	Osmanlı Lirası (1.000)
1886	Gümrükler İst.	5	100	-	6,500
1888	Saydımahi İst.	5	70	30.000 Mark	1,650
1890	Tebdil İst.	4	75	7.827 İng.	8,610
1890	Osmaniye İst.	4	76	45.450 İng.	5,000
1891		4	90	6.317 İng.	6,949
1893	Tömbeki İst.	4	70	-	1000
1894	Şark D. Yolları	4	73,5	40.000	1.600
1894	Osmaniye İst.	3,4	91	-	1000
1896	Osmaniye İst.	5	85	8,212	9,034
1902	Gümrük İst.	4	80	-	3,273
1903	Bağdat İst.	4	-	-	8,600
1903	Saydi Mahi İst.	4	81,5	48,960 Mark	2,376

222 Raciye: 20 İngiliz Lirası=22 Osmanlı Lirası=500 Frank=408 Mark İ. H. Yeniay-Yeni Osmanlı Borçları, İst. 1964. Aktaran; Buktuoğlu Kenan, *100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye*, s.90.

1903	Mübadele İst.	4	-	29,763 İng.	2,640
1904	Mübadele İst.	4	80	-	32,739
1901–1905	Mübadele İst.	4	81	-	2,750
1905	Ask. Tec. İst.	4	81	-	5,307
1908	II Tertip İst.	4	100	-	2,640
1908	III Tertip İst.	4	100	-	4,572
1909	İst.	4	86	-	5,236
1910	Osm. Bank. İst.	4	-	-	7,000
1911	Hüdeydesana	4	84	-	1,000
1911	İst.	4	84	-	7,400
1913	Konya Ovası İst.	5	-	-	819
1913	Doklar İst.	5,5	-	-	1,485
1914	İst.	5	88,7	500,000 Fr	22,000

1860 ile 2000 yılı arasında geçen 140 yılda aynı yapıda devam eden sorunlara bugün de aynı şekilde IMF, Dünya Bankası vb. aracılığıyla çözüm bulma(!) çaresizliği dayatıldı ve yaşandı! Osmanlı döneminde de günümüzde de borçlarla bağımlı ilişkiler kuruldu.

Bağımlılığın Topluma Yansıması

Osmanlı İmparatorluğu, antlaşmalar, kapitülasyonlar sonucunda borçlanmış ve dolayısıyla da bağımsızlığını önemli ölçüde yitirmiş, bağımlı olmuştur. Buna bağlı olarak da yükü çeken halk olduğu için halk yoksullaşmış ve gelir dağılımı bozulmuştur.

İmparatorluğun ekonomik yükü kırsal kesimdeki küçük üreticilerin sırtına bindirilmiş, devletin gelirini oluşturan vergilerin yüzde 57'si doğrudan doğruya tarım kesimindeki küçük üreticilerin sırtına yıkılmış, aynı kesime yönelik dolaylı vergiler de hesaba

katıldığında bu kesimin vergi yükü yüzde 79'lara ulaşmıştır.

Belirli gelire sahip olan ve orta sınıftan sayılan memurlar ve subayların da durumu parlak değildir. Bu kesim de maaşlarını zamanında alamadıkları için maaş cüzdanlarını kullanarak aylıklarını tefecilere kırdırır olmuşlardır. Maaş cüzdanlarına karşılık para bulamayanlar borçlarını ödeyemeyenlerden intihar edenlere bile rastlanmıştır.

Anadolu'daki halkın sefaleti anlatılır gibi değildir....

1908'de Anadolu'yu gezen ve gördüklerini yazan Tanin Gazetesi'nin muhabiri Ahmet Şerif: "Bilemem, şimdiki toplumsal şartlar altında yaşayan insanlar bu sefaleti hak etmişler midir, yoksa bu sefaleti doğuran ve kuvvetlendiren sebepler ve etkenler dışarıdan mı geliyor?" diyerek, durumu sorguluyor.

Ülke halkı yoksuldur. Yoksul olduğu kadar yılgındır da. Anadolu'da durum böyle iken 19. yüzyılın ikinci yarısındaki İstanbul'da da durum pek parlak değildir.

İstanbul'un şehir olarak görünümü ise şöyledir: paltosuyla İngiliz, şapkasıyla İtalyan, meyhaneleri ile Rum, bekçi ve hamalları ile Türk bir İstanbul doğmuştur artık!

30 yıllık imtiyazla yabancılar tarafından işletilen 1912 yılında süresi bitecekken, Osmanlı'ya verdiği borca karşılık imtiyaz süresini uzatan, kârını Osmanlı'dan gizleyen Reji İdaresi, çıkarttığı hisse senetlerini Paris borsasında satarak büyük karlar elde eder. Reji uyguladığı alım politikasıyla da tütün üreticilerini perişan edecektir.

VII. Bölüm
OSMANLI'DA TÜTÜN POLİTİKALARI

"Gidelim gidelim de,
Halilim çökertmeye varalım,
Kolcular görünce kaçalım,
Teslim olmayalım Halilim,
aman kurşun saçalım..."

16. yüzyıla kadar Batı dünyası tütünü tanımıyordu. Avrupalıların Amerika'yı keşfinden sonra Batı tütün ile tanışmış ve tütünü yetiştirmeye başlamıştır.

Tütün, alışkanlık yaratması nedeniyle insan yaşamında vazgeçilemez bir madde olmuş, kısa sürede de üretimi ve tüketimi yaygınlaşmıştır.

Osmanlı Tütünle 17. Yüzyılda Tanışır

Antiller'den 1550 de İspanya'ya, 1556 da Fransa'ya, 1560 da İtalya'ya, 1565'de İngiltere'ye ve 1559 da Hindistan'a nihayet 1601'de de Osmanlı'ya varmıştır tütün. Yani, Osmanlı tütünle 17. yüzyılın başlarında tanışır. Avrupa ticaret gemileriyle Osmanlı topraklarına taşınan tütün, iklimin de uygun olması nedeniyle kısa sürede yaygınlık kazanır.

Merkezi otorite (Osmanlı) tütünü keyif vericiliği ve alışkanlık yaratması yüzünden sakıncalı görüp yasaklasa da, engelleyemez. Alınan tüm sert tedbirlere karşın, engellenmesi bir yana, tüketimi her geçen gün daha da artar.

Yasaklamalar

Tütünü ilk yasaklayan padişah Genç Osman olmuş. Genç Osman 1612 yılında tütünü yasaklamış, padişahın ölüm tarihi olan 1621 yılından sonra yasak kalkmıştır. Yasaklanma sebebi, saray için gerekli olan –sarayın ilaç ve aydınlatmada kullandığı- balmumunun temin edildiği Manisa ve Biga havalisinde tütün ekimine başlanması, tütünün böceklenmesine karşı mumun kullanılması ve bu nedenle mumun kantarının 1400 akçadan 2400 akçaya yükselmesi olmuştur. Sarayda mum darlığına ve fiyatların yükselmesine sebep olan bu durum, tütün ekiminin ve içiminin çıkarılan bir fermanla yasaklanmasına sebep olmuştur.[223] Bilindiği gibi, Osmanlı yönetimi büyük şehirlerin özellikle İstanbul'un ve sarayın ihtiyaçlarının fiyatını arttıran her şeye yönetim olarak karşı olagelmiştir. Osman'dan sonra 4. Murat tütün tüketimi ile ilgili çok sert yasaklar koymuş, kahvehaneler, meyhaneler ve esrarhaneleri kapattırmış, hatta tütün için adam öldürüldüğü bile söylenmektedir.[224]

Yasaklamanın bu denli sert olmasının arkasında tütünün sarhoşluk verdiği ve sarhoşluk veren her şeyin de haram olmasının gerektiği biçimindeki dinsel öğreti ve kurallar birinci derecede etkili olmuştur.

4. Murat'ın tütün yasağına verdiği önemden dolayı bazen kendisinin de tebdili kıyafet yaparak kontrollere çıktığı, yakaladıklarının boynuna demetler halinde tütünler astırarak mahallelerde dolaştırdığı sonra da astırdığı hatta tarihçi Hammer; tütün yasağı nedeniyle öldürtürülen insan sayısının yüz bini bulduğunu rivayet etmektedir.

4. Murat'ın ölümünden sonra tütün yasağının şiddeti azalmış ise de yasak tam kalkmamış. Din adamları tütünün helal-haram konusunu yıllarca tartışmışlardır.

Tütün yasağı 1646 yılında Bahaî Efendi şeyhülislam olunca verdiği fetva üzerine kalkmış ve yasallık kazanmıştır.

Tütünün üretimini ve kullanımını yasaklamayı başaramayan Osmanlı, yasaktan vazgeçerek vergilendirmesi yolunu seçer, bu

---

223 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MD,80, s.232. Aktaran: Fehmi Yılmaz, "Tütün üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde" *Tütün Kitabı* içinde, s.15.
224 Karamursal, 1989, s.195.

sayede önemli bir gelire de kavuşur. Tütün böylece imparatorluğun en önemli tarım ürünleri arasında yerini alır.

Her memlekette birçok tarihi olayların meydana gelmesine neden olan tütün; ülkemizde, duhan resmi, bandrol usulü ve reji gibi çeşitli aşamalar geçirerek 1925 martından itibaren devlet inhisarı şekline dönüştürülmüştür. Şimdi de tütünden alınan vergilerin geçirdiği aşamalara bakalım.

Tütünden Alınan Vergiler

Tütün serbest kaldıktan sonra 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretim ve kullanımındaki gelişmelere göre vergi düzenlemeleri yapılmaya başlanmıştır. Kendisi de tütün içen Sultan IV: Mehmet'in saltanatında (1648–1687) Şeyhülislam Bahaî Efendi'nin fetvası üzerine bazı kayıtlar altında tütün yasağı kaldırılmıştır.

Tütün üzerinden alınan ilk vergi, ithalatı üzerinden alınan gümrük vergisidir. İthalden alınan gümrük resmi, 1650 yılına kadar yüzde 5, bu tarihten sonra yüzde 3 olur. Osmanlı maliyesi içinde tütün resmi, maden kalemi defterlerine yazılmıştır. Başlangıçta bu defterlere tarih yazılmadığından verginin başladığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Dâhili gümrük vergisinin 1688 yılında konulduğu tahmin edilmektedir. Hazineye yeni gelir kaynağı bulunması zorunlu hale geldiğinden, ithalatın üzerinden alınmakta olan vergiye ek olarak; Yenice tütününün kıyyesinden (1283 gr.) 10 akçe, Kırcaali tütününün kıyyesinden 8 akçe, gümrük resmi alınması kararlaştırılarak, mukataa-i miriye içine alınır. Yıllık gelir birkaç yıl içinde 5 milyon akçeye çıkmıştır.

Başlangıçta, toplanacak verginin yıllık miktarı bilinemediğinden iltizama verilmeyerek emaneten idare edilmiştir. Bir yıl sonra alenen alım satımına ve imaline izin verilerek ayrı bir mukataa tesis edilir. Bu tütün mukataası Tanzimat'a kadar devam eder.

Tarımla ilgili ilk düzenleme 1695 yılında yapılmıştır. Şütur-ı duhan adıyla çıkartılan nizamnameye göre:

- Tüccarın getireceği tütünden menşeine göre 60–20 sağ akçe gümrük resmi alınması,
- Tütün tarımı üzerinden dönüm başına toplam 2 kuruş 32 para resm-i mirî ve masraf alınması, herhangi bir istisna ve muafiyet tanınmaması kararlaştırılmıştır.

Böylece, tütün üzerinden dönüm resmi adıyla yeni bir vergi alınmaya başlanmış, tütünler tarlada fidan halinde iken belirlenerek, vergisi köylüden iltizamen toplanmıştır.[225]

1686 yılından sonra varolan gümrük vergilerine ek olarak tütün satanlardan 16, kullananlardan 8 akçe vergi alınmaya başlanmış. Tütün ekicilerine öşür ile birlikte bir de dönüm resmi konulmuş, bunu tahsil etmek için de "Duhan Gümrüğü" kurulmuştur.

Tütün öşrünü Tanzimat'a kadar tımar sahipleri almış. Zeki'ye göre; ilk tütün vergisi 1687, Karamursal'a göre ise 1688-1699'da alınmış. Yine Karamursal'a göre de; ilk defa Yenice ve Kırcaali tütününden vergi alınması kararlaştırılmıştır.

Gümrük Vergisi

Bilindiği gibi Osmanlı'da gümrük vergisi vardı. Gümrük vergisi iç ve dış olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Tanzimat'a kadar eğer bir bölgede üretilen ürün ya da mal yine o bölgede tüketiliyorsa o zaman sadece ihtisap resmi kantar vergisi anlamına gelen rüsumat-ı kadime-i belediye adlı bir vergi alınıyor, gümrük resmi alınmıyordu. Ama üretilen mal üretildiği bölgenin dışına çıkarılıyorsa vergiye, yani bir iç gümrük uygulamasına tabi tutuluyordu. Örneğin buğdayın bölgenin dışına çıkması halinde reftiye belli bir bölgeye girmesinde ise ameliye adıyla vergi alınıyordu.

Tütün, enfiye ve kahve gibi keyif verici maddeler ile ipek kozası gibi süs eşyası kabul edilen mallardan gümrük resminin dışında ayrıca ek olarak mizan, ruhsatiye ve imaliye adıyla da vergi alınmaktaydı.

Mukataa ve Eshamlı-Malikâne Mukataalar

Tütün Tanzimat'a kadar mukataa denilen sistem ile vergilendirilmiş. 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun mali bunalıma girmesi ile birlikte de malikânecinin kârına zarar vermeden ve mukataanın malikânelik özelliğini de bozmadan Eshamlı-Malikâne Mukataacılar adıyla bir vergiye dönüştürülmüş. Bu vergi sisteminde tütün, tuz, enfiye ve kahve de vardır.

1775--1793 döneminde yıllık kârı esham olarak satılan mukata-

225 Metin Ünal, age., s.17-18.

alar içinde başlangıç kârı en yüksek olan İstanbul Tütün Gümrüğü olur. Yine aynı dönemde Siroz Tütün Dönüm Resmi, İstanbul Enfiye Mukataası, Ahyolu Tuzlası esham uygulamasına dâhil edilir.

Esham sistemi uygulamasına ilk konu olan İstanbul Tütün Gümrüğü yıllık bir ödeme ile ömür boyu devredilen gelir yerine, ber vech-i malikâne adı verilen yıllık kârın artışı şeklindeki uygulamaya tabi tutulmuştur. Bu sistem de yapısal olarak uzun vadede devlet gelirlerini olumsuz etkilemekteydi.

Bunalımın aşılmasına çözüm olarak düşünülen esham vergisi öncesi İstanbul Duhan (Tütün) Gümrüğü malikâne olarak satılmış bir mukataaydı. Devlet, gümrük hâsılatının her geçen gün arttığını görünce 1758–1759 yılında malikânecilerin paralarını ödeyerek geri alır. Gümrük bu tarihten itibaren devlet idaresine girer. Yeni idare ile devletin parasal olarak daha önce 700 kise (350.000 guruş) olan toplam gelir, 2000 kiseye (1 milyon guruşa) yükselir.[226]

1775 yılında mukataanın yeniden malikâne olarak satılması gündeme gelir. Tartışmalar sonrasında esham sisteminin uygulaması olan yıllık kârlarının satılması kararlaştırılır. Ama mukataanın idaresi malikâneye devredilmeyerek sadece yıllık kârlarının hisselerinin satışı yapılır.

Tütün gümrüğü hisseleri (sehim ya da sehm) piyasada ilgi görür. Bunun üzerine İstanbul Terabii Tütün Gümrüğü ülkedeki diğer tütün gümrükleri ile birleştirilerek tek elden idare edilmeye başlanır.

19. yüzyıla girilmeden önceki dönemlerde sigara, içki ve kahveyi devlet kontrolüne almıştır. Devlet, söz konusu mallara yeni vergi koymak yerine her sıkıntı döneminde zam yaparak sıkıntıları aşmaya çalışmıştır.

Tütün Tarımı

1700 yılının öncesinde düzenlenen tütün gümrüğü ve dönüm resmine rağmen, tütünün tarımı önce Rumeli'de, daha sonra da Anadolu yaygınlık kazanır. Ticareti gelişir. Örneğin 1699 yılında Karesi ve Biga livaları dâhilindeki 18 kazada tütün tarımı yapılmaktaydı. Bu gelişmelerden sonra bağımsız bir mukataa oluştu-

226 Prof. Dr. Fatma Doğruel ve Prof. Dr. A. Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze TEKEL*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000.

rulmuş, Tütün Gümrüğü, Hası İskelesi'nde kurulmuş, tütüncü esnafı da burada toplanmıştır. Lonca odası kurulmuş bir kethüda ve bir de yiğitbaşı tayin edilmiş. Bu sistem Reji İdaresine dek sürdürülmüştür.

Devlet tütün gümrüğünden, köylüler tarımından, esnaf da ticaretinden gelir elde etmiş, halk arasında tütün kültürü gelişmiş, yayılmıştır. Tütün halk arasında çok yaygınlaşmış. İçiciler çubuklar yaptırıp torbalarında gezdirir olmuş, bu yeni yaşam tarzı tütün sektörünü doğurmuş, çubukçuluk, lülecilik, imamecilik gibi iş sahalarının doğmasına neden olmuştur. İstanbul ve çevresinde bu tür işlerden 20 bin kişiye yakın insana iş alanı açılmıştır.

Tütünde tohum, tohum yataklarına ekilir. Burada genç bitki haline geldikten sonra açık tarlaya ekilir. Açık tarlada olgunlaşması esnasında da yabani otlardan arındırılması, daha sonra tepesinin kesilmesi, yeni filizler verilmesinin önlenmesi için her aşamada emek ve alın teri ile yetişir. Toplama zamanı geldiğinde zamanın kaçırılmaması tecrübe gerektirir. Aksi durumda tütünde kalite düşer. Kısacası, tütünün yetiştirilmesi içildiği gibi keyif değil eza ve bin bir cefayla olur.

Tütünün Devlet Kontrolüne Alınması

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin mali kurumları ile Avrupalıların mali kurumları arasında uyum yoktur. Bu da çeşitli sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Bu dönemde Osmanlı'da bankacılık sistemi zayıf, dolaşımdaki para istikrarsızdır. Vergi ve dış ticaret sistemlerinin sistemsizliği ekonomiyi Osmanlı yöneticilerince kontrol edilebilir olmaktan çıkarmıştır. Kuramsal düzenlemelerdeki sorunlar, bilgi ve yönetim eksikliğinin yanında dış borçlar süreci de başlamış, bütün bu nedenlerden dolayı da Osmanlı mali sistemi sıkça dış müdahalelere uğrar.

Tütün gelirleri bu yıllarda kayda değer gelirler sınıfından değildir. 1846 tarihli dökümlerde Osmanlı hazinesindeki İstanbul Duhan Gümrüğü'nün geliri 1.770.578 kuruştur. Bu da toplam gelirin yüzde 0.62'sine denk düşmektedir. 1863–1864 bütçesinin toplam geliri içinde tütünün payı yüzde 4'dür.[227]

---

227 Prof. Dr. Fatma Doğruel ve Prof. Dr. A.Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze TEKEL*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000.

Yukarıdaki rakamlardan anlaşılacağı gibi, Osmanlı'ya borç veren yabancılar tütünün önemli bir potansiyel gelir kaynağı olduğunu görüyor, Osmanlı yöneticileri de bunun farkındadır...

Bu da dışarıdan, 7 Aralık 1861 tarihli Bay Foster ve Lord Hobart Raporu ile içerden Fuat Paşa'nın raporundan gayet net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Bay Foster ve Lord Hobart Raporu[228]

"Her şeyden önce o yıllarda tütünden herhangi bir tüketim vergisi alınmamaktadır. Oysa raporda da dile getirildiği gibi tüketim çok yüksektir. Aynı dönemde İngiltere ve Fransa'da tütün tüketimi oldukça fazla gelir getirecek şekilde vergilendirilmektedir. Ancak tütün tüketiminden vergi alınması, raporu hazırlayanların yaptığı değerlendirmelere göre o günkü koşullarda güç görünmektedir. Çünkü bunun için bir inhisar oluşturulması gerekmektedir. O dönemde İnhisarın oluşumunu sağlayacak koşullar çok fazla yoktur.

Raporda tütün vergilendirilmesi ile ilgili bir diğer eleştiri noktası da verginin çok küçük oranda alınmasıdır. Ayrıca vergi toplama biçiminin de kaçakçılığa izin verecek zayıflıklar içerdiği, iltizam usulünün kaldırılması, daha önce de 19. yüzyıl ekonomik gelişmelerinde incelendiği gibi, yaklaşık bir yüzyıl sonra Tanzimat'la birlikte kararlaştırılacaktır. Raporu hazırlayanlar gerek tütün tüketiminin vergilendirilmesi, gerekse vergi toplama sisteminin değiştirilmesini uzak olasılıklar olarak gördükleri için var olan sistem içinde vergi oranının yükseltilmesinin yine de mümkün olduğunu düşünmektedirler. Önerdikleri vergi artışı da özellikle okkası 15–100 kuruş arasında olan pahalı tütünlerin vergisinin sabit bir oranda alınmasıdır.

Bu rapor doğrultusunda hükümet resimlerin arttırılmasını kabul eder. Vergiler 2–25 kuruş arasında yükseltilir. Ancak bu uygulamanın kalitesiz tütün üretimini teşvik ettiği görülür. Bunun üzerine hükümet uygulamayı 13 Mart 1864 'de kaldırır, onun yerine dâhilde istihlak edilen bütün nevilerden seyyanen okka başına 12 kuruş nispetinde bir vergi koyar."

---

228 Fatma Doğruel ve Suut Doğruel age.

Fuat Paşa'nın Tütün Hakkındaki Raporu 7 Aralık 1861[229]

Fuat Paşa inhisarların gerekliliği gerekçelerini şöyle açıklar: Tütün zaruri ihtiyaçlardan değildir. Tamamen safahatla alakalı bir maddedir. Her devlette bundan önemli gelir sağlandığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da ziraata zaruri (zararlı olmalı) dokunmayacak surette iç sarfiyatından memleketin kudret ve tahammülü nispetinde vergi alınarak ilk sırada diğer devletlerin elde ettiği derecede olmaz ise de yine önemli bir varidat sağlayacaktır.

"Tütün resmi 205.000 sterlin kadar varidat getirmektedir. Bu resim kıymet esasına göre aşağıdaki nispetler dâhilinde alınmaktadır.

7 kuruştan aşağı olan tütünden 1 kuruş, 7 kuruştan 15 kuruşa kadar olan tütünden 3 kuruş, 15 kuruştan yukarı olan tütünden 6 kuruş Nizamname mucibince resim, tüccarın mağaza veya ambarlarda satmak üzere aldığı tütünden ve mültezim tarafından alınmaktadır. Evvela nüfusu en aşağı 25 milyona baliğ olan ve hemen bütün erkeklerin ve ekseri kadınların mütemadiyen sigara içtiği bir ülkede tütünden 205.000 isterlin (Sterlin) gibi cuz'î bir hâsılat elde edilmesi kayda şayandır. Hâlbuki İngiltere'de, Fransa'da ve Avrupa'nın sair memleketlerinde aynı maddeden milyonlarca varidat alındığı gibi tütünün vergiye en müsait matrah olduğu da herkesçe kabul ve telim edilmektedir. Bununla beraber şurası da unutulmamalıdır ki Türkiye'de tütünün dâhili istihlâkinden büyük varidat alınamaz. Tütün yerli mahsulü olduğu cihetle bundan fazla varidat temin edilebilmesi ancak tütüne inhisar veya beynelmilel bir resim koymakla mümkün olabilir. Fakat çok masraflı ve külfetli bir iş olan ve bazı Avrupa memleketlerinde büyük güçlüklerle tesis edilen inhisarın Türkiye'de muvaffak olmama ihtimali çoktur: zira tatbiki için lazım gelen vasıtalar memlekette eksiktir. Diğer taraftan tüccarın satın aldığı tütüne (bugün olduğu gibi) inhisar etmeyen ve doğrudan doğruya istihsal üzerine vazolunan bir vergi de, bu verginin tahsilinde rastlanacak güçlüklerden maada, bilhassa istihsal iskâl etmesi bakımından, birçok itirazları mucip olabilir.

Diğer memleketlerde başlıca vergi membalarından birini teşkil

229 Fatma Doğruel ve Suut Doğruel, age.

eden ve tütün kıymetinin birkaç misline baliğ olan resimlere nazaran Türkiye'de tütün resmi gayet hafiftir ve bu itibarla bu resmin gelirini arttırmak hiç şüphesiz mümkündür. Fakat bu gün tatbik edilen tahsil tarzından daha müessir bir usule tâbi tutulmadıkça, tütünün kıymetinden aşağı olan bir verginin kaçakçılığa karşı muvaffak olacağı şüphelidir. İmparatorluğun tütün istihsalatî umumiyetle 30 milyon okka olarak tahmin edilmektedir; tütünden alınan varidat 26 milyon kuruşa varmadığı cihetle tütünün okkasına isabet eden resim vasatî olarak 1 kuruştan aşağıdadır. Bu günkü tarifeye nazaran tespit edilen resim okka başına 1,5 ilâ 6 kuruş olduğuna göre tütünün büyük bir kısmından vergi alınamadığı aşikârdır. Bunlar verginin tahsil tarzının, daha müessir bir şekle getirilmek üzere, tadiline ve verginin varidatını mühim miktarda arttıracak surette tezyidine mâni teşkil etmez. Fakat bunun için mutlaka iltizam usulünü lağvetmek ve yerine verginin doğrudan devlet tarafından tahsili usulünü eylemek lâzımdır.

Her şeye rağmen, hatta mevcut olan tahsil şeklini hataları ile birlikte muhafaza ederek, istihlâki müteessir etmeden ve kaçakçılığa da meydan vermeden resim nispetinin yükseltilebileceğine kani bulunmaktayız. Bilhassa okkası 15 kuruştan yukarı olan tütünlerde tarifenin ayni kalması ve 100 kuruşa kadar satılan pahalı tütünlerin de bu nispete tabi tutulması sebebini anlamıyoruz."

1861 yılında Ticaret Anlaşması yapılır. Bunun için de bazı kanuni düzenlemelere gidilir. Bu düzenlemeler tütün ile birlikte barut ve tuzla ilgili düzenlemeleri de kapsar. Sözü edilen düzenleme 1862 yılında, 1861 Ticaret Anlaşması'nın ardından yapılır. Bununla ilgili 1 Ocak 1862 tarihli arz tezkeresi şöyledir:[230]

"Yeni tanzim edilen ticaret muahedesine göre ecnebi tüccarların bundan sonra hariçten tuz, barut, tütün ve tütün mamulleri olan enfiye ile sigara getirmesi yasaklanmıştır. Ancak, ihtiyaç duyulacak olan bu maddelerin nasıl muamele olunacağı yani memlahaların (tuzla) idaresinin şekli, barut, enfiye ve sigaraların imal ve satışı, duhan mahsulünün nasıl tertip edileceği Meclis-i Vükela'da görüşülmüştür. Tuz, duhan ve duhan mamullerinin idare-i mahsusa olacağı ve tuz maddesinin daha önce çıkmış olan irade gereğince nizam altına alınması kararlaştırılmıştır. Bu maddele-

230 Fatma Doğruel ve Suut Doğruel, age.

rin hemen nizam altına alınması gerektiği halde Maliye Nezaretinin nizamların şeklini düşünmeye ve idaresi ile uğraşmaya vakti yoktur. Yapılacak nizamların ise vakte ve maluma ihtiyacı vardır. Gümrük emini ise meselelere vâkıf olup, gerekli bilgiye sahiptir. Bu idarenin ayrıca defter ve muhasebelerinin bir sureti tutulursa faydalarından başka Maliye'ce talep edilen ve umulan ıslahat başlangıcı addedilerek, aranılacak sermaye ve itibarı için derli toplu bir hal gösterilecektir. Bu idarenin gümrük gibi yine Maliye ile irtibatı olacak ve memurları baki kalmak kaydıyla gümrükçülüğe ilhak olarak Rüsumat Emaneti adıyla eminin uhdesine verilmesi, usul ve nizamların eminin başkanlığına bırakılarak erbâb-ı vukuftan bir meclis teşkiliyle bu idarenin iç tüzüğü mütalaa olunarak Bâb-ı Âli'ye bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Barut satışı hakkındaki nizamların kâfi olup olmadığı Tophâne-i Âmire tarafından bilinmesi gereken bir mevzu olduğundan bunun orada müzakere edilmesi uygun olacaktır."

Burada yer alan açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, imzalanan yeni ticaret anlaşması ile yabancı tüccarların tuz, barut, tütün ve tütün mamulleri getirmesi yasaklanmıştır. Tuz yönetimi de bu belge sonrası değiştirilir.

Tuz Yönetimi

Tuz yönetimi daha önce 1857 yılında "Tıngıroğlu Dimitraki" başkanlığında "Bezirgân Zarifi" adlı bir kişinin kefaleti ile kurulmuş bir şirkete on yıllığına devredilmişti. 1862 yılında bu belgeye dayalı olarak tuz yönetiminde de düzenlemeye gidilir. İdaresi Rüsumat Emaneti'ne verilir. Bu bilgiler ışığında baktığımızda tuzun idaresinin 1862 yılı öncesinde de bir tekel uygulaması olduğu görülmektedir.

1 Mart 1862'de çıkarılan otuz üç maddelik bir tuz talimatnamesi ile de tuzlaların nasıl idare edileceğinin kuralları konur. Aynı kararname ile 1857'de kurulan şirket de kapatılır. Bu tarih aynı zamanda "Tuz Tekeli" başlangıcı olarak kabul edilir.[231]

Osmanlı Devleti'nin tekelinde olan tuz, Ankara'da göl, Konya, Erzurum, Bağdat ve Halep'te kaya, Kızıldeniz, Akdeniz ve Ege'de deniz tuzu üretilirdi. Osmanlı'nın tuz tekeli tamamen Düyun-u

231 İlter, 1980, s.13.

Umumiye İdaresi'ne terk edilir/devir edilir.

Foça'nın güneyindeki Gediz Nehri ağzından İzmir'e uzanan kıyılarda, Çamaltı ve Ada yataklarında 52 tuzla vardı. Bunların dışında Aliağa Çiftliği'nde de üretim yapılıyordu. Yılda 300 bin okka tuz üretiliyor üretilen bu tuzdan 250 bin lira Osmanlı lirası gelir elde ediliyordu. İşte bu tuzlar Düyun-u Umumiye'ye ait olacaktı. Tuz dışındaki ürünler ile birlikte Foça'daki idarenin yıllık geliri 300 bin civarına ulaşmıştı.[232]

Tütün ve Tütün Mamullerinin İthalatının Yasaklanması

Tütünde gelinen durum da bir tekel kuruluşundan çok, tütünün vergi gelirlerinin tekel altına alınması şekline dönüşür. Bu çerçevede de tütünün ithalatı yasaklanır.

4 Mayıs 1862 tarihli arz tezkeresinde tütün idaresinin üç kısım halinde ele alınacağı belirtilerek padişah onayı isteniyordu.

Bunlar:

- Yabancı ülkelerden gelen sigara, ağız tütünü ve enfiyeler,
- Ülke içerisinde yapılan enfiye ve sigaralar,
- Ülke içinde tüketilen tütünlerdi.

İkinci üçüncü maddelerin sonra görüşülmesi karalaştırılmış, birinci madde olan ithalatın yasaklanmasını iki madde ile şöyle düzenlenmiştir:[233]

Birinci Madde: Bundan böyle memlekete dışarıdan, her ne şekilde olursa olsun, tütün ve mamulâtı olan sigara, ağza konulup çiğnenecek olan ağız tütünü ve enfiye cinslerinin ithali yasaktır. Bu maddelerin şimdilik, Osmanlı memleketinde imali ve devlet tarafından satışı yapılacaktır. Devlet bu idare hakkında ittihaz edeceği tedbir ve nizamları ne zaman isterse değiştirebilecek ya da tamamen iptal edebilecek; ancak bu değişikliği yapmadan önce bu değişikliği beyan edecektir. Yabancı mahsulü sigara, enfiye ve ağız tütünü gümrüklere vardığında diğer ticaret malı ve eşyası hakkında câri olduğu gibi, yüzlük mecidiye altını yüz guruş itibariyle, her meskûkat hilesiz olarak kıymetlerinden yüzde 70 gümrük resmi alınmak kaydıyla memlekete girişine ruhsat verildi. Bunların asıl kıymetleri ile mahallerinden Osmanlı gümrüklerinden birine

232 Kemal Anadol, *Büyük Ayrılık*, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2003, s.13-14.
233 Prof. Dr. Fatma Doğruel ve Prof. Dr. A.Suut Doğruel, age.

varıncaya dek yapılan masrafları bildiren tüccarın veya sahibinin ibraz edeceği faturalar, faturaları yoksa taraflarından mühürlenmiş ya da imzalanmış defterlerde gösterilen kıymetler, değerinden aşağı görünürse, gümrüğün takdir edeceği kıymet üzerinden vergi alınacaktır. Eğer tüccar veya sahibi bu kıymete razı olmaz ise ve gümrük resmini vermeye muhalefet ederlerse tüccarın ibraz ettiği fatura ya da defterde yazılı kıymetin üzerinde yüzde 10 zammıyla gümrük resmi alınsın. Gümrük resmi alınan sigara, enfiye ve ağız tütünü satacak olan mağaza ve dükkânlar hakkında tertip edilmiş nizamlar ve vergiler uygulanacaktır. Ancak bunlar mamul sigara, enfiye ve ağız tütünü için geçerli olup, ham tütün hiçbir şekilde memlekete ithal edilemez.

İkinci Madde: İran'dan gelen tonbakü (tömbeki) de bu yasaktan etkilenmiş olup, memlekete ithali yasak ise de halkın tönbakü kullanmak istemesi ve tonbakünün de bu taraflarda az bulunması sebebiyle inhisar usulünün muhafazasıyla beraber tonbaküden de yüzde 75 gümrük resmi alınması ve birinci maddedeki şartlara uyulması şartıyla ithâline ruhsat verilmiştir."

Tütün yasaklanır yasaklanmasına; ama beklenen gelir yine elde edilemez. Tütünün gelirinin artırılması için arayışlar sürer. Çözüm olarak bu kez sınırlı bir bölgede inhisar altına alınması gündeme getirilir.

Duhanın İnhisar Altına Alınması

Bütün bu yapılan düzenlemeler, üretilen tütünün çokluğuna ve imparatorluğun büyüklüğüne denk düşen oranda/büyüklükte bir vergi getirisi olmaz. Değişik sistem arayışları bundan sonra da sürer.

Padişaha sunulan 11 Mart 1872'de arz tezkeresinde gerekçe olarak tütün gelirini artırmak gösterilir. Bu arayışlar sonrasında tütünün sınırlı bir bölgede inhisar altına alınması ilk olarak 1872 yılında gündeme gelir.

Tütünün inhisar altına alınmasıyla ortaya çıkacak imtiyaza Hiristaki Efendi ve Mösyö Zarifi adlı kişiler talip olur. Yaptıkları müracaat Dersaadet (İstanbul), Bilad-ı Selase (Üsküdar, Galata, Eyüp) ve çevresinde alınıp satılacak tütünün "reji kaidesi"ne[234]

234 "Reji kaidesi" ile kastedilen vekillikle yönetmedir.

uygun olarak 400.000 altın karşılığında kendilerine 5 yıl süreyle ihale edilmesi şeklinde olur. Bu konu, Encümen-i Mahsus-ı Vükele'da görüşülür ve konu üzerine mukavele taslağı okunur. Sonuç olarak, tütün idaresinin yukarıda belirtilen sınırlı bir dönem için Hiristaki Efendi ve Mösyö Zarifi'ye verilmesi kararlaştırılır.

12 Mart 1872 tarihli, padişah tarafından onaylanan yetki devri ve on sekiz maddeden oluşan bir anlaşma metni oluşturulmuştur.

Tütünün sınırlı bölgede inhisar altına alınması da başarılı olmaz. Hiristaki ile Zarifi imtiyazın fesh edilmesini isterler.

Hiristaki Efendi ve Mösyö Zarifi'ye Verilen İmtiyazın Geri Alınması

Osmanlı'nın tütün idaresini inhisar altına alması kısa sürede başarısızlığa uğrar. Hiristaki Efendi ile Mösyö Zarifi tütün imtiyazını aldıktan kısa bir süre sonra uygulamaya ilişkin sorunlar nedeniyle imtiyazın feshedilmesini isterler. İmtiyaz 13 Ekim 1872 tarihli belge ile fesih edilir.

Bu belgeye göre, Encümen-i Hass-ı Vükelâ'da yapılan görüşmelerde imtiyaz sahibi kişilerin bazı usulsüz işler yaptıklarının ortaya çıktığı da ileri sürülür.

İleri sürülen usulsüz işler:

- Hiristaki Efendi ile Mösyö Zarifi'nin idaresindeki Tütün İnhisarının daha önce anlaşmada yer alan pulu kullanmaması ve dolayısıyla kayıtsız mal getirmesi,[235]
- Kötü kaliteli tütün getirilmesi ve bu tütünlerin çok yüksek fiyatlardan satılması, İdarenin kurulmasından önce ordu mensupları için alınan tütünlerin imtiyaz malı kabul edilerek geri alınması belgede belirtilen usulsüzlüklerden bazıları olarak gösterilir.

İmtiyaz, Hiristaki Efendi ile Mösyö Zarifi'den alındıktan sonra, Tütün İnhisar İdaresi'nin devlet tarafından yönetilmesine karar verilir. Bunun gerekçesi olarak da imtiyaz sahiplerinin birinci yıl zarar göstermesi ve bundan sonra da zarar gösterebilmesi korkusu/endişesidir.

Tütün İnhisar İdaresi'nin Rüsumat Emaneti'ne devredilmesin-

235 Yabancı sigara şirketlerine Türkiye'de izin veridikten sonra ihraç etmek üzere TEKEL'den tütünü alıp içerde kullanan JTİ firmasının usulsüzlüğü gibi.

den yaklaşık bir ay sonra feshedilen idarenin başına güçlü bir yönetim olması için 10 Kasım 1872'de Tahir Efendi getirilir.

Tütünde İlk İnhisar

İmtiyazın Hiristaki Zografos ile Mösyö Zarifi'ye ihalesinin istenen sonucu vermemesi üzerine 1872 yılında Rüsumat Emaneti'ne devredilen Tütün İnhisar İdaresi, 1879 tarihli Rüsum-u Sitte Kararnamesi'nin çıkışına kadar devlet yönetiminde kalır.

Tütün gelirlerinin Rüsum-u Sitte'ye devrine kadar geçen 7 yıllık ara evrede zaman zaman tütün yönetimini alma girişimleri, başvuruları yine olur. Bu başvurularda Osmanlı Bankası da vardır. Banka almak için girişimlerde bulunur ve bu doğrultuda bazı projeler sunar.

Bunların ilki, 1872 yılında Fould et Cie ve Cahen d'Anvers adlı iki banka yapar. Osmanlı Bankası, girişimcilerin önerdiği şirkete yüzde 22'lik oranla katılmayı kabul eder. Ancak bu proje gerçekleşmez.

Thobie[236] 1872'de Avusturya Türk şirketi ile bir imtiyaz anlaşması yapıldığı, ancak bunun uzun sürmediği ve yerel bir reji (Régie locale) denemesinden sonra, 1874 yılında verilen ayrıcalıkların ilgası (iptali) ile hükümetin "bandrol" uygulamasına geçtiğini belirtiyor.

1875 yılında Léonidas Baltazzi adında bir Galata Bankeri tarafından başka bir proje hazırlanır. 1875 yılındaki yaşanan politik olaylar nedeniyle projeden vazgeçilir. Şubat 1879'da başka bir projeden vazgeçilir. Şubat 1879'da değişik bir proje girişimi daha başarısızlığa uğrar. Baltazzi 1881 yılında bir girişimde daha bulunur, kabul edilmez. Ama bazı şirketler tütün imtiyazını ele geçirmek için çabalarını sürdürmeye devam ettirirler.

Osmanlı Hükümeti de bir yandan tütün idaresinin yönetsel sorunlarını çözmeye çalışırken diğer yandan da gelirlerini artırmak için çalışır. Nizamnameler çıkarır. Duhan Resmi Hakkında Nizamname de böyle çabalar sonrası çıkarılır.

---

236 Tohibe: Osmanlı İktisat Tarihi ve Reji İdaresi üzerine önemli çalışmalar olan biri Jacgues Tobie.

Duhan Resmi Hakkında Nizamname

Duhan Resmi Hakkında Nizamname; sekiz ana bölüm doksan dört maddeden oluşuyor, bu metin Hiristaki Efendi ile Mösyö Zarifi'ye imtiyazın verildiği zaman hazırlanan anlaşma metninden daha kapsamlıdır.

Bu nizamnameye kadar, devletin tütün ekimi ve ihracatından elde ettiği gelirleri sınırlıdır. Bu kanun, tütünün iç tüketimini de gelire dönüştürecek şekilde düzenlenmiştir.

1874'te kabul edilen kanunla tütünün üretim süreci, üretici tüccar ilişkisi, fabrikasyonu, perakende satışı ve ihracatı ayrıntılı kayıt ve kurallara bağlandıktan sonra tütün ekimi serbest bırakılır. Sigara imalathaneleri ise sınıflandırılır, işyeri sınıflarına göre "sarfiyat resmi" adı ile bir vergi alınmaya başlanır, satış fiyatları da kontrol altına alınır. Satışa çıkacak tüm ürünlerin paketlerine de bandrol uygulaması getirilir. Bu kanunla geçilen yeni düzene, bandrol usulü idarede denilmekteydi.

Kanunun bazı maddeleri, özellikle, ihraç edilen tütünlerin vergi ve kayıt koşullarını belirleyen dördüncü bölüm ile tütün ürünlerinin üretimini düzenleyen beşinci bölüm, yabancı sefaretler tarafından şiddetli itirazlara uğrar. Sefaretlerin karşı çıkması ve baskıları sonucunda yeniden gözden geçirilen kanun değişikliklerle 3 Nisan 1875'te düzeltilerek tekrar yayınlanır.[237]

Yeniden düzenlenen Duhan Resmi Hakkında Kanun bir önceki gibi sekiz ana bölümden oluşuyordu. İlk maddesi tütün ekimi hakkındadır. Tütün ekimi, kanunda yer alan koşullar yerine getirildiği sürece serbestti. İzin ve ruhsat talep edilmiyordu. Ancak tütün ekilecek alanın yarım dönümden az olmaması gerekmekteydi. İkinci bölüm; tütün üretim miktarının tahmini ve kaydedilmesi hakkındadır. Tütün üretim tahmininin kimler tarafından, nasıl yapılacağını açıklamaktaydı. Bu işlem tütün toplama zamanında daha tütün tarladan toplanmadan başlıyordu.

Tütün üreticisi açısından yükümlülükler ise şu şekilde tanımlanmıştı:

Üretici "ziraatçı öşür vergisi" ve "habbe-i vahide" vergisini verecek ve bu iki verginin dışında bir vergi vermeyecekti.

---

237 Ayrıntılar için bakınız: Prof. Dr. Fatma Doğruel ve Prof. Dr. A.Suut Doğruel, age., s.53-56.

Üretici, ürününü istediği gibi satmakta özgürdü. Üçüncü bölüm, ürünün satışı ve "murûriyye vergisi" ilgilidir.

Kanunun bir önceki bölümünde belirtildiği gibi, üretici ürününü satmakta özgürdür ve buna bağlı olarak üretici ve tüccar fiyat belirleme yetkisine sahiptir.

Ancak üreticinin tütünü satarken tütün kayıtlarını içeren "sergi pusulası" ve alıcı ile birlikte tütününü tarlada iken kaydeden idareye gitmesi gerekmekteydi.

Bu idarede tütünün miktarı ve kime satılacağı kaydedilecekti.

Dördüncü bölüm, ihracat tütünleri hakkındadır. Tütün üreticisinden ihraç etmek üzere alınan murûriyye resmi alınmayacaktı. Ancak altı ay içinde yabancı ülkeye gönderilmesi gerekmekteydi. Gönderme işlemleri tamamlandıktan sonra da işlemin tamamlandığına ilişkin bir nakliye tezkeresi alınması gerekmekte, aksi takdirde bazı vergi yükümlülükleri doğmaktaydı. Beşinci bölüm, tütün ürünleri üretimi yapan fabrikalarla sarfiyat resminin alınması hakkındaydı. Kanun uygulamaya konulduğu 1874 yılından itibaren hükümetin izin verdiği yerler dışında tütün kıyılması, puro, sigara, enfiye ve ağız tütünü yapılması yasaklanmıştı. Üstelik bunları imal etmek için alet bulundurmak bile yasaktı. Tütün kıymak isteyenlere kanuna bağlı olarak ruhsat veriliyordu. beşinci bölüm, tütün satan yerler hakkındaydı. Bunlar dükkâncı ve gezginler olarak adlandırılmaktaydı. Tütün satıcısı olmak için de vergi idaresinden satış tezkeresi almak gerekmekteydi. Tütün satıcıları panayır, pazar ve köylerde gezerek ya da sabit bir satış yerinde satış yapabilirlerdi. Satış tezkeresi her yılın şubat ayında veriliyordu. Geçerliliği bir yıl olan bu tezkere her yıl yenilenmeliydi. Bu şekilde satış yapanlardan her yıl vergileri peşin olarak alınmaktaydı. Bu verginin dışında gezginci ve sabit bir yeri olan tütün satıcılarından bey'iyye resmi adı alında bir satış vergisi alınacaktı.

Yabancı ülkelerden getirilen tütün mamulleri için gerekli yasal düzenleme ise Haziran 1875'te yapılmıştı. Sarma sigara, ağız tütünleri ve enfiyelerin gizlice ithal olunmaması için paket ve kaplar üzerine bandrol yapıştırılmasını sağlamak ve bu konunun ayrıntılarını belirlemek üzere sefaret memurlarından bir komisyon oluşturularak konu tartışılmış. Bu tartışma sonuçları kararname taslağı olarak hazırlanır ve daha sonra da kabul edilir. İthal edile-

cek tütün ürünleri konusundaki kararname altı maddedir.[238]

Nizamname; tütün tarımını da serbest bırakır, ama tütüne tarlada tespit usulünü getirir. Miktarına göre de vergi tahhakukunu ettirir. Tütün ekicilerinden öşür alınacak, Rüsumat İdaresi'ne haber vermek kaydıyla satışını yapabilecek, tütün alan tüccar kıyyede üç kuruş müruriye resmi vererek tezkeresini alacaktır. Diğer düzenlemeler 1862'de çıkartılan nizamnamede yer alan hükümlerin benzeridir.[239]

Reji

Batılılar alacaklarını Düyun-u Umumiye İdaresi ile garanti altına aldıktan sonra Tütün tarımını düzenleyip vergilendirmek için yeni bir şirketin kurulması kararını Osmanlı'ya aldırttılar. Osmanlı Devleti, Düyun-u Umumiye İdaresi ve üç banka gurubu arasındaki görüşmeler sonucunda 27 Mayıs 1883 tarihli sözleşmeyle kısa adı REJİ (Societe de la Regie cointerese des de I'empire ottoman/Memalik-i Şahane Duhanları Müşterekü'l Menfaa Reji Şirketi) olan şirket kurulmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'ndeki tütün tarımı ve ticareti; Osmanlı Bankası, Credit Anstalt ve Bleichröder banka gruplarının oluşturduğu REJİ'nin kontrolüne geçmiştir. Reji imtiyazı yirmi beş yıllığına almış, 14 Nisan 1884 yılında faaliyete başlamıştır. Daha sonraları bu imtiyaz 15 yıl daha uzatılmıştır. Şartnamesi 29 madde, içeriği ise şirketin Düyun idaresine olan yükümlülükleri ile tütün tarımını ve ticaretini düzenleyen hükümleri kapsıyordu. Şartname gereğince, ilk yıldan sonrası için yılda 750 bin liralık sabit pay, Düyun-u Umumiye İdaresine verilecek, bu pay ve temettü ödendikten sonra, 500 bin liraya kadar olan karların yüzde 30'u hükümete, yüzde 35'i Reji'ye, yüzde 35'i Düyun-u Umumiye İdaresi'ne ödenecekti. 1 Milyon liraya kadar olan karlarda ise hükümet payı yüzde 39, Reji payı yüzde 34, Düyun İdaresi'nin payı ise yüzde 29 olacaktı.

Reji İdaresi 1884 yılında tütün imtiyazını alırken, tütünün yurt içinde imalat tekelini de alır. Bu imtiyaza dayalı olarak o güne kadar kurulmuş olan 300'e yakın sigara imalathanesini kapatır.

238 Bu yazı, Prof. Dr. Fatma ve Prof. Dr. Suut Doğruel'in *Osmanlı'dan Günümüze TEKEL* kitabından derlenmiştir. Daha geniş bilgi için bakınız: s.53-57.

239 Metin Ünal, *"Tütünün Dört Yüz Yılı" Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007, s.25.

İmalathanelerin yerine büyük sigara fabrikaları kurar. Bu fabrikalar; Anadolu'da Samsun, Adana, İzmir ve Manisa, uzak olmasına karşın Suriye ve Filistin Bölgeleri olan, Beyrut, Yafa ve Halep'te de açarlar. Hatta fabrika kurma hakkının olmadığı Mısır da bile sigara fabrikaları kurarlar.

Metin Ünal:[240] "...Reji'nin faaliyete geçtiği 1884 yılında, tütün geliri 737.460 liraydı. Osmanlı ülkesinde 10.823 köyde, 140 bin ekici, 192 bin dönüm arazide tütün tarımı yapmaktaydı. Yıllık üretim rekoltesi de 22 milyon 480 bin kiloydu. Dâhili sarfiyat 19 milyon kilo, ihracat ise 8 milyon kilo civarındaydı. Aynı yıllarda ülkede faaliyette bulunan tütün atölye sayısı 900'ün üzerindeydi. Reji öncesinde tütün serbestçe alınıp satılıyor ve ihraç edilebiliyordu. Rejiden sonra ihraç amacıyla tüccarın tütün alımı aynen sürmüş ancak, dâhilde tüketim amacıyla tütün almak ve bunu işleyerek satmak Reji'ye ait olmuştur. Bu nedenle dâhili sarfiyata çalışan irili ufaklı 900 civarındaki tütün atölyesi kapanmıştır. Atölye sahipleri, atölyelere satmak üzere tütün alan tüccar ve buralarda çalışanlar işsiz kalmıştır..." diyor. Atölyeler kapanır işsiz kalınır. Aynı zamanda ilerinin tütün sanayisinin nüvesi olan bu atölyeler de yerle bir edilerek sektördeki sanayileşebilme olanağı ağır yara/darbe alır.

Üreticinin de Tüketicinin de Sorunu Reji

Osmanlı döneminde üreticiler ve tüketiciler Reji İdaresinden çok çekmişlerdir. Reji şartnamesi yasaklar ve baskılar ile donatılmış, uyulmadığında ise sonu ölümle bitirebilecek kadar zalimaneydi. Şartnamede yer alan hükümler ise şöyledir: Tütün yetiştirmek isteyen üretici her yıl Reji'den izin almak zorunda bırakılıyor, ruhsatname verilmesinde çeşitli zorluklar çıkartılıyor, şirket, üreticiye tahmini ürün bedelinin yarısını faizsiz avans olarak vermesi gerekirken genellikle vermiyor, tütün fiyatı, Reji ile üreticiler arasında belirleniyor, ama Reji'nin sürekli düşük fiyat politikaları yüzünden anlaşmazlıklar çıkıyor ve üreticiler tütünlerini genellikle değerinden çok düşük fiyatlarla Reji'ye satmak zorunda bırakılıyor. Üreticilere çıkarılan bir diğer zorlukta Reji tarafından belirlenen süre içerisinde üreticilerin ne kadar tütün ekebileceklerini

240 Metin Ünal, age., s.27.

bildirme zorunluluğudur. Bu süre çok sınırlı tutuluyor. Sürenin sonunda yapılan müracaatlar kabul edilmiyor, buna karşın üretim yapan üreticilerin tütünlerine Reji tarafından el konuluyordu. Reji şirketi, ihraç edilecekler dışında tütünü satın almakla yükümlü olduğu tütünleri, üretim aşamasında miktar olarak kaydediyor, teslim esnasında kayıtlarda yapılan tahrifatla üreticiler eksik teslim etmiş pozisyonuna düşürülüyor, aradaki fark ekiciye ödetiliyordu. Yine şartnameye göre Reji, üreticinin tütünlerini depolamak amacıyla ambar inşa etmekle yükümlüdür. Ekici tütünleri, bu ambarlarda ilk altı ay boyunca ücretsiz depolanıyor, daha sonraki zamanlar için üreticiden belli bir ücret alınıyordu. Reji bu yükümlülüklerini yerine getirmek konusunda zorluklar çıkarıyor, çoğu yerde ambar inşa etmeyerek üreticileri sıkıntıya sokuyor, ambar inşa ettiği yerlerde ise üreticilerden yüksek ücretler talep ediyor. Rejinin üreticilere yarattığı sıkıntıların yanında tüketicilerle arasında da çeşitli sorunlar yaşıyor, piyasaya sunduğu ürünlerin gramajı eksik oluyor, ürün paketlerinden küflü tütünler çıkıyor, kimi zaman paketlerin içerisi tamamen boş oluyor, tüketicilerin şikâyetlerine rağmen bir şey değişmiyordu.

Rejinin onuncu yılında tütün tarımı ile ilgili Metin Ünal şu rakamları veriyor:[241] "...Reji döneminin 10. yılı sonunda ekici sayısı 106 bine indiği halde, üretim 31,5 milyon kiloya çıkmıştır. Toprak kayıplarına rağmen 1903 yılında ekici sayısı 171 bin, üretim 49 milyon kilo oldu. 1911 yılında ise ekici sayısı 43.700, yıllık ürün/rekolte 63.500.000 oldu. Otuzuncu yıl olan 1914'de 132.700 ekicinin ürettiği tütün miktarı 42.760.000 kilo olarak gerçekleşti. 1890 yılında dâhili sarfiyat 20,9 milyon, ihracat 13,4 milyon kilo; 1900 yılında dâhili sarfiyat, 27,4 milyon, ihracat 17,8 milyon kilo; 1910 yılında da dâhili sarfiyat, 32,3 milyon, ihracat 24,7 milyon kilo olarak gerçekleşmiştir..."

Birinci Dünya Savaşı koşullarında tütün tarımı geriler. Cumhuriyetle yani Reji sonrasında üreticilerin tekrar tütün tarımına sarıldıkları görülür. Bunu Metin Ünal rakamlarla şöyle ifade etmektedir:[242] "...I. Dünya Savaşı yıllarında üretim, 13 milyon kiloya, ekici de 63 bine indi. 1920 yılında 100 bin kişinin tütün tarımı yaptığı ve 29 milyon kilo ürün elde edildiği; Reji'nin son yılı olan

241 Metin Ünal, age., s.27.
242 Metin Ünal, age., s.30.

1924 'de de 176 bin ekicinin 51,8 milyon kilo tütün yetiştirdiği görülmektedir..."

Reji'nin bu uygulamalarına karşı üreticilerin yanıtı kaçakçılık olacaktır. Yani, üreticiler, tütünlerini yok pahasına alan Reji'ye karşı gelirlerini korumak için kaçakçılığa yönelmiştir. Zamanla kaçakçılık Reji'ye karşı en yaygın tepki haline gelir. Kaçakçılık olaylarında da devlet memurları, ordu mensupları, üreticiler önemli ölçüde birlik halinde olmuşlardır.

Kolcular: 20 Bin Ölü

Tütün gelirlerini alacaklarının karşılığı olarak tahsil eden Reji İdaresi adeta devlet içinde devlet olur. Reji şirketinin faaliyete başlaması, Osmanlı tütün tarımında ve bunun yarattığı toplumsal ilişkiler ağında ciddi dönüşümler yaratır. Öncelikle, tütün üreticileri, reji dönemine kadar üretim ve satış sürecinin örgütlenmesine ilişkin düzenlemelerde kendi devletiyle karşı karşıyayken, reji sonrasında devlet tamamen kenara çekilir, yabancı bir sermaye kuruluşuyla baş başa bırakılmıştır. -Günümüzde "Tarımda Yeniden Yapılanma" diye uygulanan dayatma politikalarla geldikleri gibi, yalnız bir farkla küresel şirketler kolcular oluşturmuyor, önlerini açan, çıkarlarını koruyan hükümetler oluyor- Borç erteleme/ödeme anlaşması ile gelen Batılılar, işgalci kimliğe bürünerek tütün gelirlerine el koyar, tahsilâtlarını da kurdukları silahlı birimleri (Kolcular) ile gerçekleştirirler. Bu kolcu gücü Reji'ye pahalıya da mal olur.

Nezihi Erson; 1901 yılında 229.916 Osmanlı Lirası, 1903 yılında 253.541 Osmanlı Lirası ve 1914 yılında ise 258.000 Osmanlı Lirası harcandığını söylerken Doğan Avcıoğlu;[243] 1911–1912 döneminde yapılan harcamayı 254.000 Osmanlı lirası olarak belirtmektedir.

Gerektiğinde çatışmaya giren bu silahlı güç, Osmanlı döneminde tam 45 yıl milletimizin kanını emdiği ve 20 binden fazla insanın katledildiği-ölümüne neden olduğu bilinmektedir...

Reji Şirketi'nin tütün kaçakçılığını önlemeye yönelik kolcu güçlerini oluşturması çeşitli biçimlerde yorumlanır:

---

243 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın, Birinci Kitap*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1979, s.135.

Hüseyin Avni:[244] "Devletle arasındaki mukavele mucibi icabınca hükümetin jandarması ve polisi de Rejinin zabıta kuvvetleri ve hukuki müessesede ecnebi sermayedarlığını istismara yardım ediyordu."

Haydar Kazgan:[245] "...Şirketin tütün kaçakçılarıyla mücadeledeki etkinliği devletin polis ve jandarma gücünün çok üstünde bir organizasyona bağlanmış ve bu konudaki müsamahasızlık ve acımasızlık ilkelerine bağlılık türlü hikâyelerle, gazete sütunlarında sayfalarca anlatılmıştır.

Hayri Mutluçağ:[246] "Reji İdaresi ülke içinde yayılan teşkilatı ve memur ve kolculardan ibaret geniş kadrosu ile adeta devlet içinde devlet gibidir."

Niyazi Berkes:[247] "...belalılardan ve eski sabıkalılardan oluşmuş bir kolcu teşkilatı kurulduğunu, jandarmanın refakatinde çalışan kolcuların herkesin şahsına ve aile mahremiyetine sorumsuzca tecavüz ettiğini," söylemektedirler.

Bunlar çoğaltılabilir. Ama unutulmamalıdır ki; Reji kapitalist sermayenin ta kendisidir. Kapitalizm de böyle bir şeydir. Reji kâr amacıyla ülkeye gelmiş olan bir şirketti. Emperyalist düşünce ile hareket etmesi gayet doğaldı. Hukukunu dış devletlerden aldığı güç ile kabul ettirmişti. Borçlar ödenmediği sürece ortadan kalkmayacağı da bilinen bir gerçekti. Bugün borçlanan hükümetler, onlar borçlanırken onların borçlanmalarını makul görenler, onaylayanlar en azından sessiz kalanların IMF ve Dünya Bankası tarafından yönetiliyor diye sızlanmaya, homurdanmaya hakları yoktur. Reji'nin kolcu baskısı ile gerçekleştirdiklerini bizim kendi devletimizin kolluk güçleriyle toplumsal muhalefeti bastırmaları arasında bir fark yoktur. Bakmayın siz liberallerin ulus devlete gerek yoktur demelerine. Emperyal güçler için ulus devlet ihtiyaçtır. Ulus devlet olmazsa küresel sermaye sınırları aşarken, ülkelere elini kolunu sallayarak girerken kendini bu kadar güvende hissetmez...

---

244 Hüseyin Avni, *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul: Kendi Yayınevi, 1932, s.40.

245 Niyazi Berkes, *İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul:Yön Yayınları, 1965.

246 Hayri Mutluçağ, "Düyun-ı Umumiye ve Reji Soygunu," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2 Kasım 1967.

247 Niyazi Berkes, age.

1883 yılında yabancı sermayeyle kurulmuş olan "Tütün Reji Şirketi" kanalıyla imparatorluk dâhilinde tütün üretiminden, alım satımına ve sigara üretimine tekelci ayrıcalıklar tanınıyordu.

Reji Şirketi'nin gelirinin bir kısmı dış borç ödenmesinde kullanılmak üzere Düyun-u Umumiye İdaresi'ne verilmesi kabul edilmişti.

Bunun sonucu Osmanlı, yirmiyi aşkın kentinde beş bini aşan çalışanıyla yeni bir örgüt kurar. Bu örgütün üst düzeyinde çalışanların 200'ü yabancı diğer çalışanlar Osmanlı vatandaşlarıdır.

Reji, İmtiyazı aldığı andan itibaren üreticiyi inim inim inletmiş alın terine hayâsızca el koymuştur. Bu durum tarihimizde acı ve kötü bir leke olarak yerini almış, klasik yöntem olan önce borçlandırıp sonra istediğini yaptırtan gelişmiş ülkeler aynı yoldan giderek yıllar sonra IMF'in dayatması ile 57. Hükümet'e Tütün Yasası çıkarttırarak tütün geliri üzerindeki emellerine yeniden kavuşmuştur. Reji'den ve tarihimizden ders alınmadan çıkarılan sözü edilen yasanın içeriği ile Reji şartnamesinin maddeleri çok benzerlik taşımaktadır.[248]

Reji Şirketi'nin Kuruluş Şartnamesi ve Yorumu: Reji Şirketi`ne Yenilenme Mukavelesi

2. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hem İttihat ve Terakki hem de muhalefette de yabancı sermayeye ve Kapitülasyonlara karşı tepki oluşmuştur. Abdülhamit devri, devr-i sabık ilan edilir. Kötülenir.

2. Meşrutiyet ile oluşturulan yeni yönetim, ülkenin çıkarlarının gözetilmesi görüşüyle tütünden elde edilen gelirin arttırılması üzerinde durulur. Bu amaçla maliye nezaretinde bir komisyon oluşturulur. Komisyon bandrol yönteminin Reji'den daha yararlı olduğu, bu sayede tütün alım ve satımının herkes tarafından eşit koşullar altın ve serbestçe yapılabileceği, bu serbestliğin getireceği serbest rekabetin tütün yetiştiricisinin de gelirinin arttırılacağı dile getirilir. Bütün bu görüşlerin karşısında Meclis-i Mebusan'da karşıt görüşlerin olması nedeniyle bu durum sonuçlandırılamaz.

1911 yılında Reji Şirketi'nin kaldırılması ve 7 yıl süreyle bir

248 Daha geniş bilgi için bakınız: Abdullah Aysu, *Tarladan Sofraya Tarım*, İstanbul: Su Yayınları, 2002.

"devlet inhisarının" kurulması bile kararlaştırılır. 1912 yılında bir "Tütün Tekeli" kanunu hazırlanır. Ancak tam bu sırada Trablusgarp ve Balkan Savaşları başlamıştır. Ordu için paraya ihtiyaç vardır. Çaresiz Reji Şirketi ile tekrar süre uzatımına gidilir. Reji'nin 15 yıl uzatılmasının karşılığında 1 milyon 500 bin borç sağlanır. 1913 tarihli bir protokolle 1914 yılında başlayarak Reji 15 yıl daha uzatılır. Bu dönemde Maliye Nazırı Rıfat Bey'dir. Dâhiliye Nazırı Talat Bey'dir. Reji Şirketi tarafından Düyun-ı Umumiye'ye borç karşılığı yatırılacak miktar 800 bin Osmanlı Lirası'na çıkarılır. 1922 yılı Mart'ında yapılan bir değişiklikle bu miktar 620.118 Osmanlı Lirası'na indirilir.

VIII. Bölüm

OSMANLI TOPLUMUNDA SINIFLAR

Osmanlı'da devlet; sultan, ulema ve askerden oluşan bir hâkim sınıf tarafından temsil edilirdi. Üretici sınıf olan reaya, toprağın mülkiyetine sahip değildi. Reaya tabidir, sömürülendir, bağımlıdır. Köylüler tarafından üretilen artık-ürün devlete geçerdi. Artık ürünün devlete geçiş biçimi vergi, haraç ve genelleşmiş angarya şeklinde olurdu. Bütün bu sayılan nedenlerden dolayı Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdu.

Tarihçilerin de bu konudaki yorumları şöyledir:

Barkan: "Osmanlı İmparatorluğu iki esaslı sınıftan ibaret bir devlet telakisi veriyor. 1. Harp, emir ve idare eden, askeri sınıf, 2. Askerden gayri olan reaya, halk sürüleri."

İnalcık: "Osmanlı toplumu iki temel sınıfa ayrılmıştır. Askeri denilen ilki, padişahlık fermanı ile sultanın dini ve icrai kuvvet tevdi ettiği saray, ordu ve memurin mensuplarıyla ulemayı içine alır. İkincisi, Müslim ve gayri Müslim tebaayı kavrayan, vergi verip, hiçbir şekilde hükümette vazife alamayan reayadır..."

Görüldüğü gibi, her iki tarihçi de Osmanlı toplumunun sınıflı bir toplum olduğunu ifade etmektedirler.

Yine, Barkan,[249] "...Bizde bilhassa sipahi ve köylünün münasebetlerini Garp Orta Zamanına ait derebeylik tatbikatından alınmış mefhumlara uydurarak, toprağı tasarruf ve temellük edenlerle, toprağı işleyenler arasında şahsi bir tabiiyet ve esaret hali olarak kayıt ve itham etmek doğru değildir..." diyerek, başka bir boyu-

249 Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü, Ülkü, Sayı 53, s.36.

tuna daha doğrusu batı ile farklılığına da dikkat çeker.

Osmanlı toplumunda, reayanın toprağı tasarruf etme ve ürününü edinme hakkı, onu bir köylü statüsüne sokmaktadır.

Marx'a göre, Asya'da devlet birleştirici, ulu bir varlığa sahiptir. Devlet, başkan (bazen ceberut, bazen demokrat) ve maiyeti erkânı tarafından temsil edilir. Halk ise, "genelleşmiş köledir". Bununla birlikte, devlete ait toprakları tassaruf eden birey, üretimin nesnel şartlarından ayrılmamıştır. Bu bakımdan ne köle, ne de serftir.[250]

Devlet ile özdeş olan Sultan, asker, idareci ve ulema hakim sınıfı oluşturmaktadır. Osmanlı'da sömürülen sınıf ise reayadır.

Şevket Pamuk:[251] "Tarımla uğraşan köylüler, daha önceki tarımsal üreticilerin soyundan gelenlerle, toprağa yerleşen göçebelerden ve askeri veya yönetici sınıftan gelip de çeşitli nedenlerle toprağı işlemek zorunda kalanlardan oluşuyordu. Osmanlı hukuku, tarımsal üreticileri reaya sınıfına dâhil olarak kabul etmekteydi. Kanunlarda reayanın sınıfsal konumu; raiyet oğlu raiyettir biçiminde tanımlanmaktaydı. Reayanın askeri sınıfa geçişi ancak istisnai durumlarda mümkündü."

Osmanlı tarımının ve ekonomisinin temelini oluşturan hane işletmelerine raiyet çiftliği denilmekteydi. Tarımsal üretimin gerçekleştirilmesi, vergilerin toplanması ve bir sipahi ordusunun oluşması merkezi devletin sürdürmeye çalıştığı devlet düzeninin olmazsa olmazıydı. Bu nedenle çiftliklerin parçalanmasını istemiyordu.[252]

Devlet reayanın toprağını bırakıp göç etmesini, kente gidip loncaya girmesini engellemek amacıyla çift bozma resmi adı altında vergi koymuş, on yıla kadar yakalandığında tımarlara geri döndürülürdü. Vergiyi verebilenlerin toprağından ayrılmasına izin vardı[253]

Devletin bir memuru konumunda olan sipahinin reaya üzerin-

250 Sencer Divitçioğlu, *Asya üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu" Marksist üretim Tarzı Kavramı*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.73

251 Şevket Pamuk, age., s.49.

252 1525 tarihli Sofya Kanunnamesi'nde; "çiftlik...bozulmasını katiyen caiz değildir," denmektedir. Bakınız: Ş. Pamuk, age., s.50.

253 II. Mehmet döneminde çift bozma resmi olarak 50 akçe alınıyordu. Aynı dönemin fiyatlarını incelediğimizde bu bedelin yaklaşık 200-300 kilo buğdayın piyasa fiyatına eşittir. Bu durumda 40-50 dönüm toprak işleyen için çift bozma resminin ödenmesinin, ödenebilir bir miktardır. Bakınız: Ş. Pamuk, age., s.50.

deki hakları, daha önceki bölümlerde de söylendiği gibi onun kişiliği üzerinde bir hakka dayanmamaktaydı. Sipahi, reayanın toprağı işletmesinin sonucunda, devlete karşı görevli bulunduğu bir yükümlülüğün yerine getirilmesi için kullandığı bir haktı. Sipahi;

- Raiyenin menkul ve gayrimenkul mallarının mirasçısı değildir.
- Raiyenin oğlu aynı çiftlikte raiye olarak kalmaya mecbur değildir.
- Tımar bölgesinde iç evlenme olmaz. Raiye sipahiye hediye vermekle yükümlü değildir.
- Osmanlı toplumunda sipahinin raiyeyi angaryaya koşması kesinlikle yasaktır.

Osmanlı köylüsünün statüsü ne iktisadi, ne de hukuki bakımdan Ortaçağ serfinin tabi olduğu koşullarla örtüşmez. Burada küçük bir parantez açıp, Osmanlı reayası ile Avrupa serfinin özet bir biçimde karşılaştırmasını yapmakta yarar var. Osmanlıda olduğu gibi Batı Avrupa'da da toplumsal yapının temeli toprağa dayalıdır. Feodalizmin temel unsuru olan toprak, askeri, yasal ve idari sistemin temelini oluşturur.[254] Osmanlı toplumunda tımar, raiyet çiftlikleri ile askeri yasal, idari ve siyasal sistemin temeli olduğunu ilk başlarda anlatmıştık. Batı Avrupa'da toprağın kontrolü küçük bir azınlığın elindedir. Bu azınlığın hiyerarşik yapısı da şöyledir: Baronlar, lordlar, dükler, prensler ve kral olarak sıralanırlar. Burada da kralın topraklar üzerinde "üstün mülkiyet" hakkı vardır. Hatırlayalım, Osmanlı klasik döneminde toprak esas olarak padişahındır.

Batı Avrupa'da toprak sahipleri karşısında "serf" olarak adlandırılan toprakta çalıştırılan kişiler lordun ekonomik isteklerini yerine getirir, hizmetlerini görür, toprakta çalıştırılırlardı. Osmanlıda reaya nasıl toprağı terk edemiyorsa serf de terk etme hakkına sahip değildir. Serf toprağı terk etmesi halinde yüklü cezalar alırdı, serf veya çocukları senyörün izni olmadan malikane dışında evlenemezlerdi.[255]

---

254 Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri*, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yayınları, 1986.

255 L. Huberman, *Feodal Toplumdan XX. Yüzyıla*, Çev. M. Belge, İstanbul: Dost Yayınları, 1982. Ankara Aktaran: Fuat Ercan, *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişim*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, s.125.

Osmanlı'da ve Batı Avrupa'da serf ve reaya üzerindeki bu denetimin gayesi onları toprağa bağlı tutmak, onlar toprağı işlesin diğerleri de üretilenlere el koyarak geçinsin diyeydi. Batı Avrupa'daki toprak sahipleri topraklarının çok azını kölecilik, bir kısmını köylülere elde edilen ürünün bir kısmının veya bir miktar para karşılığı en çok da toprağı küçük parçalara ayırarak köylülere ürün rant ya da para-rant karşılığında veriyorlardı. Avrupa değişim öncesi sanıldığının aksine topraklar geniş ölçeklerde işlenmiyor, küçük ölçeklere bölünerek dağıtılıyor ve işletiliyordu. Avrupa'da feodal sömürü bağlarının kıskacında uygulanan küçük üretim tarzıyla köylüler sömürülüyordu dedikten sonra parantezimizi kapatalım ve konumuza kaldığımız yerden devam edelim.

O halde, devletin ve köylülüğün ne olduğuna biraz daha ayrıntılı bakalım.

Osmanlı'da Devlet
Güç+Varlık+Servet = Devlet

Osmanlı'da devlet; güç, varlık ve servet demekti. Devlet erkini elinde tutan sultan bu varlığı koruduğu sürece ortakları ona biat ederdi. Ama düzen; en ufak bir zayıflığı ve zaafı affetmeyecek kadar da acımasızdı. Sultan devleti savunamayacak kadar güçsüzleşirse bir bey, yani ortaklardan biri onu devirerek hemen yerine geçer. Sistemin işleyişi böyledir. Çoğu zaman böyle bir değişim için sultanın güçsüz olması gerekmez, ortaklardan biri ondan daha güçlü ise pekâlâ yerini alabiliyordu. Tabii bu yer alış, ancak, zorla devirme ile gerçekleşebilirdi. Bunun farkında olan sultan tahtında gözü olan veya göz koyma ihtimali olabilecek olan kişileri kendi soyundan olduğuna bakmaksızın boğazlatabiliyor yani hayatlarını sonlandıracak kararları verebiliyordu. Başka bir deyişle tahtını garantiye almak için kendi kardeşi, oğlu veya başka herhangi bir akrabasının ölümü için doğrudan azmettirici olabiliyordu! Hatırlanacağı gibi üleş sistemini anlatırken de bu konunun diğer yanlarına değinmiştik.

Devlet; dışarıdan fetihler, içerden de sadece kırsal alandan toplanan vergilerle gıdalanıyordu. Başkaca (ticaret, sanayi gibi) çabası yoktu.

Devlete Merkezi Yapı-Bürokrasi Hâkim Olur

Orhan Gazi'den başlayan, özellikle I. Murat döneminde "devlete" sahip olan sultan kendini ve hanedanını ortaklardan gelebilecek tehlikelerden korumak için onların gücünü kırma yolunda tedbirler almaya başlamışlardır. Bunun için bir yandan dirlikler küçültülüp ve sayıları çoğaltılırken diğer yandan da kendine bağlı, devşirilmiş bir ordu derlemiş, böylece kendi egemenliklerini sürdürecek dengeyi elde etme yoluna gitmişlerdir.

Devletin o dönemde dengeler doğrultusundaki değişimlerini ve niteliğini Pamuk şöyle anlatıyor:[256] "Osmanlı toplumunda 15. yüzyılın ikinci yarısında, II. Mehmet'in başarılı merkezileşme hamlesiyle birlikte, dengeler kesin olarak ve merkezden yana değişti. Toprağa bağlı aristokrasi yenilirken, özel mülkiyet altındaki topraklara devlet el koydu ve iktidar bürokrasinin elinde toplandı. Bu köklü dönüşümden sonra, devletin iktisadi uygulamaları artık çok daha güçlü bir biçimde bürokrasinin önceliklerini yansıtmaya başladı. Buna karşılık, toprak sahiplerinin, tüccarların, sarrafların devletin iktisadi politikaları üzerindeki etkileri sınırlı kaldı.

Merkezi bürokrasi, kendisinin en tepede olduğu bir toplumsal düzeni kurmayı hedefliyordu. Kent ekonomisinin iaşesi, uzun mesafeli ticaret ve ithalat bu toplumsal düzene istikrar sağlayacaktı. Tüccarların, loncaların ve sarrafların faaliyetleri, bu toplumsal düzenin yeniden üretilmesine katkıda bulunduğu sürece, devlet onlara hoşgörüyle yaklaşıyor ve hatta destekliyordu. 17 ve 18. yüzyıllarda merkeziyetçi yapıların bir hayli zayıflamasına karşın, üreticiler ve tüccarlar bu geleneksel politikaların değiştirilmesi için merkezi devlet üzerinde baskı oluşturacak kadar güçlenmedi. Sadece taşrada, yerel olarak güçlü kesimler, yerel yöneticiler üzerinde etkili olabildi."

Osmanlı Devleti'nde askerlik ve toprak rejimi iç içe geçmiş bir durumdadır. Bilindiği gibi, fethedilen yerler Fatih'e ve silah arkadaşlarına has, zeamet ve tımar olarak veriliyordu. Bu biçimde bir örgütlenmeyle Osmanlı Devleti aynı zamanda memurlarına, valilerine ve onun memurlarına maaş vermekten kurtulduğu gibi, yine hiçbir masraf yapmadan büyük bir orduyu istediği zaman

256 Daha geniş bilgi için bakınız: Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İstanbul: K Kitaplığı, 2003, s.92-94.

harekete geçirme olanağına da sahip oluyordu. Osmanlı'nın olanaklarının bedelini sürekli köylü ödüyordu. Daha açık bir anlatımla Osmanlı bu olanaklara köylünün emeğine el koyarak sahip oluyor, saltanatını sürdürüyordu.

Osmanlı eskiden yaptığı savaşlarla devlete "itibar", toprak ve yeni istihdam alanları yaratırken, 16. yüzyıldan sonraki savaşlar artık ek mali yükler getirmeye başlamıştır. Savaşlar uzadıkça halkın vergi yükü artıyor bu da, halktan savaşa karşı tepkilerin oluşmasına, savaş kaçaklarının türemesine isyanların çıkmasına neden oluyordu. Ayrıca batı savaş teknolojisinde ilerlemeler kaydetmiş, ateşli silahlar kullanır olmuştu. Batı'nın ateşli silahlarla donatılmış orduları karşısında, Osmanlı orduları artık başarılı olamıyorlardı. Bunun karşısında Osmanlı tımar düzenine dayalı ordusunu terk etti. Sürekli talim yapan maaşlı merkez ordusu oluşturma yoluna mecburen gitti.

Ancak yeniçeri ordusunun artırılması hazinenin yükünü ağırlaştırmanın yanında ülkede kendilerini tek güç olarak görmesini de beraberinde getirmişti. Sultan kendi egemenliğini sürdürmek için, bir yandan yeniçeri ordusu ile tabandan gelen askerden oluşan ordu arasında denge kurmaya, diğer yandan da devşirme Enderunluların çoğunlukta olduğu kapıkulları ile değişik toplum katlarından gelen ulema arasında bir denge kurmağa çalışıyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ordular arası denge önemli iken, 16. yüzyıldan sonra sözünü ettiğimiz diğer denge daha bir öncelik kazanmıştı. 16. yüzyıldan bu yana ulema ve kapıkulu arasındaki çekişme de çeşitli sivriliklerle büyümüş, gruplardan biri zaman zaman diğerini güçsüz kılarak iktidara ortak olmuştur.

17. yüzyıldan sonra kapıkulları, iktidara en uzun süreli ortak olmuştur. Köprülülerin kurup sürdürdüğü kapıkulu diktatoryası yüz yıla yakın bir süre iktidarı elinde tuttu, devleti yönetmede payanda oldu. Köprülülerden sonra kapıkullarının iktidarla ortak olması geçici ve çok kısa sürelidir.

16. yüzyılın ortalarına kadar zanaatkâr-tüccar ve tarım ile uğraşanlardan oluşan toplumsal yapı, merkezi otoritenin böylesi sıkı kurallarıyla yönetilmiş ve denetlenmiştir. Bu nedenle iç gelişme oldukça yavaş seyretmiştir.

16. yüzyılın başında 537 milyon akçelik vergi gelirlerinin yüz-

de 50'den biraz fazlası Sultanın, yüzde 12'si vakıfların, gelirin geri kalan bölümü de sayıları 37 bine ulaşan tımarlı sipahilerindir.[257]

Osmanlı'da devlet ricali ele geçirdiği artık-ürünün bir bölümünü kamu hizmetlerini yerine getirmede kullanmışlardır. Bu yanı ile bakıldığında 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'ne ceberut da demokrat da denilemez. Kamu hizmetleri de toplumsal ihtiyaçlara yanıt üretmek ve gidermek için yapılmaktadır.

Devlet ricalinin yaptığı kamu hizmetlerini şöyle sınıflandırabiliriz:

Din: Cami ve mescit,
Eğitim: Medrese ve muallimhane,
Ulaştırma: Yol ve kervansaray,
Güvenlik: Zaviye ve tekke açma,
Sağlık: Bimarhane ve hamam,
Toplumsal dayanışma: İmarethane,
Su ve sulama: Çeşme ve suyolları,
Ticaret: Çarşı ve han,
Sanayi: Maden işletmeleri ve tersaneler, şeklinde toplanabilir.

Osmanlı kuruluş yıllarından itibaren bu kamu hizmetlerini yerine getirmek için çaba harcamış, gayret göstermiş, ta ki ekonomik olarak zora girinceye kadar.

Asya toplumlarında köylerden elde edilen artık ürün devlete aktarılmakta, devlet de kendine geçen bu artık-ürünü kamu işlerini yerine getirmede kullanmaktadır, demiştik. Köy ekonomileri ile devlet arasındaki bu ilişki, Asya toplumlarının dayanıklılık ve devamlılık koşullarını oluşturur.

Engels:[258] "Halk, küçük köy toplulukları birliği halinde bölünmüştür. Aralarında hemen hemen ya da hiçbir iktisadi bağ yoktur. Çünkü her piyasa kendine yeter, kendi ihtiyacı olanı üretir. Değişik komşu piyasalarının ürünleri birbirinin aynıdır. Bundan dolayı, aralarında mübadele olanağı azdır. Küçük topluluklar halinde birleşen halkın aynı iktisadi menfaatleri olsa bile, müşterek menfaatleri olamaz. Sadece onlarla ilgisi olmayan bir yabancı gibi karşılarına çıkan devlet gücü sürgit onları sömürür. Bu (olay) milletin kalımının bir şartıdır." der.

---

257 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, 1982, Ankara.
258 F. Engels, *L'épogue frengue, L'origine de la famille*, Paris: de lapropri'té et de I'Etat, Editions Sociales, s.224.- Aktaran: S. Divitçioğlu, age., s.41.

Marx:[259] "Bu küçük topluluklar, tamamen kendini-destekler olmakta ve yeniden-üretim ile artık-üretimin şartlarını kapsamaktadırlar. Artık-ürünün bir kısmı kişide cisimlenen üstün topluluğa aittir. Bu artık-emek, haraç vs. ya da birliği yücelten müşterek çalışma şeklinde ortaya çıkar," diyor.

Marx ve Engels tarafından Asya üretim tarzının işleyişine böyle açıklamalar getirilmektedir. Ancak, Asya üretim tarzında, devlet tarafından gasp edilen artık-ürünün olması gerekenin çok azını kamu hizmetlerine ayırdıkları genel bir kanıdır.

Osmanlı, artık ürünü Tımarlı Sipahiler kanalıyla topluyordu. Sömüren Osmanlı(sultanı)'ydı. Sömürüde aracı olan üretimde olmayan tımarlı sipahiler, sömürülen de üretici olan köylüydü.

Bu açıklamaları aklımızda tutarak Osmanlı'da köylünün haline bir bakalım. Özdeşleşen ve ayrışan yanları var mı? Varsa nelerdir, görelim.

Osmanlı'da Köylülük: Reaya

Avrupa feodalitesinde olduğu gibi reaya, topraktan daha önemli bir üretim aracıdır. Bu nedenle de reaya; Osmanlı mülkiyet ilişkilerinde, sömürülen anonim sınıfı oluşturur. Toprak ile arasındaki tasarruf ilişkisinden ötürü raiye; bireydir, hürdür. Tımar sahibinin raiye üzerinde kişisel bir hakkı yoktur. Çelişki de buradadır zaten. Toprakla kendi arasında ki ilişkiden dolayı hür olan insan, devletle ilişkisinde sınıfın bir üyesi olarak sömürülen kalabalığa dâhildir.

Divitçioğlu;[260] "Böyle olunca, insan sömürmeyi içkin bir olay olarak görmez. Osmanlı insanın yabancılaşması buradadır. Kendisi anonim sömürülürken, bireysel olarak, bu sömürme olayını algılamasına olanak yoktur. Sömürme onun için dışkın, yaşanılmayan bir olaydır... Osmanlı toplumunda devlet ve reaya, her ikisi birlikte, anonim bir niteliğe sahip olduğundan, Osmanlı insanı sömürülen sınıf içinde köylü, hür köylü olarak da efendidir..." der.

Osmanlı'da artık ürün dağılımı kendine has bir sistemle gerçekleşmektedir. Batı'daki gibi feodal beylik ve serflik ilişkisi olma-

259 S. Divitçioğlu, age., s.41.
260 S. Divitçioğlu, age., s.74-75.

dığından Osmanlı'da artık-ürüne el koyma değişiktir.

Divitçioğlu toprak rantı ile artık-ürün için;[261] "...Elde edilen toprak rantı ile karışık artık-ürün, şu ya da bu şekilde belirlenmiş bir reaya gurubuna ait olmayıp, devlete aittir. Böyle olunca, Osmanlı toplumunda ırki ya da dini üstünlük kisvesi altında bazı grupların iktisadi hâkimiyeti söz konusu olamaz. Artık–ürün, üstün otorite olan devlete aittir."

Osmanlı'da Köylü, Kendine Yeter, Kendini Destekler

Başlangıcından son dönemlerine kadar Osmanlı'da köylü, kendine yeter, kendini destekler, bir iktisadi ortamda üretim yapmıştır.

Köylü; yiyeceğini, giyeceğini, barınağını ve üretim için gerekli olan alet ve edevatını köylerinin içinde kendileri üretmektedir. Köyde herkesin ne iş yapacağı bellidir; kimisi yiyecek sağlamak için toprağı işlerken, bazıları çobanlık yapar, davar güder. Kimisi giyinme sorununu çözmek amacıyla kumaş dokur, çarık yapar. Kimileri de üretim aletleri olan sapan yapar, nal döker. Bu tür sınırlı ihtiyaçların sağlandığı iktisadi birimleri de köyün büyükleri yönlendirir. Böylesine sınırlı ihtiyaçları karşılayan birimlerin köy dışı diğer ekonomik ortamlarla ilişki oluşturması için bir neden de yoktur. Bu iş bölümü sonucu elde edilen artık-ürün, mirî rejimden ötürü ilk başlarda devletin "memuru" sipahi aracılığıyla devlete aktarılır. Osmanlı toplumunda köylerin büyük bir kısmı kapalı ekonomi halinde yaşar.

Mirî toprak sistemi gereği, üretilen artık-ürün devletin dışında birilerinin elinde toplanmasına ve onun yeniden toprağa yatırılmasına engeldir. Elde edilen artık-ürün reayaya değil de devlete ait olması, devletin de kullanma kararında tek yetkili olması, topraktan kazanılanın toprağa dönmesini önler. Topraktan sadece alınır. Toprağa yatırım yapılmaz. Dolayısıyla bu sistemde, üretenlere bir şey kalmıyor, toprağa da geri bir şey dönmez.

Köylerde Elde Edilen Ürünler Değiş-Tokuş Edilir

Osmanlı köy ekonomisinde hâkim üretim şekli; kullanma değeri yaratmak için yapılan üretim ve köydeki iş bölümüne daya-

261 Sencer Divitçioğlu, age., s.74-75.

narak üretilen ürünler, bazı ihtiyaçları karşılamak için mübadele edilmeyip değiş-tokuş (trampa) edilir.

İhtiyaçların karşılanmasına gelince birçok köyde yağ cenderesi mevcuttur. Konya yöresinde, uygun bir kaya parçasını, örneğin kullanılmayan bir sütun başını oyup, yağın sızabileceği bir delik delmek, oldukça yakın zamanlara kadar yaygın olarak uygulanıyordu. Tohumlar büyük ihtimalle taştan bir tokmakla eziliyordu. Köylerde zaman zaman uygulanan başka bir el becerisi de sabun yapımıdır. İç bölgelerde hammadde olarak iç yağ, zeytin yetişen bölgelerde ise zeytinden sabun yapılıyordu. Tuz ihtiyaç maddeleri içinde, fakir köylülerin dahil satın almak zorunda olduğu bir üründü. Tuzun üretimi devlet tekelindeydi, ancak satışı genellikle serbest tüccarlar vasıtasıyla yapılıyordu.[262]

İhtiyaç Fazlası Mallar Mübadele Edilir

Köylerde ihtiyacının üstünde üretilen ürünler ya nakdi vergilerin karşılanması ya da ihtiyaç duyulan malları satın almak için pazara getirip mübadele ediliyordu. Ancak Osmanlı köy ekonomisinde bu durum ne hâkim üretim şekline gelmiş ne de mübadele değeri için meta üretimi yolunu açmıştır. Bu nedenle XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı köy ekonomisinin kullanma değeri üreten ekonomik bir yapı olarak nitelenebilir.

Divitçioğlu: "Eğer toplumda müşterek mülkiyet varsa, üretici birey özel ve bağımsız olarak ürettiği maldan, kişisel tüketiminin üstünde kalan kısmı, yabancılaşabilir nesne olarak kabul edemez. Birey üretimi sadece kullanma-değeri yaratmak için yapar. Üretilen nesnelerin mübadelesi ve dolayısıyla meta üretimi söz konusu değildir. Bu bakımından birey toplumun diğer bireylerinden ayrılmamıştır. Birey ancak toplumla birlikte oluşur. Özel ve bağımsız birey ortaya çıkamaz," diyor.

Görüldüğü gibi mülkiyet biçimi, üreticinin bağımsız birey olup olmamasını da belirleyebilmektedir. Halkımızın bugün bile birçok konuda(çoğu kere) kabulcülüğü ve kuşkucu olamamasının kökleri beklide buralarda aramak gerekir.

---

262 Suraıya Faroqhhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, İstanbul: Doğubatı Yayınevi, 2018, s.89-90.

Osmanlı'da Reaya; Bağımlı, Üreten ve Sömürülendir

Osmanlı'da köylülerin genel adı veya diğer adı reayadır. Gordovski,[263] reaya için: "18. yüzyıl önceleri din ayırımı gözetilmeksizin köylüler için kullanılırdı. Reaya, kentli karşıtı köylü olarak kullanılmıştır," diyor.

Osmanlı; öncelikle köylüleri, köylerde kalarak üretim yapmaya, yaptığı üretimden merkezi yönetime pay vermeyle yükümlü kılmıştır. Bu bakımdan köylülerin asker sınıfına geçmesi veya şehirlere göçmesi yasaklanmıştır. Başka bir deyişle, Osmanlı toplumunun, temel varolma kaynağı reayayı sömürmeye bağlı, reayayı sömürebilmek için de, reayanın toprağa bağımlı olması gerekmektedir. Varlığını reayaya borçlu olanlar, reayayı toprağa bağlı tutmak ve üretim yapmasını sağlamak için çeşitli mekanizmalar, mevzuatlar geliştirmişlerdir.

Köylüler her yıl Bursa müddü ile dört müd tohum ekmeğe mecbur edilmiştir. Yani reaya belirlenmiş miktardaki ürünü ekmekle yükümlendirilmiştir. Bu yükümlülüğü getirmediği, hiç ekmediği yıl da, kendisinden 50 akçe alınması belirlenmiştir.

Barkan[264]; "dört müd ekme yükümlülüğü olan reaya bir müd ekerse 25 akçe alınırdı" diyor... Barkan[265]; "Ve bir reaya ki yerinden kalkıp ahar yere varup temekkün eylemiş olsa eğer kendin ve eğer babasının çiftini bozmuş gitmişse, tahrirde üzerine çift zamin kaydolmuş ise sipahisine ispençeden gayri 300 akçe çift bozan resmi vire..."

Kılıçbay[266]; "Çift bozma yasağı, sipahinin gelirinde meydana gelecek eksilmeyi karşılama ve tüm reayaları toprağa bağlı kılma amacı taşımaktadır," diyor.

---

263 V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara: Onur Yayınları, 1988.

264 Ömer Lütfi Barkan, *Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakları Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980 Aktaran: Fuat Ercan; Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, s.93.

265 Ömer Lütfi Barkan, *Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakları Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980 Aktaran: Fuat Ercan; Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, s.93.

266 M. A, Kılıçbay, feodalite ve Klasik Dönemde Osmanlı Üretim Tarzı,1985 Ankara: Teori Yayınları- Aktaran: Fuat Ercan; Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, s.93.

Raiyet Oğlu Raiyet

Reaya, eğer bu resmi ödemeden kaçarsa sipahinin reayayı yakaladığı yerden getirme hakkı vardır. Bundan daha önemlisi ise, reayanın toprakla birlikte sipahiye ait olduğudur ki; eğer reaya başka bir yere göçüp, tarımla uğraşsa bile bu kez kaçan reaya hem toprak sahibine hem de raiyet sahibine olmak üzere iki tür ödeme yapmak zorundadır.[267]

Reayanın deftere kayıtlı olup olmamasına bakılmaksızın "raiyet oğlu raiyet" kuralına bağlıdır. Bu bağlılık onu belli bir sipahiye dolayısıyla değişken değil aynı yerde bağlı ve bağımlı üretim yapmaya mecbur kılar. Yani reaya, istediği üretimi istediği yerde yapma özgürlüğü olmayandır; yaşama ve üretim alanlarının sınırları bellidir. Bunun dışına sürekli çıkamaz. Kendisine belirlenen alanda yaşar, verilen toprakta üretim yapar. Sadece kendisine belirlenen yaşam alanında ömrünü tamamlama "özgürlüğü(!)" vardır. Başka bir deyişle reayanın kişilik hakları, özel hakları ve özgürlükleri yok sayılmakta ve yok sayma devlet politikası olarak uygulanmaktadır.

Osmanlı'daki köylülerin toprağı işleme zorunluluğu,köyü terk edememesi, çocukların baba mesleğini yapma zorunluluğu günümüzde eğitimin ticarileşmesi ve diplomalı işsizliğin kol gezmesiyle birlikte yoksul köylünün, işçinin ve işsizin eğitimden yoksun bırakılan çocuklarının uygulanan yoksulların daha yoksullaştırılması politikalarıyla birleşmesi sonucunda, yasasız ve yasaksız bir biçimde çocuğu babasının yoksul dünyasına mıhlamaktadır.

Tevfik Çavdar;[268] "Reaya daima reaya olarak kalacaktır... Reaya hiçbir şekilde artık-değerin sahibi olup, onu yeniden üretime sokarak istihsalini genişletme olanağına malik değildi. Bu nedenden ötürü Osmanlı tarımında kapitalist üretim ilişkilerine dönüşülmesi söz konusu olamamıştır. Bu üretim şeklinin gelişmesinin temel nedeni olan toprak mülkiyeti Osmanlı tarım düzeninde yoktu. Tarım geleneksel usullere göre devam edecek, teknolojik açıdan devrimsel değişimler olmayacak," diyor.

---

267 Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: May Yayınları, 1982.
268 Tevfik Çavdar; *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, İstanbul: Köz Yayınları, 1974.

Reaya Toprak İlişkisi

Reaya'nın toprakla ilişkisine baktığımızda, toprakta kiracı gibidir; ancak kiracılığın olumsuz yanları bu ilişkilerde yoktur. Örneğin; kiracıda toprak babadan oğula geçmez. Başka bir deyişle irsi geçiş yoktur. Osmanlı toprak düzeninde, reaya ile kurulan ilişkide ise vardır.

Reaya tarlasını satamaz, hibe edemez; istediğini yetiştiremez, toprağı istediği gibi işleyemez, mirasçılarına devredemez. Bu, toprağın korunması "hor kullanılmaması" açısından önemli. Ancak getirdiği kimi kısıtlamalar reayanın özgür davranışını engellemesi hatta dumura uğratması bakımından zararlıdır.

Hüsrev,[269] reayanın konumunu "toprağa bağlı, fakat toprağın sahibi olmayan" olarak açıklar.

Toprak düzeninde tarafları İnalcık: "Devletin, sipahinin ve köylünün aynı anda toprak üzerinde hak sahibi oldukları bir parçalanmış zilyetlik" sistemi olarak tanımlar.

Hemen tüm tarihçilerin, reayanın toprak mülkiyeti üzerindeki konumları bakımından ortaklaştıkları (nüans farklılıkları dışındaki) noktaları şöyle toparlayabiliriz: Reayanın toprak üzerinde mülkiyet hakkı yoktur. Ancak kullanma dolayısıyla faydalanma hakkı vardır. Topraktan faydalanabilmesi ise ürettiği ürünün bir kısmını verme koşulludur. Reaya ürettiği ürünün bir kısmını artı ürün olarak aktarır. Artı ürünün aktarma yöntemi öşür adı verilen vergi ile gerçekleşmektedir. Öşürün her ne kadar kelime anlamı 1/10 ise de, 1/8, 1/5, 1/10 arasında alınırdı, yani öşür oranı kesin ve net değildir.

Reaya ve Angarya

Reaya sadece Osmanlı tarafından sömürülmüyordu, sipahiler tarafından uygulanan angaryalarla da sömürüldükleri oluyordu. Bilindiği üzere öşürü sipahiler toplardı. Onlar da ayrıca angarya ve diğer bazı uygulamalarla reayayı sömürür, sıkıntıya sokardı. Şöyle ki; sipahiler, aşarı toplamanın yanı sıra vakitli vakitsiz evlere konuk olur. Atlarına bilabedel (*bedelsiz*) yem, kendileri için yiyecek olarak tavuk, kuzu, koyun, bal ve yağ ister. Bunların dışında *ölçülücülük*, *siniklik* adları altında her harmandan ikişer, üçer

269 İ. Hüsrev, age.

kile fazla tahıl almayı, türlü bahanelerle köylüyü angaryaya koşmayı, buna yanaşmayanları zincirlere vurmayı, tahılı uzak pazarlara taşıtmayı ehl-i örf (yönetici) takımına yaslanıp akla gelmedik zulümlerde bulunurlardı. Kilercilik diye yasa dışı vergiler talep ederlerdi. Uzaklardan evlerine odun çektirenler olurdu.[270]

Fatih Sultan Mehmet devrinde reayanın sipahinin özel işleri için angaryaya koşulması yılda yedi gündür. Bu da, ancak reayanın sipahiye vermek zorunda olduğu öşrün karşılığındaki ürünü, sipahinin samanlığına taşımasıdır. Eğer reaya isterse yedi günlük angarya süresinin üç gününü nakden satın alabilme hakkı vardır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise reaya koşulan yedi günlük angarya süresi üç güne indirilir.

Buraya kadar anlattıklarımızı toparlayacak olursak; reaya angaryaya koşulan, toprağa zorunlu bağımlı kılınan, özgürlüğü elinden alınmış sadece üretim yapmakla yükümlendirilmiş, ürettiği ürünün belli bir bölümünü vermeye mecbur edilmiş, bu mecburiyeti gizlemek için farklı kural ve kanunlarla kılıflar giydirilmiş "mevzuat dahilinde" sömürülenlerdir, diyebiliriz.

Bazı Köyler Vergiden Muaf Tutulur

Osmanlı memleket içindeki artık ürüne el koymak için vergi örgütü, memleket dışındaki artık-ürünü zapt etmek için de ordu yani savaş örgütü gibi işliyordu. Savaş örgütüne ürün, silah ve malzeme sağlaması için de bazı köyler görevlendirmişti. Bu köyler verilen görevleri yerine getirmeleri karşısında ikinci kez vergi vermiyor onlara vergi muafiyeti uygulanıyordu.

Barkan:[271] "Yüzlerce köy, ortakçılık, yarıcılık veya çeltikçilikle en iyi arpayı bir plan dâhilinde temin etmekle mükelleftir... Birçok köyler sap yapmaya, güherçile hizmetini görmeye, kervansaraylar civarını şekillendirmeye, derbent beklemeye atalardan kalma irsi bir mükellefiyet olarak mecburdurlar. Padişah atlarını bekleyen, yetiştiren voynuklar... İnşaat ve tamirat için her sene muayyen adetle devletin emirlerine amade bulunan yayalar ve müsellemler... Bütün imparatorluğu saran muazzam bir teşkilat

270 Necdet Sakaoğlu, "Mültezimlerin Aşar Toplama Yöntemleri", *Tarih ve Toplum*, sayı 25, 1986, İstanbul

271 Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi*, s.102-103, Aktaran: Sencer Divitçioğlu, age., s.83.

idi. Padişahın yani mirînin yüz binlerce koyunu, ineği, su sığırları, develeri vardı ve yüzlerce köy bunlara bakar ve lazım gelince istenilen yere getirip teslim eder. Bir kısım Yörükler mütemadiyen çadır bezi dokur ve nal dökerler. Gemiler için zifti, kereste, yelken bezi işlerleri ok ve yay yaparlar," diyor.

Köylerde Sömürü Ağı

Merkezde sultan ve çevresindeki beyler (Dirlik sahipleri) ile meydana gelen bu ortaklığın temel uğraşı savaştır. Kazanılan arazi belli paylarla dağıtılır. "Tımarlı sipahi" kurumunun ana ilkesi de bu dağıtımdır. Tımarlı sipahi her ortak gibi yönettiği yerin vergisini alacak, savaşta devletin karşılaştığı zorluklara karşı uğraşta ön görülen bir oran içerisinde asker ve silahla katılacaktır.[272]

Bütün ortaklar devlet denen erkin koruması altındadırlar. Osmanlı'da köylü hem asker hem üretendi. Köylünün askerlikle ilgili durumunu Atatürk, Cumhuriyet kurulduktan sonra şöyle ifade edecektir: "Dünyanın dört bucağında kanlarını akıttığımız, kemiklerini bıraktığımız Türk köylüsü karşısında artık gerçek tavrımızı alalım." Osmanlı dönemindeki uygulamadan söz ederken aşağı yukarı böyle söylemiştir.

1872'de Namık Kemal, "ziraatımız" başlıklı makalesinde köylünün durumunu şöyle anlatır:[273] "Ticaretimiz ecnebiler elinde, sanatımız hiç hükmünde... Cenabı-Hak ihsan ederse topraklarımızdan biraz mahsul alabilirsek onunla taayyüş edip gidiyoruz. Dünyada ziraat hiçbir vakit zenginliğe sanat ve ticaret kadar hizmet edemez. Çünkü bir devrei istifade, tacir için yevim, zürra için senedir."

Namık Kemal, çiftçinin acıklı durumunu da şöyle dile getirir: "Bir çiftçi aldığı 200 kuruş borcu, dört ay sonra 175 kuruş faiz ilave ile birlikte ödemekte ve eğer ürün kötü olur borç seneye kalırsa, bir yıl içinde borç üç kat artmaktadır."

Ziya Paşa Padişah Abdülaziz'e 1864 yılında verdiği layihada şunları kaydeder:" Vergi memurları köye giderek vergisini vermeyenleri ağaca bağlayıp dövmekte, kadınların iç çamaşırlarında para aramaktadır. Eskiden "aşar vergisi" arazinin verim durumu-

272 1. Sayfada belirtildiği oranlarda.
273 Reşit Sönmez, age., 1995, s.20-21.

na bakılarak alınırdı. Şimdilerde ise ürün tartılmadan kaba bir tahmin yapılmakta ve çok kere sekizde bir, yedide bir, hatta beşte bir alınmaktadır. Onda bir esası terk edilmiştir. Köylü sesini çıkaramaz, boyun büker. Köye gelirken dostlarını, ahbaplarını birlikte getiren vergi memurlarını köylü günlerce yedirir, içirir ve hatta düzenlenen çalgı ve köçek masraflarını da öder. Ayrılan hububatı köylülere arabalar ile parasız taşıttırırlar. Faiz yükü altında köylü ezilmektedir."[274]

Köylü, beyin çok yönlü baskısına maruz kalması ve bağlılık içinde olması düzenin kendisinden kaynaklanıyordu. Başka bir deyişle üretim ilişkileri ile üretim güçlerinin birbirleriyle olan karşılıklı münasebetlerinden kaynaklanmaktaydı.

Köylünün ekonomik ve sosyal ilişkileri, bu türden bir bağımlılığı, bağımlılık da sömürünün gerçekleşmesine yol açıyordu.

Köylünün sömürüsü çöküş döneminde daha da artmaktaydı. Ernst Werner,[275] "Türk feodalizminin çöküş döneminde reayanın sömürülmesi şüphesiz gerçekten çok zalimce olmuştur. Bu dönemde sömürü öyle bir düzeye erişmiştir ki, köylülerin ekim yapacağı tohumluğu bile ellerinden alınmaktadır. Örneğin 16. ve 17. yüzyıllarda durum böyledir.

Bağımlılık için gerekli olan koşullar ise; köylünün belli bir toprak parçasına bağlanması, beyin ekonomi dışı zorlaması (baskı-keyfiyet) ve değişmeyen tekniktir. Köylü böylesi bir bağımlılık sonucu da sömürülürdü," diyor.

Reaya Sömürüsünde Rantın Rolü

Beyin, yukarıda anlatılan ilişkiler içinde reaya sömürüsünün gerçekleştirmesine rant denir. Rant da; emek rant, ürün rant ve para rant olarak bölümlenirdi. Bunlar da kısaca:

Emek rant: Köylünün, beyin çiftliğinde çalışması sonucu elde edilen ranttır.

Ürün rant: Angaryanın karşılığının ayni ödemeyle sağlanmasıdır.

Para rant: Ürün rantın parayla ödenmesidir.

Emek ve ürün rantta, rantın limitini belirleyen teknik geliş-

274 Prof. Reşit Sönmez, age., s.20-21.

275 Ernst Wener, *Şeyh Bedreddin ve Börklüce Mustafa*, Çev. Hakan Sevin, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, s:29.

melerin seviyesidir. Para rantta, geçiş meta üretimini teşvik ediyordu. Bu ise toplumda sosyal ve ekonomik farklılaşmalara göre ayrışmaları tetikliyor, kapitalist üretim ilişkilerine geçişin önünü açıyordu. Para rant döneminde, bey rantın yükseltilmesine çalışırken, beyin bu anlayışlarına köylüler karşı koyuyorlardı. Yani para ranta sınır koyan, limitini belirleyen sınıfsal mücadele oluyordu. Kısacası daha önce de belirtildiği gibi soyut devlet; Sultan, ulema ve asker üçlüsünden oluşan hakim bir sınıf tarafından temsil edilmektedir. Toprağın mülkiyetinden yoksun olan üretici sınıf ise reayadır.[276]

Osmanlı merkezi yapısında doğrudan üretici olan köylüler ortakçı ve reaya diye sınıflandırılabilir.

Osmanlı'da kırsal doğrudan üretici sınıfın temelini oluşturur. Kırsal alandaki reaya'yı sınıf olarak, mülkiyet ilişkilerine, artı ürüne el konuluşa, bağımlılık ilişkilerine, üstlenilen yükümlülüklerine bakarak incelediğimizde daha doğru ve anlaşılır olur.

Bunlara göre reaya;

Mülkiyet ilişkilerine göre reaya: Reaya, kendisine ait üretim araçlarıyla, kendisine irsi olarak devredilecek şekilde verilen küçük toprak parçalarını işler. Toprağın yani mülkün sahibi kendisi değildir. Köylünün işlediği toprağın sahibi devlet ve dini amaçlı kurumlardır. Toprağın sahibi köylüden hizmet talep eder, köylünün artı emeğine rant olarak el koyar. Yukarıda söylediğimiz gibi köylü; sadece, toprağı kullanma hakkına sahiptir. Bu sahiplik irsi bir karakter taşır.

Toprağı kullanma hakkına sahip olması köylünün toprağı kullanma haklarında niteliksel bir değişmeye, farklılığa neden olmaz. Bu durumda bağımlı köylü için olabilecek değişiklik, sadece, tımar topraklarında vergi ve rantın ayrı yerlere verilmesi, dolayısıyla efendilerin farklı olmasıdır.

Yani toprağın sahibinin devlet, özel kişi ruhani kurumlar olması köylü için fark etmez. Durum ve işleyiş böyle.

Osmanlı'da mirî topraklar; bir köylü işletmesine yetecek büyüklükte bir takım parçalara bölünür. Bu bölünen parçalar (çiftlikler) onu işletecek çiftçilere tapu bedeli denilen, bir peşin kira alınıp daimi ve irsi bir nevi kiracılık mukavelesiyle verilirdi.

---

276 Sencer Divitoğlu, age., s.44.

Ömer Lütfü Barkan'a göre, bir çiftlik arazisi mahalline ve toprağın yetiştirme kabiliyetine göre değişmek üzere âlâ yerde 60–80, orta halli yerde 80–100 ve kıraç yerde 100–150 dönüm olarak sınırlandırılırdı.

Devlet topraklarında durum böyle iken, özel mülkiyetlerde reaya, ortakçılık sistemi ile toprağı işlemekteydi. Ama önemli olan reayanın toprağı işleme hakkını elde etmiş olması, bu hakkın irsîlik göstermesi ve reayanın da işlemesidir diyor, Okçuoğlu.

Artı ürüne el koyuşta, reayanın durumu: Köylüyü sömürebilmenin yolu mülkiyet hakkını elinde bulundurmakla mümkündür. Burada tımarlı sipahinin toprağın gerçek sahibi olup olmaması, toprağı tımar temelinde tutması, yani devlet veya özel mülkiyeti olarak toprağa sahip olması, belirleyici olan değildir. Her iki "sahiplik" durumunda da üretim angarya ile faiz ve kira işletmeciliği şeklinde gerçekleşir. Bu iki tip üretimin ortak noktaları ise şunlardır:

- Köylünün işlettiği toprağın sahibi, bey, kurumlar veya devlettir.
- Üretici köylü, beye, kurumlara veya devlete şahsi bağlıdır.
- Köylü, işletmek koşuluyla bir parça toprağın kullanma hakkına sahiptir. Bu toprakta bağımsız ziraat yapar.

Görüldüğü gibi köylü; hem her şeydir, hem de hiçbir şeydir... Her üç maddenin içeriğine ve işleyişine bakıldığında; bey, kurumlar veya devlet olsun köylünün artı ürününe el koymasını getirir. Köylünün ürettiği artı ürününe el koyuş angaryada ayrı, kiralamada ayrı biçimdedir. Şimdi bir de, angarya ve kiralamaya bakalım.

Angarya ziraatçılığı: Bu sistemde köylü kendi üretim araçları ile üretim yapar. Mülk ikiye bölünür. Birisi bey tarlasıdır, diğeri köylü toprakları veya pay arazisidir. Birinci bölümde köylü, kendi üretim araçları ile üretim yapar. Elde edilen ürünün tamamına, mülkün sahibi el koyar. İkinci bölüm topraklarda ise köylüler ancak kendileri için zaruri ürünleri üretirler. Bu ürettikleri ile köylü ailesinin ancak yaşamlarını devam ettirirler. Bir de yeniden üretebilmeleri için gerekli olan çalışmanın karşılığını edinirler. Burada köylü bağımsız üretim yapamaz. Örneğin haftanın belli günlerinde de beyin tarlasında çalışır.

Faiz veya kira ziraatçılığı: Mülk direkt olarak üretici köylüler arasında paylaştırılmıştır. Bu tip arazilerde üretim yapan köylülerin

ürününün bir kısmına mülk sahibi, mülk sahipliğine dayanarak el koyar. Diğer kısmı da köylüye varlığını sürdürmesi için kalır. Bu sistemde angarya ziraatçılığının aksine, köylü bütün zamanını kendisi için değerlendirir. Bağımsız üretimde bulunur.

Bağımlılık İlişkileri Açısından Reayanın Durumu: Reaya ile bey arasında mülkiyetten kaynaklı bağımlılık ilişkileri vardır. Reaya mülkün sahibi değildir. Kullanım hakkına sahiptir. Toprağın sahibi beye, bu nedenle bağımlıdır. Zaten işleyebileceği kadar bir arazi parçasına bağlanması, onun bağımlı oluşunun başka bir göstergesidir.

Bağımlılığın değişik formlarda olması meselenin özünü değiştirmez. Bu konuda yasalar da çıkarılmıştır. Çıkarılan yasalar reaya ile sipahi arasındaki ilişkiyi resmi bir hale dönüştürür ama özü değişmez. Yani, efendisine karşı hizmet ve angaryalar sadece yasal bir hal alır. Durum bundan ibarettir. Bu yasalar reayayı sömürüden kurtaramadığı gibi bağımlılık ilişkisinden de çıkarmaz. Reaya bağımlı bir sınıftır. Yasalardan örnek bazı bölümleri aşağıya çıkardığımızda konu daha iyi anlaşılacaktır.

Yasanın bazı ilgili maddeleri:

- Sipahi, reayası nerede olursa olsun, onu, toprağın başına getirmekle görevlidir.
- Sipahiler reayalarına bir iş gördürmek istedikleri zaman reayanın bunu yapması zaruri ve kanun icabıdır. Eğer yapmakta itirazları varsa, mahkeme tarafından cezalandırılır.
- Reaya sipahisine bir ambar yaparak, vereceği öşrü oraya koymak ve en yakın pazara bunu taşımakla yükümlüdür.
- Pazara, sipahi öşrünü götürdüğü zaman, kirasını reayanın vermesi veya bir padişah seferi vukuunda sipahinin davarı yoksa yardım etmek, ona satın almak veya sipahiye ödünç para vermek, kendisinde yoksa başkasından alarak vermek zorundadır.
- Keza sipahilerin sık sık reayalarını teftiş ederek, namaz kılmayanları tetkik ve onların her türlü halleriyle meşgul olarak içlerinde şarap içenler ve sarhoş olanlar varsa onları mahkeme kanalıyla cezalandırmaları kanuniydi.
- Yeri olmayan reaya, sipahisini başkasının evinde misafir edip, onun hizmetini görebilir.
- Reaya, kızlarını ve oğlanlarını evlendireceği zaman sipahi-

den izin alması lazımdır.

- Bazı meselelerde, sipahinin şeriata ve kanuna uygun sözlerine reaya muhalefet edemez. Kanun nezdinde sipahinin sözü makbuldür. Reaya inat ettiği takdirde mahkeme tarafından cezalandırılır.[277]
- Yazılı olan riayetin birisi bir kardeyen (köyden) kalkıp bir ahar (başka) sipahinin tımarına varsa ol tımarın varan sipahi teftiş ile ol raiyeti hangi köydendir malum idinden sonra ol sipahiye ve köylüye haber göndere gelüp ol raiyeti alalar veyahut yakın yer idise bir âdemi ile göndere.[278]
- Bir karyeden zeydi sipahinin raiyeti karyesinde cilay-i vatan edüp ahar karyede mütemekkin olsa on sene mürur etmedin sipahisi bulup eski karyesine iletmeye kadir olur mu?[279]
- On yıldan ziyade mürurundan sonra cebren nakle memur değildir.[280]
- Reaya ata binub kılıç kuşanmak yoktur.[281]
- Ancak reayaya dahi askeri zümresine ilhaktan tehaşi lazımdır (kaçınmak gerekir, İ. O.). Ata ve dededen sipahizade olmayanın iptidaen sipahi etmekte ihtilal mukarrerdir... Reayaya çokluk yüz verilmek dahi olmaz...[282]

Reayanın, reaya oluşu atadan gelmedir, oğlu da reayadır. Esas olan reayanın toprağa bağımlı bir sınıf olmasıdır. Yukarıda aktardığımız reaya ile ilgili kanun maddeleri zaten bunu açık bir şekilde göstermektedir/kanıtlamaktadır.

Ortakçı Köylüler: Ortakçı statüsündeki köylüler, padişah haslarında, bazı büyük vakıflarda, hassa çiftliklerinde kılıç yeri, malikâne-divani sistemine tekabül eden bir kısım topraklarda üretimde bulunmaktaydılar. Batı Anadolu'da ve Rumeli'de (İstanbul, Bursa, Biga) görülen ortakçı statüsündeki köylüler, sayısal olarak azdırlar. Belli bölgelerde ve dönemlerde var olmuşlardır. Bölgelere göre dağılımı ve üretim ilişkilerinin belirlenmesi şöyledir:

277 Hediye Tuncer; Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Kanunları, Ank. 1965, Aktaran D. Avcıoğlu; *Türkiye'nin Düzeni*, s.23-24.
278 937 Tarihli Vidin Kanunnamesi, Aktaran. Ömer Lütfi Barkan, age.
279 Derbeyan-ı Ahval-i Cialy-ı Vatan Konusu, Aktaran. Ömer Lütfi Barkan, s.746.
280 Ömer Lütfi Barkan, age., s.746.
281 Ömer Lütfi Barkan, age., s.783.
282 Ömer Lütfi Barkan, age., s.788.

İstanbul Civarında: Bu ortakçı kullar, köle statüsündedirler. Resmen azat edilmedikleri sürece sahiplerinin malıdırlar. Kölelik durumunun hukuki mağdurlarıdırlar.

Mağduriyetleri:

- Mirasları hür insanlardan farklı bir şekilde intikale tabi tutulur.
- Hariçten evlenmek, istedikleri yerlerde istedikleri gibi çalışmaktan mahrumdurlar.
- Angarya mesaiye mecburdurlar.
- Cezalandırılacakları zaman ancak sahiplerinin müdahalesiyle kadı huzuruna celp edilirler.

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un haslar kazasında 163 köyden 110'una bu esirleri yerleştirmişti.[283]

Bursa ve Biga civarında, İstanbul Has'lar kazasındakilerden önemli bir farklılıkları yoktur. Bu bölgelerde bunlara *kesimci* denirdi. *Ortakçı,* beylikten, vakıf idaresinden veya toprak sahibine ait olmak üzere, eken biçen ve mahsulden tohum ve öşür çıkarıldıktan sonra geriye kalan kısmı beylikle, vakıf idaresiyle veya toprak sahibi hususi şahısla ortaklaşa veya ikili birli, ikili üçlü bir şekilde paylaşan bir toprak işçisidir. Kesimciye, zirai işletmesi içinde daha büyük bir istikbale kavuşmuş bir çiftçi olarak; az veya çok ekmiş bulunsun, mahsul bol veya kıt yetişmiş olsun her yıl muayyen miktarda bir ekimi, bazen miktarı sabit bir nakdi-maktu (kesim) olarak toprak sahibine vermeyi taahhüt etmiş bir kimsedir.[284]

Ortakçıların sahipleri ile arasındaki üretimin ve paylaşımın gerçekleşmesini de Suat Aksoy şöyle açıklar:[285] "Ortakçıların işletme sermayesini çift ve tohumu gibi tarla ve evleri de başlangıçta kendilerine sahipleri tarafından sağlanmakta ve sonra işletme bütünüyle babadan oğula geçmektedir.

Ortakçı kullar her yıl birer mut[286] kadar buğdayla, yarımşar mut arpa ve yulaf ekip biçmekle yükümlüdürler. Böylece elde edilen mahsulden tohum çıkarıldıktan sonra geriye kalanı, has ile

283 M. Akdağ, age., s.284.
284 M. Akdağ, age., s.64/65.
285 Doç. Dr. Suat Aksoy, *100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gerçek Yayınları,1969.
286 1 mut=600 kilo.

ortakçı arasında paylaşılır. Ancak ortakçının eline geçen paydan ayrıca birde salarlık alınır. Kulların kendi işlerini bırakarak başka işlerde çalışmaları, beylik öküzlerle başka işler yapmaları yasaktır. Esasen beylikten verilen çift, öküz, tohum ve benzeri alet veya eşya ziyan olursa, bunların tazmini gerekmektedir. Tazmin edemeyecek durumda olanlara bu gibi eşya, bedeli sonradan ayrıca alınmak üzere borç yoluyla verilir.

Ortakçı kulları sahiplerine bağlayan bu ekonomik ilişkiler yanında, onların kul olmalarından doğan bazı hukuki kabiliyetsizlikleri de vardır," der.

Osmanlı'da Köyler Hep İhmal Edilir

Osmanlı ekonomisinde, artık ürüne el koyuş biçimi kır ve kent ekonomilerinin de birbirinden ayrışmasına neden olur. Kapalı köy ekonomilerinin yanı başında, onunla eklemlenen bir şehir ekonomisi oluşur. Köy ve şehir arasındaki işbölümünün, Osmanlı toplumundaki bu biçimlenişi ekonominin ikili ekonomi olarak kalmasına neden olur.

Osmanlı, sınıf açısından nasıl ki reaya ve devlet ricali olarak ayrılmışsa ekonomi açısından da kır ve şehir olarak birbirinden kopuktur. Bu ayrıksı durumda köy hep ihmal edilen olmuştur.

Osmanlı, el koyduğu artık-ürün ile kırsal alanın kamusal işlerini (sulama kanalları-köprüler v.b) yapması gerekiyordu. Buna kaynak ayırmak yerine bu tür işlerin yapılmasının bir bölümünü vakıflara bırakmıştır.

Köylüler ve Vakıflar

Reayanın ürettiği ürün üzerinde söz sahibi olan diğer önemli bir kesim de *vakıf*lardır. Vakıfla, Osmanlı tarihinde karakteri gereği ıskalanmayacak önemde bir ilişkiler sistemidir ve vakıf arazisinin toplam arazi içinde hatırı sayılır oranda bir yeri vardır. Yaşar Yücel;[287] "Kanuni Sultan Süleyman döneminde Ankara Sancağında 741 köyden 148'i, Bursa'da 1966 köyden 477'si, Kütahya'da 1071 köyden 166'sı, Afyon'da 629 köyden 118'i vakıf köyü idiler. Karaman eyaletinde vergi gelirlerinin yüzde 16'sı vakıflara ait olup

287 Yaşar Yücel, *XIII-XI Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1980.

devlet hazinesine girmemekteydi." diyor.

Yaklaşık 330 vakıf üzerinde araştırma yapan Yediyıldız; harcamaların, devlet toplam gelirinin üçte birine, devletin tımar ve zeametten sağladığı gelirin ise 2-2,5 katına eşit olduğunu ortaya çıkarmış.[288] Bu veriere göre vakıfların Osmanlı toplum yaşamında ne kadar önemli bir yeri olduğunu gösteriyor.

Hüsrev, vakıflar için *ruhani derebeylik* deyimini kullanır. Özellikle de tekellerin " topraksız köylü kitlelerin tekkelerin arazisinde asırlarca kölelilik ve ortakçılıkla geçinmiş ve hepsinin tekkelerin maddi esaretinden başka bir de manevi esaretinden çekmiş olduklarını" belirtir.[289]

İnan;[290] "Vakıflar, ulema-cami-medrese kompleksi içindeki dini çevrelerin ve zaviyelerin yöneten şeyh ailelerinin köylülerin ürettiği ürün üzerinde denetim kurmarın önemli bir biçimidir," der.

Vakıfların kurulmasının bir başka yönü daha vardır, o da, servet sahiplerinin servetini koruyup, geliştirme ve varislerine aktarabilmenin yoludur vakıflar. Daha önce, Osmanlı'da devlet özel ellerde biriken servetlere sık sık müdahale ettiğini, özel servetlerin müsadere tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğunu belirtmiştik. Devletin bu tavrı karşısında serveti olanlar, mallarının ve denetledikleri toprakların gelirinden, dolaylı biçimlerde de olsa almanın yollarını aramışlardır. Bu amaçla da İslam hukukunda olan vakıf kurumu kullanılmıştır.

Osmanlı toplumunda, ağırlıklı olarak yukarıda sözü edilen nedenlerden dolayı şehirlerde ve kırlarda vakıflar kurulur. Şehirlerde kurulanlar dini, eğitim, sağlık ve dayanışma amaçlıdır. Çok da yararlı işler yapmışlardır. Kırlarda kurulan vakıflar ise genel olarak; a) ekilmemiş toprakları iskân etmek, b) yol güzergâhlarında ve derbentlerde güvenliği temin etmek, amacını gütmüşlerdir. Bunları kısaca açıklayalım.

a) Ekilmemiş toprakları iskân etmek: Ekilmemiş toprakları iskân etmek üzere toprak verilenler; verilen topraklar üzerinde tarım yapmakta, su getirip, bağ dikip o yerleri şenlendirmektedirler. Bunların bu tür çabaları nedeniyle çoğu zaman kendilerinden

288 O. Koloğlu, "Ekonomik Yanı Ağır Basan Sosyal tarihsel Araştırma", *Tarih ve Toplum*, İstanbul: Vakıf, 1987.

289 F. Ercan, age., s.73.

290 H. İnan, "Köylüler", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Güz Kış, İstanbul, s.43-44.

öşür alınmaz.[291]

b) Yol güzergâhlarında ve derbentlerde güvenliği temin etmek, amacını gütmüşlerdir: Yol güzergâhlarında ve derbentlerde güvenlik temin edenler; ıssız dağ başlarında, derbent yerlerde ve nehir kıyılarında hizmet ettiklerinden ötürü de yerleştikleri yerler kendilerine verilmiş, bir kısmı vergilerden muaf tutulmuşlardır.

Buradaki önemli nokta, devlet hazinesinden hiç para almadan bazen büyük yatırım gerektiren kamunun (devletin) yapması gereken işleri başarabilmeleridir.

Devletin; sınaî, madencilik ve hizmetleri alanında faaliyette bulunanlar ise yabancılar ve azınlıklar olduğundan bunlara ait işletmeleri yabancılar baskı ile vergiye bağlayamadıklarından, vergi yükü aşar ve ağnam (hayvan) vergileri ile tarım kesiminin üzerinde kalmıştır. Bu da tarımın gelişememesini ve gelir dağılımındaki dengesizliğini artırmıştır.

Osmanlı'da Tarım İşçiliği

Sipahi tımarlarının veriliş şekli ile büyüklükleri ve küçüklükleri ne olursa olsun nitelikleri aynıdır. Yukarıda da açıklandığı gibi, tımar sahibi vergi toplar, karşılığında devlete asker verir. Yani, sipahiler imparatorluk memurlarıdır. Toprak işçiliğini organize etme durumları söz konusu değildir. Dirlik sahibi, toprağın mülk sahibi olmadığı gibi, tasarruf hakkına da sahip değildir.

15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir kapitalist birikim olduğu söylenemez. Fakat bu, imparatorlukta sosyal yapıların tümden durağan olduğu anlamına da gelmiyor. Tarımda giderek emtia üretimine kayılmakta ve yer yer köylüler mülksüzleştirilmektedir. Padişaha ve padişah ailesinin önemli üyelerine ve kıdemli devlet görevlilerine tahsis edilmiş haslar da, hem iç piyasa hem de ihracatı yapılan hububat, deri ve yün gibi hayvan ürünleri üretimi ile önemli bir ön-birikime kaynaklık etmekteydi.

Piyasaya yönelik büyük çiftliklere vezirler gibi büyük kıdemli devlet memurlarının dışında da rastlanılmaktadır.

Yahya S. Tezel:[292] "Trakya ve Marmara bölgelerinde, Ege ve Ak-

291 Vezir-i Azam Mehmet Paşa'nın Sakarya Nehrinin geçtiği Eskişehir'de yaptırdığı sulama tesisleri gibi-İbid-s.358.

292 Daha geniş bilgi için bakınız: Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi*

deniz sahillerinde, yer yer ücretli emek kullanan tarım işletmeleri ortaya çıkmış, bazı tımar ve zeamet sahiplerinin dirliklerini çiftliklere dönüştürdüğü, ticaret ve tefecilikle uğraşan bazı kimselerin çiftlikler edindiği görülmüştür," diyor.

Bu kesimler çiftliklerinde ücretli işçi çalıştırmışlardır. Üretim biçiminde tarım işçiliği vardır ama yoğun değildir, hâkim bir üretim biçimi ise hiç değildir. Tarım işçiliği yok denilebilecek kadar azdır. Osmanlı toprak düzenini anlatmaya çalıştık. Osmanlı toprak düzeni anlattığımız gibi sürüp gitmemiştir. Osmanlı toprak düzenin dayandığı temel olarak kabul edebileceğimiz tımar sistemidir. Ancak tımar sisteminde bozulmalar baş göstermeye başlamasıyla Osmanlı toprak düzeninde de değişiklikler yaşanmaya başlamıştır.

Devletin ihtiyaçlarına göre farklı reaya konumları da ortaya çıkabilmekteydi. Halil İnalcık'ın son yıllarda incelediği "çeltikçi reaya" buna ilginç bir örnektir.

Çeltikçi Reaya

Başlangıçta çeltik üretimi devlet mülkiyetindeki topraklarda ortakçı kullar tarafından üretilmekteydi. Bu mirî haslarda topraklar verimli, suyun mülkiyeti de devletin elindedir. Üretilen pirinç de esas olarak saray ve ordunun ihtiyaçlarını karşılama amaçlıdır.

Zaman geçtikçe ortakçı kulların konumu kölelerinkine daha yakın hale gelir. Sürekli bakım gerektiren çeltik üretiminde gerektiği gibi ilgi ve çalışmayı sağlayamayan bu ortakçı kullara yönelik değişik bir konum belirleme ihtiyacı doğar. Çünkü mirî haslardaki pirinç üretiminden en fazla verimi almak isteyen merkezi devlet bu nedenle çeltikçi reaya adını verdiği yükümlülükleri bakımından ortakçı kullarla reaya arasında bir yer sayılabilecek yeni bir reaya konumu oluşturur. Oluşturulan bu çeltikçi reayaya, reayanın ödediği vergilerin büyük bir bölümünden bağışıklık tanınmaktaydı. Ama kuru toprakları işleyen reayadan merkezi devlet yüzde 10 dolayında öşür alırken çeltikçi reaya pirinç üretiminin yarısını devlete teslim etmek zorundaydı. 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı pirinç üretiminin büyük bölümü bu yeni düzene göre üretilmeye başlanmıştır.

Tarihi, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.50-51.

IX. Bölüm

OSMANLI'DA TARIMSAL VERGİLER VE KÖYLÜLÜK

"Şalvarı şaltak Osmanlı
Eğeri kaltak Osmanlı
Eken de yok, biçen de yok
Yemede ortak Osmanlı"[293]

Osmanlı kuruluş sürecinde adaletçi, eşitlikçi anlayışa sahiptir. Bu anlayışını vergi siteminde de görmek, mümkündür. Rıza Zelyut, "Ahmet bin Mahmud'un yazdığı Selçukname'de görmekteyiz" diyor. Zelyut, Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Malazgirt seferine çıktığında Meyyafarıkın (Silvan) tarafına gelir. Buranın emiri Nasr bin Mervan'a 100 bin dinar vergi salar. Emir Nasr, bu parayı halktan toplayıp Alp Arslan'a gönderir. Sultan, paranın halktan alındığını öğrenince kabul etmez ve geri yollar. Dediği şudur: "Bizim, çiftçilerin malına ihtiyacımız ve halkın malını almağa iznimiz yoktur. O malı nasıl topladınsa yine öyle eski sahiplerine veresin," diye aktarırır.

Aşıkpaşaoğlu tarihinden:[294] "Germiyan'dan birisi geldi, 'Bu pazarın vergisini bana satın!' dedi. Halk, 'Osman Han'a git!' diye cevap verdi. O adam Osman Han'a gidip sözünü söyledi. Osman

293 Türkmen atasözü- Faruk Sümer, Aktaran: B. Güvenç, *Türk Kimliği*, s.165.
294 *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, s.23, Aktaran: Rıza Zelyut, age., s.19.

Gazi sordu: "Vergi nedir?"

Adam dedi ki: 'Pazara ne gelse ben ondan para alırım.'

Osman Gazi: 'Senin bu pazara gelenlerden alacağın mı var ki para istersin?' dedi. O adam: 'Han'ım, bu türedir. Bütün memleketlerde vardır ki padişah olanlar alır.' dedi.

Osman Gazi sordu: 'Tanrı mı buyurdu yoksa begler kendileri mi yaptı?'

O adam yine: 'Türedir Han'ım, ezelden kalmıştır.' diye cevap verdi.

Osman Gazi çok öfkelendi: 'Bir kişinin kazandığı başkasının olur mu; kendi malı olur. Ben onun malına ne koydum ki bana akça ver diyeyim. Bir kişi, var git! Artık bana bu sözü söyleme ki sana ziyanım dokunur.'

Kuruluş sürecinde uygulanan eşitlikçi ve adaletli anlayış Hristiyanlara da gösterilmiş ve uygulanmıştır.

Eskişehir'in alınmasından sonra Osman Gazi burada Hamam yöresinde pazar kurdurmuştur. Bu pazara çevredeki Hristiyanlar da geliyordu. Germiyan'dan gelen birisi, bu Hristiyanlardan bir bardak almış ve parasını vermemiş. Kâfir gidip Osman Gazi'ye şikayette bulunmuş. Osman Gazi o Germiyanlıyı bulup getirtmiş. Adamı döverek parasını almış bardakçıya vermiş."[295]

Osmanlı genişlemeye ve her genişleme ile talanını arttırdıkça reayanın da sömürüsü artar. Gerçek üretici olan reaya yaşantısının her anında merkezi devlete vergi ödemek zorunda bırakılır.

Osmanlı'da ve Avrupa'da insanların düzenli vergi vermelerini sağlamak için, kentlerde zanaakârlar atölyelerine ve loncalarına, kırsal bölgelerde köylüler ve köleler yaşadıkları toprak parçasına bağlı hale getirildiler. Oğul babasının mesleğini sürdürmek; zanaatçının oğlu zanaatçı, çiftçinin oğlu çiftçi olarak kalmak zorunda bırakıldı.

İmparatorluk için köylülerden toplanacak vergiler önemliydi. İmparatorluk, dışarıdan yaptığı fetihler, içeriden de başta köylüden topladığı vergiler ile bütçesini oluştururdu. Yani bu iki ayak üzerinde durur, varlığını sürdürürdü. Askeri genişleme ve buna bağlı olarak da yağmanın sona erdiği dönemde ise merkezi devletin artan ihtiyaçlarının karşılanması için vergilerin arttırılması

295 Rıza Zelyut, age., s.19-20.

yolu çözüm olarak görüldü.

Osmanlı, 16. yüzyıldan sonra fetihlerden başarı elde edemez duruma düşüp, fetih gelirlerinden yoksun kalınınca da Osmanlı tek kalan diğer güçlü ayağa fazladan yüklenmeye başladı. Geride yüklenebileceği tek kalan diğer güçlü ayak olan köylüyü vergilerle ağır bir sömürüye tabi tuttu. Bu güçlü ayağı dinlendir(e)mediği ve nefes aldır(a)madığı içinde hızlı çöktü.

Daha önce söylediğimiz gibi mülk sahibi devlettir. Reayanın devlete ödemekle yükümlü olduğu; artı-ürün, vergi şekillerinin tamamının ortak yanını oluşturmaktadır. Artı-ürün; toprağa bağlı emek-rant, angarya ve artı-emek şeklinde belirirdi. Başka bir anlatımla vergiler; aynen, nakden ya da genelleşmiş angarya biçiminde toplanırdı.

Osmanlı döneminde vergiler zorunludur. Köylünün vergilerden kaçışı yoktur. Vergiler köylünün gelirlerinden öncelikle yapması gereken ödemeleridir. Bu nedenle Osmanlı'da ziraatı vergileme, kırsal nüfusun yalnızca yaşama koşullarını, yiyecek miktarını ve yatırım yapma gücünü belirlemekle kalmaz. Aynı zamanda değişimlere cevap verme şeklini de etkiler.

Hazine her zora girdiğinde çözüm olarak ilk elde düşündüğü, başvurduğu yer köylünün vergi oranını arttırmak veya yeni bir vergi türü icat etmek olurdu. Örneğin; 1582'de cizye 40–50 akçe iken, 240 akçeye, I. Selim zamanında avarız vergisi 20 akçe iken 1597 yılı 300 akçeye çıkarılır.[296] Bu değişiklikte etkenlerden biri de yaşanan enflasyon ve mal fiyatlarının artmasıdır. Bu nedenle Osmanlı'da vergi türü dönemlere göre değişiklik göstermesinin yanında her zor anında şekil değiştirir, arttırılırdı. Sıkıntıyı aşmak için yeni vergi keşifleri yapılır ve bulunurdu. Şimdilerde devlet zora girdikçe yalnızca emekçilere, çalışanlara, üretenlere yüklenmesi gibi, o dönemde de vergilerin yüklenildiği, toplandığı yer ağırlıklı olarak köylülerdir.

Osmanlı'da vergi kara mizahtır. Alabildiğine keyfidir. Keyfiliğin engellenmesi için çıkarılan fermanlar bu "keyfiliği" engelleyemez. Örneğin; dönem Padişah III. Murat dönemidir. Sadrazam da Koca Sinan Paşa'dır. Saray kâtiplerinden Süleyman, Silistre sancağındaki bağlardan dönümüne otuzar akçe (10 para), kilise

296 Vera Mutafçieva, Osmanska Sotsialno İkonomiçeska İstoriya, Sofya, 1993 s.138-417 Aktaran: Ahmet Hezarfen age., s.212-213.

ve manastırlar için yasal olmayarak 20 180 akçe (672,66 para-16.81 kuruş), beşikte olan oğlandan da üçer akçe aldığı şikâyet edilmektedir.[297]

Yine, Padişah IV. Mehmet (Avcı) zamanı, ordu, Avrupa'da hep yenilmeye başlamıştır. Ordu yenildikçe halka yeni vergiler, yükümlülükler yüklenmektedir. Halk hoşnut değil, karşı çıkmaktadır. Padişahın cevabı baskıyı arttırmak olur. Padişah yayınladığı bir Ferman'da Şumnu (Bulgaristan) Kadısına:[298] "Şumnu ilçesi halkı, vergilerini tastamam vermektedir, fakat savaş zamanı gelip geçen ulaklara (yiyecek, giyecek, atlara yem, çul, eğer vb.) bakış görüş etmemektedir. Sen Şumnu Kadısı olarak ilçedeki halka, ulakların gereksinimini ne yapıp edip karşılatacaksın bunu böyle bilin, buna göre hareket ediniz" diyerek baskı yapar.

Osmanlı'nın insafsız ve yüzsüz bir biçimde yaptığı sömürüyü Türkmenler; "Şalvarı şaltak Osmanlı/ Eğeri kaltak Osmanlı/ Eken de yok, biçen de yok/ Yemede Ortak Osmanlı"[299] Yunus Emre ise; "Geçti beyler mürüvveti / Binmişler birer ata / Yediği yoksul eti / İçtiği kan olmuştur."[300] diye ifade etmişlerdir.

Osmanlı toplum yapısının en olgun çağında vergiler üç başlık altında toplanıyordu:

a) *Rüsum-u şer'iye*: Devlet bu vergiyi şeriat hakkına dayanarak alır ve karşılığında hiçbir hizmet vermez. İktidardaki sınıfın aldığı haraç niteliğindedir.

b) *Rüsum*-u *örfiye*: Dirlik ve düzenin korunmasının karşılığı olarak reaya tarafından ödenen vergilerdir.

c) *Tekalif-divaniye*: Olağanüstü harcamaların (savaş, vb) yol açtığı ek gelir gereksiniminin karşılanması için konan vergilerdir.[301]

Bu vergiler ise toprak vergisi, üretim üzerinden alınan vergiler, harçlar ve para cezaları ile gayrimüslimlerden alınan ek vergiler şeklinde başka bir sınıflandırmaya sokulabilir.

Ancak hemen açıklayalım: Bu sistemde "emek ve para doğ-

297 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühime Defteri, c.47, s.59/116.

298 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emir Tasnifi, IV. Mehmet-Ba, No. 4874 Aktaran: Ahmet Hezarfen, *Rumali ve Anadolu Ayan ve Eşkiyası*, s.88.

299 Türkmen atasözü, Faruk Sümer, Aktaran B. Güvenç, Türk Kimliği, s.165.

300 Yunus Emre Aktaran; Erdoğan Aydın, *Osmanlı Gerçeği*, İstanbul: Literatür Yayınları, 2018, s.33.

301 Sınıflı Toplum Devlet ve Vergiler; s.71, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları no:14, 1976.

rudan doğruya hiçbir vergilemeye sokulmamıştır. Örnek olarak, gündelik ile çalışan işçiler, yıllık ücretle çobanlık ve çıraklık edenler ve buna benzer ötekileri, nakit para itibarıyla zengin olanlar, ne yürür malları ne de mülkleri olmayışı yüzünde, hep vergileme dışında kalıyorlar idi. Böylece geniş faizcilik yaptığını gördüğümüz para sahibi 'ribahorlar', vergi konusu dışında kalma yönünden işçilerle aynı işleme girmekteydiler."[302]

Osmanlı vergi sisteminde vergi ödeyenler reaya ve şehirli olmak üzere iki ayrı gruba dahildi. Reayanın ödediği vergiler gelirlerinin yüzde 50'sini buluyordu. Buna karşılık şehirlilerin ödediği vergilerin gelirlerine oranı yüzde 10'dan sıfıra kadar iniyordu.[303]

Geçimlerini sağladıkları topraklar köylüler için çok önemliydi. Köylüler, savaşlarda topraklarını evlerini barklarını, çiftini, çubuğunu bırakmaz onun için ölümü göze alır, savaşırdı. Ancak, savaşta bile terk etmediği topraklarını barışta Osmanlı'nın bitmek tükenmek bilmeyen vergi artışı ve vergi çeşitliliği/icadı karşısında, canından bezdirilirdi; toprağını, çiftini çubuğunu terk etmek zorunda bırakıldı.

Üstelik, alınan vergiler tarım sektörünün gelişmesine aktarılmadığı, yatırılmadığı için de zaten köyler ve tarımda da hiçbir gelişme olmadı. Dolayısıyla tarım ilkel kaldı. Başka bir deyişle köylüden hep alındı. Köylere yatırım hiç yapılmadı. Verimliliği arttırmak için köklü çalışmalar, çabalar nerdeyse hiç olmadı. Tarım teknolojik olarak geliş(tiril)medi. Yatırım ve çaba olmayınca da verimlilik de doğal olarak artmıyordu. Yeni vergilerle adeta olmayan istenmeye başlandı, köylülerden. Bu nedenle sömürü acımasızdı, vergi koyanlar ve toplayanlar ise alabildiğine insaftan yoksun zalimdiler. Bu durum ve reayanın katlanılamaz sömürüye tabi tutulması devlet ile raya arasında sürekli çelişkilere ve, halkın devlete karşı hak ve adalet talebiyle isyanına kaynaklık ediyordu. Mustafa Akdağ; "İnsanlık tarihinde, her develetin idare edenleri ile edilenleri arasında süregelen çekişme konularından en büyüğünü, vergilemenin haklı ve haksızlığı üzerindeki karşılıklı iddiaların teşkil etmiş olduğu, halk-devlet ilişkilerini bu olumsuz etkinin ağır bunalımlara çok çok sürüklediği bilinmektedir. Türk

302 M. Akdağ, age., s.286-287.
303 *Toplum Devlet ve Vergiler*; İstanbul:Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, no:14, 1976, s.72.

toplumunun iç tarihi incelendiği zaman, hükümet adamları ile reaya arasında bitmez tükenmez çekişmelerin kaynağının da hep vergi alıp vermenin yarattığı anlaşmazlıklar olduğu görülmüştür." demektedir.[304]

Genel olarak vergileri şu başlıklar altında toplayabiliriz:

- Cizye,
- Harac-ı Muvazzaf (Resmi çift, benak, Mücerred-İspence, resm-i kara, dönüm ve benzeri vergiler,
- Harac-ı mukassami tarım gelirlerinden öşür (1/10) mal ve para verilirdi,
- Resm-i ağnam (koyun-sığır vb), Resm-i Hınzır (domuz), resm-i Kovan (arı), resm-i ağıl vergileri,
- Bad-u hava ceza ve narh vergisi,
- Resm-i pelit, yaylak ve kışlak vergisi,
- Su değirmeni, mandıra, Bozacı, Mumcu (döken), demir eritenden alınan vergiler,
- Hediyeler (makyam ve nan) derebeyine verilirdi,
- Tüccarın ödediği: Baç, İhtisab, İhzar, Kantariye,
- Olağan dışı (Avarı-i divaniye, tekalif-i Örfiye) çalışmak suretiyle, mal ve para vererek ödenen,
- Derebeye 7–3 gün (kulluk) Resm-i hizmet-parasız çalışma,
- Müsadere (yava, kaçkun, başıboş tutulan hayvan) mal-ı gayb, beytül mal'dır.

Görüldüğü üzere yan bakma vergisini almayı unuttuğundan, uçan kuşları yakalayamadığından -elinden kaçırdığından- Osmanlı vergi çeşitlerine katamamıştır. Osmanlının vergi çeşitleri ve oranlarına bakalım. Biz köylülük ile ilgili olanları ele alacağız.

Osmanlı'da Vergiyi Üç Grupta Toplayabiliriz[305]

Vergiy-i Mahsusa: Tanzimat'ın başlangıcında, daha önce " tekâlif-i örfiye" çerçevesinde alınan çok sayıda vergi birleştirilmiştir. Bu verginin önemli özelliği, matrahının köy olmasıdır. "Efrad-ı ahalinin hisse-i teklifleri köyce muayyen ise de hisse-i umumiyesi köyden talep ve ahz" olunmaktadır. Bu nedenle "köye tahsili

304 M. Akdağ, age., s.286.

305 Daha geniş bilgi için bakınız: Tevfik Güran, *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s.1999-2000.

mutat olan vergi" ve "an cemaatten tahsil olunan vergi" gibi adlar verilmiştir. Devletçe bir kazadan istenen toplam vergi, kaza tarafından köyleri arasında dağıtılmakta ve her köy kendine düşen vergiyi haneleri arasında "herkesin tahammül ve takati ve kâr ve kisbi ve tematü ve ticaretine göre paylaşılmaktadır. 1256–1261 (1841–1845) yılları arasında verginin tahsili ruz-i kasım olarak iki taksitte yapılırken, bu tarihten itibaren "mahsulâtın idrakinden sene nihayetine değin tedricen tahsili" kararlaştırılmıştır.

Cizye: Yalnız yetişkin, Gayri Müslim erkek nüfustan ekonomik gücüne göre üç grupta alınan bu vergi, esas olarak bir baş vergisi niteliğindedir.

Aşar ve Rüsumat: İki tür vergiden farklı olarak bu vergi grubu, doğrudan doğruya üretimden alınmaktadır. Devamlı bir vergidir. Haraç anlamında olduğundan yıllık alınır. Bu grup iki bölüme ayrılmıştır.

a) Aynen alınan: Gayri safi bitkisel üretimden onda bir oranında öşür aynen alınmaktadır.

b) Maktu Suretiyle Meblağen alınan: Bağ ve bahçe ürünlerinden alınan bedel-i aşar-ı kiraz; Bedel-i aşar-ı bostan; bedel-i mukataa-i bahçe; çayırlardan alınan bedel-i aşar-ı kiyah (ot); ve arılardan alınan bedel-i aşar-ı kovan; küçükbaş hayvanlardan alınan bedel-i adet-i ağnam rüsumu bu grupta toplanmaktadır.

19 yüzyıl süresince küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki köylü üreticiler ağır biçimde vergilendirilmiş.[306] Merkezi devletin en önemli gelir kaynakları öşür ile hayvanlardan alınan ağnam olmuştur.

Şer'i Vergiler: Öşür

Öşrün kelime manası onda birdir. Osmanlılarda fethedilen yerlerin idaresi devlete geçerdi. Toprakların da hemen tamamı mirî hale getirilirdi. Köylüler işledikleri bu topraklardan aldıkları ürün karşılığında her sene öşür adıyla devlete pay verirdi. Bu payda tabii ve suni sulama yapılmasına, toprağın verimliliğine göre, 1/10 dan 5/10'a kadar değişirdi. Bölgeler arası farklılıklar her sancağın kanunnamesinde gösterilmiştir.

306 Günümüzde de kemer sıkması gerekenin ve en çok vergi vermek zorunda olanların köylüler, işçiler ve memurların olduğu gibi.

Osmanlı Devleti vergileri takdir ederken, küçük köylülüğe yüklenmiş, büyük toprak sahiplerini kollayan bir politika izlemiştir. Devletin borcu arttıkça köylüye yüklendiğini söylemiştik. Bu konuda rakamlara başvurduğumuzda köylü sömürüsü kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Rakamlar; 1863–1864 mali yılında aşar gelirlerinin toplam gelire oranı yüzde 34 iken, 1872–73 yılında bu oran yüzde 44'e ulaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun en kötü koşullarında yaşayan yüzde 70'lik köylü kesimi, toplam vergilerin yüzde 77'sini ödüyordu.[307]

Yalnız öşür vergisi, tarımsal üretim sürecinde yapılan harcamalar düşüldükten sonra elde kalan kazancın onda birinin alınması değildir. Brüt üzerinden alınan bir vergi olduğu için köylülerin net gelirinin yaklaşık yüzde 60'ına yaklaştığını söyleyenler olduğu, köylülerden az vergi alındığını dile getirenler de vardır. Osmanlı Bankası temsilcisi ve Osmanlı Düyun-u Umumiye idaresi üyesi Sir Edgar Vincent, Osmanlı vergi sisteminin kendine has özelliklerini dikkate almadan belki de daha fazla vergi toplayabilmek için şöyle diyor:[308] "Osmanlı İmparatorluğu'nda kişi başına düşen vergi yükümlülüğünün Yunanistan ve Mısır'ın yarısından az, Romanya'nın yüzde 60'ı kadar ve çoğu Avrupa ülkesinden oldukça düşük olduğunu belirtiyor." Lucy M. J. Garnett: "Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki küçük üretici, belki de dünyada en çok vergilendirilmiş bireydir."[309]

Şevket Pamuk'a göre, Osmanlı Hazinesi'ne giren öşür gelirleri; 1887–1888 yılında 4,25 milyon, 1910–1911 yılında 7,18 milyon Osmanlı Lirası olmuştur. 1887-1908 önemi süresince Osmanlı İmparatorluğu'nun bildirilen tüm gelirlerinin yüzde 35-40'ı sadece öşür gelirlerinden oluşuyordu.[310]

Öşrün Toplanma Şekli

Tımar rejiminin iyi işlediği dönemlerde, öşrün toplanması, devlete yaptığı hizmetler karşılığında sipahiye bırakılmıştı. Ancak, ekonomik durumun bozulduğu devirlerde daha fazla gelire

307 Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkiyalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.27.
308 Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, 1876-1908, s.51.
309 Lucy M. Garnett, Turkish Life in Town and Country (New York, 1904) s.111. Aktaran:Donald Quataert; age., s.51.
310 Donald Quataert, age., s.52.

ihtiyaç duyulunca tımarlar has şekline sokularak, hâsılatın toplanması işi mültezimlere verilmiştir.

Mültezimlerin fazla kazanç hırsları hem köylüyü ekonomik bakımdan perişan eder, hem de devletin gelir payını azaltır. Köylünün mültezimlerden korunması ve Osmanlının gelirini arttırmak amacıyla öşrün devlet memurları aracılığıyla toplatılması denenmiş. Bunlara *muhasıllar* denmekteydi. Ancak, bu kez de mahsullerin (ürünlerin) pazarlara sevk edilmelerinde gecikmeler yaşanmaya başlanmış, hazine de bu uygulamadan büyük kayıplara uğramıştır. İltizam ve emanet usulleri tekrar denenmiş ise de istenilen sonuç elde edilememiştir. Osmanlı yönetiminin vergi toplamada mültezimlerin denetim etkisi güçlüdür. Mültezimler piyasayı takip edebilme olanakları sayesinde toplama şeklini değiştirebiliyordu. Örneğin ürün fiyatlarının yüksek olduğu yıllarda bir kısım öşrün nakit ödenmesini istemez, üreticiyi ürün vermeye mecbur kılar. Pazarlarda ürün fiyatları düşük olduğunda da tersini uygulardı.

Öşür Çeşitleri

Öşür alındığı mahsulün cinsine göre adlar taşırdı. Bunlar:

Resim-i Bağ: Üzüm bağlarından, bağ bozumunda alınan öşürce denir.

Resim-i Şıra: Pekmezden alınan öşürdür. Oranlar bölgeden bölgeye değişmekle birlikte pekmez yapılırken odun kullanılması dolayısıyla bağ resminin 1/10 olduğu yerde şıra resmi 1/15 olarak uygulanmıştır.

Resim-i Bahçe veya Resim-i fevakıh: Meyve bahçelerinde mahsulün olgunlaşmasından sonra alınan 1/10 öşürdür.

Resm-Bostan: Kavun, karpuz gibi bostanlar yetiştirildiği takdirde alınan öşürdür. Bunların ev ihtiyacına yönelik olanlarından öşür alınmaz, kar amaçlı olanlarından alınırdı,

Resm-i Harir: İpekten alınan öşürdür.

Resm-i Giyah veya Resm-i Çayır: Biçilen çayırlardan alınan öşre denirdi.

Resm-i Ağ: Balıktan alınan öşürdür.

Resm-i Kovan ve Resmi Küvvare: Baldan alınan öşürdür. Kovanın bulunduğu sipahisine, arıların kışlık ihtiyaçları çıkarıldıktan sonra genel olarak 1/10 oranında öşür alınırdı.

Resm-i Asiyab: Değirmen resmi yani, su, rüzgâr değirmenleri ile yağ değirmenlerinden alınan vergilerdir. Resm-i Asiyab bazı bölgelerde yıllık, bazı bölgelerde üç ay, altı ay veya tam yıl olarak vergilendirilirdi.

Resm-i Arus: Reayalarının kızlarının evlenmesinde damattan sipahiler bir resm alırlardı. İşte bu resme, Resm-i Arus veya arüsane veya gerdek resmi denirdi. Bu resmin kıstasları ise; evlenenin kız, dul, Müslüman veya gayri Müslim, hür veya cariye oluşuna göre değişik miktarlarda belirlenirdi. Kölelerin birbirleriyle evlenmelerinde ise hiç resm alınmazdı. Bu resim 19.yy.da kaldırıldı, sadece, kadılardan izinname alınmaya başlandı.

Resm-i Ağnam: Hayvan vergisidir. Bu vergi alınırken; yerleşik reaya ve göçebeler, Müslüman ya da gayr-i Müslim olmasına bakmaksızın alınırdı. Koyun, keçi ve nevruzda kuzu ve oğlaklarıyla birlikte sayılır, Resm-i Ganem veya Ağıl Resm-i adıyla iki baş hayvan için bir akçe resm öderlerdi. Fatih döneminde 3 koyundan bir akçe ya da 50 koyundan bir koyun alınırdı.

Yave ve Kaçkun Resmi: Kaçan hayvanları yakalayanlar hâkime haber verirlerdi. Sahibi çıkana kadar da hayvanlara bakardı. Sahibi çıktığında masraflarını alır, sahibi çıkmazsa yavelerin hâsılatı devlete aktarılırdı.

Öşür gelirleri 1887-1888'de bütün vergi gelirlerinin yüzde 27,1'ini ve 1910-1911'de yüzde 25'ını oluşturuyordu.[311]

Osmanlı hazinesine giren Ağnam gelirlerinin bütün vergi gelirlerine oranları; 1887–1888 yılında yüzde 11,5; 1910–1911 yılında yüzde 7,6'dır.[312]

Şevket Pamuk,[313] "...Bütçe açıklarının büyük miktarlarda dış borçla bile kapatılamadığı 1860 sonralarında aslında yüzde 10 olan öşür oranı, 1868'de yüzde 15 ve 1869–1872 arasında 12,5'e yükseltildi. 1873-1874'lerde yüzyılın en büyük kıtlığı Anadolu'yu kasıp kavururken öşür oranı yüzde 12'ydi. 1880'lerde, dünya ekonomisinin büyük buhranı ve Düyun-u Umumiye'ye büyük borç ödemeleri, devletin mali buhranını yoğunlaştırdığından, oran yeniden yüzde 11,75'e yükseltildi..." der.

Haraç: Arazi-i haraciyeden alınan vergidir. Bu vergi Müslü-

311 Ş. Pamuk, age.
312 Ş. Pamuk, age.
313 Ş. Pamuk, age.

manlarca fethedilen toprakların yerli halkının yerlerinde bırakılması halinde alınırdı. Haracın şahıslardan alınanına cizye denirdi. Toprağa bağlı olarak alınan cizye iki türlüdür: Harac-ı mukassem ve harac-ı muvazzaf.

Harac-ı Mukassem: Toprağın verimliliği ile ilgilidir. Topraktan mahsul alındıkça ödenir. Yılda kaç mahsul alınırsa o sayıda haraç alınırdı.

Harac-ı Muvazzaf: Bu vergi mahsule bağlı değildir. Yüz ölçüme göre dönüm veya cerib başına alınan vergidir.

Cizye: Gayr-i Müslimlerden alınan bir baş vergisidir. Cizye, Müslümanlığı kabul etmeyenlerin devlet tarafından korunmaları ve savaşlara katılmamaları karşılığında alınmaktaydı. Cizye mükellefi olmak için; erkek olmak, baliğ olmak, sıhhatli ve çalışabilecek güçte olmak gerekirdi. Yani; kadınlar, çocuklar, hasta ve sakatlarla çalışacak gücü olmayan yaşlı erkekler, sadece hibelerle geçinen rahipler (büyük manastırda yaşayanlar bu istisnaya tabi değildir) köle ve dilenciler cizye mükellefi değillerdi.

Servet sahiplerinden çalışmasalar dahi cizye alınırdı. Özetle; cizye, 14–75 yaş arasındaki sağlıklı erkeklerden alınan bir baş vergisiydi. Cizye mükellefi üç sınıftır: Ala, evsat ve edna.

Ala: Zenginlerden alınırdı. Atlı olarak kendisi ve yanında birini götürmesi karşılığı olarak 48 gümüş dirhem (60 kuruş) alınırdı.

Evsat: Orta hallilerden alınırdı. Atlı olarak yalnız kendi karşılığı olarak 24 gümüş dirhem (30 kuruş) alınırdı.

Edna: Fakirlerden alınırdı. Savaşa yaya olarak katılmanın karşılığı olarak 12 gümüş (15 kuruş) dirhem alınırdı.

Cizye işleriyle de Cizye Muhasebesi Kalemi uğraşırdı. Osmanlı'da işler kötü gittikçe köylüye yüklenildiği gibi Gayri Müslimlere de aynı şekilde yüklenilir. Vergileri arttırılırdı.

Halil İnalcık:"...Cizye 1420 yılında 25 akçe, II. Bayzeid dönemi 26 akçe, I. Selim dönemi 20 akçe, I. Süleyman dönemi 25 akçe, III. Murat dönemi 40 akçe, II. Bayezid dönemi 75 akçe, 16. yüzyılda 70–80 akçe, 1598'de cizye ve diğer vergi toplamı 300 akçe alınırdı..."[314] diyor.

Raiyet Rüsumu: Sipahiye ödenen vergilerdir.

Çift Resmi: Hem toprağa hem de hane başına alınan vergidir;

314 Ahmet Hezarfen, age., s.213.

Toprağa bağlı olmadan Fatih Kararnamesinde reaya, sipahiye;
Yılda üç gün bedenen hizmet =3 Akçe
Kağnı (bir araba odun) = 3 Akçe
Orak (bir araba ot) = 7 Akçe
Döven (yarım araba saman) = 7 Akçe
Boyunduruk (araba ile hizmet) =2 Akçe.
Resimleri olmak üzere toplam 22 Akçe vermekle mükellef kılınmıştır.[315]

Alınan bu 22 akçe çift resminden başka bir şey değildir. Bu da; bir çiftlik yer, pek çok yerde kırk adım veya 65 cm lık terzi arşınıyla 75 zıra veya daha kaba şekliyle bir çift öküzle sürülebilen toprak olarak kabul edilmiştir.

Başlangıçta; bu verginin toplanma zamanı harman sonrası iken, 15. yüzyıl sonlarında 1 Mart olarak değiştirilmiştir.

Osmanlılar, toprağın küçük parçalara bölünmesine karşı olduklarından bir çiftliğin en fazla ikiye bölünmesine izin veriyorlardı. Buna da; nim çift denilmekteydi. Çift sahibinin oğullarının ikiden fazla olması halinde kalan toprak müştereken işlenir ve müştereken resmini verirlerdi.

Çift-bozan reayanın boş bıraktığı toprakları sipahiler başkalarına verip işletirlerdi.

Çift Bozan Resmi: Toprağını terk edip giden reaya Çift bozan denirdi. Sipahi, çift bozan reayayı bulup eski yerine getirme hakkına sahipti. Ama çift bozan on yıl geçtikten sonra bulunursa artık eski yerine dönmeye mecbur edilemezdi. Yalnız, boş bıraktığı toprağın büyüklüğüne göre bir miktar resm alınırdı. Çift bozan eğer Müslüman ise 50 akçe öşür, 22 akçe Resm-i çift olmak üzere 72 akçe, yok eğer çift bozan gayrimüslim ise 62 akçe öşür, 25 akçe Resm-i çift olmak üzere toplam 87 akçe ödeme ile zorunlu kılınmıştır.[316] Seyyid, sipahi-zade, yağcı, Yörük, berat sahipleri ile toprağı işleme gücü kalmayanlar çiftbozan resminden muaf tutulurlardı. Çift bozan resmi uygulamasıyla reaya köle konumunun yanına yaklaştırılmıştır. Reaya toprağını terk etmede özgür değildir. Toprağını terk etmenin karşılığında vermek zorunda bırakıldığı 72 akçeyi bulması zor olduğundan toprağa mahkûmdur. Toprağını terk edemez.

315 H. İnalcık, "Raiyyet", Belleten, XXIII/92 (1959).
316 Ahmet Hezarfen, age., s.213.

Bennak Kara Müccered Resimleri: Bennak çift sahibi reayanın evli oğludur. Reayanın evli oğlunun hiç toprağı yoksa caba bennak, nim (yarım) çiftten toprak tasarruf ediyorsa ekinli bennak deniliyordu. Genel olarak ekinli bennaklar 12, caba bennaklar ise 9 akçe resm öderlerdi. Eğer bennakın tasarruf ettiği toprağın dönüm resmi 12 akçenin üzerinde ise bu bennaklar ödemeyi dönüm resmi üzerinden yapmak durumundaydı.

Çift sahibi reayanın mücerred denilen bekâr oğlu, 16. yüzyılda bazı yerlerde hiç resim ödemezken, bazı bölgelerde 3 akçe verirdi. Osmanlı'da ekonominin bozulmaya yüz tuttuğu 16. yüzyıldan itibaren mücerret resmi 6 akçeye yükseltildi. Mücerret evlendiği zaman bennak, boşandığı zaman yine mücerret statüsüne döner ve ona göre resim öderdi. Müslümanlığı kabul eden gayr-i Müslimlerde bennak olarak kabul edilirdi.

Resm-i Zemin veya Dönüm Resmi: Hiç toprağı olmayan ya da elindekinden fazla toprağı işlemek isteyen reaya ile hariç raiyet denilen o tımarın sipahisi üzerine kayıtlı olmayan reaya tarafından işlendiğinde, dönüm resmi veya resm-i zemin adı altında toprağın verimine göre dönüm başına 2 ile 5 dönüme bir akçe resm öderdi.

Avarız Vergileri: Divan kararı ve Padişahın emri ile olağan üstü hallerde vergi toplanırdı. Buna da, avarız-ı divaniye adı verilirdi. Avarız, örfi vergilerdendir.

Avarız;

- 1521'de Avarız-i Divaniye ve Tekâlif-i Örfiye (vergiler) 30 akçe
- 1537'de Avarız-i Divaniye ve Tekâlif-i Örfiye (vergiler) 50 akçe
- 1564'de Avarız-i Divaniye ve Tekâlif-i Örfiye (vergiler) 66 akçe
- 16. yüzyılda Avarız-i Divaniye ve Tekâlif-i Örfiye (vergiler)160 akçe
- 1592'de Avarız-i Divaniye ve Tekâlif-i Örfiye (vergiler) 250 akçe olarak alındı.[317]

Başlangıçta sadece harp zamanındaki ihtiyaçları karşılamak için alınırken, daha sonra ulufe dağıtması vs sebepler ile bir de hazinenin içine düştüğü sıkıntıları gidermek üzere de toplanır ol-

317 Ahmet Hezarfen, age., s.213.

muştu.

Görüldüğü gibi, hazine sıkıntıya düşünce ilk başvurulan yer köylüden alınan vergilerin türünün arttırılması ya da oranının yükseltilmesi veya her ikisinin de birlikte yapılması olur. Tanzimat döneminde ise vergiler yeniden değiştirilir.

Tanzimat Sonrası Örfi Vergiler: An Cemaatin Vergi

1839'da Tanzimat ilan edilmiştir... Tanzimat'la tebaanın sosyal, hukuki ve mali bakımdan eşitliği kabul edilir. O tarihe kadar ocaklık olarak devlete temin ettikleri kereste, güherçile, kendir gibi maddelerle köprücülük, derbendcilik, yolculuk gibi bazı mükellefiyetliklerine son verilerek bunların yerine tek bir vergi uygulama esası getirilir. Tebaanın gelirinin belirlenmesi için de, muhasılların nezaretinde, bütün mal, mülk ve hayvanlarını içine alan temettü (gelir) sayımına başlanır.

1840 yılından itibaren konan vergi, halkın eskiden ödedikleri örfi vergiler göz önünde tutularak, bunun tahsili için toplanan paralar düşülerek tespit edilmiştir. Buna göre köy ve mahallelerin ödeyecekleri miktar belirlenerek bundan böyle vergiler, artık köy muhtar ve imamları ile papazlar aracılığıyla toplatılacaktır. Toplanacak verginin dağılımı ve oranı ise herkesin gücüne göre ayarlanmıştır.

İlk zamanlar ruz-ı hızır ve ruz-ı kasım şeklinde iki taksitle alınması kararlaştırılmıştı. Daha sonra mükellefin mali gücünün elverdiği zamanlarda en son on taksitte ödenme prensibi getirildi.

Tanzimat öncesindeki bazı vergi ve resimlerin kaldırılmasıyla hazinede açıklar oluşur. Bunu gidermek için de an cemaatin vergi miktarına ilaveler yapılmıştır.

Emlak, Arazi ve Temettü Vergilerinin Ayrılması

Islahat Fermanı (1856) ile bir dizi reform yapılırken, vergiler de yeni bir düzenlemeye tabi tutulur. 1858-1859'a kadar devam eden an cemaatin vergi kaldırılır. Emlak, arazi ve temettü vergilerinin ayrı ayrı alınması kararlaştırılmış Anadolu'da Bursa, Rumeli'de Yanya pilot bölgelerinde uygulamaya geçilmiş. Diğer bölgelerde de sayıma başlanmıştır.

Gelir getiren binalardan; binde 8, getirmeyenlerden; binde 4 ol-

mak üzere bütün binalar vergi kapsamına alınmış. Araziden; binde 4, esnaf ve tüccarın yıllık gelirinin üzerinden yüzde 3 temettü vergisi alınmaya başlanmıştır.

Ziraatla uğraşanlardan eskisi gibi öşür ve ağnam vergisi alınması sürdürülmüş, 1880 Nizamnamesi'yle bu vergilerde bazı değişiklikler yapılmış, öşür veren arazilerle arsaların kıymetinden binde 4, öşür vermeyen arazilerden binde 8 vergi alınmaya başlanmış, sonraki yıllarda bütçe açıklarının kapatılması için oranlar yükseltilmiş ve bazı düzenlemeler getirilmiştir.

Vergilere Direnme

Vergi toplamada izlenen yöntemlerin, halk için bir zulüm halini aldığını belirtmiştik. Bu zulüm iltizam sistemine geçişle birlikte daha da artırmış, imparatorluğun yıkılışına kadar artarak sürmüştür.

Vergi istemenin sınırı olmadığı gibi çeşitlendirmenin de yukarıda söylediğimiz gibi sınırı yoktur. Osmanlı'da vergi için köylülere yüklenildikçe yüklenilir. Ama zaman zaman karşı duruşlar ve direnişlerle de karşılaşılmıyor değil. Bunlardan birkaç örnek:

Padişah II. Mustafa dönemi, Sadrazam Elmas Mehmet Paşa'dır: Silistre Eyaleti, Yeni-Pazar İlçesi'nde Ahi Baba Köyü ahalisi Sürsat[318] vergilerini vermemekte direndikleri, bu verginin toplanması için yetkililerin kendisine yardımcı olmalarını istemektedir.[319] Osmanlı 1699 Karlofça Anlaşması ile Avusturya, Venedik ve Lehistan (Polonya) ve Rusya anlaşmalarını yapar. Bu anlaşmalarla Osmanlı ilk kez geniş ülkeleri düşmanlarına bırakır. Padişah II. Mustafa dönemidir. Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'dır: Silistre ilçesi köylerinde bulunan sürek sahibi kişilerden koyun vergisi toplamaya giden Tahsildar Ali, vergisini vermek istemeyen çobanların koyunlarını alıp evine getirdiği ve arkasından çobanlar gelip koyunlarını zorla aldıkları, tahsildar da evimi zorla bastılar bazı eşya ve 600 kuruş paramı aldılar diye mahkemeye başvurur. Bu çobanlar cezalandırılıp Silistre kal'asına kapatılır.[320]

---

318 Sürsat: Köylünü mutlaka menziller için satmaya zorunluydu. Buna sürsat denirdi, sonra bu vergi şeklinde alındı. Sürsat vergisi, arpa, un ve ekmek olarak alınırdı. A. Hezarfan, age., s.95.

319 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emir Tasnifi, II. Mustafa, no.11433.

320 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnülemin Tasnifi, Şükrü Şikayet, no.145.

Yukarıdaki yalnızca birkaç örnek. Benzer sayısız olaylar yaşanmıştır. Olan hep üretici olan, alın teri akıtan köylüye olmuştur. Daha sonraları da bilindiği üzere hiçbir şey yokmuş her şey yolunda gidiyormuş gibi, saraylarda helva sohbetleri, geceleri lale bahçelerinde, üzerlerinde yanan mumlarla kaplumbağalar dolaşırken padişah şürekâsı sınırsız eğlencesini pervasızca sürdürmüştür.

Oysa Anadolu ve Rumeli'de de halk eşkıya, ayanların çekişmesi nedeniyle yakalarına yapışan mültezimlerin elinden canını, alın terini korumak için amansız bir mücadele veriyordu.

Osmanlı Döneminde Vergide Sahtecilik[321]

Osmanlı'dan bu yana yaşanan iç isyanların, iç göçlerin pek çoğunun nedeni adil olmayan ve insanları bunaltan vergi sistemidir. Ayrıca her alandaki çürümüşlükle birlikte vergide sahtecilik, rüşvet karşılığı kayırmacılık da almış başını gitmiştir.

Osmanlı'dan bu yana kısaca özetlenecek olursa:

"Avaraz-ı Divaniye" adını taşıyan gittikçe artan ve çoğalan vergi Celali İsyanları'nın bir gerekçesi olacaktır.

1525 yılında Yozgat'ta yaşanan Baba Zünnun ayaklanması tarladan alınan 200 akçe vergi için çıkmıştır.

Tarihçi Hammer'in tespitlerine göre, İstanbul Galata ve Üsküdar'da isyan çıkması olasılığı üzerine değirmen vergisi kaldırılmıştır.

Patrona Halil (1730) isyanının bir nedeni de haksız olarak toplandığı iddia olunan vergilerdir.

Çınar olayı –Vaka-ı Vakvakiye- olarak bilinen ve 31 kişinin idamıyla sonuçlanan olaylar da 1656'da haksız toplanan vergilerle ilgilidir.

1793'te toplanan İstanbul halkı haksız uygulanan vergilerin kaldırılmasını istemiştir.

Zarar-ı Kasabiye Mukataası olarak bilinen vergi, yeniçerilerin et ihtiyacını karşılamak üzere ipek, soft, sahtiyan gibi mal satışlarından yüzde 1 oranında alınıyordu, ancak bu vergi Osmanlı tüccarları için geçerliydi, yabancı tüccarlar bu vergiden muaftılar.

321 Yard. Doç. Dr. Faruk Güçlü , Abant İBÜ-İİBF Öğretim Üyesi, Dünya Gazetesi'nden alınmıştır.

Verginin ağırlığıyla birlikte sistemin eksiklerinden yararlanan pek çok sahtekâr da ortaya çıkmaya başlamıştır.

II. Mahmut döneminde (1830) İstanbul'a ev göçü yasaklanmıştır. Men-i Mürur denilen uygulamanın ana amacı, bulunduğu yerden ayrılan vergi mükelleflerinin tahsilâtları aksatarak, ödeme yapmaktan kaçmaları idi.

Çirmen Mutasarrıflığı'na gönderilen fermanda "bazı bölgelerde pek çok kimsenin himaye edilerek hiç vergi vermedikleri" ifade edilmektedir.

Ereğli'de sadattan ve ashap torunu pek çok kişi vardı. Bunlar vergiden muaftılar. Bu arada kendisini sadat diye tescil ettiren pek çok sahtekâr cezalandırıldı.

1831'de yapılan nüfus sayımına vatandaşın büyük çoğunluğu askerlik ve vergi korkusuyla katılmadı.

Yeniçağa/Bolu ayanı olarak görev yapan şair Dertli topladığı vergileri zimmetine geçirdiği iddiasıyla görevden alındı.

Alaşehir, Turgutlu Mal Müdürlüğü yapan şair Eşref (Mehmet Eşref) adı vergi yolsuzluğuna karışınca görevinden alındı.

1750'de bir adamı eşeğe ters bindirip yüzünü boyadılar, sahte para basımında kullandığı aletleri de boynuna astılar. Yine Süleyman Paşa'nın talimatıyla sanat ve meslek erbabından alınan Şaşiye, Meşiha ve arazi vergileri kaldırıldı.

Ünlü tarihçi Peçeviye göre Osmanlı'da devlet işine rüşveti, sahteciliği sokan kişi Devşirme Rüstem Paşa'dır.

Voyvodalar asında halktan toplanan vergileri zimmetine geçirenler bir hayli fazla idi. 1828 yılında Ankara Sancağı'nda mütesellimlik yapan Mustafa Bey, hazineye ödenen vergiler karşılığında makbuz vermesi gerekirken vermemiştir.

Sultan Süleyman zamanında yürürlüğe konulan yasalarla yalancı şahitlerin, sahtekâr ve kalpazanların ellerinin kesilmesi emredilmiştir.

Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin koruduğu et mübayası kâhyası Karabaş Mehmet, orduya teslim etmediği koyunları teslim etmiş gibi göstererek hazineden hak etmediği paraları çekmişti.

1909 yılında Osmanlı Devleti'nde Terakkiperver Cemiyet-i Nisvaniyesi isimli bir sahte kadın örgüt kurarak Ağacan Fikri ve eşi topladıkları bağışlarla ortadan kaybolmuşlardır.

Edirne kazasında toplanan paralarda yolsuzluklar olması ve

halktan yasadışı vergi toplanması sebebiyle kadılar başkanlığında sandık eminleri kurulmuştur. Yine Edirne yöresinde yetişen kuzuların madrabazlar tarafından alınıp kaçak satıldıkları, vergi verilmediği tespit edildiğinden kuzu sayılımı yapılmıştır.

Tersane hazinesinin en önemli gelir kaynağı olan ipek üreticilerinin verginin ağırlığından ve haksız toplanan vergilerden kurtulmak amacıyla hilelere başvurdukları, bazı yerel yöneticilerin topladıkları ipek vergilerini zimmetlerine geçirdikleri tespit edilmiştir.

Osmanlı'dan gelen Cumhuriyet'e devreden yerleşik ve adil olmayan bir vergi sistemi ne yazık ki sürekli şikâyetler ve tepkilerden anlaşıldığı üzere varlığını sürdürmektedir. Osmanlı'da var olan aşiret ve adam kayırmalar bugünde parası çok olanı kayırma biçimine dönüşmüş. Özal'ın döneminde "...ben zenginleri severim" sözü geçmiş ve günümüzdeki zenginleri kayırmanın en açık ifade ediliş biçimi olmuştur. Tayyip Erdoğan'ın şirketlerin vergilerinin önemli bölümlerini silmesinden sonra 2020 yılında uluslararası şirketlerin vergilerini silme noktasına taşımıştır.

X. Bölüm
OSMANLI'DA TARIMSAL EĞİTİM

Osmanlıların Tanzimat'la başlayan Batı'ya yönelişi, tarımda eğitim ve öğretim alanında da kendini göstermiştir. Bir başka deyişle, Osmanlı'da Batı'ya yöneliş tarımsal eğitim ve öğretim de bir kıpırdanmaya neden olmuştur.

Osmanlı, tarım alanındaki eğitime, 1847 yılında İstanbul–Yeşilköy'deki Ayamama Çiftliğinde "Mektebi Zirai Şahane" isimli bir okulla başlar. Reşit Paşa İstanbul yakınlarında bu ilk "Ziraat Mektebi"ni açar. Okul için Fransa'nın Grignon Tarım Okulu örnek alınmıştır. Öğretim üyelerinin bir bölümü Fransız diğer bölümü Fransa'da eğitim görmüş Osmanlılardır. Bu okulla esas olarak üreticilere kaliteli pamuk yetiştirilmesinin öğretilmesi amaçlanmıştır. Osmanlı'daki tarımsal eğitime başlama, eğitimde kabuğunu kırma girişimlerine böyle başlandı denilebilir. Fakat okul üç yıl sonra (1851) kapanır.

1881'de, Edirne'de ikinci bir "Ziraat Mektebi" açılır. Bu da üç yıl sonra kapanır. Üçüncüsü ise 1889 yılında Selanik'te açılır. Bu okul kapanmaz, 1910 yılında yüksek okula dönüştürülür. 1891 yılında Bursa'da ziraat üzerine ameli, İstanbul'da yüksek derecede ziraat eğitimi verecek olan iki okul açılır. İstanbul'da ki okul Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi Âlisi (1892) hem ziraat, hem ormancı hem de veteriner yetiştirirken, Bursa Ziraat Mektebi yalnızca ziraat eğitimi verir.

Halkalıdaki okulun Baytar Mektebi Âlisi Bölümü daha sonra Mülkiye Baytar Mektebi adı altında ayrılmış ve İstanbul'a taşınmıştır (1895). Meşrutiyet döneminde bu sistem biraz daha geliştirilmiş, Yüksek Ziraat Okulları'nın önemli bölgesel merkezlerde

kurulması için girişimlerde bulunulmuştur. Bunun sonucunda; 1909 yılında Bahçeköy'de Ormancılık eğitimi vermek üzere bir okul açılır. 1912'de Selanik'te Ziraat Mektebi Âlisi ve Bağdat'ta da Sıcak İklimler Ziraat Mektebi Âlisi gibi yüksek tarım okulları kurulur. Bu yüksek okulların altında orta seviyede olan *tarım işçileri okulları* açılması için çabalar olmuştur.

Amaç, pratik bilgilerle donatılmış çiftlik yöneticilerinin yetiştirilmesidir. Bu türden okullar, Bursa, Adana ve Ankara'da kurulmuştu. Bu orta derecedeki (2. derecede) okulların altında olan (3. derecede) okullar da açılarak buralarda okur-yazar olan, çiftçilik pratiğini bilen küçük çiftçi, ortakçı, tarım işçiliği uygulama içinde yetiştirilecekti. Bu okullara, Çiftçilik ve Amele Ziraat Mektepleri deniyordu. 1912'de bu türden okullar Muş, Kastamonu, Halep, Sivas, Erzurum, Serez, Üsküp ve Manastır gibi merkezlerde faaliyet gösteriyordu.

Ayrıca 1894'te Bursa'da kurulan İpekçilik Okulu ile Halep ve Trabzon'da sütçülük, İzmir Seydiköy'de de Bağcılık, Bahçıvanlık ve Maiyeti Mütehamure Okulları açılmıştı. 1914 yılında da Halkalı'da çiftlik makinist okulu kurulmuştur.

1911 tarihli "Tedrisatı Ziraiye Nizamnamesi"ne göre uzmanlık okulları oluşturulmuş, bu okullar pekişmeden I. Dünya Savaşı başlamış, Kurtuluş Savaşı döneminde bu okulların bazıları kapatılmıştır. Bu okullardaki hâkim eğitim tarzı Fransız eğitim sistemidir.

Halkalı ve Bursa Ziraat Okulları

Bursa ve İstanbul'daki ziraat mektepleri yakın zamana kadar mezun vererek Türkiye tarımına katkıları ve emekleri tartışılmayacak düzeyde değerli meslek elemanları yetiştirdi. Lise düzeyinde mesleki eğitim vermeye devam eden Bursa'da ki, Bursa Ziraat Okulu ile İstanbul'daki Halkalı Ziraat Okullarına şimdi biraz bakmakta yarar var.

a) Halkalı Ziraat Okulu

Osmanlı, pamuk ve diğer ürünlerde verim artışı elde etme arzusundadır. Bunu gerçekleştirebilmek için bilimsel tarıma ve ileri tekniklere erişme ve uygulayabilme gerekliliğinin de farkındadır.

Ancak okul, kitap ve bu konuyla ilgilenen/ilgilenecek öğrenci yokluğu bakımından sıkıntı çekmektedir. Bu süreçte Avrupa'daki okullara yine öğrenci gönderme faaliyetleri sürmektedir. Osmanlı tarımının modernleşmesi için yerli bir eğitim sisteminin gerekliliği iyiden iyiye görülmektedir. Yaşanılan başarısız okul kurma deneylerinin ardından yeniden bir ziraat okulunun kurulması için (1883) karar alınır. Bunun için gerekli öğretmen kadrosu geçmiş kadroların devlet hizmetinde görevlendirilmiş olması nedeniyle zaten mevcuttur.

Bu amaçla Halkalı Çiftliği olarak bilinen 6.500 dönümlük arazi 1883 yılında 2.000 liraya satın alınır.[322] Binalar Amasyan tarafından planlanır. Yalnız binaların inşası uzar. Binalar için ayrılan 13.000 liralık tahsisata 12. 000 liralık ek tahsisat daha yapılması gerekir. Binalar, 1891 yılında resmen açılır. Okulun kurulması için ilk fikrin ortaya atılmasından 14 yıl, harekete geçilmesinden 9 yıl sonra Halkalı, öğrenci kayıtlarına başlamıştır artık!

Okula 700 öğrenci adayı başvuruda bulunmuş. Başvuran 700 kişi arasından İstanbul'dan 6 diğerleri de başka vilayetlerden olmak üzere 30 kişilik bir sınıf oluşturulması kararlaştırılır.

Öğrenci başvuruları önce şöyle bir değerlendirmeye tabii tutulur.

- Yaşın: 16-22 arası olması,
- Sağlık durumunun: iyi olması,
- Çiftçi çocuğu olması, ilk eleme kriterleri olur.

Bu ilk elemeden geçen öğrenci adaylarının ayrıca merkezden atanmış beş kişilik heyet tarafından matematik, coğrafya, Türkçe, Fransızca, Öşür Kanunu hakkındaki bilgileri ölçülürdü. Bu heyet tarafından seçilmiş olanların listesi daha sonra valiye gönderilir. Aynı yılın Ekim ayında kabul edilen adaylar okul müdürü ve öğretim üyelerinden oluşan beş kişilik heyet tarafından bu kez mülakata tabi tutulurlardı. Mülakat için İstanbul'a gelen öğrenci adaylarının masrafları hükümet tarafından karşılanırdı. Mülakattan geçen öğrenci adayları öğrenci olur. Bütün bu süreçleri başarıyla aşan öğrenci adaylarının yine de öğrenci olarak kabul edilebilmeleri için üç yıllık eğitimlerini tamamlayacaklarını ya da her bir eğitim yılı için devlete on altın lira geri ödeyeceklerini garanti

322 BVA/1300, D71014; Ergin, II, s.473-474, Aktaran: Donald Quataert, age., s.98.

eden babalarından veya vasilerinden bir muvafakat kâğıdı ibraz etmeleri gerekiyordu. Böylelikle daha sonra dört yıla uzatılacak olan üç yıllık eğitim sürecini geçirmek üzere okula alınırlardı. Öğrencilerin oda, yemek, okul harcı ve ulaşım gibi giderleri hükümet tarafından karşılanıyordu. Yıl sonu sınavlarında birinciye, 1.500, ikinciye 1.200, üçüncüye 800 kuruş verilir, bu verilen para ödülüyle öğrencilerin okuması teşvik edilirdi.[323]

Kurucu tüzüğün ilk taslaklarında Halkalı mezunlarının askerlikten muaf tutulmasına yer verilse de, Şûra-yı Devlet tarafından askerlikten muaf tutulma durumları kabul görmez, red edilir. Ancak bu hak, diploma notları pekiyi ya da iyi olanlara tanınır. Halkalı okulundan mezun olanlar devlet hizmetinde çalıştıkları sürece yine askerlikten muaf tutuluyorlardı. Ancak bu muafiyet daha çok silah taşımamak için bir izindir. Tümden muafiyet değildir.

Öğrencilerin ihtiyacının karşılanmasından, motive edilmesi için teşvikine ve askerlik durumunun belirlenmesine kadar kurallar getiren Kurucu Tüzük ders programını da tarımın hem teorik bilgisini hem de uygulamalı eğitimini esas alıyordu. Halkalı'da ilk başlarda eğitim veren muallim (öğretmen) sayısı beştir. Bu beş öğretmen Türkçe, arazi ve vergilendirme kanunu, matematik, haritacılık, yönetim ilkeleri, kimya, zirai bilim kuramı gibi konularda ders veriyorlardı. 1895 yılından itibaren veterinerlik eğitimi derslerinin yanına Fransızca dersleri de verilmeye başlanır.

Teorik sayılabilecek bu derslerin yanı sıra uygulamalı dersler de verilir. Uygulamalı dersler de şunlardır: Tarımsal makine ve araçların kullanımı, meyve sebze ekimi, asmaların budanması ve aşılanması, dut bahçelerinin bakımı ve ipekböceği yetiştirme, tarım zararlıları ve bunların neden olduğu hastalıkların sağaltımı, genel veterinerlik bilgisi ve hayvancılık dersleridir. Uygulamalı eğitimden sorumlu üç öğretmene peynir yapımı, marangozluk, mahsulün ekimi ve biçimi alanlarında beş usta yardım ederdi. Sınıfta ders gören öğrenciler yeni edindikleri bilgileri uygulamak için örnek çiftliklerde çalışırlardı.

Bu şekilde devam eden ders akış programı 1896-1908 yılları arasında tamamen yerine oturur ve 1908'den sonra da pek değişmez. Müdür ve müdür yardımcıları dahil öğretim üyesi sayısı on

323 BVA/1301, MM 3427 ve BVA Meclis-i Tanzimat Defteri 1, s.137, Okul Tüzüğü'nün kopyaları. Aktaran: Donald Quataert, age., s.98.

beştir. Öğretim görevlilerinin dışında okulda bir muhasebeci ve bir de tıp doktoru istihdam edilmektedir.

Okulun ilk rektörü Mehmet Ali Bey'dir. 1894 yılında yerine Mahzar Efendi getirilir. Okulda yürütülen eğitimin kalitesinden memnun olan hükümet ile okul yönetimi birbirinden hoşnuttur. Hükümet tarafından okulun yüksek statüsünü belirleyecek olan "âlâ" sıfatının verilmesiyle bu karşılıklı uyum ve hoşnutluk bir tür teyit edilir. Daha sonra Jön Türkler okula darülfünun (üniversite) unvanı verir ve okulun yararlılığı verilen unvanla tescil edilmiş olur.[324] Halkalı Ziraat Okulunun kurulduğu aynı yıllarda Selanik'te de bir ziraat okulu daha açılır.

Halkalı Ziraat Okulunun üniversite konumuna yükseltilmesi mezunlarına kariyer olarak yükselme fırsatı sunuyordu. Halkalı mezunlarından devlette işe başlayabilenler dördüncü derecede veya daha ileri derecelerde başlıyor ve birinci dereceye kadar yükselebiliyorlardı. Onlar zirai müfettiş olabiliyor, maaş olarak ayda 3.000 kuruş alabiliyordu.

b) Bursa Ziraat Okulu

Bursa idare meclisi, yerel bir heyet tarafından seçilen Bursa'nın Armut Köyü yakınındaki 956 dönümlük arazide bir ziraat okulu kurmak üzere Sultan'a başvuru yapar. Sultan'ın 24 Eylül 1888 tarihli iradesiyle bu istek onaylanır. Onayın ardından; okul, Fransız Ziraat Okulu mezunu Cemal Bey'in müdürlüğünde açılır. Okul müdürü Cemal Bey aynı zamanda Ziraat ve Nafia Meclisi üyesidir.

Bursa Ziraat Okulunun, Halkalı Ziraat Okulundan farklı özellikleri vardır. Bursa Ziraat Okulunun izni Sultan'dan çıkmıştır, ancak harcamalar yerelde sağlanan fonlarla karşılanmaktadır. Yerel fonlarla yapılan Bursa Ziraat Okulu da Halkalı gibi önce Ticaret ve Nafia Nezareti'ne geçer. Bursa Ziraat Okulunun Ticaret ve Nafia Nezareti'ne geçtiği dönemde Ticaret ve Nafia Nezareti Amaysan Efendi'dir. Daha sonra her iki okulda Ziraat Nezareti'ne devredilecektir. Okul Ziraat Nezareti adına Bursa valisi ve ziraat müfettişi ya da ziraat ve nafia meclisi üyesi tarafından denetlenir. Bursa Ziraat Okulu'nu, Halkalı Ziraat Okulundan ayıran bir diğer özellik de okulun "katılımcı demokrasi" nüvesi sayılabilecek tarz-

324 Donald Quataert, age.

da yönetilmesidir.

Okul müdürü her yıl ileriye dönük ihtiyaçlarını tartışmak ve gözlemlerini valiye ve İstanbul'a (merkezi yönetime) sunmak için vilayet ziraat müfettişinin başkanlığında, vilayet memurlarını toplantıya çağırır. Toplantının katılımcıları, Ziraat ve Ticaret Odaları'nın temsilcileri, yerel çiftlik sahiplerinden ikisi ve vilayet idaresinden belirlenip gönderilen iki kişiden oluşurdu. Ancak, bu oluşan heyetin okulun idaresine karışma yetkileri yoktur. Daha başarılı olması için okulun ileriki dönemine ilişkin ihtiyaçlarını tespit etmek amaçlı olarak toplanan bu heyet sorun(ları) çözmeye odaklıdır.

Bursa Ziraat Okuluna öğrenci olabilme kriterleri, Halkalı Ziraat Okulu ile benzerdir. Bursa Ziraat Okulu'nda da Halkalı'da olduğu gibi başarılı öğrencilere teşvik amaçlı para ödülleri veriliyordu. Her yıl üç başarılı öğrenciye birer madalya ve birinciye 1.500, ikinciye 1.000, üçüncüye 500 kuruş değerinde ödül verilir. Fakat bu ödüller hem okumayı teşvik etme hem de üretim yapmakla bağlantılıdır. Yani mezun olduktan sonra arazi, zirai alet ve makine alımı için başarılı öğrencilere bu ödüller verilirdi.

Bursa Ziraat Okulu mezunları, Halkalı mezunları gibi askerlikten muaf değillerdi. Onların askerliğe ilişkin hakları şöyledir: Askerlik sürelerinden iki yıl düşülüyor, bir de askerlikleri mezuniyet sonrasına kadar tecil ediliyordu. Gayrimüslim mezunlar ise askerliklerini bedel-i asker olarak ödemek zorunda oldukları için onların bu hakları yoktu.

Bursa Ziraat Okulunda ders paylaşımı da şöyle yapılmaktadır: Bir öğretmen Türkçe, tarıma uygulanmış matematik, haritalama ilkeleri ve Osmanlı İmparatorluğu ve Bursa vilayeti coğrafyası üzerine genel dersler veriyordu. Okul muhasebecisi, idari görevlerine ek olarak ziraat mevzuatı, meteoroloji ve kimyanın ilkeleri ve üreticilere yönelik muhasebe derslerini anlatıyordu. Geriye kalan öğretim görevlileri ise okul müdürü ile müdür yardımcısı ve genellikle beş tam zamanlı öğretmen arasında paylaşılıyordu. Okullarda uygulamalı eğitime çok önem veriliyor en çok onun üzerinde duruluyordu. Uygulamalı tarım dersleri de şunlardır:

- Süt ve bal üretimi,
- Şeker ve pekmez gibi endüstriyel tarım ürünlerinin işlenmesi,

- Gül, meyve ve sebze bahçelerinin bakımı,
- Bağ yapımı ve bakımı ile üzümlere zarar veren hastalıklarla mücadele,
- Dut bahçeleri bakımı ve ipekböceği yetiştirme
- Hayvan yetiştiriciliği, hayvan hastalıklarının önlenmesi,
- Kimyevi ve doğal gübrelerin hazırlanması,
- Bataklıkların kurutulması gibi dersler de veriliyordu.

Okul yönetimi ve öğretmenleri katılımcı yönetimle birlikte istekli ve başarılı bir biçimde çalışmış (1893-1898) bu istek ve başarı sonucunda örnek çiftlik için ilave araziler almışlardı. Örnek mandıralar kurmuş, ipekböceği üretimi için bina yaptırmıştır. Bursa Ziraat Okulu'nun sürekli gelişme kaydetmesini, dinamizmine, azimli çalışmalara ve katılımcı yönetim tarzında görmek gerekir.

Bursa Ziraat Okulu mezunlarının giriş sınavına girmeden Halkalı okuluna gidebilme hakları vardı. Sonra yürürlükte olan 1884 yılındaki Halkalı Tüzüğü'nün bu konuya ilişkin kısmı değiştirilecektir. Halkalı, Bursa mezunlarını almama yoluna gidecek, gerekçe olarak da, binaların yetersizliği, elverişsizliği ve ödeneksizliği gösterecektir.

Bursa mezunlarının bu hakkının olamamasının yanında devlette işe başlarken de beşinci derecede işe alınıyordu ancak üçüncü dereceye kadar yükselebiliyorlardı. Aldıkları maaş ise ayda 1.500 kuruş oluyor ve dereceleri müfettiş değil, ziraat öğretmenliğine denk sayılıyordu.

Bütçe Yetersizliği

Teorik ve uygulamalı eğitim yapan bu okullar beklenen kapsamlı eğitimi veremedi. Öğrenciler tam donanıma erişemedikleri gibi hepsi devlette iş olanağı bulamadığı için çiftçiler ile buluşamadı. Bunun temel nedeni yeterli bütçenin olmayışı gösterilmekte idi, aslında tarımcıyı, köylüyü geliştirmeye verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir.

Cumhuriyet döneminden sonra da bu okullar eğitime devam etti ve benzer 30'un üzerinde okul açıldı. Açılan bu okullardan mezun olanlar Tarım Bakanlığı bünyesinde işe alınarak çiftçilerle buluşturuldu. Türkiye tarımının direksiyonuna 1980'de IMF geçtikten sonra bu okulların bir kısmı kapatıldı, eğitime devam

edenlerden mezunlar olanlar ise devlet tarafından işe alınmadılar, köylü ile buluşturulmadı. Köylü, çokuluslu tarım ve ecza şirketlerinin belirleyiciliğine ve yönlendirmesine terk edildi.

1899-1901 döneminde okul on mezununu büyük ölçekli arazilere yerleştirmek ve öğrendikleri teknikleri dört yıl süreyle bu arazilerde uygulama ve sonuçlarını görmek istedi. Devlet öneriyi yerinde buldu, ancak ödenek olmadığından geri çevirdi.[325]

Aslında, teorik eğitim yapılırken her dersin uygulamaları da yapılıyordu. Ancak yapılan uygulamalar ders konularına yönelik olduğu için konu bazındaydı, parçalıydı. Üretimin başından sonuna bir uygulama değildi. Öğrencilere öğrendiklerinin tamamını bir arada uygulayabilme ve sonuçlarını (eksik ve yanlışlarını) görebilme olanağı vermiyordu. Ödeneksizlik okumuşlar ile köylünün buluşmasında (parasızlık) hep karşılarına dikilen engel, köstek oluşturan bir durum oluyordu.

Tarımsal Eğitim, Bürokrasi ve Yararlık

Bursa ve Halkalı Ziraat okullarının her ikisi de çiftçi çocuklarının eğitim gördükten sonra kendi mülklerine dönmeleri biçiminde kurgulanmıştı. Bursa Ziraat mezunlarının eğitmen olmaları başlangıçta kabul görmemişti.

Halkalı okuluna, kayıt sırasında Fransızca bilmesi koşulu ve daha yüksek eğitim seviyesi aranması hali, memur olma hedefli kişilerin başvuracağı bir durum gibi sanki. Bunun yanında Bursa Ziraat Okuluna başvuruda mali teminat vermeleri küçük ve orta ölçeğe sahip çiftçi çocuklarının başvurmasını engeller bir durumdu. Bu yaklaşımlar, iş edinme konusunda küçük ve orta ölçeğe sahip çiftçi çocukları için dengesizlik yaratmasının yanında, eşitlik ve adalet duygusundan da yoksun bir uygulamaydı.

Diğer yandan her iki okuldan mezun olan öğrencilere yapılan masrafın karşılığında mezun olan öğrencilerin on yıl zorunlu hizmet yapmaları da şart koşuluyordu. Bu şartın kendisi mezun olan öğrencilerin devlet bünyesinde çalışacakları/çalıştırılacakları izlenimini veriyordu. Ancak devlette onların çalışabilmesi için boş yer nerdeyse yoktu. 1884 yılından itibaren Bursa ve Halkalı

325 BVA BEO 106766, BEO 126256 ve BEO 146489 Aktaran: Donald Quataert, age., s.104.

okullarından yılda 24-40 öğrenci mezun olmaya başladı. Devletin üst kademeleri ise Avrupa'daki okullardan mezun olmuşlar tarafından doldurulmuştu. Bu nedenle üst kademelerde çok az boşluk vardı. Üst kademelerdeki doluluk ve uzun süre görevi sürdürmeleri açısından bakıldığında yeni yer açılması da pek mümkün görünmüyordu. Bu okullardan mezun olanlar için Abdülhamit döneminde kurulan örnek tarlalarda çalışma olanağı varmış gibi gözükse de örnek tarlaların sayısı 12'yi geçmiyordu. Buralarda daha çok çift görevi ifa eden müfettişler tarafından doldurulmuş vaziyetteydi. Mezun olan öğrencilerin çok azı örnek tarlalarda çalışabiliyordu. Çoğunluğunun açıkta kalmaya mecbur bırakan dengesiz bir durum vardı. Aslında eğitim ile eğitim planlaması ve tarımsal yönelim arasında bir bağ / denge sağlanamadan eğitim hamlesine başlanmıştı. "Kervan yolda dizilir." misaliyle yola çıkılmıştı, ancak kervan yolda dizil(e)memişti. Bu nedenlerden dolayı ziraat okullarından mezun olan öğrenciler aracılığıyla çiftçilere yeterli oranda yeni tarımsal bilgiler ve bulgular aktarılamadı.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bağcılık, bahçıvanlık ve ihtimar sanatları mektebi, iki ziraat ameliye mektebi, beş ipekböcekçiliği mektebi, iki sütçülük mektebi gibi birçok tarımsal eğitim amaçlı okullar açılmıştır.

Bu okullardaki hakim eğitim tarzı Fransız sistemidir. Osmanlı'dan geriye Cumhuriyete iki ziraat bir orman ve bir veteriner okulu kalmştır.[326]

326 Abdullah Aysu, *Türkiye'de Tarım Politikaları*, İstanbul: Özgün Yayınları, 2001, s.77.

XI. Bölüm

OSMANLI'DA NAKLİYE, DEMİRYOLLARI VE TARIM

Osmanlı, tarım politikalarını ezelden beri geçimlik tarımın dışına taşmayacak şekilde belirlemiş ve uygulamıştır. Tarımsal politikaların bu şekilde belirlenmesinde bilinçli tercih olduğu kadar, bazı teknik yetersizlikler de etkili olmuştur. Ürün taşıma teknolojisinin yetersizliği bunlardan birisiydi.

Ürün taşıma teknolojisinin yetersizliği, ürün taşıma maliyetlerinin yükselmesine neden olduğundan, dış pazar için ürün üretimine engel oluşturuyordu. Aynı zamanda ürün fiyatların dalgalı seyretmesine de neden oluyordu. Şöyle ki, bereketli ürün yıllarında taşıma güçlüğü ve pahalılığı nedeniyle başka bölgelere satmak üzere taşınamıyor, ürün fiyatları düşüyor, köylünün emeği heba oluyordu. Havanın elverişsizliği nedeniyle verimin düştüğü yıllarda ise ürün fiyatları artıyordu. Benzer dengesizlik bölgeler arasında da yaşanıyordu. Kıtlık yaşanan bir bölgeye ürün taşınamadığından yoksunluk çaresizliği büyütürken, beraberinde ürün fiyatları da başını alıp gidiyordu. Bolluk yaşanan bölgede ise ürün satılamıyordu. Netice olarak, kıtlık yaşayan bölgelerdeki ve bolluk yaşayan bölgedeki insanlar da mağduriyet yaşıyordu.

Taşıma Teknolojisi

Osmanlı'daki taşıma teknolojisinin geriliği mağduriyeti büyüten ana nedenlerden biri olarak karşımıza çıkıyor. 19. yüzyılda bile Osmanlı'da taşıma işleri Anadolu'da at ve deve sırtında yapılıyordu. Orta Anadolu'da İzmir'e yük taşıma amaçlı yaklaşık 20 bin deve, 50 bin at kullanılmaktaydı. At ve deve ile yapılan taşımada hayvanların taşıma kapasitesinin trene oranla çok az ol-

ması, trenin hızı, (saatte mesafe kat etmesi) at ve deveye göre daha fazlaydı. Bu da taşıma maliyetini arttırıyordu.

Tevfik Güran; "Yapılan hesaplara göre aynı yüzyılda deve ile yapılan taşıma, demir yolu ile yapılan taşımaya göre 7; deniz ve nehir yolu ile yapılana oranla 24 kat daha pahalıydı. Pamuk gibi değeri yüksek bir sanayi hammaddesinin 100 saatlik (yaklaşık 500 km) bir yerden diğerine hayvan sırtında taşıma ücreti, taşındığı yerdeki satış fiyatına ulaşıyordu. Buğday ve arpa gibi ürünlerin 15-18 saat uzaklıkta bir yere at ve deve sırtında taşıması halinde satış fiyatı, taşıma ücretini ancak karşılayabiliyordu. Hayvan sırtında yapılan taşıma, bir üretim bölgesinin Pazar alanını 75-100 km ile sınırlandırıldığından, değil ülke çapında bir bölgede bile Pazar bütünleşmesini sağlamaya yeterli olmuyordu."[327]

Kuşkusuz at ve öküz arabaları, hayvan sırtında yük taşımaya göre daha etkin taşıma araçlarıydı. Ancak arabaların işlemesi için düzgün yollar olması gerekir. Osmanlı'da yollar araba taşımacılığına elverir nitelikte olmadığı gibi var olan yollar da çok yetersizdi.

Tevfik Güran, "At ve öküzün çektiği araba, bir atın sırtında taşıyabileceği yükün beş katını taşıyabilir... Ancak yol yapımına önem verildiği 19. Yüzyılın sonunda bile Anadolu ve Rumeli'de km2 alana düşen kara yolu uzunluğu 0.01 km'ydi. Oysa İngiltere'de 1860'ta mil kare alana 4,72 mil karayolu düşüyordu. Rumeli kesimine göre Anadolu'da durum daha kötüydü. Rumeli'de km^2 alana 0,0015 km karayolu düşerken, Anadolu için bu rakam sadece 0,009 km idi. Rumeli'de araba taşımacılığından daha çok yararlanırken, Anadolu'da at, katır ve deve taşımacılığı yaygındı. Karayolları ileri derecede gelişmiş de olsa, at ve öküz arabalarıyla tarım ürünleri gibi ağır ve hacimli mallar çok uzak mesafelere düşük maliyetlerle taşınamaz."[328]

Dönemlerin yaptıklarını hatırlayalım: 1856'dan 1923'e kadar tamamı yabancı şirketlerce 4112 kilometre demiryolu yapılmıştır. Cumhuriyet yıllarında devletleştirilen bu hatların satın alınma taksitlerinin sonuncusu 1989 yılı başlarında ödenmiştir.

Osmanlı'da uzak bölgelerde en önemli taşıma aracı devedir. Deve; 230–250 kg. yük taşır, saatte 2–3 km, günde 20–30 km. yol

327 Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014, s.79.
328 Tevfik Güran; age., s.80-81.

alırdı. Avrupa'nın demiryolu taşımacılığına geçtiği dönemlerde Osmanlı deve ile hala taşımaya devam ediyordu. Demiryolu taşımacılığı deve ile taşımacılığa göre hem daha ekonomik hem de daha seri ve avantajlıydı.

Deve ile yapılan taşımanın değeri zamana, yol koşullarına, tek bölgelerdeki yerel göreneklere, arz ve talebe bağlı olarak bir ton yükün bir km mesafeye taşınması 6,6 kuruş ile 20 kuruş arasında değişiyordu. Demiryolu ile bir ton yükün bir kilometre mesafeye taşınması 5 kuruştan daha ucuzdu. Ürünler pazarının genişlemesi ancak ucuz ve hızlı taşıma ile mümkün olabilirdi. Bu nedenlerden dolayı Türkiye gibi ekonomisi tarıma dayalı ülkeler için demiryolu taşıması önem taşımaktaydı.

Demiryolu

Demiryolu taşımacılığının zayıf bir gelişme göstermesi Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal gücünün düşüklüğünde en önemli rolü oynuyordu.

Alman araştırmacı Heckes'nin belirttiğine göre [329], 1911 yılında Küçük – Asya'da her yüz kilometre kare başına topu topu 0,57 km ve her 10.000 kişiye 3,2 km. demiryolu düşüyordu.

Avrupa Türkiye'sinde demiryolu ağı biraz daha sıktı. 100 km2 lik araziye 2,5 km demiryolu düşmekteydi. Türkiye'nin bu bölümündeki nüfus sıklığı Küçük-Asya'dan daha fazla olması nedeniyle 10.000 nüfuz burada ancak 3 km demiryolu düşüyordu. Aynı yılda Almanya'da 100 km kareye 11,4 km. ve 10.000 kişiye 9,5 km. demiryolu düşüyordu.

Yukarıdaki verilere bakıldığında demiryolu taşımacılığının diğer nakliye araçlarına göre daha iyi ve ileri bir sistem olduğu açık. Ancak Osmanlı gibi sadece hammadde arz eden ve mamul madde alan bir ülkenin ekonomisi için iyi olduğunu söylemek doğru olmaz. Hammaddeyi satın alan gelişmiş ülkeler Osmanlının küçük atölyelerini hammadde alımında gelişmiş ülkelerin tüccar ve sanayicileri karşısında rekabet edemez duruma sokar. Gelişmiş ülkelerin ileri teknolojilerinde Osmanlı atölyelerine göre daha ucuza mal edilen mamul maddeleri satabilme olanağından dolayı

329 M Hecker, *Die Eisenbahmen der Asiatischen Turkie*, Archive für Eisen bahnwesen, 1914, s.6.

mal satımında da rekabet edemeyerek hızla silinmelerine neden olacaktır. Demiryolunun deveye göre taşımada hızının getirdiği zaman kısaltılması ve kısa zamanda hammaddeyi alıp fabrikalara oradan mamul maddeleri pazarlara ulaştırmadaki hızı oranında yıkım ve sömürü de artmıştır, denilebilir. Başka bir deyişle döşenen her ray, hareket eden her tren katarı sadece yük taşımamış, Osmanlı'yı adım adım sömürgeliğe taşımıştır.

Demiryolu Tarihçesi

İlk demiryolu hattı İngiltere'de 1825'te işletmeye açılmıştır. 1838'de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması İngiliz Demiryolu kumpanyaları ve tüccarı önündeki, "fiilen" çoktan kalkmış olan engelleri "hukuksal" olarak da kaldırmıştı.

1835–1836 yılında İngiltere'de, İskenderiye'den Bağdat'a ve Basra körfezine kadar demiryolu yapma düşüncesi ortaya atılır. Albay Changeny'ü başkanlığında Fırat Vadisi'ne gönderilen özel bir grup bu projenin uygulanma olanaklarını yerinde inceler. Böyle bir proje o gün için çok görkemli bir projedir. Çünkü İngiltere'de bile 1840'da ancak 1.348 km demiryolu vardı. Bu tür düşüncenin İngiltere'den çıkmasının nedeni; Osmanlı'nın Bağdat'a ulaşmasını sağlamak değil, İngiltere'nin çıkarları gereği metropolden Hindistan'a en kısa yolu yapmaya özel bir ilgi göstermesidir. Yani İngilizler demiryolu yapımından para kazanmanın yanında diğer ticari emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı topraklarını ve parasını kullanmak arzusundaydı. İngilizlerin öngördükleri diğer projeler, Basra Körfezi kıyılarını bir noktadan Karadeniz ya da İstanbul Boğazı ile demiryolunu birleştirmekti. Çünkü Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı hızla Avrupa ile ticaret kanallarını geliştirmeye başlamıştı. Avrupalılar da Osmanlı topraklarının transit ticarete uygunluğunun farkındaydılar. İngiltere ve Fransa'dan gelen mallar İzmir, İstanbul, Mersin ve Beyrut limanlarına indiriliyor, ancak ondan sonra içerilere ve Doğu'ya nakliyat deve, at, manda üzerinde yapıldığından hem malın bir bölümü heba olabilme riskini taşıyor hem de fiyatını yükseltiyordu.

Evet demiryolu ağı artık Osmanlı topraklarında "gerekliydi". Avrupa finans kapitali, Osmanlı'da demiryolunun inşasını ve iş-

letmesini üstlendi. Şirketin kurulması, hisse senedinin pazarlanması için 11 Temmuz 1856 tarihli İradiyi Seniye ile İngiliz şirketine, 50 yıllık izin verilmişti. Şirketin ortakları Paxton, Whytes ve Rixon adlı sermayedarlardı. Bu anlaşma aslında yap-işlet anlaşması idi. Çünkü Osmanlı Devleti şirkete yatırmış olduğu sermayeye karşılık yüzde 6 oranında gelir garantisi vermişti. Haydar Kazgan'ın verdiği bilgilere göre, 1 milyon 200 bin sterlin olarak saptanan inşaat bedeli yeterli olmamış, bu 1 milyon 784 bin sterline çıkartılmıştı. Yolun inşaatı ise 1866 yılında tamamlanmıştı. Şirketin kuruluşunda, her hisse senedi 120 sterlin olarak piyasaya sunulmuştu. Bu rakam o zaman Avrupa finans kapitali için oldukça yüksek ve kârlı bir orandı. İşte o zaman da spekülatörler yüzde 6 devlet garantisinin önemli olduğunu yaydılar, senetlerin değeri de hızla yükseldi.[330] Bilinmeden alınan hisseler birçok ocağın sönmesine de neden olmuştu. Avrupa finans kapitali esasında inşaatın parasını şişirilmiş hisse senedinden çıkarmıştı denilebilir.

Demiryolu Osmanlılar değil Avrupalılar için kazanç yollarını çoğalttı. Ancak Osmanlı'nın yaşamında bir dizi değişikliği de getirdi. İzmir–Aydın demir yolu başta İzmir olmak üzere yaşam biçimini, tüketim kalıplarını hızla değiştirdi. Osmanlı'yı tüketim toplumu haline sürükledi. Osmanlı tüketime açılırken azınlıklar daha fazla kazanmanın yolarına kavuştular. Ayrıca eğitim, ticaret de küçük bir azınlık lehine gelişmeye başladı. Bu değişimin sağladığı servet azınlıkların elinde toplanmasının başlangıcı oldu. İşte bunun için İzmir-Aydın demiryolu sadece demiryolu değildir. Osmanlı ülkesini başka bir dünya ile buluşturan bir durumdur…

Demiryolu iç ve dış ticaret hacmini hızla geliştirdi. Finans sermayeyi teşvik etti. Sosyal yaşam değişti, renklendi. İzmir ve İstanbul, Avrupa'dan gelen tüccarlar, terziler, tiyatrocular, bankerler ve ressamların uğradığı kentler oldu. 1860'ların başında İstanbul artık bir Avrupa kentinden farksızdı. Demiryolu sihirli bir değnek gibi olmuştu. Değdiği yeri zenginleştiriyor, neden olduğu her zenginlik başka birçok ocağı söndürüyor, yok ediyordu. Yabancı mala olan talep artışı, borçlanma ihtiyacını ve olanaklarını da artırmıştı. İşte tam bu yıllarda kaime (faizli kağıt para) hacmi hızla artmaya başladı. Böylece Osmanlı borcu borçla ödeme devrine de adım

330 Aktaran: C. Ertem, Finans Politik, 24 Eylül Pazar, BirGün Gazetesi.

atmış oldu. Batıya demiryolunun gelmesi gelişen üretim güçlerinin ve ticaretin dinamikleri ile olmuştu ve zenginliğine zenginlik katmış; ancak Osmanlı topraklarında yapılan demiryolu için aynı şeyleri söylememiz mümkün değil.

İngiltere Anadolu Büyük Demiryolu'ndan Başlamadan Vazgeçer

Süveyş Kanalı'nın açılması Hindistan ile İngiltere'yi deniz yolu aracılığıyla buluşmasına olanak sağlamıştır. Bu nedenle de İngiltere Anadolu'da büyük demiryolu hatları yapmaktan vazgeçmiştir. İngiltere pamuk üretiminde olduğu gibi demiryolunda da Osmanlı'yı yüzüstü bırakmıştır. Sadece Küçük-Asya ticaretinin merkezi olan İzmir'de büyük bir hat olmayan, Batı Anadolu ile bağlantıyı sağlayan demiryolu hattını yapmakla yetinmiştir.

Birinci Demiryolu Yapımı Kapitalizm, İkincisi Emperyalizm Dönemindedir

Osmanlı'da demiryolu yapım tarihi birbirinden farklı iki dönemde gerçekleşmiştir. Birinci dönem demiryolu yapımı sanayi kapitalizminin ikinci demiryolu yapım dönemi emperyalizm dönemine rastlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım için Açılan Demiryolları

(1914 Yılına kadar Batı Anadolu'da yapılan demiryolları)

Çizelge 25: Batı Anadolu'da XIX. yüzyıl sonuna kadar açılan demiryolları ve uzunlukları[331]

Açılış Tarihi	Yapılan Kısım	Uzunluk
	İzmir- Kasaba Bölümü	
1860	İzmir-Triyanda	43
1861	Triyanda-Cellatkahve	16

331 M. B. Kıray, "Azgelişmiş Ülkelerde Şehirleşme Eğilimleri: Tarihsel Perspektif İçinde İzmir", *Toplum Bilim Yazılar*, Ankara: Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982, , s.313-314.

1862	Cellatkahve-Kozpınar	5
1862	Kozpınar-Aysuluğ	13
1865	İzmir-Manisa	68
1865	Panaya-Lornova	5
1866	Manisa-Kasaba	27
1866	Aysuluğ- Aydın	53
1875	Kasaba-Alaşehir	76
1881	Aydın-Kuyucak	56
1882	Kuyucak-Sarayköy	45
1883	Torbalı-Tire	48
1886	Gaziemir-Seyddiköy	2
1888	Çatal-Ödemiş	25
1889	Sarayköy-Apa	97
1889	Apa-Dinar	49
1889	Goncalı-Denizli	9
1889	Sütlüce-Çivril	31
1890	Manisa-Soma	92
1890	Balacak-Söke	22
1897	Alaşehir-Uşak	118
1897	Uşak-Afyon	133
1901	Afyon-İzmir ve Afyon-Anadolu	1

Sanayi kapitalizmi evresinde demiryolları özellikle mal ithalatı ve hammadde ihracatı kanalları olarak yabancı sermayeye hizmet etmekteydi. Emperyalizm evresinde ise, Anadolu'daki demiryolu yapımı büyük ölçüde emperyalist devletler arasındaki, dünya üzerinde egemenlik kurma ve sömürgeleri bölüşme savaşımında bir araca dönüşmüştür. Başka bir anlatımla Osmanlı demiryolu yapımının, kapitalist evresinde pazar, emperyalizm evresinde ise emperyalist devletler arasındaki egemenlik savaşında zemin görevi görmüştür. Bu savaşın yükü de daha çok aşar vergilerinin üzerinde yürüyen pazarlıklar nedeniyle raylar ve demiryolu hattı aslında Osmanlı köylüsünün sırtından geçirilmiştir.

Bu arada demiryolu yapımının her iki evrede de en kârlı ser-

maye yatırımlarından biri olduğunu açıklamakta yarar vardır. Ama kim(ler)in için?

Çizelge 26: Kurtuluş Savaşı öncesi Türkiye'de şu demiryolları yapılmıştı:[332]

İzmir – Aydın demiryolu	130 km
İzmir – Kasaba demiryolu	93 km
Mudanya – Bursa demiryolu	41 km
Mersin – Adana demiryolu	69 km
Anadolu – Bağdat demiryolu	2.038 km
Toplam	4.155 km

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki Türkiye'nin sınırları içinde yapılan demiryollarında Avrupa sermayesinin katılımı şöyledir: Tüm demiryollarının yüzde 39,6'sı (2.077 km) Fransa'ya yüzde 49'u (2.565 km) Almanya'ya yüzde 11,4'ü (610 km) İngiltere'ye aittir.

Çizelge 27: Bütün bu ülkelerin sermaye yatırım payları dağılımı[333]

Fransa	Yüzde 48	530,2 milyon Frank
Almanya	Yüzde 41,4	466,1 milyon Frank
İngiltere	Yüzde 10,6	114,7 milyon Frank

Çizelge 28: Türkiye sınırları içerisinde bulunan demiryollarının dağılımı[334]

Almanya	%62,3
Fransa	%20,0
İngiltere	%16,3
Belçika	%1,4

332 A. D Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, 1975, Ankara: Onur yayınları, s.14.
333 A. D. Noviçev, age., s.14.
334 A. D. Noviçev, age,. s.14.

Balta Limanı Anlaşması arkasında 23 Eylül 1856'da İngilizler yatırdıkları sermaye içinde yüzde 6'lık bir güvence ile 130 kilometrelik İzmir–Aydın yolunu yapmak üzere "ilk imtiyazı" aldılar. Yolun yapımı sürüncemede kaldı. Yolda taşımanın yapılmasına imtiyazdan 11 yıl sonra 1867'de ancak başlandı. 1879 ve 1881 yıllarında imtiyaz sahipleri yolu, Dinar'a kadar uzatma hakkını aldılar. İmtiyazın süresi daha önce satma hakkı saklı tutulmak koşuluyla, yani güvenceden vazgeçme karşılığı olarak 25 yıllık ek bir süre içinde satılmak koşuluyla 1935 yılı olarak saptandı. 1906 yılında demiryolu hattı Eğridir Gölü'ne kadar uzatıldı ve imtiyazın süresi 1950 yılına kadar genişletildi.

İngilizler 1863 yılında 93 km. uzunluğundaki İzmir-Kasaba demiryolunu yaptı. Yapımın çok yavaş gitmesi nedeniyle hoşnut kalmayan Hükümet 1871 yılında İzmir-Alaşehir yolunu kendisi yapmaya karar verdi. İzmir–Alaşehir (76 km) demiryolunu döşemeye başlar. Ama bu iş hükümet tarafından sonuçlandırılamaz. 1875'te bu yolun yapım imtiyazı İzmir–Kasaba yolunu yapan kumpanyaya verilir. Aynı İngiliz kumpanyası, 1888 Mayıs'ında Manisa–Soma bölümünün (92 km) de yapma imtiyazını aldı. Sonradan bu yol Fransa–Belçika kapitalistlerinin eline geçmiştir. Bunlar yolu İngiliz şirketinden 1.436.000 İngiliz lirası karşılığında satın aldılar. Yeni imtiyaz sahipleri yolu, Afyonkarahisar'a kadar uzatmak hakkını da ele geçirdiler.

1871'de Avrupa Türkiye'sinde, doğu demiryolları denilen demiryolunun yapımı ve işletilmesinde başlarında ünlü kapitalist Baron Hirseh'in bulunduğu Fransız kapitalistler yönetici durumunda bulunuyorlardı. Ama Alman sermayesinin doğuya karşı saldırıya geçtiği bu dönemde, yol Almanların eline geçer, Deutsche Bank söz konusu yolu 1892'de satın alır.

Bu dönemde Mersin ile Adana arasında küçük bir yol (69 km) yapılır. Bu yolun yapım imtiyazı, 1883'de İngilizlere verilmiştir ve yapımı 1886'da tamamlanabilmiştir. 1906'da Almanların eline geçmiştir. İlerde yapılması düşünülen Bağdat yoluyla birleştirilmesinden önce bu yolun pek bir önemi yoktur. Çünkü limana mal gönderen tüccar ya da üretici ve tüccarlar bu kadar kısa bir mesafe için mallarını develerden vagonlara aktarmayı kazançlı saymıyorlardı.[335]

335 A. D. Noviçev, age., s.16.

Osmanlı, 1891 yılında Belçikalı Cogueril Şirketi'ne Samsun–Sivas – Kayseri yolunun (1.121 km) yapım imtiyazı verir. Bu şirket, yolu, Adana'dan Akdeniz kıyısındaki yumurtalık limanına (450 km) kadar uzatmak yükümlülüğü altında da bulunuyordu. Kilometre başına 13.700 Franklık kilometre güvencesi saptanmıştır.[336]

Cogueril Şirketi, bu imtiyazı, mühendis Yugoviç aracılığıyla, Çar hükümetine 800.000 Frankla devretmeyi önerir. Ama Çar hükümeti kabul etmez. İmtiyaz sahibinin zaten kaynakları da yoktur.

Osmanlı'nın Demiryolu Yapım Girişimleri ve Hüsranlar

Osmanlı Hükümeti, kendi gücüyle demiryolu yapmak için bazı girişimlerde bulunur. 1871'de Marmara Boğazı'ndan Basra Körfezine kadar uzayan çok büyük bir yol yapmayı düşünür. Tüm proje 1 milyar frank değerinde 4.670 km'lik bir yol yapımıdır. Yapım daha başlangıçta başarısızlığa uğramıştır. Çünkü yol yapımını yöneten devlet adamları bu amaca tahsis edilen kaynakları aşırıyorlardı. 1872 ağustosuna kadar ancak 93 km. yol yapılmış. Bunun içinde 10 milyon frank harcanmıştır. Kaynakların tükenmesinden sonra çalışmalar durur. 1886 yılında Padişah bu yolun yapımını yeniden ele almak için uğraşı verir, ama sonuç yine başarısızlıkla sonuçlanır. Sonunda yol, Almanlara imtiyaz olarak verilir ve yapım alanı Almanlara 6 milyon Frank'a terk edilir.

Mudanya demiryolunun yapımı ile ilgili ikinci girişim 1873'de başlamış. Mudanya–Bursa dekovil hattı (42 km) yapılmıştır. Bu girişimde yolun, Belçikalı bankerlere, 1891'de 500.000 frank karşılığında imtiyaz olarak verilmesiyle sonuçlanır. Yol, 4.200.000 franka mal olur.

Osmanlı kendi gücüyle demiryolu yapımı konusunda üçüncü çabayı İzmir-Kasaba demiryolunun yapımının yavaş gitmesinden hoşnut olmayarak, yapımı kendi eline almak için girişimde bulunduğu zaman gösterir. Sonuç; diğer yollardaki girişimler gibi başarısızlıkla sonuçlanır.

Padişah hükümetinin kendi gücüyle demiryolu yapmak için gösterdiği çabaların başarısızlıkla sonuçlanması, batılı ülkeler

336 A. D. Noviçev, age., s.16.

karşısında itibar yitirmesine ve pazarlık gücünün zayıflamasına da neden olur.

Demiryolu "Savaşları"

Osmanlı hükümeti kendi gücüyle tüm demiryolu ağlarını yapma arzusu gösterdikten sonra projenin başına alman mühendis Presseli'yi getirir. Yukarıda anlatılan nedenlerden dolayı Osmanlı Hükümeti demiryolu yapımını gerçekleştiremez Ancak çeşitli uluslara mensup kapitalist gruplar arasında Pressel projesini gerçekleştirmek için imtiyaz elde etmek konusunda bir savaş başlar.

Fransızlar, İngilizler, Almanlar, Avusturyalılar, Amerikalılar, Belçikalılar, Yunanlılar ve Türkler padişaha yakın mevkideki memurları satın almak amacıyla paralar saçarlar. Padişah öneri yağmuruna tabi tutulur. Ama hükümet demiryolunun tamamının imtiyazını tek başına hiçbir ülkeye vermez. İmtiyaz savaşı sürer. İzmir–Ankara demiryolu Alman ve Fransız kapitalistleri Filistin-Suriye demiryolu için İngiliz ve Fransız kapitalistleri çekişirler.

Almanlar Propagandalar Yapar

Almanlar Küçük Asya ve Balkanlardaki sömürge politikalarını belirliyor, demiryolu savaşı ve Alman kültürünün yayılımı için şirketler bile öngörüyordu. Bu yörelerde Alman emperyalizmi için sömürgeleştirecek Alman fabrikatörlerinin insanı nasıl mutlu edeceği dünyaya barışı ve iyiliği taşıyan birer melek olduğunun propagandası yapılıyordu. Bir kuşak bilim doktorları ve profesörleri bu işle uğraştı neredeyse. Lenis, Nauman, Hartman, Schprapger, Karl Krueger, Hugo Grote, Karl anton Echeeffer, Edvard Wange, Kippert ve diğerleri birçok kitaplar yazdılar. Bu amaca hizmet için dernekler kurdular.

1880 yılında, başında Lenis'in bulunduğu "Anadolu için Ticaret ve Sanayi" şirketi kuruldu. Bu şirket 1881 yılında Almanya'nın büyük ticaret firmalarının temsilcileri için Anadolu kıyısı boyunca bir gezi bile düzenler. Küçük Asya'yı Almanya'ya bağlayabilecek, Almanya'nın Türkiye'nin derinliklerine sızmasını sağlayacak her türlü çabada bulundular.

Demiryollarının Güvencesi Köylüden Toplanan Aşardır

Demiryolu savaşları, bir yandan Alman kapitalistleri diğer yandan Osmanlı Bankası tarafından temsil edilen Fransız ve İngiliz kapitalistleri arasında sürüyordu. Çünkü demiryoluna sahip olan ülkeler kapitalistleri aracılığıyla o topraklarda üretilen hammaddelere ucuz şekilde sahip olması, mamul maddelerini satacakları pazarları ele geçirmek demekti. Hammdeleri ucuza aldıkları ülkelerin köylüleri sömürülüyor, mamul maddelerini sattıkları aynı ülkelerin zenginliklerini götürüyor, kendi ülkelerinin zenginliğine katıyorlardı.

1888 yılında Alman sermayesi ilk kez amacına ulaşır. Almanya, İzmit-Ankara (486 km) yolunun imtiyazını Alman Kaul Bankası temsilcileri kazanır. İmtiyaz ile Anadolu demiryolunu kuran şirkete, hükümet tarafından yapılan 92 km'lik Haydarpaşa-İzmit demiryolu teslim edilir ve Ankara-İzmit yolunun yapım hakkı verilir. İmtiyazın süresi 99 yıldır. İmtiyaz sahibine kilometre başına ortalama olarak her iki hat için 14.242.8 frank gayri safi gelir güvencesi veriliyordu. (Haydarpaşa–İzmit hattı için 10,300, İzmir-Ankara hattı için 15.000 Frank) kilometre güvencesi olarak yolun geçtiği sancakların aşarları gösterilmiştir.

İmtiyazlar Sınır Tanımıyor

İmtiyaz sahibi, bunun yanı sıra yolun iki yanındaki 20 kilometrelik bir alanda tüm maden ocaklarını işletme hakkını, demiryolu hattının dolaylarında bulunan ormanları kesme, mağazalar ve depolar yapma ve başka haklar da elde ederler. Başka haklar da şunlardır: Dicle ve Fırat üzerinde gidiş–geliş yapma hakkına sahip eşit güçte bir tekeli, Akdeniz'e ve başka noktalara ikincil hatlar yapma imtiyazını, tuğla ve kiremit fabrikaları kurma tekelini de alır. İmtiyaz sahibine, demiryolu hattını Kayseri ve Diyarbakır üzerinden Bağdat'a uzatma imtiyazı verilir.

Almanların temel düşüncesi Türkiye toprakları üzerinden Basra Körfezine, İngilizlerin Süveyş Kanalı yolundan geçen deniz yoluna koşut bir demiryolu kurmaktır.

1892 yılında İzmit–Ankara hattının bir bölümü, 1893'de de tamamı bitirilir. 3–15 Şubat 1893 tarihlerinde Almanlar Eskişehir–

Konya (445 km) yolu yapım imtiyazını da alırlar.[337]

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Almanlar öteki devletleri geride bırakırlar. Büyük bir demiryolunun sahibi olurlar. Asya ve Avrupa Türkiye'sinde 2.200 km.'nin üstündeki yollar onlara aittir. Tüm geri kalan ülkelere ait olan demiryolunun tamamı yaklaşık 1.700 km. civarındadır. Alman kapitalistleri, onların komisyoncusu rolünü oynayan ve İstanbul'u iki kez (1888 ve 1898 yılarında) ziyaret eden Wilhelm II.'in "enerjik" yardımıyla bu başarıya ulaşmıştır.[338]

Osmanlı Kapitalistlere Pazar Olur

Almanya Türkiye'deki demiryolu hatlarını yapmakla kendisine güçlü bir ekonomik mevki sağlamanın yanında ihracatını da geliştirir. Şöyle ki; 1888'de Türkiye'ye 2,5 milyon kuruş değerinde Alman malı ithal edilirken, 1895'te 37 milyon kuruşluk mal ithal edilir olmuş. Üstelik bu sayılar, gümrük resmi ödemeksizin gelen harbiye ve bahriye bakanlıklarına bağlı fabrikaların teslimatını, demiryolları yapım malzemelerini, tren ve lokomotif gibi hareket eden araçları ve benzer maddeleri kapsamamaktadır.

Osmanlılar yaptırdıkları demiryolları ile kapitalistlere iyice pazar olmuşlardı. Alman ticaret firmalarının ve komisyoncu bürolarının sayısı, 23'ten 216'ya çıkarken, Fransızların 38, İngilizlerin 86 ve Rusların 1 firması vardır.[339]

Bu bilgilere sahip olduktan sonra Rus ajanı şu satırları yazar: "Yukarıda belirtilen sayılar Anadolu demiryollarının Alman sanayii için ne kadar önemli olduğunu; Alman öğretmen ve yazarlarının bu konu ile ilgili yazılarının ne kadar başarılı ve parlak bir biçimde gerçekleştiğini; Almanya için Küçük-Asya illerinde ne zengin bir pazarın açıldığını; Almanya'nın Türkiye'deki çıkarlarının daha şimdiden ne kadar önemli olduğunu ve yol ağının gelişmesiyle on yıl içinde ne kadar önemli olacağını; Almanya'nın İstanbul'daki temsilciliğinin, illerdeki konsolos temsilcilerinin her geçen gün nasıl artan bir önem kazandıklarını ve en sonu İmparator Wilhelm'i İstanbul kıyılarına iki kez çeken gerçek nedenleri

337 A. D. Noviçev, age., s.25-26.
338 A. D. Noviçev, age., s.27.
339 A. D. Noviçev, age., s.30.

ve bu ziyaretlerle ne gibi sonuçlara varıldığını göstermektedir."[340]

Almanlar: Demiryolları ve Mezopotamya

Almanlar 1888 yılında elde ettikleri imtiyaza göre demiryolunu Bağdat'a kadar uzatma hakkını edinmişti, ama bu konuda acele etmiyorlardı. Osmanlı Hükümeti için ise bu demiryolunun, demiryolu "hamlesi" ile birlikte siyasal bakımdan önemi artmıştı. Çünkü böyle bir yol, imparatorluğun başkentini, ulaşımın son derece güç olan Mezopotamya ile birleştirecekti. Mezopotamya da daha fazla tarımsal ürün üretecek doğal bir potansiyel varlığa sahipti. Böylesi bir yol Mezopotamya'da üretilen tarımsal ürün fazlasının ihracına olanak sağlayacaktı. Bu da imparatorluğa yeni bir gelir demekti. Demiryolunun gerçekleşmesi ile bu güne değin padişah devletin Mezopotamya'daki göçebe Kürtlerin üzerinde olmayan otoritesini tesis etmesine yarayacaktı.[341] Böylelikle Kürt aşiretleri ile sultanı halife olarak kabul etmeyen Şiilerin üstünde Osmanlı Hükümeti'nin otoritesini pekiştirecek, yeni bir vergi gelirine kavuşacaktı.

Osmanlı Hükümeti bu demiryolunun gerçekleşmesi için her şeyi yapmaya hazırdı. 1891 yılında Harbiye Bakanlığı, Ankara–Kayseri–Diyarbakır–Bağdat demiryolunun gerçekleşmesi için emek–gücü olarak orduyu kullanmayı bile tasarlıyordu.

Bir Fransız–İngiliz Kumpanyası, padişaha bu demiryolunu yapmak için öneride bulunur. Bu durum, Alman hükümetini, Anadolu Demiryolları Şirketi'nin demiryolunu Bağdat'a kadar yapma imtiyazını ileri sürmesi konusunda tetikler.

Bu arada Avrupalı bankerlerin pastadan pay almak için tetiktedirler. Bu tetikte olma halinde Fransız bankerleri, Suriye'de bulunan demiryollarını lokal olmaktan çıkararak bütüne dahil etmeyi ulusal politika olarak belirleyerek, Akdeniz'den Basra körfezine uzanacak bir demiryolu işine ilgiliydiler. Bu bankerlerin sözcülüğünü de İzmir-Kasaba demiryolunun mühendislerinden M. Cotarda yapmaktadır. Bu proje, istanbul'da siyasi ve mali detek bulmuş, Deutsche Bank, Fransız bankerleri ile birleşmenin akıllı bir hareket olacağını hesaplayıp onlarla görüşmelere girişmiştir.

340 A. D. Noviçev, age., s.30.
341 Almanlar Osmanlıları böyle diyerek "ikna" etmişlerdir.

Bu ortaklık ile ilgili olarak 1899 yılı başlarında Berlin'de bir yanda Deustche Bank ile Anadolu Demiryolu kumpanyası, diğer yanda Fransız çıkarlarını temsil eden Osmanlı Bankası ile İzmir-Kasaba Demiryolu Kumpanyası arasında görüşmeler yapılır. Görüşmeler, 6 Mayıs 1899'da önemli bir anlaşma ile sonuçlanır. Bu anlaşmanın başlıca maddeleri şunlardır:[342]

1- Deutsche Banka, Osmanlı Bankası'nın Bağdat demiryolu Kumpanyası'na katılmasını kabul eder. Demiryolunun mülkiyeti ve kontrolunda Alman ve Fransız sermayedarları aynı oranlarda temsil edileceklerdir. Bu durumda yüzde 40 hisse Almanlara, yüzde 40 hisse Fransızlara ait olacak geri kalan yüzde 20 hisse de Türk sermayedarlara teklif edilecektir. Kumpanyayı, İngilizler ya da başkaları da katılmak istediği taktirde bunlara hisseler Almanlar ve Fransızlardan eşit miktardan alınarak verilecektir.

2- Anadolu Demiryolu Kumpanyası ile İzmir-Kasaba Demiryolu Kumpanyası arasında barış yapılacak, ücret savaşı durdurulacaktır. İki kumpanyanın tarifelerini tespit etmek için ortak bir komisyon kurulacak, iki demiryolu Afyon'da birleştirilecek ve her iki kumpanya birbirlerinin kolaylıklarından yararlanacaklardır.

3- Anadolu Demiryolları Kumpanyası ile İzmir-Kasaba Demiryolu Kumpanyası arasında varılan anlaşmalara harfi harfine uygulamasını sağlamak için bu kumpanyaların ikişer temsilcisi birbirlerinin Direktörler Kurulu'ndayer alacaklardır.

4- Fransızların, Fırat vadisinde demiryolu yapma teklifleri geri alınacaktır.

5- Bağdat Demiryolu imtiyazının Deutsche Bank'a verilmesini sağlamak için, Fransız ve Alman bankerleri, ortak bir diplomatik destek için kendi hükümetleri "nezdinde" teşebbüslerde bulunacaklardır.

Bu anlaşma, geçici bir süre için, Fransızların Bağdat Demiryolu'na itirazını ortadan kaldırır, ama sorunlar yumağı çözülmüş değildir.

11 Aralık 1899'da Osmanlı hükümeti ile Anadolu Demiryolları Şirketi arasında bu yolun yapımının imtiyazının şirkete verilmesi konusunda ilk anlaşma imzalanır.

İngiltere, ne olursa olsun, kendi çıkar bölgesinde kendisi ol-

342 Edward Mead Earla, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev: Kasım Yargıcı, İstanbul:Milliyet Yayınları, 1972, s.68-70.

maksızın yol yapımına izin vermeyeceğini ileri sürüyordu. Alman kapitalistleri de bu denli büyük projenin gerektireceği harcamalar nedeniyle Fransız sermayesini de katmak istiyordu. Çelişkiler yumağına dönüşen bu yolun düğümlerinin çözülmesi sanayi kapitalizmin yerine, yeni, daha yüksek bir kapitalizm döneminin emperyalizmin başladığı bir evreye rastlamıştı. Bu yolun yarattığı sorunlar yumağının çözümü Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönem boyunca hep sürer.

Yol, Osmanlı için siyasal ve stratejik önem taşıyor, kapitalist Almanya ile rakipleri için dünyaya egemen olma ve sömürgeleri paylaşma savaşımında bir araç olarak görülüyordu. Kısacası, Osmanlı için siyasal ve stratejik öneme haiz olan yol; o dönemin tüm uluslararası çelişkileriyle kesişiyor ve bunları çatallaştırıyor, kapıştırıyordu. Birçok gelişmeler, tartışmalar sonrasında "çıkar yol" bulunur. Alman şirketine imtiyaz verilmesini öngören kesin anlaşma yapılır, 18 Mart 1902'de Sultan Hamit'in bir iradesi ile Bağdat Demiryolu imtiyazı, Anadolu Demiryolu kumpanyası'na verilir. Edward Mead Earla; "İmtiyazın verildiğine dair haberler İstanbul'dan Avrupa'ya ulaştığı zaman, değişik başkentlerde değişik şekillerde karşılandı. Tabii bu haber Almanya'da sevinç yarattı ve hatta bazı çevreler bu yüzden bayram ettiler. Kayzer, Sultan'a bir telgraf göndererek teşekkürlerini bildirdi. Viyana'da yarı resmi Fremdenblatt Gazetesi "demiryolunun büyük bir ekonomik ve politik önem taşıdığını, bu sayede Türkiye'nin direnme gücünün artacağını" belirtti. Fransız Dışişleri Bakanı M. Delcasse, mecliste yaptığı konuşmada milletvekillerine, imtiyaz anlaşmasından ister hoşnalınsın, ister hoşlanılmasın, bunun bir oldubitti olduğunu, teşebbüse Fransız kapitalistleri de katılmış bulundukları için Fransa'nın bu oldu bittiyi kabul etmek zorunda kaldığını söyledi. Rus Hükümeti'nden hiçbir ses çıkmadı. Bununla birlikte iki ay önce, Kont Witte, Rusya'nın, Asya'yı aşan kendi demiryolu ile rekabet edecek bir teşebbüse mali ve diplomatik yardımda bulunmak için bir sebep görmediğini söylemişti.

İngiltere'de bu imtiyaza pek az karşı koyan çıktı. Tepkiler, daha çok Alman planları lehinde dostça sözler şeklinde belirdi. Kont Percy, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, İngiltere'nin Bağdat Demiryolu'nun yapımına müdahalede bulunmayacağı umudunda olduğunu belirterek: "Bizim İran için yaptığımızı,

şimdi Almanya, Türkiye halkının maddi refahı ve sosyal gelişmesi için yapıyor. Slavların duraklamayı yayma politikası arasındakisavaşta, zafer, bilerek ya da bilmeyerek, çıkar hesapları olsun olmasın, Tanrı'nın Hristiyan emperyalist ırklara yüklediği büyük görevleri yerini getirmeye çalışanların yanında olacaktır,"[343]diye aktarmaktadır.

20 Şubat–5 Mart 1903 tarihinde güvenceyi sağlaması için Osmanlı Hükümeti'ne istikraz yapıldı.

Kilometre Güvencesine 24 Sancak Aşarı Rehin Edilir

Demiryolu yapımında kilometre güvencesi yöntemi kullanılmaktaydı. Bu yöntem şöyleydi: Osmanlı Hükümeti'nin, yapılan her kilometre yol için belirli bir gayri safi gelir garantisini yapan şirkete sağlamasıdır. Başka bir deyişle; eğer gerçek gelir güvence altına alınan tutara ulaşamazsa farkın şirkete Osmanlı Hükümeti tarafından ödenmesidir.

Güvencenin miktarı kilometre başına 10.000 ile 19.000 frank arasında değişiyordu. Yani demiryolu yapımı dışa mali bağımlılığı artıran bir durumdu ve bütçeden büyük paralar koparıyordu. 1889–1909 yılları arasında hükümet tarafından kilometre güvencesi olarak ödenen miktar 11.346.725 altın liraydı.[344]

Ödenen kilometre güvencesi yıldan yıla artıyordu. Örneğin, 1889 yılında 7.981 lira ödenirken, 1909 yılında bu miktar 748.910 liraya ulaşmıştı.[345]

Kilometre güvencesi birçok sancakların aşar vergisi ile sağlanıyordu. 24 sancağın aşarı kilometre güvencesinin ödenmesi için rehine edilmişti. Bu sancaklardan 20 yılda 16.493.265 liralık aşar toplanmıştı. Toplanan bu paranın 11.346.000 lirası (%68,4'ü) emperyalistlere verildi. Aşarın toplandığı kesim köylüler, köylüden alıp emperyalistlere veren Osmanlı. Bir başka anlatımla Demiryollarına verilen para köylünün alın teri, emeğidir.

Bazı sancaklardan toplanan aşar paraları kilometre güvencelerine yetmiyordu. Örnek olarak Eskişehir–Konya yolunda 20 yılda (1889 – 1909) 1.463.000 lira tutarında aşar toplanmıştı, ödenen gü-

343 Edward Mead Earla, age., s.81-82.
344 A. D. Noviçev. age.'den derlenmiştir.
345 A. D. Noviçev, age.'den derlenmiştir.

vence tutarı 1.765.000 lira olmuştu.[346]

Kilometre güvencesi, veriminin düşük olduğu yıllarda çifte darbe oluyordu. Çünkü verimin düşük olduğu yıllarda az aşar toplanıyordu. Aradaki farkı hükümet ödemek zorunda kalıyordu. Trenlerle en çok tahıl nakledildiyordu. Havalar kurak gidince tahıl verimi düşürüyor, bunun sonucu olarak demiryolu geliri düşüyordu. Hükümet, kilometre güvencesini vermek zorundaydı.

Osmanlı tarım ülkesiydi. Verim düştüğünde, ülke de zor duruma giriyordu. Hükümet de kilometre güvencesini ödemek için yine dış borca yönelmek zorunda kalıyordu. Osmanlı, bu yolla azar azar batı(rılı)yordu.

Emperyalistler Demiryolundan Kazandıklarını Kendi Ülkelerine Götürdüler

Kısacası imtiyaz sahiplerinin gelirinde bir kayıp olmaz aksine artarken, Osmanlının dış borcuysa hep artıyordu.

Çizelge 29: Kilometre başına brüt ve safi gelir[347]

Yıllar	Frank Olarak Safi Gelir	Frank Olarak Km. Başına Brüt Gelir
1890	616,350	9,654
1895	1.724.174	5,540
1900	2.187.036	7,220
1911	8.522.062	14,638
1912	11.154.815	18,256

Böylelikle emperyalistler Osmanlı yönetimi aracılığıyla köylüden büyük paralar sızdırdılar ve bunu ülkeden de çıkardılar.

Örneğin, 1033 km. uzunluğundaki 67 istasyonla Haydarpaşa, Ankara– Eskişehir–Konya hattının yapımı için Alman şirketi tarafından harcanan toplam tutardan yüzde 70'i Alman sanayine geri dönmüştür. Demiryollarına yapılan sermayenin büyük bir kısmı ray, çeşitli türlerden yapı malzemesi sağlanması, mühendis ve diğer teknik personelin maaşlarının ödenmesi amacıyla yatırım sermayesi sağlayan ülkeye geri dönüyordu.[348]

346 A. D. Noviçev, age.'den derlenmiştir.
347 A. D. Noviçev, age., s.49.
348 A. D. Noviçev, age., s.49.

Demiryolunun Ülke Tarımı Üzerindeki Etkisi

Demiryolu geçtiği yerlerin çevresindeki ticareti doğal olarak geliştirdi, hızlandırdı. Örneğin; Bağdat demiryolunda 1904 yılında 4.424 ton ticaret eşyası taşınırken, 1912'de bu miktar 57.456 tona çıkmıştı. Ayrıca demiryolunun gelişi ile meta-para ilişkisini dürtüklemiş, tarımı geliştirmiş, dolayısıyla Osmanlı Hükümeti'nin bu bölgelerdeki geliri bir miktar artmıştır.

Buna örnek olarak da, gelirleri rehin olarak gösterilen sancaklardaki aşar geliri 1903'te 11.268.000 lira iken, 1909'da bu miktar 114.716.00 liraya kadar yükselmesi gösterebilmiştir.[349]

Aşar gelirinin yükselmesi Osmanlı bütçesi yerine, kilometre güvencesi karşılığı olarak emperyalistlere gittiğini daha önce belirtmiştik.

Demiryolu, Osmanlının emperyalist ülkeler karşısındaki kölece bağımlılığı nedeniyle köylü yığınlarının durumunu iyileştirmedi, kötüleştirdi. Kilometre güvencesi, istikraz ve benzer ödeneklerin yükü-vergileri artırma-yolu ile köylülere yıkılıyor, temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları yükseltiliyordu. Bu dönemlerde köylüler; tefeciler, mültezimler ve diğer sömürücü gruplar tarafından, daha çok sömürülüyorlardı.

Demiryolu, Almanlar ve Tarım

20 yüzyılın başlarında, Bağdat demiryolunun İç Anadolu'yu aşarak Mersin'e varması ve Mersin-Tarsus bağlantısının İngilizlerden satın alınmasıyla Çukurova yöresinde Alman nüfuzu artar.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Çukurova, imparatorluk içinde tarımın en fazla ticarileştiği, kapitalist üretim ilişkilerinin en fazla yayıldığı bölge durumuna gelmiş, her yıl yüz bine yakın göçmen işçi Harput, Bitlis ve Musul gibi uzak yörelerden kalkarak ovadaki büyük işletmelere pamuk toplamaya gelir olmuştu.

İç Anadolu Bölgesi'nde ise deve kervanlarıyla yapılan taşımacılığın yüksek maliyeti nedeniyle, uzun mesafeli pazarlar için yapılan üretim tiftik ve afyon gibi mallarla sınırlı kalmıştı. Ancak, 1890'ların başlarında, Eskişehir, Konya ve Ankara'yı İstanbul'a bağlayan Anadolu Demiryolu'nun inşa edilmesinden sonra, bu bölgede İstanbul ve dış pazarlar için tiftik ve afyondan sonra buğ-

349 A. D. Noviçev, age., s.50.

day ve arpa üretimi de hızla artmıştır. Demiryolunun yapımından sonra devlet mülkiyetindeki toprakların Karadeniz'in kuzeyinden ve Balkanlar'dan gelen göçmen ailelere dağıtılmasıyla, bölgede küçük ve orta mülkiyete dayanan yapı daha da sağlamlaşmıştır. Yine demiryolunun İç Anadolu'ya gelmesiyle 20. yüzyılın başlarından itibaren bölge Almanya için bir hububat ambarı olarak ayrı bir önem kazanmaya başlamış. Bu amaçla, Alman sermayesinin elindeki Anadolu Demiryolu Şirketi, yüksek nitelikli tohumlar getirerek, tarımsal araçlar ithali için kredi sağlayarak ve büyük ölçekli sulama projelerini başlatarak tarımsal üretimi artırmaya çalışmıştır.

Marx'ın 10 Nisan 1879'da Danielson'a yazdığı mektupta; "Genellikle demiryolu, dış ticaretin gelişmesinde uçsuz bucaksız bir atılım getirmiştir. Ama büyük ölçüde hammadde de ihraç eden ülkelerde bu ticaret, yığınların yoksullaşması ve yıkımını arttırmıştır. Bunun nedeni yalnızca hükümetler tarafından demiryolu yapımı için bu yığınlara zorla kabul ettirilen yeni borçların bu yığınlar tarafından ödenmesi gereken genel vergi tutarını artırmış olması değil, ama aynı zamanda yerel ürünlerin pazarda sınır tanımaz 'altına' dönüşmesi ve ihraç olanağının ortaya çıkmasıyla birlikte, önceden çok ucuz olan bu ürünlerden birçoğu, örneğin meyve, şarap, balık, av hayvanlarının pahalılaşması sonucu, yığınlar tarafından büyük ölçüde erişilmez bir düzeye çıkması ve böylece ulusun tüketiminden uzaklaşmasıdır. Ancak aynı zamanda daha önce büyük ölçüde yerel tüketime uyduğu halde, üretimde ihracata az ya da çok uygun olmasına göre (bazı özel ürün türlerini düşünüyorum) değiştirmiştir... Bütün bu değişiklikler, büyük toprak sahipleri, tefeciler, tüccarlar, bankacılar, demiryolu sahipleri için çok kârlı olmuştur, ama gerçek üretici için çok öldürücü olmuştur,"[350] diye yazmaktadır.

Engels, İngilizler tarafından Çin'de demiryolu yapımına değinerek, Danielson'a yazdığı mektupta şunları yazar: "Ama Çin demiryolları Çin'deki küçük çiftliğin ve ev sanatlarının tüm temellerinin yıkımı anlamını taşımaktadır. Yerli büyük sanayi bir dereceye kadar gelişmiş olsa bile, burada bu kötü durum yumuşamayacaktır, çünkü yüz milyonlarca insan, bu ülkede yaşama olanağından tüm olarak yoksun bir duruma gelecektir."

---

350 Marks ve Engels, *Mektuplar*, İstanbul: Pantizdat, 1932, s.314.

Evet, Türkiye'ye demiryolları ile sanayi üretiminin ucuz ürünlerinin ithali köylüye bir miktar destek veren köy el sanatları için yıkım olmuştur. Köylünün durumu bir de bu yönüyle darbe yemiştir. Yabancı sermaye köylünün yaşam düzeyinin düşmesinde olumsuz rol görmüştür.

Kısacası, Osmanlı, 1889–90 yılından 1913–1914 yılına kadar kilometre güvencesi olarak 12.861.392 lira (Suriye ve Avrupa Türkiye' sindeki yollar için yapılan ödemelerin dışında) ya da 322 milyon frank ödemiştir. Eğer Osmanlı, kendi demiryollarını kendileri kurmaya kalksaydı, 1 km yolun 225.000 frank değerinde olması hesabıyla, 1400 km. daha fazla yol yapabilecekti.

Lenin, Emperyalizm, *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı yapıtında şöyle yazmaktadır: "Demiryolları yapımı, basit, doğal, demokratik, kültürel, uygarlaştırıcı bir girişim gibi görünür: Bu, dar kafalı küçük –burjuvaların gözlerine böyle göründüğü gibi, kapitalist köleliğin iğrençliğini maskelemeleri için cepleri doldurulan burjuva profesörlerinin gözlerine de böyle görünür.

Aslında bu girişimleri binlerce noktadan üretim araçlarının özel mülkiyetine bağlayan kapitalist bağlar, demiryolu yapımını (sömürgelerin ve yarı sömürgelerin) bir milyar insan için, yani dünya nüfusunun yarıdan fazlasını oluşturan bağımlı ülkelerdeki insanlar için bir baskı aracı haline gelmiştir," der.[351]

Osmanlı dönemindeki demiryolu macerası köylülerin sırtından yürütülmüş. Köylüler alabildiğine sömürülmüştür. Bu dönemde izlenen politikalarla demiryolunun bir ülkeyi sömürge bağları ile nasıl sıkı sıkıya kuşattığını göstermesi açısından hem önemli hem de öğreticidir. Demiryoluna karşı olmak değil kimin elinde sömürü, kimin elinde yaşamı kolaylaştıran bir araca dönüştüğüne göre demiryolu değerlendirilmelidir.

Cumhuriyetin ilk döneminde olduğu gibi uygulanan demiryolu politikaları; köylüyü rahatlatarak ülkeyi sömürge bağlarından nasıl koparttığı, özgürleştirdiği başka bir gerçeklik olarak orta yerde durmaktadır.

351 V. İ. Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizm En Yüksek Aşaması*, İstanbul: Agora Yayınları, 2009, s.11.

XII. Bölüm

OSMANLI'DA BANKA VE SİGORTA ŞİRKETLERİNİN GELİŞMESİ VE TARIM

Osmanlı dünyadaki diğer Ortaçağ ülkeleri gibi savaştan elde edilen toprakların vergiye bağlanması ve talan ile yağmadan elde ettiği gelirle yaşamını sürdürüyordu. Bu sistemi sürdürmek için de küçük ölçekli çiftçiliği esas alan bir politikayı uyguladı. Tarımda küçük ölçekli politikaları uygulaması Osmanlı'nın yararınaydı, fakat çiftçiliğin doğaya bağlı olması, üretimin ve verimin dalgalı hale dönüştümesi ve bazı yıllar kıtlığa kadar varması, köylüler için sorun oluşturuyordu. Bazı kıtlık yıllarında köylünün elde ettiği ürünle kendi tüketim ihtiyacını bile karşılayamaması, tohumluğunu ayıramamasını getiriyor, üretimi sekteye uğrayabiliyordu. Ardı ardına gelen kıtlık yıllarında küçük üretici hayvanlarını ve üretim araçlarını elden çıkarmak zorunda kalması onu tohum ve üretim araçlarını yeniden temin etmek için borçlanması veya üretimin dışına düşmesine neden olabiliyordu.

Bir başka olumsuzluk ürün fiyatlarının dalgalanmasıdır ki, verimliliğin bol olduğu yıllarda fiyatın düşmesi, kıt olduğu yıllarda artması gibi her iki durumda da küçük üreticinin zora girmesini getiriyordu. Fiyatların çok düşmesi durumunda köylünün para olarak vermek zorunda olduğu vergileri için çok ürün elden çıkarması, kıtlık yılları için saklama amaçlı depolama imkânlarının olmaması gibi...

Osmanlı'ya olan zararı ise, belirlenen bu tarım politikasının olumsuz iklim koşullarından etkilenmesi sonucunda oluşan kıt-

lık, tarımdan elde edilen gelirin sekteye uğraması durumuydu. Ancak Osmanlı askeri sisteminin insan kaynağını tımarlardan sağlıyor olması ve köylerden elde edilen vergiler ile hazinesine gelir kazanması artılarıydı. Dolayısıyla artılarının eksilerinden fazla olması Osmanlı'nın küçük üreticiliği sürdürmesini getiriyordu.

Osmanlı'nın yararına köylünün zararına olan bu sistemin devamı köylülerin borçlanması ile ancak mümkün oluyordu. Borçlanmalar, üretime devam için olduğu kadar, vergilerini her yıl vermek zorunda oldukları vergiyi verebilmek için borçlanmaları, köyün ortak harcamaları için muhtarların ve köy kocabaşların yersiz harcamaları köylüyü ayrıca borçlandırıyordu.

Peki, köylü borçlanmayı nasıl yapıyordu? Tarım kesimi düzenli ve planlı bir destek verilmiyordu. Köylüyü destekleyecek resmi bir kredi kuruluşu yoktu. Osmanlı'da köylü özel kredi piyasalarında para ve mal olarak kredi temini yoluna mecburdu. Köylü parayı dönemin sermayedarı olan sarraf, tefeci ve tüccardan alıyordu.

Sarraflar, tefeci tüccara göre daha düşük bir faizle kredi veriyordu, yine de faiz miktarı yaklaşık yüzde 20 gibi yüksek bir orana erişiyordu. Sarrafın olduğu bölgelerde tefeci ve tüccar tercih edilmiyor, onların faiz pastasındaki payı daha düşük kalıyordu. Tefeci ve tüccar daha yüksek faizle kredi veriyor, onların kredi faiz oranları da yüzde 20-40 arasında değişiyordu.[352]

Tefeciliğin yaygınlığı sarraflara göre daha fazla olduğundan faiz/kredi piyasanın ana aktörleri onlardı. İhtiyaç halinde tefecilere borçlanmak zorunda kalanlar köylerden tek tek insanlardan çok, köyün tamamına yakını olduğundan dolayı da borçlanmanın kapsamı geniş, tefecinin kazancı ve sömürünün boyutları büyük oluyordu.

Köylünün bir başka sömürücüsü olan tüccar ise, üretilen ürünü iç ve dış pazarlara satıyordu. Tüccarlar da sadece ürün alım satım işi dışında kredi kuruluşu gibi çalışıyordu. Tüccarın çalışma biçimi köylünün ürettiği ürünü hasat sonunda kendisine piyasanın çok altında bir fiyatla satma karşılığında kredi veriyordu. Osmanlı dönemindeki hukuk dilinde buna "selem" adı veriliyordu.

352 Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014, s.162.

Bu kredinin faiz oranı çok yüksek oluyordu. Eğer hasattan 6 ay önce verilmişse oranı yüzde 200'ü bulduğu oluyordu. Bu durumda tüccarın herhangi bir hava felaketi durumunda sorumluluğu yoktu. Sorumluk tamamen üretici köylünün omuzlarındaydı. Eğer o hasat sezonunda köylünün ürünü borcunu karşılamaya yetmiyorsa kalanına faiz eklenerek erteleniyordu. Sömürünün sınırı, hattı hududu faizcinin elinde ve insafında belirsiz, katmerli bir hale dönüşüyordu. Sonuçta reaya üretim aracı olan çift hayvanını ve aletlerini yitirince üretime devam edebilmek için ihtiyaçlarını tüccar ve murabahacıdan veresiye alıyor, veresiyeye uygulanan faiz ise bir yıl için yüzde 50'yi buluyordu.[353]

Sadece toprak sahibi köylü değil, ortakçı köylüler de özel piyasadan kredi temin edenler oluyordu. Benzer sömürüye tabi tutuluyordu. Küçük üretici köylüyü de ortakçıyı da sömürüye tabii tutanlar daha çok şehir ve kasabalarda yaşayan, üretimle bağı olmayan, fakat siyasi ya da ekonomik gücü olanlar oluyordu.

Köylüler girişte belirttiğimiz nedenlerden dolayı mecburen borçlanıyordu, ama borçlanmaları her zaman üretime devam etmelerini sağlayamıyordu. Yoğun sömürü ve faiz oranlarının yüksekliği nedeniyle borcunu ödeyemeyecek duruma düştüklerinde çiftini bozmak, toprağını satmak veya alacaklıya borcun karşılığında devretmek zorunda kalıyorlardı.

Aslında Osmanlı toprak sisteminde borç karşılığında toprağın rehin edilmesi serbest olmadığından elinden alınmasına izin verilmiyordu. öylünün toprağına ödeyemediği borcundan dolayı el konulamayacağı 1274/1858 tarihli Arazi Kanunnâmesinde de yer aldı. Toprağın borcuna karşı elinden alınamayacağı hükmü, 1860'ta devlete ait borçlara mahsus olarak, daha sonra da 1869'da diğer borçlar için kaldırıldı.

Her zaman her kanunda olan boşluklardan yararlanma o dönemlerde de vardı. Bir kimse kendi isteğiyle toprağı üzerindeki tasarruf hakkını alacaklıya devredebiliyor veya borcunu ödedikten sonra tasarrufundaki toprağı yeniden alma hakkından yararlanarak devredebiliyordu.[354]

Osmanlı özel zirai kredi piyasasına ilişkin 1800'lü yıllarda bazı tedbirler alma yoluna gitti. Kredi faiz oranlarını 1848'de yüzde 8

353 Tevfik Güran, age., s.162-164.
354 Tevfik Güran, age., s.168-169.

olarak belirledi. Bu faiz haddine göre ilk uygulama için özel kredinin en yoğun kullanıldığı Kütahya pilot bölge olarak seçildi ve uygulandı.

Borcunu ödeyemeyenlere 1 ile 5 yıl aralığında bir taksitlendirme uygulandı ve bu süreçte faiz yürütülmeyeceği belirlendi. 1850'de Sivas'ta benzer uygulamalara geçildi. Bir yıl sonra da bu uygulama Bütün imparatorluğu kapsayacak şekilde değiştirildi. Esnafın, yerli ve yabancı tüccarın da bu tarihten itibaren vereceği krediler aynı esasa bağlandı. Fakat belirlenen faiz oranı, cari piyasa faiz oranlarının altında olduğunda, resmi faiz oranları yüzde 12'ye yükseltildi. Bu durum 1885 yılına kadar yürürlükte kaldı. Bu tarihten itibaren bu kez faiz oranı yüksek bulundu ve yüzde 9'a çekildi ve faiz sermayeyi geçmeyecek biçimde bileşik faiz ancak üç yıl için hesaplanacağı kararlaştırıldı.[355]

Osmanlı'da bankalar ve yabancı şirketler tarafından örgütlenmiş kredi kurumları ile tefecilerden oluşmuş örgütlenmemiş kredi kurumları iç içe sürerken bu tarihlerden sonra resmi kredi piyasaları için de çalışmaları başlattı,

Örgütlenmiş kredi kurumları arasında Menafi Sandıkları ve Ziraat Bankası önemli bir yer tutmaktaydı. Her iki örgüt kredileri arazi ve ürün karşılığında verdiğinden kredilerden yararlananlar küçük toprak sahipleri değil, büyük toprak sahipleri oluyordu. Bu kurumlardan yüzde 9 faizli ve üç ay vadeli kredi alabilme olanağına sahip olan büyük toprak sahipleri ve tefeciler, çok daha yüksek faiz hadleri ile küçük üreticilere vermekteydi. Bankanın kendilerine sunduğu olanak üzerinden tefecilik yapmaktaydılar. Tefecilik almış başını gitmişti. Toprak ve ürün karşılığında örgütlenmiş kurumlardan kredi alamayan küçük çiftçiler zorunlu olarak tefecilerin eline düşmekteydi.

Vital Cuinet;[356] "tefecilerin dört ay vade ile verdikleri borç için en az yüzde 20 faiz aldıklarını, bunun yanı sıra ürünün de yüzde 15'ine el koyduklarını," belirtmektedir.

Tefecilerden para alan küçük üreticiler, kısa bir süre sonra topraklarını değerlerinin altında ucuz fiyatla kaybetmekte, toprakla-

355 Tevfik Güran, age., s.174-175.

356 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie-Geograpine*, Administrative, Statistique descriptive et Raisonnee de I' Asie- Mineure (2 cilt) Paris-1891 Aktaran: Bülent Varlık, *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi*, Ankara: TİB Yayınları, 1977, s.47.

rın daha az elde toplanmasına hizmet etmekteydi.

Yabancı şirketler de tarımsal araç satın almak isteyenlere kredi açmaktaydılar. Deutche Levantinische Baumwolle Geselchaft örgütü 1906 yılında 2 milyon frank tutarında kredi açmıştı.[357]

Osmanlı'da, Tanzimat'a kadar banka yoktu. Para işleri de çoğunlukla Ermeni, Rum ve Yahudi sarrafların elindeydi. Bu sarrafların irilerinin iş yerleri Galata'da olduğundan bunlara Galata sarrafları veya Galata Bankerleri denmekteydi.

Sarraflar da; çeşitli paraları değiştirir, para bozar, başkalarının paralarını işletir, poliçe alım satımı ve istikraza işleri yaparlardı. Ama en çok kazancı Osmanlı Sarayı ve hazinesi ile olan ilişkilerden elde ederlerdi.

16. yüzyıldan sonra, tımarın yerini mültezimler alınca, mültezimler hazineye yatırmak zorunda oldukları teminat akçesini, faiz karşılığı bu sarraflardan temin yoluna gitmişlerdi. Hazine de paraya ihtiyaç duyduğunda aynı yolu seçmiş, sarraflara başvurmuştu.

Rıfat Önsoy[358]: "...İmparatorluğun güçlü dönemlerinde Yavuz Sultan Selim ve Kanuni gibi padişahlar dahi istikraz için bankerlere başvurmak zorunda kalmışlardı" diyor.

Osmanlı çöküşe geçince, padişahlar 19. yüzyılda istikraz için sarraflara daha fazla başvurur olmuşlar, bu dönemde yüzde 30'lara varan faizlerle borç veren bankerler hatırı sayılır kazançlar elde etmişlerdi. Kazancın kokusunu alan birçok yabancı bankacı ve sermayedar da İstanbul'a akın etmişti.

Osmanlı, bu akınlar öncesinde koşullu olarak Alleon ve Baltazzi isimli bankerlere banka açma imtiyazı vermiş. Koşulu da; Osmanlı Devleti parasının istikrarının korunması ve hükümetin bankerlere yılda vereceği 2 milyon kuruş karşılığında onların da bir yıl süreyle İngiliz Sterlini'ni 110 kuruş civarında tutmasıydı.[359]

1847 yılında banka faaliyete geçer. Adı Bangue de Constantinople "İstanbul Bankası" olur. 1847 yılında kurulan İstanbul Bankası 1852 yılında kapanır. Çünkü banka paranın değerinin düşü-

---

357 Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul:-Gözlem Yayınları, 1976.

358 Rıfat Önsoy, Osmanlı Borçları, Ankara: Turhan Yayınları, 1999, s.81.

359 O. Siler, *"1923-1935 Döneminde Türkiye'de Bankalar ve Bankacılık" Türkiye İktisat Semineri*, 8-10 Haziran 1973 s.487. Aktaran. R. Önsoy-age., s.81.

şünü önleyememiş, üstelik bu durum Osmanlıyı 600 bin lira da zarar sokmuştu.[360]

Osmanlı'daki bu ilk banka macerasından sonra İngiliz sermayesi ağırlıklı Bank-ı Osmanî "Otoman Bank" 1856 yılında kurulur. Sözü edilen bankanın merkezi Londra'dadır. İstanbul, Beyrut, İzmir, Kalas ve Selanik'te şubeler açmış. Ancak, Mires istikrazının bunalımıyla 1860 yılında faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır. 1863 yılında, Bank-ı Osman-i Şahane kurulduğunda lağvedilmiş sermayesi de bu yeni kurulan bankaya aktarılmıştır. 1860 yılında Türkiye Bankası adıyla bir banka kurulmuş ancak başarılı olamayıp o da kapanmış.

Osmanlı'da, Batılılar da bir bankanın kurulmasından yanadır. Kurulacak bankadan her iki tarafın da farklı beklentileri vardır.

Osmanlı Devleti'nin beklentisi şunlardır:[361]

- İngiliz ve Fransız sermaye çevrelerinin ortak olacağı bir bankanın öneri ve desteği ile uygun şartlarda ve aracısız istikraz bulma,
- Banka faaliyete geçtiğinde, Batı sermaye çevrelerince Osmanlı"ya duyulan güvensizliğin, güvene dönüşebilmesi,
- Galata bankerlerine muhtaçlığın en aza inmesi,
- Yolsuzluk ve rüşvetin önlenebilmesi umudu,
- Osmanlı'nın bir başka ve en önemli beklentisi de maaşların ödenmesi için bankanın yapacağı katkı ile kâğıt para çıkarma gibi beklentilerdir.

Osmanlı artık fetihlerden kazanç elde edemiyor, sanayisi yok denecek düzeydedir. Ticaret yolu değişmiş, okyanuslara yönelmiştir. Gelirin en önemli bölümünü tarım alanından alınan vergiler oluşturmaktadır. Buradan topladığı vergiler de belirli mevsimlerde eline geçtiğinden orduya harcamak zorunda olduğu aylık masraflar ve maaşlar için her ay düzenli paraya-avansa ihtiyacı vardır. Banka'nın bu soruna çözüm olabilmesi umudu Osmanlı'nın en önemli beklentisidir.

Bankanın kurulmasından en çok zarar görecek, etkilenecek olan sarraf ve bankerlerdir. Osmanlı'nın hazinesi ile yakın ilişki bankaya geçeceğinden Galata Bankerleri sert tepki gösterseler de

360 R. Önsoy, age., s.81.

361 İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964, s.37.

banka kurulur.

Banka kurulmasına kurulur, ama her şey beklenildiği gibi gerçekleşmez. Banka daha çok Osmanlı kaynaklarının Batıya aktarılmasında aracı olur. Yabancı sermayenin adeta bekçiliğini yapar.

Batılıların bankadan beklentisi ise[362]:

- Liberal ekonomi kurallarına bağlı bir bankanın varlığının yapacakları ithalat, ihracat ve istikraz açısından yararlı olacağı,
- Osmanlı'da mültezimlere terk edilmiş olan vergi toplama ve vergi gelirinin kontrol altına alınması,
- Devletin tahsildar ve denetçiliğini yapacak bir bankası ile alacaklarını garanti altına alması,
- Para piyasalarında tedirginlik yaratan Osmanlı tahvillerine yatırım yapmanın rizikosunun en aza inmesi beklentileridir.

Böylece bankerlerin yerini alacak olan Banka bu güne değin bankerlerin devletten kazandığı yüzde 30'lara varan faiz kazancını Batılı sermayedarlara aktarmada aracı olacaktır. Bankerlerin tepkisinin ana nedeni bu kazancın ellerinden uçmasıdır. Yüzde 30'lara varan faizlerin ödenmesine gelince; ödemelerin büyük çoğunluğu köylüye yeni vergiler, mevcut vergi oranlarının arttırılması ve olağanüstü durumlar için geçici olarak konulan vergilerin sürekli hale getirilmesi yoluyla fatura edilecektir.

Osmanlı Bankası Kurulur

Osmanlı ve Batılı sermayedarlardaki bu beklentiler arzuya dönüşünce banka kurma çalışmaları başlar. 15 Kasım 1862 tarihinde Osmanlı Bankası'nı tasarı olmaktan çıkartıp gerçeğe dönüştürmek için İngiliz ve Fransız bankacılık sektörünün önde gelen isimlerinin katılımıyla önce bir sendika kurulur. Sendikanın başkanlığına İsaac Pereire getirilir. Ayrıca Credit Mobilier'in İspanya teşkilat yöneticisi Emile Pereire Fould ve ortakları, Dük De Galliera ve Darke gibi isimler de sendika oluşumunda yer alır.[363]

4 Şubat 1863 tarihinde Bankanın kuruluşu ile ilgili Padişah fermanı yayınlanır. Ve... 20 maddelik bir anlaşma imzalanarak banka kurulur. İmzalanan bu anlaşma ile taraflar taahhütlerde bulunurlar.

---

362 İ. Hakkı Yeniay, age., s.37.

363 Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C.2, Çev: B. Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları, 1977, s.781.

Osmanlı Bankası'nın imtiyaz şartlarından bazıları şöyledir:[364]

- Banka "Osmanlı Bankası" adıyla bir devlet bankası olacak,
- Padişahın himayesinde ve hükümetin nezaretinde olacak,
- Bankanın sermayesi 2.700.000 sterlin (67,5 milyon Frank) olacak,
- 500 Franklık 135 bin hisse çıkarılacak,
- Bu hisse senetlerinin 80.000'i İngiliz grubu, 50.000'i Fransız gurubu, 5000'i Osmanlı Devleti için ayrılacak,
- Banka, ibrazında bedeli hamiline altın olarak ödemek kaydıyla tahvil çıkarabilecek,
- Bankanın imtiyaz müddeti 30 yıl olacak,
- Osmanlı bu süre zarfında hiçbir kâğıt çıkarmamayı ve bu tür imtiyazdan yararlanacak hiçbir bankayı kurmamayı veya başka bir kuruluşa benzer imtiyazlar vermemeyi,
- Ayrıca hükümet, bankaya uygun bina tesis ve inşası için gerekli araziyi ve bankanın açacağı şubelere de arazi bulmada yardımcı olmayı taahhüt ediyordu.

Bankanın Osmanlı Hükümeti'ne taahhüdü de şunlardır:

- Banka, Maliye Nezareti tarafından çıkarılacak azami üç ay vadeli hazine bonolarını ıskonto edecek,
- Hazineye yılda yüzde 6 faizli 550.000 lira kredi açacak,
- Hükümetin iç borçlarının anapara ve faizlerinin ödeme ve tasfiyesine dış borçların faiz ve anaparalarına mahsuben verilecek meblağın gönderilmesine banka memur olacak ve bunun karşılığında yüzde 1 komisyon alacak,
- Banka hükümetin mali alandaki bütün işleriyle özellikle devlet gelirlerinin muhasebesini yapmakla ve Maliye Nazırının emriyle hazineden yapılacak ödemeleri yerine getirmekle mükellef olacak,
- İç ve dış borçların faiz ve anapara taksitlerinin ödenmesi de Bankaca yapılacaktır.

Özetle, banka hükümetin içeride ve dışarıda tanıdığı kredi kuruluşu olmuştur. Osmanlı Bankası, Türkiye köylüsünün sırtından Galata Bankerleri'ne yüzde 30'lara varan faizin yönünü batılı sermayedara çevirmiş, köylünün sömürülmesini azaltmamış, işini kolaylaştırmamış, üretimde verimin artmasına katkısı olmamış,

364 Bilioti A. *Bangue İmperiale Ottomane*, Paris 1909 Aktaran: R. Önsoy, age., s.85-86.

genel olarak halkın refah düzeyini yükseltememiş, ama sömürülmesinin artmasında etkili olmuştur. Bir yandan köylünün iliğine kadar sömürülmesinde rol alacak banka kurulurken diğer taraftan köylünün üretimini sürdürebilmesi için çırpınanlar da vardır. Ama bu çabalar devlet destekli değil, daha çok imece yoluyla, köylünün kendi arasındaki dayanışması sonucu kurduğu sandıklar şeklindedir. Sonra bu sandıklar da bankaya dönüşecektir...

Osmanlı Tarımında Kredi

Daha önce de anlatıldığı gibi Tanzimat döneminde Osmanlı, tarımını desteklemek için "Nafıa Hazinesi"ni kurmuş, Nafıa Hazinesi aracılığıyla 1843–1846 yılları arasında Anadolu ve Rumeli'de toplam 12,5 milyon kuruş kredi dağıtmıştır. Bu krediden dönecek olan paranın da 10 milyon kuruşunu kurulmuş olan "Hazine-i Nafıa Sermayesi" olarak toplanmasını kararlaştırmıştır. Kurulan söz konusu hazineden yol, köprü yapımı ile onarımı yapmak halka kredi vermek üzere tarımsal gelişme fonu oluşturulmuş, daha sonraları "Evrak-ı Sahihe Varidatı" da bu hazineye dâhil edilmiştir. Ancak bütün bunların devamlılığı olamamıştır.

Memleket Sandıkları Kurulur (1863–1883)

Tarımın düzenlenmesi, gelişmesi, üretimin arttırılması, refahın yükseltilmesinin biricik yolu; köylüyü selemci ve tefeci tuzağından kurtarmaktır. Köylüyü murabahacıların elinden kurtarmak için de üreticilerin kolaylıkla ulaşabilecekleri düşük faizli kredi sağlanması, yani düzenli bir tarımsal kredi mekanizmasının oluşturulmasına ihtiyaç vardır.

İlk zirai kredi kooperatiflerinin doğuşuna, Ziraat Bankası'nın kuruluşuna ortamı Mithat Paşa, Memleket Sandıkları ile hazırlar.

Ali Haydar Mithat[365]; "Zürraının daima muhtaç oldukları istikraz için bizzarure murabahacılara müracaat etmekte olduklarına mebni, ağır ve fahiş güzeşte 'faiz' ile eshab-ı ziraata medyun olarak mahsullerinin semeresini göremediklerinden ve memlekette Avrupa gibi hafif ve mutedil faiz ile akçe ikraz etmek için bankalar

365 Ali Haydar Mithat, Mithat Paşa,-Hidematı, Menfa Hayatı- İstanbul, 1325, 29-30; Remzi Saka," Mithat paşa ve Kooperatifçilik", *Kooperatif Dergisi*, Sayı 38-46 (19); Y.Saim Atasagun, "Midhat Paşa ve Memleket Sandıkları" Karınca, 1951, s.175.

teşkilini temin eyleyecek derecede, henüz istidat hâsıl olmadığından" buna çare olmak üzere Memleket Menafi Sandıklarının kurulması yoluna gidildi," diyor.

Kısacası Osmanlı, tarımın bir sistem dâhilinde finansmanına ilk çözüm arayışı Mithat Paşa'nın 1863 yıllarında Tuna illerinde kurduğu, "memleket sandıkları" ile başlar.

H. Tahsin R. Saka.[366]; Memleket Sandıklarının amacı, "ülkenin üretici güçlerini", "zamanın ekonomik gereksinim ve koşullarına göre düzenlemek ve yoluna koymak..." der. Mithat Paşa aynı tarihte, 28 (Rebülül evvel) 1867 tarihli Tüzükname ile "Menafi Sandıkları"nın öteki illere yayılmasını duyurur. Aynı zamanda tüzük değişikliği yapılır ve "Menafi Sandıkları" ismi "Memleket Menafi Sandıkları" olarak da değiştirilir.

Sandığın Sermayesi İmece

Memleket Sandıkları'nın ilk deneyim kazanma yıllarındaki sermayeleri imece usulüne göre sağlanır. Köy ihtiyar heyetleri köy civarında işlenebilecek köy veya devlete ait bir tarla belirler. Köylüler de bu tarlayı işlemek için kullanılacak bütün aletleri ve araçları kendilerine ait olmak üzere ortak ekip biçer.

Böyle ortak çalışma ilkesinde köylüler arasında iş görme bakımından eşitlik esas alınmış/gözetilmiş ve her hanenin ortak tarlanın yalnızca yarım dönümünü işlemesi kararlaştırılmış. Bu çalışmalar da köylünün özel çalışmalarını engellememesi için tarlanın işleme günü cuma olarak belirlenmiş. Ayrıca ekilecek ürünün de ilk zamanlarda mısır olması kabul edilmiştir.

Ortak işleme/çalışma sonrasında elde edilen ürün, kasaba merkezine götürülüp, Köy İhtiyar Heyeti ve hükümetin denetiminde sattırılmıştır. Elde edilen paraların sandığa sermaye olması için birikmek üzere sandık hesabına yatırılmıştır.

Anlayacağımız, sandığın sermayesi tamamen imece usulüyle oluşturulmuştur. Böylelikle her kazanın sermeyesi 200 altın lirayı bulduğunda kazada, sermayesi köylüye ait sayılan bir "Memleket Sandığı" açılmış.

İmece usulü çalışma, başlangıçta iyi yönetilmiş, olumlu sonuç-

366 H. Tahsin ve R. Saka, Sermaye'nin Şirketlerdeki Hareketi, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1929.

lar vermişse de, sonraları bu durum bozulmuştur. Sermayenin toplanmasındaki eşitlik ilkesine uyulmamış, ahenksizlik ve birliktelik dağılmış, bunda ağaların fazla çalışmamaları (kaytarmaları) ve bütün fedakârlığı yoksullara yüklemeleri önemli bir etken olmuştur.

Bunun üzerine imece usulünün kaldırılması ve sermayenin toplanmasında sürekli ve düzenli bir kaynak oluşturma yolu düşünülmüştür. Bu amaçla çiftçilerin hepsinden bir çift öküz için yarım kile (yaklaşık 15 kg.) buğday alınması uygun görülmüş. Bu yöntemle uzun yıllar memleket sandıklarına sermaye toplanmıştır.

Ayrıca imecenin kaldırılması yine ağanın işine yaramış, çünkü imece olarak köylünün işlediği arazi de - mirî ve hali- sermaye tamamlandıktan sonra bir biçimde ağanın tasarrufuna geçmiştir.

Memleket Sandıkları'nın işleyiş biçimlerini ve kurallarını şöyle özetleyebiliriz:[367]

Memleket Sandıkları'nda yöresel/yerel olarak toplanan sermaye yine yöresel/yerel olarak kullanılmıştır. Bir kasaba merkezinde faaliyete geçen Memleket Sandığı yalnız o kasabaya bağlı köylerdeki üreticilere hizmet vermiştir.

Memleket Sandıkları çiftçi olmak koşuluyla herkese kişisel kefaletle ve rehinle veya her ikisi birlikte olmak kaydıyla kredi vermiş, verilen her kredi için ayda yüzde 1 faiz almıştır. Alınan kredinin ödeme süresi üç aydan az bir yıldan fazla olmaması ve bir kişiye en fazla 20 lira kredi olması koşulu konulmuştur.

Memleket Sandıkları'nın yönetimi tamamen demokratik bir biçimde kasaba halkının çoğunluğu tarafından belirlenen, Sandık emini denilen ve ücretsiz çalışan dört kişiden oluşan bir heyet tarafından yönetilmiştir. Heyetin dışında kâtip olarak muhasebe ve kalem işlerine bakması için de, ücretli bir kişinin kullanılmasına izin verilmiştir.

Kâtibe verilecek ücrete karşılık olarak kredi alanlardan kredi faizlerinin dışında ayrıca bir defaya mahsus olmak üzere -verilen kredi miktarına göre yüzde 1-0,25 oranında- kaydiye ücreti alınmıştır.

İlk yıllarda sandıklar, kasabaya pazar kurulduğu günlerde açık bulunduruluyor ve o günlerde hizmet veriyormuş. Haftanın bir

367 T.C. Ziraat Bankası, *Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti-1888-1938*, Ziraat Bankası Neşriyatı'ndan derlenmiştir.

günü olarak başlayan bu çalışma sistemi daha sonraları sermeye ve kredinin çokluğuna göre çalışma günü arttırılmıştır.

Memleket Sandıkları'nın senelik hesapları kasım ayı içinde kapatılır. Hesaplarının incelenmesi, kazancının belirlenmesi, mahalli yöneticilerin idare amirinin denetimindeki mahalli memurlardan adliye, idare ve maliyeyi temsilen bir üyenin ve gerektiğinde halktan ileri gelenlerden birkaç kişinin katıldığı bir komisyonca yapılırmış.

Sandığın masrafları çıktıktan sonra faiz gelirlerinden elde edilen kazanç; okul, kaldırım, çeşme ve köprü gibi dört çeşit hayır işlerinde kullanılabilmiştir.

İlk yıllarda birkaç kasabada memleket sandıklarının olumlu sonuç almaları ve kolay, ucuz kredi hizmetleri verdikleri görülünce 1867 yılından sonra sandıkların bütün memlekette kurulmaları için Valilere tebligat yapılmıştır. Ancak memleketin birçok kasabasında faaliyete geçen ve birçok kasabasında da kurulmaya çalışılan memleket sandıkları ne yazık ki, her tarafta iyi işle(til) memiştir, olumlu işler yapan ve çalışan Memleket Sandıklarının zaman içinde sayıları azalmış, kalanlarda da hizmetler aksamıştır.

Bunun nedenleri olarak:

- Sandıkların merkezi ve sürekli bir kontrole tutulmamaları,
- Sermaye kaynaklarından kat'iyet ve emniyet olmayışı,
- Nizamname hükümlerinin doğru / dürüst uygulanmaması,
- Verilen kredilerin vadelerinde geri alınmaması, sayılabilir.

Yukarıda sayılanlara ek olarak demokratik yönetim kültürünün yeterince geliş(e)memiş olması, çıkarı bozulanlar tarafından iyi görülmemeleri, sömürünün artmasıyla alınan kredilerin geri dönüşündeki aksaklıklar Memleket Sandıkları'nın iyi çalışmasını engellemiştir, diyebiliriz.

Unutulmamalıdır ki, imecenin kaldırılması döneminde Sandıkların sermayesi köylülerin alın teri ve özellikle kendilerine ayırdıkları zaman olan cuma günü çalışarak gösterdikleri fedakârlık sonucu birikmiştir. Daha sonra da yarım kile=15 kg buğday vererek, ekmeğini ve emeğini katmıştır. Üstelik bilindiği gibi ağalar zaten çalışmaz, marabaları çalıştırırlar ve onların ürettiklerine el koyarak yaşamışlardır. Bu da sandıkların sermayesinin tamamen emekçi köylülerin alın teri ve emeği olduğunu açıkça göstermektedir.

Memleket Sandıkları'ndan Menafi Sandıkları'na

Yukarıda da anlatıldığı gibi, Memleket Sandıkları'nın yönetimleri ilçe kaymakamlarının başkanlık ettiği ihtiyar heyetince denetleniyor ve köylüye yüzde 12 faizle borç para veriyordu. Ama yirmi yıl sonra sermayesi yok olur.

Memleket Sandıkları'nın yönetiminde görülen bozukluk ve faaliyetlerindeki ataletin yanında keyfilik ileri sürülerek geniş çaplı ıslahat ve çeşitli önlemler alınması girişiminde bulunulur.

Bu ıslahat ve önlemlerin ilki olarak 1885 yılında Memleket Sandıkları'nın ismi "Menafi Sandıkları" olarak değiştirilir. Tabi ki, değişen sadece ismi olmaz. Köylüye "ihtiyat", "tasarruf" ve "karşılıklı yardım" esaslarını gerçekleştirmesi için aşarla birlikte yüzde 1 ayrıca vergi de alınmaya başlanır. Yapılan bu ilaveye "menafi hissesi" unvanı verildiği için Memleket Sandıkları'nın ismi de Menafi Sandıkları olarak yayılmıştır.

Aşara yapılan ilave yalnızca onda bir menafi hissesi ile kalınmamış, 1884 yılında ilk tahsil masraflarına karşılık olmak üzere "Maarif İane Hissesi" adıyla aşara yeni bir zam daha yapılmıştır. Menafi Sandıkları hissesi aşarın yedide biri ve Maarif İane Hissesi de bu yedide birin dörtte biri olarak belirlenmiştir. Bütün bunlardan sonra köylüden aşar adı altında alınan verginin oranı yüzde 11.90'ına yükselmiştir. Bu kesri ve taksimdeki güçlüğü mültezimler hoşnutsuzluk yaratır diyerek kendi lehlerine şöyle çözmüşler: 1886 yılında itibaren yüzde 10'u hazineye, yüzde 1'i Menafi Sandıkları'na ve yüzde 0,5'i de maarife ait olmak üzere aşarın yüzde 11,5 olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.[368]

Bu ek vergi için yapılan kesintilerle oluşan birikimlerden üretici köylü yararlandırılmadığı gibi, yapılan kesintileri de geri ödenmez. Kesintilere çeşitli kesimlerle birlikte daha çok merkezi hükümet tarafından el konur.

Sandıklara sermaye bulmak için yapılan bu ciddi yeniliğin dışında yönetsel anlamda da önlemler alınmış. Menafi Sandıkları doğrudan merkezihükümetin denetimine tabi tutularak Sandıkların üç ayda bir İdare meclislerince Sandık gelirlerini ve faaliyetlerini gösteren cetvelleri Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne göndermeleri

368 T.C. Ziraat Bankası, *Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti-1888-1938*, Ziraat Bankası Neşriyatı, s.26.

zorunlu hale getirilmiştir. Ne yazık ki bu önlemler kâğıt üzerinde kalmış, denetim noksanlığı ve usulsüzlüklerin önüne geçil(e)memiştir. Sorunlar çözümlenmediği gibi artarak devam etmiştir.

Menafi Sandıkları'nın Yerini Ziraat Bankası Alır

Menafi Sandıkları'nın ekonomik gereksinimi olan menafi payını hükümetin düzenli olarak sandıklara ödemeyişi, sandıkların bir değer halini alamamasına neden olur. Değer olamayışı da bahane edilerek 1888'de çiftçilerin alın teri ile oluşan Menafi sandıklarının yerini Ziraat Bankası (ZB) aldı.

Günümüzde devletin KİT'leri kötü yönet(tir)erek, özelleştirilmeleri ve sermayeye peşkeş çekilmesine zemin oluşturması gibi, Ziraat Bankası'nın kurulması ile 1863–1888 yıllarını kapsayan zirai kredi teşkilatının yirmi beş senelik ilk devresi kapanmış ve ziraat alanında personel ve reel kredi, bankacılık esasları çerçevesinde organizasyona gidilmiştir.

Menafi Sandıkları'nın son yıllara ait mali durumları ile Ziraat Bankası'na devredilen sermayeleri ve kapatılan sandık sayısı konusunda bilgi pek bilinmemektedir. Bu konuda ancak tahmin yürütebilmekteyiz. Menafi Sandıkları'nın sermayesi Ziraat Bankası'na devredilmiştir. Devir tarihinde sandıkların sayısının 250 olduğu tahmin edilmektedir.

Menafi Sandıkları'ndan Ziraat Bankası'na devir olunan mevcut sermaye 2.000.000 liradan fazla ancak bu tam olarak tahsil edilemediğinden devir alınan hakiki sermayenin 200 bin lira civarında olduğu Ziraat Bankası'nın 1938 yılında yayınlanan "Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti" yayınında söz edilmektedir.

Yukarıda da söylendiği nedenlerden ötürü Menafi Sandıkları kapatılır. Yerine Ziraat Bankası kurulur. 15 Ağustos 1888 tarihinde de kırk iki maddelik nizamnamesi oluşturulur. Bu nizamnameye göre, Banka artık, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin 1888 tarihinde de kırk iki maddelik nizamnamesine göre yönetilir.

Söz konusu nizamnameye göre Ziraat Bankası şu işleri yapmakla görevlendirilir:

- Gayrimenkul kefaletle borç alma,
- Tarıma bağlı banka işleri,
- Bazı dairelerin nakit işlerini yürütme,

• Mevduat kabulü ve özel yönetimlerin veznedarlığını yerine getirme,

• Bankanın çiftçilere vereceği krediden yüzde 6 faiz ve bir defaya mahsus idare masraflarını karşılamak üzere yüzde 1 kaydı ile resmi alınması kabul edilir.

• Bankanın net kazancının üçte ikisinin ziraat işlerinde kullanılmak üzere devlet emrine verilecek, üçte biri de sermayeye ilave olacağı kararlaştırılır.

1888 tarihli banka nizamnamesi 1916 yılına kadar yürürlükte kalmış, sözü edilen nizamnameye 15 Eylül 1890, 2 Haziran 1892, 24 Kânunuevvel 1894, 28 Temmuz 1900 tarihlerinde bazı ilaveler yapılmıştır.[369]

Ziraat Bankası için Kanun Çıkarılır

Meşrutiyetin ilanından sonra Ziraat Bankası'nda da reform yapmak amacıyla banka için yeni bir kanun çıkarılır. Bu kanun 1914 yılından itibaren uygulanmaya başlanmışsa da Meclisi Mebussan tarafından kesin şeklini 1916 tarihinde alır.

Kanun 40 maddelik olup idari bünyesinde değişiklik öngörmemiş, hizmet ve faaliyet ilkelerinde önemli değişiklikler yapmıştır.

Yeni kanuna göre bankanın faaliyet alanları:[370]

• Çiftçilik yapanlara, arazi sahiplerine, zirai sanayiciye, zirai işlerle uğraşan şirketlere ve tevdiat sahiplerine kredi vermek ve cari hesap açmak,

• Zirai işlerle uğraşan şirketlere hisse senetlerinin yüzde 20'sini geçmemek üzere iştirak etmek,

• İhtiyaç durumunda hayvan, tohumluk, zirai aletler ve malzeme temin etmek ve bunları peşin para veya taksitle çiftçilere dağıtmak,

• Vadeli ve cari hesap şeklinde tevdiat kabul etmek,

• Arazi satın almak, gerektiğinde bu araziyi imar ve taksim ederek taksitle isteyenlere vermek,

• Ücret karşılığında para nakli yapmak üzere genişletilmiştir.

• Ayrıca zirai krediler karşılığında bankanın aldığı teminat esasları da yeni kanunla genişletilmiş; ek olarak ambarlara konul-

369 T.C. Ziraat Bankası, age., s.29.
370 T.C. Ziraat Bankası, age., s.29-30.

muş ürünlerin, Borsalara kayıtlı ve Banka İdare Meclisince uygun görülen tahvilatın, gümüş ve altın eşyanın, Bankanın denetimi/ altında bulunan Zirai kooperatiflere ait en az iki imzalı poliçe ve emre muharrer senetlerin de teminat olarak kabul edilmesi kanunda yer almıştır.

Banka alacaklarının kolay tahsili için mahkemeden ilam alınmasına gerek kalmadan İcra Dairesi kanalıyla tahsil edilmesi kanuna özel hüküm olarak konmuştur.

Banka net kazancının paylaştırılmasını da değiştirmiş; yeni duruma göre, net kazancın yüzde 75'i sermayeye ilave edilecek, yüzde 15'i ihtiyat sermayesi için ayrılacak ve yüzde 10'u da banka memurları ve İdare Meclisleri üyelerine ikramiye olarak dağıtılacaktır.[371]

Nizamname (1917)

Kanunda bankanın yönetim ve muamelatın mevzuatı ana hatlarıyla belirlenmiş, tali konular için 12 Mayıs 1917 tarihinde 92 maddelik bir nizamname hazırlayıp yürürlüğe konmuştur.

Sermaye Kaynakları

Bilindiği gibi banka 1888 yılında 10 milyon lira nominal sermaye ile kurulmuştur. Ancak ilk faaliyet yılı bilânçosuna bakıldığında 2.209.912 aktifi gözükmektedir. Bu sermaye de, kapatılan Menafi sandıklarındaki mevcut ile alacaklar ve aşardan alınan menafi hisselerinin toplamıdır.

Menafi sandıklarının alacaklarından tahsil edilemeyen[372] önemli bir bölüm 1905 yılında sermayeden düşürülmüştür. Sermayeyi esas olarak geliştiren, çoğaltan köylüden alınan aşar vergisine eklenen yüzde 1 menafi hisseleridir.

Görüldüğü gibi, halen bu yıllara kadar yani 20. yüzyılda köylüden kesilen paralarla Bankanın sermayesi oluşuyor, ama kredi olarak verilen birçok kredi-özellikle mültezimlerden- geri dönmüyor, ödenmiyor. Şimdiki şirketlerin aldığı kredileri ödememesi gibi...

Aşar kaldırılana kadar menafi hissesinin oran ve tahsil şek-

371 T.C. Ziraat Bankası, age., s.31.

372 Tahsil edilemeyen alacaklar: Saray, saray çevresi ve mültezimlerdir.

linde çeşitli değişiklikler yapılmış, 1909 yılında oran yüzde 1'den, yüzde yarıma indirilmiştir. 1914 yılından itibaren hazineye gelir olarak kaydedilmiş, yani, devlete gitmiş, vilayete tediyesi kararlaştırılmış bu yöntem 1923 yılına kadar sürmüştür.

Ana sermayenin toplanmasına kaynaklık yapan bir başka durum da bankanın net gelirinden ayrılan paydır. 1888–1914 yılları arasındaki dönemde kârın üçte biri sermayeye eklenmiştir.

Köylülerin verdiği ek aşar olan menafi hissesi ve bankanın kendi kârı ile ana sermaye 1909 yılında ancak 10 milyona tamamlanabilmiştir. 1916 yılındaki çıkarılan Banka Kanunu ile sermaye 15 milyon liraya yükseltilmiş. Aşardan alınmakta olan menafi hisselerine eskisi gibi devam edilmiş ve net kârdan ayrılan hissenin oranı yüzde 75'e çıkarılmıştır. Bu yöntemle banka sermayesinin 15 milyona tamamlanması ancak 7 yıl sonra 1923 yılında gerçekleşebilmiştir.

Bu dönem bilindiği gibi imparatorluğun sürekli toprak yitirdiği yıllardır. Bu toprakların yitirildiği yerlerde kalan Banka birimlerinden dolayı banka zarar etmiş ve sadece bu nedenle 1920 yılında 2.076.074 lira banka sermayesinden düşürülmüştür.[373]

Savaşlarda yitirilen topraklardaki banka birimlerinden yapılan zararların yanı sıra 1888–1923 yılları arasında banka sermayesinin önemli bir bölümü Devlet hazinesinin zimmetinde kalmıştır. Merkezi İdare her mali buhran geçirdiğinde Ziraat Bankası'nın sermayesine başvurmuş, menafi hisselerine el koyup bankaya aktarmadığı gibi kendisinin çıkardığı banka kanunun hükümlerine ters hareket ederek, bankadan önemli miktarda istikrazda bulunmuştur. Bu keyfiyetlikle köylünün alın teri ile biriken bankanın milyonlarca lirasına Osmanlı el koymuştur. Hoş cumhuriyet de ilk zamanlarda olmazsa da sonraları aynı *gaspı* yapacaktır.

Uzun yıllar süren bu keyfilik ve el koyma sonucunda, köylü ihtiyacı olan kolay ve ucuz krediye ulaşamadığından, kredi desteği alamamış dolayısıyla üretimini arttıramamış, artıramadığı üretimden Bankaya sürekli pay ver(diril)miştir.

Görüldüğü gibi, köylü memleket sandıkları, Menafi sandıkları ve Ziraat Bankası'nın sermayesini yalnız başına oluşturmuş, Osmanlı ve kredi alan nüfuzlu kişiler köylünün alın terine, eme-

373 T.C. Ziraat Bankası, age., s.31.

ğine bu yolla da el koymuştur. Ayrıca burada şöyle bir saptama yapmamızda fayda var kanısındayım: Banka ne Osmanlı Hanedanı'nın, ne mültezimlerin ne de bir başka kesimin, banka görüldüğü gibi yalnızca köylünündür. Köylüden başka hiçbir kesimin Banka sermayesinin içerisinde bir payı olmadığı gibi parası da emeği de bulunmamaktadır. Bankanın ana sermayesinin çoğalış şekli aşağıdaki şekildeki gibi bir gelişme göstermiştir.

Çizelge 30: Ana sermayenin çoğalış seyri[374]

Yıllar	Sermaye Miktarı
1889	2.209.900
1890	2.919.400
1891	3.448.300
1892	3.763.600
1893	4.170.800
1894	4.582.700
1895	4.933.300
1896	5.241.400
1897	5.580.600
1898	5.941.700
1899	6.335.700
1900	6.748.800
1901	7.136.900
1902	7.523.900
1903	7.958.600
1904	8.390.100
1905	8.365.500
1906	8.840.800
1907	9.369.200
1908	9.996.700
1909	10.001.300
1910	10.299.400
1911	10.699.400
1912	11.017.500

374 T.C. Ziraat Bankası, age., s.41.

1913	11.223.100
1914	11.534.700
1915	11.514.800
1916	11.810.000
1917	12.240.000
1918	11.835.100
1919	13.213.400
1920	11.482.500
1921	12.249.500

İhtiyat Akçesi

Ziraat Bankası 1888 tarihli ilk Nizamnamesi'nde ihtiyat akçesini düşünmemiş ve koymamıştır. Ancak 1916 yılında çıkardığı Kanunda net kârın yüzde 15'ini ihtiyat akçesi olarak ayırmayı kanuna koymuştur. Çizelgede ihtiyaç akçesinin seyri görülmektedir.

Çizelge 31: İhtiyat akçeleri[375]

Yıllar	İhtiyat Akçeleri yekûnu
1914	7.200
1915	14.800
1916	52.600
1917	120.900
1918	179.800
1919	187.400
1920	196.700
1921	151.000
1922	135.600

Mevduat Kabulü

Ziraat Bankası ilk kurulduğu 1888 yılında mevduata yüzde 4 faiz uygulamıştır. Ziraat Bankası'na yatırılan para çok sınırlı olmuş, 1888–1909 yılları arasında bir yıl içerisinde en az 725, en fazla 14.225 lira ortalama 7000 lira yatırılmıştır.

375 T.C. Ziraat Bankası, age., s.46.

1910 yılında mevduat miktarını arttırmak için çabalara girişilmiş bu amaçla faiz miktarları arttırılmamış ancak bazı tali önemde önlemler alınmış, bu alınan önlemler faydalı da olmuştur. 1909 yılında mevduat miktarı 10.500 lira iken 1910 yılında 130.800, 1911 yılında 296.500 liraya yükselmiştir. Bu önlemler 1916 yılında çıkarılan kanuna kadar yürürlükte kalmıştır.

1916 yılında çıkarılan kanun ile birlikte vadesiz mevduata yıllık yüzde 2,5 faiz uygulanmış. Altı aydan bir yıla kadar olan mevduata yüzde 3,5 ve bir yıldan fazla mevduata da yüzde 4 faiz uygulaması getirilmiştir. Savaşlar nedeniyle açılan kredilerin faiz oranları da yüzde 1,5 ile yüzde 2,5'a kadar çekilmiştir.

Faizde uygulanan bu oranlar 1919 yılı sonuna kadar sürmüştür. 1919 yılından sonra ülkede yaşanılan olağan üstü hal nedeniyle mevduat kabul edilmemesine karar verilmiş. Bu durum, Kânunusani 1923 tarihine kadar devam etmiştir.

Zirai Kredilerin Genel Esasları

Bankanın asli görevinin zirai kredi olduğu Banka için çıkarılan tüm kanun ve nizamnamelerde yer almıştır. Bunun en gelişmiş ve son şeklini 3202 numaralı T.C. Ziraat Bankası Kanunu'nda görüyoruz. Bu Kanunun birinci maddesine göre, T.C. Ziraat Bankası: "Türk çiftçilerinin zirai istihsallerine zirai mahsullerin sürüm ve satışına, ziraatın zirai sanayinin ve bunlarla her türlü teşebbüslerin milli ekonomi prensiplerine göre yürümesine ve ilerlemesine lüzumlu ve elverişli kredileri tanzim, tedvir ve tevzi etmek bu hususlar için kurulmuş ve kurulacak teşekküller, yapılmış ve yapılacak teşebbüslere lüzumu halinde iştirak etmek ana gayesiyle ve faaliyetini zirai sahada teksif etmek üzere tesis olunmuştur," der.

Ziraat Bankası'nın 1888 tarihli nizamnamesinde ve sonrasında yayınlanan ek ve düzeltmelerde bankanın vereceği kredilerin ne tür zirai işlere tahsis edileceği belirtilmemiştir. Bankadan kredi isteyen bir kimsenin çiftçi olması ve alacağı parayı ziraat işlerinde kullanılacağını belirtmesi ve bankaca aranan teminatı vermesi yeterli görülmüştür.

1916 Banka Kanunu'nda ve 1917 tarihli Banka Nizamnamesi'nde ise bankanın göreceği işler ve bu konu zirai kredilerin genel içeriği belirlenmiştir.

İpotekli İkrazat

Ziraat Bankası'nın zirai kredi faaliyetlerinin temelini gayrimenkul malların ipoteği karşılığında yapılan kredilendirmedir.

Ziraat Bankası'nın kurulduğu yıllarda gösterilecek gayrimenkul malların esasları:

- Banka lehine tesis olunacak ipoteğin birinci derece ve birinci sırada olması şarttır.
- Teminat olarak kabul edilen gayri menkuller, çiftçilerin ekip biçtiği tarla, her nevi meyve sebze bahçesi, meyve veren ağaçlı topraklar, çayır ve meralardır.
- Ev, arsa, dükkân gibi taşınmaz emlak doğrudan doğruya karşılık olarak kabul edilmez. Ancak, gerektiğinde yedek teminat olarak ipoteğe dâhil edilirler.
- Teminat olarak alınacak arazi ve müsakkafatın toprak değer baremine ve gerektiğinde keşif yoluyla değeri belirlenen paylaların/marjların yüzde 40 ile 60'ı düşürüldükten sonra kredi miktarı belirlenir.

Çizelge 32: 1888–1921 yılları arasında Ziraat Bankası'nca yapılan ipotekli ikrazatın gelişimi[376]

Yıllar	Devir Olunan	İkrazat	Sene İçinde Yekûn	Sene İçinde Tahsilât	Sene Sonuna Devir
1888	-	-	-	-	-
1889	-	162.832	162.832	2.512	160.320
1890	160.320	467.177	627.497	61.235	566.262
1891	566.262	607.600	1.173.862	255.036	918.826
1892	918.826	825.433	1.744.259	359.338	1.384.921
1893	1.384.921	849.552	2.234.473	401.754	1.832.719
1894	1.832.219	662.672	2.495.391	405.360	2.090.031
1895	2.090.031	557.557	2.647.588	337.964	2.309.624
1896	2.309.624	511.781	2.821.405	404.670	2.416.735
1897	2.416.735	457.693	2.874.428	404.220	2.470.208
1898	2.470.208	643.444	3.113.652	446.244	2.667.408

376 T.C. Ziraat Bankası, age., s.63–64.

1899	2.667.408	654.016	3.321.424	464.794	2.856.630
1900	2.856.630	507.540	3.364.177	440.432	2.923.745
1901	2.923.745	504.880	3.428.625	423.070	3.004.646
1902	3.004.646	431.481	3.436.127	423.481	3.012.986
1903	3.012.986	414.654	3.427.640	414.233	3.013.407
1904	3.013.407	659.594	3.673.001	458.764	3.214.237
1905	3.214.237	733.204	3.947.441	489.212	3.458.229
1906	3.458.229	816.584	4.274.813	565.143	3.709.670
1907	3.709.670	781.676	4.491.346	557.604	3.933.742
1908	3.933.742	816.723	4.750.465	529.062	4.221.403
1909	4.219.985	851.117	5.071.102	672.844	4.398.258
1910	4.397.422	883.912	5.281.334	777.500	4.503.834
1911	4.503.834	1.179.802	5.683.247	948.572	4.734.675
1912	4.734.675	980.848	5.715.523	702.712	5.012.811
1913	5.009.017	964.290	5.973.307	838.406	5.134.901
1914	5.134.901	582.531	5.717.432	375.544	5.341.888
1915	5.341.688	196.251	5.537.938	277.124	5.260.815
1916	5.261.145	231.355	5.492.500	803.285	4.689.215
1917	4.689.215	127.217	4.816.432	11.555.812	3.660.620
1918	3.660.620	230.508	3.891.128	574.386	3.316.742
1919	3.316.742	701.759	4.018.501	530.642	3.487.859
1920	2.370.753	893.850	3.264.603	378.868	2.885.736
1921	2.885.735	808.232	3.693.967	394.673	3.299.294
1922	3.299.294.	867.815	4.167.109	486.617	3.680.492

Müteselsil Kefalet

Ziraat Bankası'ndan kredi almak isteyenlerin mutlaka gayrimenkul ipotek göstermesi gerekliliğini daha önce belirtmiştik. Gayrimenkul karşılığı kredilendirme şekli, 1885 yılına kadar sürer.

Bilindiği gibi tarım doğa koşullarına bağlıdır. Kuraklık, sel vb. tabi afetlerden ürünleri zarar gören köylülere yemeklik ve tohumluk tedariki için ihtiyaç duydukları oranda gayrimenkul mal

göstermeleri her zaman sorun oluşturduğundan olağanüstü hal durumunda kişi başına 300 kuruşu aşmamak üzere müteselsil kefalet usulü ile kredi verilmesine, Babıali tarafından izin verilmiştir. Bu durum istikraz istatistiklerine 1901 yılından itibaren dâhil edilmiştir. Müteselsil kefalet usulünde, maddi teminat aranmaz ancak borç alan üreticilerin Bankaya karşı bütün borç miktarı üzerinden birbirlerine zincirleme kefil olmaları istenir.

Başlangıçta bankanın sınırlı şubelerinde uygulanan müteselsil kefalet daha sonra genelde rağbet görmüş ve yaygın olarak uygulanmaya başlamıştır. Bu sistemde gayrimenkul gösteremeyen küçük çiftçiler de böylece yararlanabilmiştir.

Ziraat Bankası müteselsil kefaleti kredi kooperatiflerinin faaliyet alanına girmeyen köylerde yapmaktadır.

Müteselsil kefaletli ikrazat yapılacağı zaman, borç para almak isteyenlerden 8 yıl süreli dört nüsha müşterek borçluluk ve kefalet taahhütnamesi alınmaktadır.

Müteselsil kefaletli ikrazatta bir üreticiye verilen en fazla kredi miktarı yetiştirilen ürünün çeşidine göre değişmek üzere 200–500 lira arasındadır.

Çizelge 33: 1901–1921 yıllarında Ziraat Bankası tarafından yapılan müteselsil kefaletin gelişimi[377]

Yıllar	Devir Olunan	İkrazat	Sene İçinde Yekûn	Sene İçinde Tahsilât	Sene Sonuna Devir
1901	-	46.916	46.916	16.642	30.274
1902	30.274	40.087	70.361	16.319	54.042
1903	54.042	24.387	78.429	23.593	54.836
1904	54.836	88.542	143.378	21.924	121.454
1905	121.454	93.658	215.112	58.416	156.696
1906	156.696	90.184	246.880	78.899	167.981
1907	167.981	315.793	483.774	60.951	422.823
1908	422.823	326.288	749.111	74.950	674.161
1909	673.445	572.864	1.246.309	147.295	1.099.014
1910	1.098.928	178.369	1.277.297	346.109	931.188

377 T.C. *Ziraat Bankası*, *age.*, s.68–69.

1911	931.000	284.319	1.215.319	374.670	840.649
1912	780.848	102.290	883.138	155.773	727.365
1913	727.581	158.144	885.725	151.329	734.396
1914	733.922	98.100	832.027	46.767	775.260
1915	781.362	22.951	796.247	123.074	673.173
1916	775.457	98.981	874.438	63.887	616.340
1917	773.296	22.951	796.247	123.074	673.173
1918	673.173	7.054	680.227	63.887	616.340
1919	616.340	291.473	907.813	80.215	827.598
1920	584.550	71.220	655.770	36.992	618.778
1921	618.778	71.840	690.618	34.665	655.408

Kaynak: T.C. Ziraat Bankası Elli Senelik Hayatı ve Faaliyeti s.68–69.

Çizelge 34: 1888–1921 yılları arasında Ziraat Bankası'nca yapılan kefaletli ikrazatın gelişimi

Yıllar	Devir Olunan	İkrazat	Sene İçinde Yekûn	Sene İçinde Tahsilât	Sene Sonuna Devir
1901	-	46.916	46.916	16.642	30.274
1902	30.274	40.087	70.361	16.319	54.042
1903	54.042	24.387	78.429	23.593	54.836
1904	54.836	88.542	143.378	21.924	121.454
1905	121.454	93.658	215.112	58.416	156.696
1906	156.696	156.696	90.184	246.880	78.899
1907	167.981	315.793	483.774	60.951	422.823
1908	422.823	326.288	749.111	74.950	674.161
1909	673.445	572.864	1.246.309	147.295	1.099.014
1910	1.098.928	178.369	1.277.297	346.109	931.188
1911	931.000	284.319	1.215.319	374.670	840.649
1912	780.848	102.290	883.138	155.773	727.365
1913	727.581	158.144	885.725	151.329	734.396
1914	733.922	98.100	832.022	50.260	781.762

1915	781.362	40.665	822.027	46.767	775.260
1916	775.457	98.981	874.438	101.142	773.296
1917	773.296	22.951	796.247	123.074	673.173
1918	673.173	7.054	680.227	63.887	616.340
1919	616.340	291.473	907.813	80.215	827.598
1920	584.550	71.220	655.770	36.992	618.778
1921	618.778	71.840	690.618	34.665	655.953

Rehinli İkrazat

1916 yılında çıkarılan Ziraat Bankası kanununda menkul kıymetlerin gösterilebilmesi ile birlikte, zirai ürünler, tahvilat, altın ve gümüş karşılığında kredi verilmesi kabul edilmiş, 1917 tarihli Nizamname ile de uygulama kuralları konulmuştur. Böylece 1916'da çıkarılan kanun ile banka üreticilere yaptığı ikrazatın teminat esaslarını genişletmiştir.

Değişik şekillerde yapılan rehinli ikrazatın 1916–1921 yılları arasındaki gelişimi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Çizelge 35: 1888–1921 yılları arasında Ziraat Bankası'nca yapılan rehinli ikrazatın gelişimi[378]

Yıllar	Devir Olunan	İkrazat	Sene İçinde Yekûn	Sene İçinde Tahsilât	Sene Sonuna Devir
1915	-	1.256	1.256	280	976
1916	976	1.999	2.975	2.018	957
1917	597	4.816	5.773	2.154	3.619
1918	3.619	394.268	397.887	322.794	75.093
1919	75.093	26.218	101.311	57.633	43.678
1920	40.991	20.573	61.564	18.665	42.899
1921	42.029	18.251	60.280	21.298	38.982

378 T.C. Ziraat Bankası, *age.*, s.71.

Çizelge 36: Ziraat Bankası'nın ipotekli, müteselsil kefaletli ve rehinli ikrazatı 1889–1921 yılları arasındaki genel hareketi[379]

Yıllar	Devir Olunan	İkrazat	Sene İçinde Yekûn	Sene İçinde Tahsilât	Sene Sonuna Devir
1889	-	162.832	162.832	2.512	160.320
1890	160.320	467.177	627.497	61.235	566.262
1891	566.262	607.600	1.173.862	255.036	918.826
1892	918.826	825.433	1.744.250	359.338	1.384.921
1893	1.384.921	849.552	2.234.473	401.754	1.832.719
1894	1.832.719	662.672	2.495.391	405.360	2.090.031
1895	2.090.031	557.557	2.647.588	337.964	2.309.624
1896	2.309.624	511.781	2.821.405	404.670	2.416.735
1897	2.416.735	457.693	2.874.428	404.220	2.470.208
1898	2.470.208	643.444	3.113.652	446.244	2.667.408
1899	2.667.408	654.016	3.321.424	464.794	2.856.630
1900	2.856.630	507.545	3.364.177	440.432	2.923.745
1901	2.923.745	551.796	3.475.541	440.621	3.034.920
1902	3.034.920	471.568	3.506.488	439.460	3.067.028
1903	3.067.028	439.041	3.506.069	437.826	3.068.243
1904	3.068.243	748.136	3.816.379	480.688	3.335.691
1905	3.335.691	826.862	4.162.553	547.628	3.614.925
1906	3.614.925	906.768	4.521.693	644.042	3.877.651
1907	3.877.651	1.097.469	4.975.120	618.555	4.356.565
1908	4.356.565	1.143.011	5.499.576	604.012	4.895.564
1909	4.893.430	1.423.981	6.317.411	820.139	5.497.272
1910	5.496.350	1.062.281	6.558.631	1.123.609	5.435.022
1911	5.434.445	1.464.121	6.898.566	1.323.242	5.575.324
1912	5.477.665	1.120.996	6.598.661	858.485	5.740.176
1913	5.868.821	1.122.434	6.859.032	989.735	5.869.297
1914	6.123.050	680.633	6.549.454	425.804	6.123.650
1915	6.037.578	238.172	6.361.222	324.171	6.037.051

379 T.C. Ziraat Bankası, age., s.72–73.

1916	6.037.578	332.335	6.369.913	906.445	5.463.468
1917	5.463.468	154.984	5.618.452	1.281.040	4.337.412
1918	4.337.412	631.830	4.969.242	961.067	4.008.175
1919	4.008.175	1.019.450	5.027.625	668.490	4.359.135
1920	2.996.294	985.643	3.981.937	434.525	3.547.412
1921	3.546.542	898.323	4.444.865	450.636	4.994.229

Ayrıca, Ziraat Bankası'nın çiftçilere verdiği hizmetin dışında da bankacılık hizmetleri ve ticari kredi uygulamaları olmuştur. Biz burada o konulara girmeyeceğiz.

Ziraat Bankası'nın Havale İşleri

Ziraat Bankası 1916 yılından itibaren havale işleri alanında da hizmet vermeye başlar. 1915–1921 yılları arasındaki havale gelişimi tablodaki gibi olmuştur.

Çizelge 37: 1915–1921 yılları arasında havale hizmetleri[380]

Yıllar	Tahsilât	Tediyat
1915	41.060	5.522
1916	915.245	926.260
1917	4.323.983	4.849.627
1918	11.996.828	11.671.529
1919	10.581.222	10.433.833
1920	2.421.190	2.556.929
1921	8.170.125	7.948.277

Ziraat Bankası'nın İdare ve Murakabe Organları

Ziraat Bankası İdare ve Murakabe organları birçok aşamalardan geçmiştir. Biz 1888–1921 yılları arasındaki ilk döneme bakacağız.

Ziraat Bankası, 1888–1924 yıllarında, hükümetin himayesinde önce Ticaret ve Nafıa Nezareti'nin, 1916 yılından sonra ise Ziraat

380 T.C. Ziraat Bankası, age., s.99.

Nezareti'nin denetimine verilmiş bir devlet kuruluşu olmuştur.

Bu sürede bankanın idare işlerinin yürütülmesi doğrudan doğruya hükümet tarafından atanan bir Umum Müdür ve bir Umum Müdür Muavini ile sekiz değişik yerlerden –Şuray-ı Devlet, Divan-ı Muhasebat, Nezaret, İstanbul Ticaret ve Ziraat Odası, İstanbul Ziraat Müfettişi- on üyeden oluşturulan bir İdare Meclisi ile yönetilir ve yürütülürdü.

Ziraat Bankası'nın memleket dâhilindeki teşkilatı şöyledir:

- Umum Müdürlük,
- Şube ve ajanslar,
- Seyyar ajanslar, olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.

1888 tarihli Nizamnamenin ardından İstanbul'da Umum Müdürlük oluşturulmuştur.

Umum Müdürlük'te başlangıçta, Umum Müdür, Muavini ve muhasebecisinin dışında 7 kişilik memur personel ile Banka yönetilmiştir. Banka genişledikçe memur ihtiyacı artmış ve ihtiyaç oranında da arttırılmıştır. 1889 yılında on iki kişiye çıkan memur sayısı ile birlikte, Umum Müdürlük biri tahrirat ve diğeri muhasebe büroları olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

Bankada şöyle bir organizasyon yapılmıştır: Umum Müdürlük'e sadece vilayet merkezlerinde bulunan şubeler bağlanmıştır. Genel mizanların düzenlenmesi için teşkilata ait hesaplar doğrudan merkezde toplanarak inceleme ve kontrole alınmıştır. Zamanla iş hacmi genişledikçe ona uygun olarak Umum Müdürlük kadrosu da arttırılmış, 1909 yılına gelindiğinde ise memur sayısı 121'i bulmuştur.

Banka, Kurtuluş Savaşı başlangıcı ve sonrasında; vatan topraklarında kalan vilayetler, İstanbul Hükümetinin nüfuzu altında kalan ve düşman işgali altında kalan yerler olmak üzere üç kısma ayrılmış.

İstanbul Hükümeti ile bağların kesilmesi ve yeni hükümetin oluşturulmasından sonra Ankara'da 23 Haziran 1920 tarihinde yeni Umum Müdürlük kurulmuştur. Ulusal kuvvetlerin yönetiminde bulunan vilayetlerdeki Ziraat Bankaları İstanbul'daki Umum Müdürlükten ayrılarak Ankara'ya bağlanmış. Böylelikle Kurtuluş Savaşı senelerinde de banka çalışmaları arızasız sürdürülebilmiştir.

Çizelge 38: 1889–1921 yılları arasında vilayetlerdeki teşkilatın sayıları ve gelişimi[381]

Yıllar	Sene Başında			Sene İçinde		Sene Sonunda		Yekûn
	Mevcut Teşkilatın Sayısı	Şube	Sandık	Açılan	Kapatılan	Şube	Sandık	
1889	-	87	244	-	-	87	244	331
1890	331	5	61	-	-	92	305	397
1891	397	3	23	-	-	95	328	423
1892	423	-	4	-	-	95	332	427
1893	427	-	14	-	-	95	334	429
1894	429	-	3	2	2	93	335	428
1895	528	-	9	-	1	93	343	436
1896	436	-	5	1	-	65	370	435
1897	440	-	27	27	5	65	370	435
1907	452	-	12	-	-	55	409	464
1908	464	-	2	-	-	55	411	466
1909	466	-	6	-	-	55	417	472
1910	472	-	12	-	1	55	428	483
1911	483	-	3	-	1	55	430	485
1912	485	-	1	1	8	54	423	477
1913	477	-	8	7	84	47	347	394
1914	394	-	-	-	-	47	347	394
1915	394	-	1	-	1	47	347	394
1916	394	5	1	-	8	52	340	392
1917	392	-	-	-	5	52	340	392
1918	387	-	-	-	-	52	335	387
1919	387	-	-	7	64	45	271	316
1920	316	-	-	-	-	45	271	316
1921	316	-	-	-	-	45	271	316

381 T.C. Ziraat Bankası, age., s.119.

Ziraat Bankası Trablus Garp, Balkan Savaşları ve Kurtuluş Savaşları'ndan sonra toplam 15 şube ile 158 sandık kaybetmiştir.

Osmanlı Tarımında Sigortacılık

Pamuk balyaları çok kolay ateş aldığı için tüccarlar için büyük bir risk oluşturuyordu. Sıkıştırılmış pamukların nakliye ve depolaması o yıllarda bu açıdan oldukça tehlikeli bir durumdur.

Tüccarlar bu risklerini paylaşabilecek arayışlara girişirler. Ancak o dönemde bilgi ve sermaye birikimi bu sorununun üstesinden gelebilecek durumda değildir. 1863 yılında Londra Güneş Sigorta Şirketi (Londan Sun Insurance Company) bu anlamda bir şube açar. Başlangıçta primler yüksek nitelendirildiyse de tüccarlar hemen tüm depolarını yangın tehlikesine karşı sigorta ettirirler.

Bir yıl sonra da hemen Osmanlı Bankası ve sermayesinin tamamı İngilizlere ait olan Osmanlı Maliye Şirketi (Otoman Financial Association) İzmir'de şubeler açar, ancak İzmir dışında bu türden faaliyetlere girişmezler.

Bankacılık alanındaki gelişmeler daha çok yabancı tüccarlar tarafından isteniyor, onlar tarafından destek ve teşvik görüyordu. Özellikle Osmanlı Bankası'nın küçük üreticilere uzun süreli krediler vermesi üreticiler nezdinde yabancı tüccarları güçlendirmiştir. Bu durum köylülere yüksek faizle borç vererek ürününü daha tarladan kaldırmadan satın alma hakkını elde eden yerli toprak ağalarının ise köylü üzerindeki etkisini biraz azaltmıştır. Böylelikle yabancı tüccarlar bu ürünlerin ticaretini yapma fırsatını daha kolay yakalar olmuş, bankaların açtığı bu kredi yabancı tüccarların yerli ve azınlık tüccarların üzerinde üstünlük kurmalarına da olanak sağlamıştır.

Batı Anadolu'da göreli bir hızlı değişime neden olan bu durum, imparatorluğun diğer bölgelerindeki durağanlığı, hareketlendirmede etkisi çok ol(a)mamıştır.

Batı Anadolu'daki yabancıların lehine olan bu hızlı değişime demiryolu da büyük oranda destek olmuştur.

Yabancı sermaye güç kazanmaya kazanır; ancak Osmanlı'da millileşme çabaları da vardır. 1909-1918 yılları sermayenin millileşme çabalarının arttığı yıllardır. İktidardaki İttihat ve Terakki

Partisi'nin ideolojik politikaları gereği, Müslüman-Türk tacir ve toprak sahiplerinin desteklendiği bir süreçtir de.

Bu dönemde İzmir civarında, daha çok yabancı kişi ve kuruluşlar tefecilik yapmaktadır. Birçok Fransız ve Alman bankası da Ege'nin çeşitli yerlerine şubeler açmışlar. 1909 yılında uç veren milli mücadele, Tarişbank'ın kuruluşuna tam da zemin oluşturmuştur.

Milli Aydın Bankası (Tarişbank)

Osmanlı 1800'lerden sonra tarımsal yapısını tamamen yönlendiremez durumdaydı. Batılı emperyalist ülkeler özellikle Ege bölgesindeki tarımsal yapıyı kendi iç piyasalarının ihtiyaçlarına göre belirlemekteydiler.

1864-1901 yılları arasında İzmir limanından yapılan ihracata baktığımızda yüzde 42 ile yüzde 63 arasında değişirken ihraç ürünlerinin kuru üzüm, kuru incir, palamut ve afyondan oluştuğu görülüyor. Bu ürünler yoğun makineleşme gerektirmeyen ürünler. İngilizler bilindiği üzere 1860'lardan itibaren Batı Anadolu'da geniş araziler satın aldılar. Bu arazilerde İngiliz çiftçiler de 1875'ten sonar üzüm, incir, zeytin, palamut üretimine yöneldiler.[382]

Bu ürünlerin ticari faaliyetlerinde genel olarak Rum ve Ermeni tüccarlar aracılık yapmaktadır. Tüccarlar yaptıkları tarımsal ürün ticaretiyle zaman içinde palazlandıkça hem kendi hesaplarına hem de İngiltere, Fransa gibi ülkeler hesabına ticaret yapmaya başladılar. Aynı zamanda Osmanlının yerli işbirlikçi burjuvazi işlevini de üstlenmeye başladılar.

1893'deki verilere baktığımızda Aydın'da hem kendi hesabına hem de İngilizler hesabına ticaret yapan 34 Ermeni ve Rum tüccar olduğunu görüyoruz. Bu tüccarların sayısı Tire'de 12, Nazilli'de 9, Ödemiş'te 5, Söke'de 4 ve İzmir'de 97'ye ulaşıyordu.[383]

Bu tüccarların genellikle ürünü daha tarlada iken satın almakta, bazen ürüne ederinden fazla değer biçerek spekülatörlük yapmakta bazen de aynı ürünün ticaretini yapan birçok tüccar bir araya gelerek tek alıcı konumuna gelmişlerdir. Fiyatları istedikle-

382 Orhan Kurmuş, age., s.213-214.
383 Orhan Kurmuş, age., s.125.

ri gibi belirlemeye başlıyorlar. Böylece çiftçilerin bin bir güçlükle yetiştirdiği ürününe yok bahasına el konuluyor, adeta bir köle sömürüsüne tabi tutuyorlardı. Çiftçiler onur kırıcı bir biçimde sömürülüyorlardı.

1910'lara gelindiğinde ise Ege'de, en önemli ürün olan incir üreticileri için oldukça zor geçmektedir. İncir üreticilerinin üretimden-nakliyeye, nakliyeden-pazarlamaya, pazarlamadan- krediye bir dizi sorunu var; çözüm beklemektedir. 1910 yılı incir üreticileri için zor bir yıldır. İncir üreticilerinin kredi sorunu artmış, çözülememektedir. 1888 yılında açılan Ziraat Bankası incircilerin kredi sorununu çözmekte yetersizdir. 1912 yılında incircilerin kredi sorunu dayanılamaz boyuta varmıştır. İncircilerin bu zorluğu İzmir basınında şöyle yer almaktadır:

"İncir Zürraının hakikaten akçeye ihtiyacı var ise kendilerine Ziraat Bank şubesince ikrazatda bulunulmak üzere mahallin ve müteşekkil komisyon-u mahsus marifetiyle icra olunacak tahkikata göre lazım gelen defterlerin tanzimiyle kaç kişiye kaçar guruştan ne kadar akçe ikrazı icab edeceğinin Bank müdüriyet-i Umumiyesi'nden istizadı zımnında keyfiyetin Aydın Mutasarrıflığına emr ve tebliğ buyrulması şehrimiz Ziraat Bank şubesinden makam-ı vilayete işar olunmuşdur."[384]

Osmanlı'da çiftçilerin krediye olan ihtiyacı önemli bir sorun olarak bütün can yakıcılığıyla orta yerde durmaktadır.

İzmir'in incir piyasasına çoğunluğu yabancı tüccar ve komisyoncudardan oluşmuş bir incir tröstü egemen olmuş durumdadır. Kendilerinin uygun gördüğü fiyatı ilan ediyor, çiftçinin elindeki ürünü neredeyse yok pahasına alıyorlardı. 1913 yılı sonuna kadar bu durum böyle devam etmişti.

Milli Aydın Bankası Akşehir Bankası'ndan sonra Milli Sermaye ve Yereldeki insanlarla yönetilmek üzere kurulmuş ikinci banka olarak gündeme gelmiştir.

Osmanlı'da 1909'dan 1918'e kadar iktidarda olan İttihat ve Terakki Partisi, iktidarı boyunca Türk ve Müslüman tüccar ve toprak sahiplerini destekleyen, milli bir ekonominin olabilmesi için bir politika gütmüştür. Bu politika tercihi Milli Aydın Bankası-Tarişbank'ın kurulmasında ön açıcılık yapmıştır.

---

384 Ahenk, 15 Ekim 1912-3 Teşrin-i Evvel 1328.

Aynı dönemde İzmir ve hinterlandında çokuluslu sermayeye sahip bankalar hummalı bir faaliyet içerisindedir. Osmanlı Bankası İzmir'de şube açmış, tarımsal üretimin yoğun olduğu yerleşme yerlerinde acentalar açmış, küçük üreticilere kredi dağıtmaya başlamıştır.[385]

Osmanlı Maliye Şirketi ise, çalışmalarını daha çok İzmir'de yoğunlaştırmış, müşterileri de İzmir ticaret piyasasını elinde tutan yabancı tüccarlar oluşturmaktadır. Ayrıca birçok Fransız ve Alman bankası da Ege bölgesinde faaliyet sürdürmekte, bunların yanı sıra tefecilik yapan özel kişiler de İzmir ve çevresinde konumlanmışlardır.[386]

İncir tröstü 1910 yılında İzmir incir piyasasını tamamen ele geçirmiştir. Aynı süreçte Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zürra" adlı şirket, tabandan örgütlenme felsefesinin tohumlarını atıyor, hem de kuruluş nizamnamesinde belirttiği gibi "bankacılık" faaliyetlerini de ileri sürüyordu. Fakat bu şirket varlık gösteremeden piyasadan çekilir.[387]

Bu bildik kasvetli sömürü süreç 1913 yılına kadar incir üreticilerinin ezilme sömürülmeleri böyle devam eder. Bu sırada öncülüğünü Kazım Nuri Çörüş Bey, Topçuoğlu Nazmi Bey ve Ahmet Sarı Beylerin yaptığı bir grup, sömürülmekten kurtulmanın tek yolunun birlik olduğunu dile getirmeye başlamıştır. Böylece "kooperatifleşmeye" ve "kooperatif bankacılığına" yönelik ilk adımlar da atılmaya başlanmıştır.

1912 Meclisi Mebussan seçimlerinde, Aydın mebusu seçilen Kazım Nuri, İstanbul'a giderek, dönemin Muğla mebusu ve Şuray-ı Devlet Reisi olan Milâs'lı Halil (Menteşe) Bey'e, incir üreticilerinin büyük çıkmazda olduğunu vurgulayarak, sorunlarını dile getirir. Halil Bey ise, durumu yakından bildiğini belirterek, çözümün elli bin altın lira sermayeli bir banka kurulmasını ve ardından da kooperatifleşmenin önemi üzerinde durur.

Böylece Osmanlı'nın ekonomik, ideolojik ve politik olarak kuşatıldığı dönemde, tarım alanında dayanışma ile onurun koru-

---

385 Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırır vd. *Tarişbank Tarihi*, , İstanbul:Türkiye Tarih Vakfı, 1993, s.80-81.

386 Mehmet Şakir Örs, *Geçmişten Günümüze Tarişbank- Milli Aydın Bankası Tariş'in Sesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1993, s.4.

387 Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırır vd. age., s.81.

nacağı umudunu aşılayan bir banka (Tarişbank) kurulacaktır. Kurulacak bankayı kuracaklar ağırlıklı olarak incircilerden oluştuğu için Ahenk Gazetesi haberi 'İncirciler Bankası' olarak vermiştir.

Haber Ahenk Gazetesi'nde şöyle yer alır:

"Aydın'da Milli ve mahalli bir "İncirciler Bankası" teşkili suretiyle hukuk-zürraın muhafazası zımnında şehr-i halin dokuzuncu (yirmi iki eylül) pazartesi günü Aydın'da incir müstahsillerinden ve erbab-ı servet ve iktidardan bir takım zevatdan mrekkeb bir içtimaın vuku bulacağı haber alınmıştır."[388]

Gazeteler çok geçmeden bankanın kuruluşu için ve gerekli incelemelerde bulunmak üzere Aydın vilayeti Valisi Nazım Paşa ve beraberindekilerle Aydın'a gittikleri haberini verdiler.

Bankanın kuruluşuna basından da resmi devlet tarafından ilgi vardı. Ahenk Gazetesi bankanın kuruluş haberini ayrıntılı biçimde şöyle verir:

"Aydın'da sırf yerli sermayelerle teşkil olunacağını bir iki defa bahsettiğimiz bankanın geçen çarşamba günü icra edilen resm-i tesisi gayet mutantan ve son derce samimi ve ittihatkarane olmuşdur. Bu münasebetle o gün İzmir'den Vali Paşa hazretleriyle Encümen-i Vilayet azasından Veliyüddin ve Meclis-i İdare-i Vilayet Başkatibi Halit Beğler ve sair bazı zevat ile Nazilli, Tire, Bayındır, Ödemiş, Söke, Kuşadası ve diğer civar kazaların eşraf ve ağniyasından pek çok zevat-ı kiram suret-i mahsusada Aydın'a gidib iş bu merasim-i milliyede hazır bulunmuşlardır. Şu suretle o gün Aydın şehri hakikaten müstesna ve parlak bir hayat yaşıyor, aydınlılar olsun, komşuları kazalılar olsun herkes bu içtima-ı umumiyeden, teşebbüs-ü milli-i vatanperveraneden fevkalade memnun kaldıklarını lisanlarıyla ve nasiye-i hallerinde tecelli eden esr-i server ve şükranlarıyla ihzar ediyordu. Bu sebeble içtimaın vukuunu müteakib Vali ve Kazım Nuri Beylerin malum olan talakat-ı beyanlarıyla ve cerbeze-i lisanlarıyla maksad-ı içtimaın ulviyeti, ciddiyeti hakkında irat etdikleri müveccez ve müessir noktalar hazırun üzerinde pek güzel ve iyi tesir husule getirmiş, halkın halet-i ruhuyiesinde bankanın atisi için parlak ümidlere beraat-ı istihsal addolunmuştur.

Nutuklar irad edildikden sonra maksad-ı içtima huzzarca ma-

388 Ahenk, 18 Eylül 1913- 5 Eylül 1923

lım bulunduktan sonra bankanın tarz-ı teşkili ve suret-i idaresi husunda da icab eden malumat ve izahat verilmiş ve bunun üzerine bankanın ilk sermayesini teşkil edecek olan elli binden beş bin lirasını ita-yı taahhüd eden zevatın müessis olarak tanınması bi'l-ittifak karalaşdırılmış, badehu Meclis-i İdaresi için de münsib görülen zatlar reis ve intihab olunmuşlardır.

Bankanın henüz elli bin lira olan sermayesinin tedricen tezyid edileceği hemen şu sırada Aydın'da ve etraf kazalarda izhar edilmeğe başladığı anlaşılan rağbet-i umumiye nazar-ı itibara alınarak eshamın yüz elli bin liraya iblağ olunacağı müstahberdir. Doğrusu Aydınlılar'ın ni'l-hassa bu husuda himmet ve mukaderatlarını fevkalade bir ciddiyet ve samimiyetle izhar edenlerin fedakarlıklarını her türlü manasıyla şayan-ı takdir ve tebrik görüyoruz. İnşallah bu Aydın Milli Bankası memleketimizin, hiç olmazsa vilayetimizin küşayiş-i iktisadiyesi namına mühim bir nümune-i emsal vücuda getirmiş olur."[389]

Ekim 1913'te nizamnamesi hazırlanan Milli Aydın Bankası (Tarişbank) 24 Eylül 1913 Çarşamba günü çeşitli karşı görüşlere rağmen, Ayan Meclisi'ndeki İttihatçı üyeler tarafından desteklenir. Milli Aydın Bankası TAŞ (Tarişbank) adıyla, 24 Eylül 1913 tarihinde incir üreticisinin para ve kredi sorunlarını çözmek amacıyla Kazım Nuri Çörüş, Nazmi Topçuoğlu ve Ahmet Sarı öncülüğünde yirmi kadar üretici tarafından Aydın'da kurulur. Açılışı, son derece sade bir törenle Aydın'da, Kurşunlu Han'ın biraz çeki düzen verilmiş avlusunda yapılır.

Fakat sorunlar vardır. Kuruluş süreci yoğun tartışmaları beraberinde getirmiştir.

Bankanın kuruluş başvurusu üzerine toplanan Ayan Meclisinde tartışmalarda başlamıştır. Bankanın kuruluşunu destekleyenlerin hemen tamamı ittihatçı kökenlidir. İttihatçılar, "işin içine milliyetçi bir maya katılmıştır."[390] diyerek olumlu görüşlerini belirtmişlerdir.

Maliye Encümeni Mazbatası'nda, Milli Aydın Bankası'nın hisse senetlerinin 25 bin liralık kısmının Ziraat Bankası tarafından

---

389 Ahenk, 28 Eylül 1913- 13 Eylül 1329.

390 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.III, İttihat ve Terakki, İstanbul, 1989, s.195. Aktaran: Hüsnü Erkan, Sabri yetkin, Özlem Yıldırır, Oktay Gökdemir, N. Oğuzhan Altay, *Tarişbank Tarihi*, Türkiye Tarih Vakfı, İzmir 1993, s.80-81.

satın alınacağının belirtilmesiyle birlikte tartışmaların fitili ateşlenmiş olur.

Yorgiadis Efendi öncelikle hukuksal eleştiride bulunur: "Bir kez ortada somut bir olay yoktur. Milli Aydın Bankası henüz kuruluş halindedir. Ziraatle uğraşan insanların parasıyla kurulmuş, bir devlet kuruluşu olan Ziraat Bankası'nın parası, ortada görülmeyen bir kurum için sarf edilemez. Bu görülmemiş bir şeydir. Böyle bir yasa tasarısının reddi değil atılması gerekir. Bu tür tasarılar kabul edilemez," der ve tartışmalar teknik düzeye kayar. Ayan meclisindeki ittihatçılar tasarıyı över, Egelilerin başarısı olarak değerlendirir ve savunmaya devam eder.

Yorgiadis Efendi ikna olmamıştır. Tekrar söz alır: "Ortada halkın güvenini kazanmış bir kurum yoktur. Bu müessese gerçek bir banka değildi. Kurulmamıştı; kurulamazdı. Hükümet bunun için bir başka kanun tasarısı önererek kurulmasını yeniden isteyebilirdi"[391]

Yorgiadis Efendi'nin bu direnci Meclis-i Mebusan'da tartışmaları büyütür, eleştirinin dozunun artmasına neden olmuştur. Dönemin Denizli Mebusu Sadık Efendi, söz alır, Yorgiadis efendi'nin tutumunu "hasis" ve "alçakça" olduğunu değerlendirecek kadar ağır eleştirir. Meclis tartışmaları basında da yer almış;

Hezeyan Hezeyan üstüne; "Yorgiadis Efendi, olamaz olamayacaktır hükümleri ile bu türlü müesseselerin olmaması arzularını izhar etmekten başka bir şey yapmadığı meydanda değil midir? Bu Yunan düşüncelerinin Osmanlı Meclis-i Ayan salonunda aksendaz olması nasıl kabul edilebilir," diye yazar, Yunus Nadi. Yunus Nadi ötekileştirici bir dil kullanarak kötü bir şey olan faşist bir üsluba yakın bir dil kullanmış, Denizli Mebusu Sadık Efendi'nin sözel söylemini yazı diliyle ifade edebilmiştir.

Tartışmalar bu seviyede/seviyesizliklerde sürmüş ve oldukça sancılı geçmiştir. Fakat her türlü engellemelere ve seviyesiz tarzlara rağmen banka kurulacaktır. Maliye ve Nafia Dairesi'nin 13 Rebiü'l-evvel 1332 (9 Şubat 1914) tarih ve 1512 sayılı yazının içeriğinde; bankanın nizamnamesinin kabulü ve Ziraat Bankası'nın kuruluşa olan iştirakine ilişkin kanun layihasının onaylanması

---

391 Tunaya; age., s.312. Aktaran: Hüsnü Erkan, Sabri yetkin, Özlem Yıldırır, Oktay Gökdemir, N. Oğuzhan Altay, *Tarişbank Tarihi*, , İzmir: Türkiye Tarih Vakfı, 1993, s.89.

için Meclis-i Mebusan'a sevkine olur veriliyordu.[392]

Bu olur üzerine kanun hazırlanır.

"Aydın'da teşkil olunacak Milli Banka'nın ihraç eyleyeceği hisse senedatına Ziraat Bankası'nın iştirakine dair kanun.

Layiha

Madde 1: Aydın'da elli bin lira sermaye ile teşkil olunacak Milli bankanın ihraç eyleyeceği hisse senedatından yirmi beş bin liralığına kadar Ziraat Bankası tarafından iştirası suretiyle mezkur bankaya nizamneme-i mahsus mucibince iştirak ve müzaheret edilecektir:

Madde 2: İş bu madde-i kanuniye tarih-i neşr ve ilanından itibaren meriü'l-icradır.

Madde 3: İş bu madde-i kanuniyenin icrasına Ticaret ve Ziraat nezareti memurdur...

Fi 25 Rebiü'l-evvel sene 332

Fi 8 Şubat sene 329"[393]

Bankanın kuruluş sermayesine Ziraat Bankası'nın iştiraki için hazırlanan "kanun-ı muvakkat"ın yayınlandığı tarihte, bankanın resmen kuruluş belgesi olan "irade-i seniyye" de hazırlanarak, Milli Aydın bankasının kuruluş süreci tamamlanmış oluyordu.

Aydın'da Milli Aydın Bankası ünvanıyla ve elli bin lira sermayeye ve elli sene müddet ile bir banka tesisine Şuray-ı Devlet ve Meclis-i Vükela kararlarıyla ruhsat verilmiştir. Bu irade-i seniyenin icrasına Ticaret ve Ziraat Nazırı memurdur.

Fi 25 Rebiü'l-evvel sene 332

Fi 8 Şubat sene 329[394]

Banka, sancılı bir kuruluş aşamasından sonra nihayet bu hanın iki odasında çalışmaya başlar, 21 Şubat 1914[395] tarihinde ise resmi

392 Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırır, Oktay Gökdemir, N. Oğuzhan Altay, age., s.90.

393 Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırır, Oktay Gökdemir, N. Oğuzhan Altay, age., s.92.

394 B.O.A., İrade Meclis-i Mahsus, No.44.

395 Bankanın kuruluşuna ilişkin "Kanun-ı muvakkatı için bkz. B.O.A. İrade Meclis-i Mahsus, No:44 ve Takvim-i Vekayi, 30 Ra 1332-13 Şubat 1329, krş. Düstur, (Tertibi Sani), C.II. s. 219 ve 401 ve aynı konu hakkındaki bilgi için bkz. Ahmad, age., s.102. Bankanın kuruluş tarihi 1913 bilinmesine karşın; gerçek 21 Şubat 1914 yılıdır. Bu yanılgı ise; Rumi takvimin yanlış hesaplanmasındadır.

kuruluşunu tamamlayarak, yasal kimliğine kavuşmuştur.[396]

Banka kuruluşundan itibaren kooperatifçilik anlayışı içerisinde tarımsal üretime de katkıda bulunarak, Ege Bölgesi'nde çiftçinin hizmetinde ihtisas -sektör- bankası olarak faaliyet sürdürmüştür.

Banka kuruluş dönemindeki onurlu çıkışı ile umut saçmış. Üreticilerin örgütlenmesi ve üzerlerinde ki oluşturulmuş olan ablukayı dağıtmalarında verdiği ekonomik ve en çok da moral destekle önemli bir dayanak olmuştur.

396 Milli Aydın Bankası'nın Nizamnamesi için Bkz: Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırır, Oktay Gökdemir, N. Oğuzhan Altay, age., s.299.

XII. Bölüm

OSMANLI'DA KIRSAL NÜFUS VE TARIM

Osmanlı tarımında döneme uygun gelimiş-ileri teknoloji kullanılmamaktadır. Tarımsal üretimin hepsi insan ve hayvan gücüne dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Bilidiği üzere ekonomisinin diğer bir gelir kaynağı başlangıçta savaştır. Ancak savaş ve barış dönemlerinde asker tutmak ve beslemek gerekiyordu. Savaşın temel unsurunun da insan olduğunu düşündüğümüzde Osmanlı için insanın önemi iki katına çıkıyordu.

Başka bir deyişle Osmanlı'nın yaşamında nüfus belirleyici öğelerden biridir. Osmanlı'nın tarımsal üretimi, nüfusun azlığına ve çokluğuna bağlı olarak artıp eksiliyordu. Biz burada daha çok nüfusun tarımsal üretim üzerindeki etkisini anlatmaya çalışacağız.

16. yüzyıla kadarki süreçte nüfus azlığı bir yandan savaşan diğer yandan üretmek zorunda olan Osmanlı için önemli sorun teşkil eder. 16. yüzyılda Akdeniz havzasında nüfus hızla artmaya başlar ve yüzyıl boyunca sürer. Bu artış başlangıçta öncelikle tarımda olmak üzere birçok sektör için yararlı olur. Ancak, yüzyılın ilk yarısından sonra ekonominin üzerinde yük olmaya başlar. Bu hızlı nüfus artışı diğer etkenler ile birlikte bir yandan sosyal ve iktisadi buhranlara diğer yandan da eşkıyalık ve isyanlara ivme kazandırır, kaynaklık teşkil eder.

Nüfus artışı, fiyatların artmasına, üretimin yavaşlamasına, kişi başına düşen gelirin düşmesine de neden olur. Nüfusun azlığı toprağı işleyememesinden dolayı ülke için sorun yaratmış, fazla-

sı da kentlerde sanayi olmadığı için istihdam edilememiş başına dert olmuştur.

Akdağ'a göre;[397] özellikle nüfus artışı ile birlikte, köyde gençler arasında bir huzursuzluk ve mobilite başlamıştır. Bu hareketlilik, genç insanların köy dışına yönelmeleri ile ulema adayı veya paralı asker olma çabası içine sokmuştur. Toplumda özellikle devletin bu yeni talebi karşılayamaması, birçok huzursuzluğun temelini oluşturmuştur.

Nüfus, Savaş ve İsyanlarda Telef Olur

Avrupa'da kırsal nüfusun azalması endüstrileşme sürecinin sağladığı iş alanı sonunda gerçekleşmiş, Osmanlı'da ise uzun yıllar süren savaşların kırsal alanın genç insanlarını "tüketerek", yok etmiştir.

19. yüzyılda kırsal alanda ciddi biçimde nüfus azalması olmuştur. Tarihçi ve gözlemciler başta Yemen Savaşı'nın bu azalmada etkili olduğunu işaret etmektedirler.

Batı Anadolu'nun çeşitli zamanlarda cepheye gönderdiği asker sayısına bir göz atacak olursak, savaşlardaki insan telefatını da daha iyi anlarız.

Aydın Vilayeti 1853 Kırım Savaşı'na 45.000 asker göndermiş. Gidenlerin çok azı geri dönebilmiş, dönebilenlerin de çoğu sakat olduğu için tarımda çalışacak durumda değillermiş. 1877 yılında Rus Savaşı'na giden Egeli sayı 100.000 civarında olduğu sanılıyor. 1880 yılında Rumeli'ye Ege yine 6000 asker gönderiyor. Hemen bir yıl sonra Rumeli'ye 18.000 asker daha gönderiyor, Egeliler. 1885 yılında Selanik'e gönderilen 90.079 askerden yalnız 15.734'ü geri, 1891 ve 1896 yılları arasında Girit ve Yemen'e giden 27.934 askerden 23.704'ü cephede kalmış, 1897 Yunan Savaşı'nda 17.000 Egeli askerin şehit olduğu tahmin edilmektedir. Bütün bu rakamlara bakıldığında Batı Anadolu bölgesinin savaşta yitirdiği insan sayısı neredeyse 200 bini geçmiş. Bu ölenlerin çoğunun köylü olması sebebiyle de tarımda darboğazların yaşanılması kaçınılmaz

397 M. Akdağ; Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt I-II Tekin Yayınları, İstanbul, 1979 Aktaran: Fuat Ercan; Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme, s,99 Sosyal Araştırmalar Vakfı Akdağ, M; Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt I-II Tekin Yayınları, İstanbul, 1979 Aktaran: Fuat Ercan; *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 1979, s.99.

olmuştur.[398]

Savaşlardaki bu insan yitikliği verdiği acı ve üzüntünün yanında tarımsal üretime de darbe indirmiş, üretim gerilemiştir.

Tam manasıyla pazara açılmamış olan Batı Anadolu tarımına bu insan gücü yetmezliğinin etkisi şöyle olur: Demiryolunun yapılması ile tarıma açılan bölgeler de dâhil olmak üzere geniş araziler ekilmeyip boş bırakılır. Sistem değişmez. Ortakçılık, yarıcılık ve kiracılık devam eder.

Topraklar toprak sahibi tarafından doğrudan işlenemediğinden toprak ağaları kapitalist çiftçilere dönüşemez.

Osmanlı'da Nüfus Sayımları

Osmanlı'da nüfus sayımları bugün yapıldığı gibi tek tek yapılmıyordu. Bu nedenle insanların etnik ve dini açıdan dağılımı hakkında bilgi sahibi olmak zordur. 15.-16. yüzyıllarda vergi mükellefi olan erkek nüfus esas alınmak suretiyle 30–40 yılda bir, bazen daha sık aralıklarla nüfus ve vergi sayımları yapılmıştır. Bu işleme tahrir deniliyordu. Tahrir sonucu elde edilen verilerin toplandığı defterlere de tahrir defteri adı veriliyordu.

Çizelge 39: Kanuni Sultan Süleyman Tahrirleri'ne göre 1520–1535 yılları arasında Türkiye'de nüfus dağılımı

Eyaletler	Hane Adedi			Hane Toplamı	Her Hanede Beş Kişi Hesabına Göre Nüfus
	Müslim	Hristiyan	Yahudi		
Anadolu (a)	517,813	8,511	271	526,595	2.632.975
Karaman (b)	134,452	3,127	-	137,579	687,895
Zülkadriye (c)	64,102	2,631	-	66,733	333,665
Diyarbakır (d)	70,858	11,938	288	83,084	415,420
Rum (e)	116,772	51,662	-	168,434	842,170

398 Orhan Kurmuş, age., s.75.

Askeri Sınıflar (g)	50,000?	-	-	50,000?	250,000
Toplam	1.067.355	78,783	559	1.146.697	5.733.485
Rumeli (b)	194,958	862,707	4,134	1.061.799	5.308.995
İstanbul Şehri (i)	46,635?	25,295?	8,070	80,000	400,000?
Askeri Sınıflar (i)	50,000?		-	50,000?	250,000?
Toplam	**291,593**	**888,002**	**12,204**	**1.191.799**	**5.958.995**
Genel Toplam	**1.358.948**	**966,785**	**12,763**	**2.338.496**	**11.692.480**

Kaynak: Ömer Lütfü Barkan- "Essai sur Les donnees statistiques..." S.E.S.H.O.I. 1957, s.20.

Osmanlı Devleti Tarihi, 2 Cilt Editör, Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul–199, s. 469'dan alınmıştır.

Müslüman haneler arasında, 52.148 müsellem ve piyade, yani asker olarak teşkilatlandırılmış çiftçiler vardır. Eyaletler bağlı sancaklar şunlardır:

Karaman Eyaleti sancakları: Konya, Beyşehri, Akşehir, Aksaray, Niğde, Kayseri ve İçel.

Zülkadriye Eyaleti sancakları: Maraş livası ile Bozok ve Kırşehir kazalarından mütteşekildi.

Diyarbekir Eyaleti sancakları: Amid, Ruha (Urfa), Ana, Deyr ve Rahbe livaları ile Hısnıkeyfa kazasından oluşuyordu.

Kadim ve Hadis Rum Eyaleti sancakları; Amasya, Çorumlu, Tokat, Şakikarahisar, Canik, Trabzon, Malatya, Divriği, Larende, Kemah ve Bayburt livalarından oluşuyordu.

g ve i burada "askeri sınıflar" deyimi, tımarlı sipahileri veya bu eyalette dirlik sahibi olan ve görev başında olan küçük bir askeri gurubu ve kendileriyle harbe götürmek zorunda oldukları askerleri (cebelü) ifade etmektedir. Bu rakamlar belirsiz unsurlar ihtiva etmektedir.

İstanbul'un nüfusu ile ilgili rakamlar gerçek temelden yoksun tahminlerdir. Çünkü 1478 tarihli özet bir vesika dışında bu şehre ait tahrir defteri yok, öyle belirtilmektedir. Bu durumda, XVI. Asır

boyunca bu şehrin demografik tekâmülü hakkında kesin rakamlar vermek mümkün değildir.

Brudel'in araştırmalarına göre;[399] XVI. Asrın sonunda İstanbul'un nüfusunun 700.000 olduğu söylenebilir. Buradan hareketle asrın başı için de 400–500 bin kişi tahmin edilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye sınırları içerisinde köy nüfusu 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar 6,5 milyondan 16 milyona yükselmiştir. Bu dönemde yapılan sayımların tam sağlıklı olmadığı konusu genelde tüm tarihçilerin birleştiği ortak noktadır. 19. yüzyıl boyunca nüfus artışı büyük bir ivme kazanmıştır. Bunun en büyük nedeni İmparatorluğun sürekli toprak kaybetmesi bunun sonucu olarak da sınırların giderek daralmasıdır. Toprak kayıplarından sonra göçler de yoğunluk kazanmış, nüfus artışının ivme kazanmasında önemli bir etken olmuştur. Kırım, Kafkasya, Balkanlar, Ege Adaları, Cezayir ve Mısır'dan sürekli göç almıştır. Ayrıca 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra uzunca bir süre barış içinde yaşanması da nüfusu artırmıştır.

Nüfus böyle artarken tarım yapılan toprağın yüzölçümünün arttığına dair veriler bulunmamakla birlikte tarım teknolojisinin geriliği de zaten artmasını sağlayacak düzeyde değildir.

Çizelge 40: Osmanlı Devleti'nde nüfusun etnik dağılımı (1844)[400]

Etnik Unsurlar	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Osmanlılar (Türkler)	1.100.000	10.700.000	-	11.800.000
Slavlar (1)	7.200.000	-	-	7.200.000
Rumenler	4.000.000	-	-	4.000.000
Arnavutlar	1.500.000	-	-	1.500.000
Rumlar	1.000.000	1.000.000	-	2.000.000
Ermeniler	400,000	2.000.000	-	2.400.000
Yahudiler	70,000	100,000	-	170,000
Tatarlar	230,000	-	-	230,000
Araplar (2)	-	900,000	3.800.000	4.700.000

399 La Mediterranee du temps de Philippe II. s.272.

400 *Osmanlı Devleti Tarihi Cilt II*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: Zaman, 1999, s.470.

Suriyeliler ve Keldaniler (3)	-	235,000	-	235,000
Dürailer	-	25,000	-	25,000
Türkmenler	-	90,000	-	90,000
Kürtler	-	1.000.000	-	1.000.000
Genel Toplam	**15.500.000**	**16.050.000**	**3.800.000**	**35.000.000**

Osmanlı Devleti'ndeki Slavlar: Bulgarlar, Prenslik Sırpları, Boşnaklar, Hersekliler ve Karadağlılardan oluşmaktadır.

Esası Arap olan (Mısır vs.) Afrika halkları da buna dâhildir.

Suriyeliler içinde yer alan Müriniler'in nüfusu 14,000, Yahudilerin ise 70,000'dir. Keldaniler 16 gruptan meydana gelir ve nüfusu 25,000 civarındadır.

Çizelge 41: Osmanlı Devleti'nde Nüfusun Cemaatlere Göre Dağılımı (1906/7–1914)[401]

Cemaatler	**1906/-7**		**%**	**1914**		**%**
Müslümanlar	15.508.753		74,26	15.044.846		81,12
Rumlar	2.823.063			1.729.738		
Ermeniler	1.031.708			1.729.738		
Bulgarlar	761,530			14,908		
Rumlar-Katolik	29,749			62,468		
Ermeniler-Katolik	89,040	5		67,838	3	
Protestan	52,485	3		65,844	4	1
Latin	20,496	7	25,74	24,845	7	8
Marunîler	28,738	5		47,406	5	
Süryaniler	36,985			54,750		8
Keldaniler	2,371	8		13,211	1	8

401 *Memalik-i Osmaniye'de Dâhili Tahrir Olan Nüfusun İcmali (1906–1907)*, İstanbul Kütüphanesi, Türkçe yazmanlar, No:947 ve Memelik-i Osmaniye'nin 1330 (1914) Senesi Nüfus İstatistiği, İstanbul 1919, Aktaran: Kemal Karpat, Ottoman population 1830–1914 demographic and social characteristies, Wisconsin/London. 1985, s.162–189.

Yahudiler	253,435	7		187,073	7	
Kıptiler	16,470	7		11,169	0	
Yabancı Uyruklular	197,760			-		
Diğer	32,047			34,751		
Genel Toplam	**20.884.630**		**100**	**18.520.016**		**100**

1844 ile 16. Yüzyıldaki nüfusa bakıldığında oranları neredeyse aynı bak: (Bak: Çizelge 38–39)

Bu tarihte toplam Osmanlı nüfusu 35 milyon kadardır. Hâlbuki kaybedilen topraklar ve göçler dolayısıyla 1914'de toplam nüfus 18 milyona inmiştir. Müslümanların oranı yüzde 81'e yükselmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı nüfusu açısından iki önemli durum yaşanıyor. Bir taraftan toprak kayıpları nedeniyle genel nüfus artıyor, diğer taraftan kaybedilen topraklardan gelen göçlerle de Türk nüfusu artıyordu.

Nüfus ve Göç

Anadolu'ya gelen göçebe grupların, gelir gelmez parçalanarak değişik yerlere dağıtıldığını biliyoruz. Göçebeler köylere, şehirliler ise şehirlere yerleştirilmiştir.

Osmanlı'da nüfus hareketlilikleri devletin denetim ve belirleyiciliğindeydi. Köyde yaşayanların kente göçleri sınırlandırılmıştı. Köyden kente geçişler devletin kontrol edebildiği kadar önlenebiliyordu. Bu konuda çiftbozan konusunda anlatılmıştı. Ancak kentlere göçe oranla köyler arası göçler daha fazladır.

Siyasal kargaşa ve barış dönemleri bölgeye gelen ve bölgeyi terk eden büyük nüfus hareketlerinin yanında devletin isyancı toplulukları yerlerinden etme gibi istek dışı iskân ve sürgün politikaları da geniş çaplı uygulanıyordu.

Huricihan İslamoğlu;[402] "Bu yerel nüfus hareketlerine savaşlar, toplumsal huzursuzluk ya da kırsal bölgedeki ekonomik buhran

402 Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s.221.

nedeniyle büyük ölçekli yer değiştirmeler de ekleniyordu. 16. yüzyılın sonlarında mücerred(bekâr) ve caba (bağımsız geçim kaynağı olması beklenen bekâr köylü) sayılarındaki önemli artışlar, bu dönemde Orta-Kuzey Anadolu'ya diğer bölgelerden göçlerin artmış olabileceğine işaret ediyor," diyor.

Osmanlı'da bir de göçerler vardır. Geçimlerini çobanlıktan kazanıyorlardı. Koyunlarını dağlık ve ovalık alanlara mevsimsel olarak gezdiriyor, besliyor ürünler elde ediyorlardı. Göçerler daha çok hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşıyorlardı, vergilerin çoğundan muaftılar. Osmanlı'nın merkezi iradesine tabii değillerdi. 16. yüzyılda göçerlerin iskân edilmeleri yani köylerde yerleşik düzene geçirilmeleri için Osmanlı çok çaba göstermiştir. Osmanlı köylü üretimini koruma ve geliştirme bunun üzerinden vergi alma konusunda çok titizdir.

Göçerler hep aynı yerde durmamanın verdiği özgürlük ve onun sağladığı gücün yanında kolay kandırılabilecek kişiler değillerdi. Kurnazdırlar. Göçerlerin yerleşik düzene geçtikleri dönemlerin ekonomik değişimleri ürünlerin değer kazandığı dönemlere rastlaması daha fazla gelir elde etmek için yerleştiklerini göstermektedir.

Göçerler ile yerleşik köylüler arasındaki ana çelişki kırsal bölgedeki geçim kaynaklarının paylaşımıydı. Bunun için karşılıklı bir mücadele veriyorlardı. Yerleşik köylüler nüfus arttıkça otlakları tarım arazisi haline getirmek istiyor, göçerler de hayvan sayılarını arttırmak için otlaklarını genişletmek istiyorlardı.

Huricihan İslamoğlu;[403] "Nüfuslarının artmasıyla göçerlerin dağlardan ovalara doğru kaymaları ve ovalardaki toprakları ekip tarımla uğraşmaları da ihtimal dahilindedir," diyor.

Osmanlı'daki nüfus hareketliliğinin bir başka kaynağı kaybedilen topraklardan Anadolu'ya Müslümanların göç etmesidir.

XVII. yüzyılın son yirmi yılında Osmanlı Rus ve Avusturya Savaşları yüzünden Kazan, Kırım, Kafkasya ve Özi bölgelerinden Anadolu'ya 300–500 bin göç olmuştur.

1806–1812 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Balkanlardaki 200 bin Türk güneye inerek Rumeli köy ve kasabalarına, İstanbul'a ve oradan da Anadolu'ya geçer.

403 Huricihan İslamoğlu, age., s.226.

1854–1856 Kırım Savaşı ile 600 bin Kırımlı Anadolu'ya gelir.

1877'de Kafkaslardan Anadolu'ya 1 milyon kişi göç etmiş. Bu göçler Osmanlı Devleti yıkılana kadar devam etmiş, cumhuriyet döneminde de sürmüştür.

19. yüzyılda köylerin yerinde değişmeler olur. Karışıklıkla birlikte ova köyler yamaçlara çekilir. Aslında XIX yüzyılda dışarıdan gelen göçmenler Konya, Adana ve kıyı ovalara yerleştirilirler. Bu dönemde tarım ürünleri limanlardan ihraç edilebilmektedir. Bu durum ovaların ekilmesini zorunlu kılmış. Ayrıca merkezi idareyi güçlendirmek için de konargöçerler ovalara yerleştirilmiş. Koşullar pek sağlıklı olmamakla birlikte iskân dalgaları ovaların nüfusunu ve köy sayısını artırmıştır. Nüfustaki bu dalgalanmaları tarımsal bilgiler teknolojinin paylaşılmasını ve verimin artmasını olumlu etkilemiştir. Ayrıca göçlerin boş topraklara yerleştirilmesiyle küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük çiftliklere karşı konumunu güçlendirmiştir.

XIV. Bölüm

OSMANLI'DA KENTLERİN İAŞE SORUNU VE TARIM

Osmanlı'da şehir nüfusu kır nüfusuna göre çok daha azdır. Ancak Osmanlı şehirlerden yönetilmektedir. Köylüler çalışıp çabalayıp ailelerini geçindirmeye çalışırken ürettikleri ürünlerin bir kısmına vergi adı altında yönetenler el koymakta, bunn da katkısıyla ihtişamlı bir yaşam sürmektedirler. Kentte yaşayanların beslenmesini garanti altına almak için politikalar geliştirmekte ve uygulamaktadırlar. Şimdi kentlilerin beslenmesi için Osmanlının iaşe temini politikalarına bir bakalım.

16. yüzyılda İstanbul'un nüfusu 500 bini çoktan aşmıştır. Üretici olmayanların kent nüfusu içindeki payı da oldukça yükselmiştir. Üstelik üretici olmayan ordu ve yönetici kesimin gıda ihtiyaçlarının karşılanması büyük sorun haline gelmiştir.

Fransız tarihçi Robert Mantran, İstanbul hakkında;[404] "Ürettiğinden çok fazlasını tüketen, çevresindeki alanlardan sürekli olarak gıda maddeleri ve hammaddeler çeken bir büyük parazit kent," diye söz ediyor.

İstanbul'un et ihtiyacı olsun, buğday ihtiyacı ve diğer ihtiyaçları olsun bekletilmeden karşılanması gerekiyordu. İhmale gelmezdi, getirilemezdi. Aksi durumda İstanbul'da darlıklar ve kıtlıklar baş gösterirdi. Kıtlıkların baş göstermesi kent halkının yönetime karşı harekete geçmesini tetikleyebilirdi. Bu da saraydakilerin hiç istemedikleri, çekindikleri, varlıklarına yönelik tehlike olarak gördükleri bir durumdur.

---

404 Ş. Pamuk, age., s.89.

İstanbul'un et ve hububat ihtiyacının karşılanması için izlenen yol ve kullanılan yöntemler geliştirilen politikalar ile buna denk düşen uygulamalar incelediğinde; köylülerin ve tüccarların durumu, ilişki ve çelişkileri merkezi yönetim karşısındaki pozisyonları da anlaşılmış olacaktır.

Kentlerin Et İhtiyacı ve Fiyat Politikaları

İstanbul'un et ihtiyacı ile başlayalım: İstanbul ve diğer büyük kentlerin hayvan ihtiyacını devletin görevlendirdiği celepler karşılardı. Celepler hayvanları yetiştiricilerden satın alır, İstanbul'a getirirdi. Celeplerin kentlere sürüleri ulaştırmasından sonra etin dağıtımından ve satışından yine devletin görevlendirdiği kasaplar sorumluydular. Buraya kadar belki normal denilebilir. Ama uygulama ve yönetenin koyduğu kurallar; celepler, kasaplar ve köylüler için pek normal değil hem eza hem de cezadır. Çünkü Osmanlı, kentlerin özellikle de İstanbul'un ihtiyacının karşılanmasını arz ve talep kurallarına, piyasanın işleyişine bırakmaz, baskılardı; ticaretine müdahale ederdi. Osmanlı'nın saptadığı fiyatlardan tüccarların-celeplerin kentlere mal getirmesini hep dayatırdı. Bu amaçla belirli ürünlere üretildikleri yerlerden el konur, mallar kente taşıttırılır, kentlerde belli yerlerde depolanır, sonra da bu malların devletin belirlediği fiyattan sunulması zorunluydu.

Bu yolun merkezi yönetimce izlenmesinin ana nedeni fiyatları düşük tutarak, üretmeyen saray ve ordunun ihtiyaçlarını ucuza getirmektir. Üreticilerin ürettiği mala merkezi yönetimin düşük fiyatla el koyma isteği nedeniyle de üreticiler mallarını buralara vermek/satmak istemezdi. Kısacası, merkezi yönetimin bu politikaları sürü sahipleri ve celepler için İstanbul'a hayvan göndermek, kasaplar için de kesip dağıtmak kârlı ol(a)muyordu.

Devlet, fiyatları düşük saptayınca celepler canlı hayvan bulmakta güçlüklerle karşılaşıyor, sürü sahipleri de mallarını devletin görevlendirdiği celeplere değil, daha yüksek fiyat veren tüccarlara veriyorlardı.

Devlet yaşanan tüm bu güçlüklere karşı et fiyatını yükseltmek yerine celep ve kasaplara zor kullanarak et ve hayvansal ürünleri temin ettirirlerdi. Celep olarak atanan/görevlendirilen kişilerden

her yıl İstanbul'a belli sayıda hayvan getirmeleri istenirdi. Getirmemeleri halinde sürgünle tehdit edilirlerdi. Aileleri ile birlikte yaşadıkları bölgelerden koparılır, İstanbul'a göç ettirilirlerdi.

Osmanlı'da et ticaretinin hacmine ve devletin fiyatları düşük tutma "politikalarına" bakıldığında da celeplik ve kasaplık büyük sermaye gerektiren, büyük sermaye gerektirdiği kadar, yüksek zararlara neden olabilecek meslek durumundadır.

Pamuk[405] "... İstanbul için kasap ve celep adaylarında aranılan en önemli koşul, büyük servet sahibi olmalarıydı. Celep adaylarından 100 bin akçelik, kasap adaylarında 200 bin hatta 300 bin akçelik servetler aranıyordu. Servetlerin büyük olmadığına yöneticileri ikna edebilen adaylar yükümlülükten kurtulabiliyorlardı," diyor.

Celeplik ve kasaplık, genellikle iflasla sonuçlanırdı. Taşradaki tüm varlıklı sermaye sahipleri bu işten köşe bucak kaçarlardı. Devlet yöneticileri ve kadılar bile bir ceza olarak celeplik ve kasaplığı görüp, uygular olmuşlardı.[406]

İstanbul'un Et İhtiyacı ve Orta Anadolu Kürtleri

İnsanlar ticaret amacıyla İstanbul'a koyun sürürleri getirirken yollarda bir dizi zorluk ve tehlikeyi de göze almak ve onlarla cebelleşmek durumunda kalıyorlardı. İstanbul'un et ihtiyacını karşılamak için Konya ve İç Anadolu bölgesinde yaşayan Kürtler, koyun sürülerini önlerine katarak 40 günde İstanbul'a bin bir zorlukla ulaş(tır)abiliyordu. Bu kısa bir mesafe o dönem için. Çünkü Van'dan İstanbul'a hayvanlar bazen 17–18 ayda getirilebiliyordu. Bu yolla Konya ve çevresindeki Kürtler, yılda İstanbul'a yaklaşık 1,5 milyon civarında küçükbaş hayvan getiriyor ve satıyorlardı. Georges Perrot bir incelemesinde Orta Anadolu Kürtlerinin 19. yüzyılda İstanbul, İzmir ve Trabzon gibi büyük kentlere hayvan götürüp sattıklarını belirtiyor.[407]

Osmanlı, koyun sürüleri getiren bu Kürtlere sıkı denetim uygulardı. Rohat Alakom: Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırıl-

405 Ş. Pamuk, age., s.91.

406 S. Faroghi'nin incelediği belgelerde, kasaplık görevinden kurtulabilmek için 60 bin akçe ödemeye hazır olan zenginlere rastlanmaktadır. Aktaran: Ş. Pamuk, age., s.91.

407 Georges Perrot, Kurden Haymaneye, Apec, Çev. Fawas Husen, 2000 Aktaran: Rohat Alakom, *Orta Anadolu Kürtleri*, İstanbul: Evrensel Basın Yayın, s.45-46.

masından sonra kabul edilen İhtisab Nizamnamesi'nin 51. maddesinde bu konuda önemli bir noktaya işaret edildiğini söyler; "51. Mevsimlerinde zaman zaman İstanbul'a kasaplık hayvan sürüleri getiren Cihanbeyli ve Alişanlı Aşireti Kürtlerinden gayri bekâr uşağı Kürt taifesi hiçbir sebep ile İstanbul'a giremez." Kürtlerin İstanbul'a göçüne yönelik endişe ve önlemler yine aynı nizamnamenin 47. maddesinde de şöyle yer almaktadır: "Arnavut ve Kürt'ün, ayak takımının, İstanbul'a yerleşip çoğalması hiçbir vakit caiz değildir. Halen mevcut olanlara ilişilmeyecek, yeniden gelenler önlenecektir," denmektedir.

Devletin bu alanda uyguladığı politika, celeplik ve kasaplık yapanların yanında en çok yoksul hayvan yetiştiricilerini sömürüyordu. Osmanlı, İstanbulluların karnını doyurmak için hububat alanında da çok ciddi yaptırımlarda bulunurdu. Bu amaçla borsalar, Zahire Nezareti kurar. Bu yolla üreticilerin ürünlerine alın terine yok pahasına el koymak için türlü yöntemler bulur ve uygulardı.

Osmanlı'da Zahire Borsası

İsa'dan önce 6. yüzyılda Babil'de, en görkemli dönemini yaşarken tüccarlar kentin belli bir yerinde toplanıp karşılıklı mal alışverişinde bulunmaları borsanın ilk oluşumu sayılır.

15. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın Brugge kentindeki de Beurie Meydanı'nda tüccarlarla, meydan adından "borıa" kelimesi ortaya çıkıyor.[408]

Avrupa'nın kuralları ilk konmuş borsası 1460 yılında Anvers Limanı'nda açılıyor. Anvers Borsası 1531 yılında uluslararası nitelik kazanıyor. Anvers'ten sonra Fransa, İngiltere ve Almanya'da borsalar açılıyor.

Anvers'ten 400 yıl sonra da İstanbul'da borsa kuruluyor. İstanbul'daki borsa Osmanlı'yı borçlandırarak batmasında en önemli etken sayılan Galata Bankerlerinin bir handa toplanıp kendi aralarında tahvillerle oynamaları ile başlıyor.

1860'larda bankerlerin kendileri borsa kurmaları üzerine 1873 tarihli nizamname ile "Der saadet Tahvilat Borsası" açılır.

Zahire Borsası'na gelince;

408 Deniz Som, "İstanbul Zahire Borsası", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Ocak 2003.

1882'de İstanbul Ticaret Odası, bir zahire ve ticaret borsası kurulması için girişimde bulunur, ama gerçekleşmez.

1886'da II. Abdülhamit'in buyruğu ile ticaret borsalarının kurulması için nizamname yayımlanır, yine olmaz.

İlk ticaret borsası ancak 1892 yılında İzmir'de açılabiliyor. İstanbul Zahire[409] ve Ticaret Borsa'sı ise uzun yıllar sonra, ancak 1924 yılında kurulabiliyor, kuruluşundan 1 yıl sonra da faaliyete geçiyor.

Köylülerin çoğunluğunun çok zahmetli, yoğun emek harcayarak ürettikleri zahireleri ile ilgili Osmanlı bir de Zahire Nezareti kurar.

Osmanlı'da Zahire Nezareti ve Hububat Fiyat Politikaları

Osmanlı 19. yüzyılın ilk yarısında devletin, iktisadi alana müdahalesinin en önemli örneklerinden birisi olan İstanbul'un iaşesini daha çok da hububat ihtiyacını sağlamak için bir dizi çabalara girişir. Bu girişim ve çabalarını yürütmek için de 18. yüzyılın sonunda Zahire Nezareti'ni kurar.

Cumhuriyet de, 1929 Dünya bunalımı sonrası devleti iktisadi alana sokmuştu. İlk icraat olarak da devlet eliyle buğday alımına el atmıştı. Bu konuyla ilgili olarak başlangıçta Ziraat Bankası'nı daha sonra da Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)'yu görevlendirmişti. Çünkü halkın karnını doyurma işi ihmale geşlmez.

İmparatorluğun genel nüfus sayımı 1830 yılında yapılmıştı. İstanbul'un 1830'lardaki nüfusunun 353.616 kişi olduğu askeri kadrolar ve eksik sayımı da göz önüne alındığında bu rakamın 450 bin dolayında olduğu düşünülebilir[410]

Tevfik Güran[411] bu nüfusa göre İstanbul'un iaşe ihtiyacını şöyle belirlemektedir: Bir kişinin buğday ihtiyacının ortalama olarak 205 kg (yaklaşık 8 kile) olduğu kabul edilirse diyor; 450 bin kişilik bir nüfusun yıllık buğday ihtiyacı 3,6 milyon kile (92,4 bin ton) olacaktır, demektedir. Güran; gerçekten de 18. yüzyılın sonlarında yapılan İstanbul fırınlar sayımına göre, İstanbul fırınlarının yıl-

409 Zahire: Zamanı gelince kullanılmak üzere ambarda saklanan yiyecek.

410 Lütfü Efendi, bu tarihlerde İstanbul nüfusunun 359.089 kişi olduğunu yazmaktadır. Tarih-i Lütfü; C.2 s.63.

411 Tevfik Güran, age.

lık ekmek yapma kapasiteleri bu dolaylardadır, diyor. Bunu da şu hesaba dayandırıyor; İstanbul'da 1790'larda fırınların işleyebilecekleri buğday miktarını belirleyen taş sayısı 1.152,5'tir. Her taşın işleyebileceği buğday miktarı ise günde 9 kiledir. Buna göre, İstanbul fırınlarının işleyebilecekleri buğday miktarı 3,8 milyon kile (97 bin ton) olduğuna ulaşıyor. Fırın sayıları ve kapasiteleri ile İstanbul tahıl ihtiyacının sağlamasını yapıyor. O dönemde İstanbul'un ihtiyacını karşılamak üzere fonksiyonlarının bir bölümünün Toprak Mahsuller Ofisi gibi bir kuruluş olarak işlevlendirilecek Ziraat Nezareti'nin kurulması kararlaştırılır.

Ziraat Nezareti'nin Kuruluşu ve Görevleri

İstanbul'un iaşe işlerini yürütmek üzere bildik nedenler ile kurulan başına sadece ondan sorumlu nazır ataması yapılan Zahire Nazır'ı 25 Ekim 1793 tarihli talimname ile şu görevleri üstlenmiştir:[412]

- Kapanın ve diğer tüccarın zahire işlerini denetlemek ve onların zahire getirmelerine yardımcı olmak,
- Zamanı içinde Eflak, Boğdan, Tuna ve Karadeniz sahillerinden ve gerekirse Akdeniz'den büyük miktarlarda zahire getirerek mirî depolarda en azından 2 milyon kile zahire bulundurulmasını sağlamak,
- Zahire Nezareti'nin ayrıntılı gelir ve gider hesaplarını tutmak,
- Tüccarın gerek mahallinde mubayaa fiyatlarını ve gerekse İstanbul'da fırıncılara satış fiyatlarını izleyerek ekmek fiyatlarını buna göre belirlemek,
- Fırınların çıkardıkları ekmeklerin fiyat ve kalitesini denetlemek,
- Gerek tüccarın ve gerekse nezaretin fırıncılardan olan alacaklarını takip ederek tahsilini sağlamak,
- Zahire taşıyan gemilerin sayısını arttırmak ve zahire nakliyle ilgili deniz trafiğini düzenlemek,
- Her bölgeden zahirenin öncelikle İstanbul'a gönderilmesini sağlamak, Rumeli'den Anadolu'ya zahire taşınmasını ve yabancılara zahire satışını önlemek.

412 Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) tarihli Nizamnamesi" *Toplum ve Bilim*, s.6-7.

Zahire Nezareti'nin görevlerine bakıldığında; piyasaya girip alım ve düzenleme işi görerek Cumhuriyet dönemindeki kuruluş amacı üreticiyi yalnız tüccarın insafına bırakmamak olan TMO gibi görevlendirilmemiş. Şimdilerde TMO buğday borsalarına göstermelik katılıyor, meydan tamamen buğday tüccarlarına bırakılmış durumda, istedikleri gibi fiyat belirlemektedirler. Şimdilerdeki TMO'nun yeterli ve peşin alım yapmayarak şirketlere meydan açarak buğday üreticisi köylüyü tüccara sömürtürdüğü gibi o dönemin Zahire Nezareti daha çok üreticiyi zaptı rap altına alan ama kapan ve tüccarı koruyan, gözeten, onlara devletin yetki olanaklarını kullanmak üzere kurulmuş bir iktisadi devlet teşekkülü olarak görevlendirilmiştir,

Ayrı bir nazırın nezaret ettiği, yine ayrı bütçesi ve 2.553.500 kuruş kuruluş sermayesi[413] ile bağımsız hazineye sahip oluşu bu niteliğini siyasi olanaktan sonra ekonomik gücüyle desteklemiş, daha da güçlendirmiştir.

Zahire Nezareti, Nizam-ı Cedit'in kaldırılmasıyla birlikte kapatılmışsa da kısa bir süre sonra tekrar kurulmuş ve Tanzimat dönemine kadar da varlığını devam ettirmiştir.

Zahire Nezareti'nin Çalışma Alanları

Zahire Nezareti'nin en önemli görevinin kapan tüccarının faaliyetlerini düzenleyici ve daha çok da destekleyici çalışmalar yapmak olduğunu Zahire Nezareti'nin görevleri bölümünde açıklamıştık. Şimdi bunların ne olduğuna bakalım.

Bunlar:

- Kapan tüccarının satın aldığı malları, İstanbul'a taşıyabilmesi için tedbir alma,
- Kapan tüccarının gittiği bölgede bol ve ucuz mal bulmalarına yardımcı olma,
- Zahire kaçakçılığını önlemeye çalışmak, mal arzının bol olmasını sağlamaya gayret sarf etme,
- Zahire Nezareti, fiyatların karşılıklı pazarlıkla tespitinde üretici ve kapan tüccarı arasında hakem (!) rolü üstlenme,
- Gerektiğinde tüccara sermaye vererek mali bakımdan destekleme,

413 Tevfik Güran, age., s.18.

• Tüccarın fırıncılardan olan alacaklarının tahsiline yardımcı olma,

• Zahirenin İstanbul'a taşınması için, gemilerin seferlerini düzenleme, hatta devlet gemilerinin bazılarını bu işe tahsis etmedir.

Zahire Nezareti kapan tüccarına yardım olarak yaptığı işler, onun en önemli fonksiyonudur. Ama Zahire Nezareti devlet adına doğrudan doğruya mubayaa da yaptığı gibi, İstanbul'a gelen Rus buğdaylarından da mubayaa yaparak, İstanbul'daki fırınlara ihtiyaçları halinde veriyordu.

Zahire Nezareti, bütün bu mubayaaları yaparken, daha önce yalnız askeri amaçlarla kullanılan mirî mubayaa yönteminden 18. yüzyılın ikinci yarısına doğru İstanbul'un iaşe sorunun çözümü konusunda da yararlanılır.

Çoğunlukla Rumeli bölgelerinde uygulanan bu mirî mubayaa yöntemin, işleyişi şöyledir:

Mubayaası yapılacak zahire miktarı belirtiliyor. Halkın bu miktardaki zahireyi, devletçe tayin edilen mubayaacılara teslim etmesi isteniyor. Mirî mubayaada üreticiye ödenecek fiyatlar buğday için 20, arpa için 10 paradır. 18. yüzyılın ikinci yarısında belirlenen bu fiyat, yaklaşık 100 yıl boyunca değişmeksizin insafsızca uygulanır. Üretici köylüye ödenen miktarın sabit tutulması nedeniyle fiyat artık sembolik olmuş, piyasa fiyatlarının yanında değeri iyice düşmüş, köylü, bu mirî mubayaa yönteminin uygulanmasıyla acımasız, hunharca bir sömürüye tabi tutulmuştur.

1830'larda yapılan bir zamla fiyatlar beş katına yani, buğday 100, arpa 50 paraya çıkarılmış, bu rakamlar bile o günkü piyasa fiyatlarının çok gerisinde kalmıştır. Bu durum bile bize köylünün yıllar yılı nasıl acımasızca sömürüldüğünü göstermektedir.

Zaten köylülere ve tarım alanına hiç yatırım yapılmadan, yapılmasına fırsat tanınmadan yoğun sömürüye sürekli olarak tabi tutulması kırsal alanın gelişmesinin önündeki en büyük engel olmuştur.

Mirî Mubayaa Yerine Rayiç Mubayaa

18. yüzyılın sonlarında Nizam-ı Cedit hareketinin bir parçası olarak, mirî mubayaa sisteminin yol açtığı haksızlıkları önlemek için mirî mubayaa yerine rayiç mubayaa yöntemine geçilmiştir.

Rayiç mubayaa, mirî mubayaadan temelden farklıdır. Şöyle ki; rayiç mubayaa sisteminde fiyatın esas olarak gerçek piyasa fiyatı olması gerekiyorken, uygulamada rayiç mubayaa fiyatı da gerçek piyasa fiyatı olarak uygulanmaz. Başlangıçta rayiç mubayaa uygulaması ile piyasa fiyatına yakın olarak tespit edilen fiyatlar (Cumhuriyet'ten sonra ise "taban fiyat" –referans fiyat- olarak adlandırılan uygulama) "rayiç-i mutedile" denilen yeni fiyat belirleme sisteminde tüccardan yana politikaların uygulanması nedeniyle fiyatlar, zamanla piyasa fiyatlarının çok gerisinde kalır.

Nizam-ı Cedit'in sona ermesiyle birlikte, rayiç mubayaası da kaldırılarak yeniden mirî mubayaaya dönülmüş, uygulamada mirî mubayaanın yanında rayiç mubayaa varlığı da sürdürülmüş, İstanbul'un iaşesinin temininde bu iki mubayaadan birlikte yararlanılmıştır.

Rayiç ve mirî mubayaa sistemlerinin bir arada uygulanmaları 1830 yılına kadar sürdürülür ve bu tarihten sonra yine kaldırılır.

1839 yılında da Tanzimat'la birlikte mirî mubayaa donanımı da tamamen kaldırılmış. İstanbul'un iaşesi bu tarihten sonra, serbest piyasa şartlarına bırakılmış, zaten Osmanlı ticareti de bu tarihten sonra daha çok dışarıdan belirlenir olmaya başlamıştı.

Çizelge 42: Zahire Nezareti Tarafından İstanbul Fırınlarına Dağıtılan Zahire Miktarları, 1210–1250/1795–1835 (kile)[414]

Dönemler	Buğday	Arpa	Diğer ürünler	Toplam
1210-1214/ 1795-1800	5.021.731	355.415	77.500	**5.454.645**
1215-1219/ 1800-1805	3.144.385	40.000	5.000	**3.189.385**
1220-1224/ 1805-1810	5.900.500	696.500	365.000	**6.962.000**
1225-1229/ 1810-1814	5.583.500	1.523.500	251.500	**7.358.500**

414 Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: ErenYayıncılık, 1998, s.31.

1230-1234/ 1814-1819	3.855.150	343.750	92.500	**4.291.400**
1235-1239/ 1819-1824	4.969.200	144.800	95.000	**5.209.000**
1240-1244/ 1824-1829	3.787.620	299.980	166.950	**4.254.550**
1245-1250/ 1829-1835	6.671.950	944.000	41.500	**7.657.450**
Toplam	38.934.036	4.347.945	1.094.950	**44.376.931**
Yüzde	**(87.7)**	**(9.8)**	**(2.5)**	**(100.0)**

Çizelge 43: Zahire Nezareti tarafından İstanbul'da dağıtılan zahire miktarları (1223–1224/1809–1830 (kile)[415]

Hicri Tarih	Miladi Karşılığı	Buğday	Arpa	Kokoroz	Pirinç	Toplam
1.8.1223-30.7.1224	22.09.1808-10.09.1809	1.080.004	219.129	-	-	**1.299.133**
1.8.1224-30.7.1225	11.09.1809-31.08.1810	1.265.362	528.048	205.500	10.000	**2.008.910**
1.8.1225-30.7.1226	01.09.1810-20.08.1811	-	-	-	-	**1.498.475**
1.8.1226-30.7.1227	21.08.1811-09.08.1812	1.523.931	407.250	4.000	70.000	**2.005.182**
1.8.1227-30.7.1228	10.08.1812-29.07.1813	1.901.533	327.500	1.000	65.000	**2.295.033**

415 Tevfik Güran, age., s.31.

1.8.1228-30.7.1229	30.07.1813-18.07.1814	1.036.310	312.350	265.050	-	**1.613.710**
1.8.1229-30.7.1230	19.07.1814-08.07.1815	1.119.056	165.350	140.000	15.000	**1.439.406**
1.8.1230-30.7.1231	9.07.1815-26.06.1816	747.114	238.812	164.600	-	**1.150.526**
1.8.1231-30.7.1232	27.06.1816-15.06.1817	-	-	-	-	**1.494.946**
1.8.1232-30.7.1233	16.06.1817-05.06.1818	1.379.731	169.732	50.843	88.500	**1.688.806**
1.8.1233-30.7.1234	06.06.1818-25.05.1819	841.082	65.709	35.000	-	**941.791**
1.8.1234-30.7.1235	26.05.1819-13.05.1820	1.228.285	92.872	18.500	-	**1.339.657**
1.8.1235-30.7.1236	14.05.1820-03.05.1821	-	-	-	-	**1.181.232**
1.8.1236-30.7.1237	04.05.1821-22.04.1822	-	-	-	-	**2.320.000**
1.8.1239-30.7.1240	01.04.1824-20.03.1825	-	-	-	-	**1.383.072**
1.8.1244-30.7.1245	06.02.1829-25.01.1830	2.148.296	157.394	52.619	132.301	**2.490.610**

Çizelge 44: Zahire Nezareti tarafından İstanbul fırınlarına dağıtılan buğdayların getirildikleri bölgeler itibarıyla dağılımı, 1210–1250/1795–1835[416]

Dönemler	Karadeniz			Akdeniz				
	Rusya	Anadolu	Rumeli	Marmara	Anadolu	Rumeli	Mısır	Toplam
1210–1214/ 1795–1800	-	2.4	31.2	17.7	0.1	28.9	19.7	**100.0**
1215–1219/ 1800–1805	-	4.5	62.7	10.6	-	21.3	0.9	**100.0**
1220–1224/ 1805–1810	9.4	2.2	44.3	24.2	4.4	15.2	0.3	**100.0**
1225–1229/ 1810–1814	26.0	8.5	18.7	12.0	6.4	10.8	17.6	**100.0**
1230–1234/ 1814–1819	18.2	6.1	21.7	12.9	12.4	12.0	16.7	**100.0**
1235–1239/ 1819–1824	2.7	6.3	38.5	8.4	19.8	4.8	19.5	**100.0**
1240–1244/ 1824–1829	10.4	11.4	30.6	38.0	0.0	2.7	6.9	**100.0**
1245–1250/ 1829–1835	11.2	13.5	23.3	19.3	8.9	16.7	7.1	**100.0**
Toplam:	**10.2**	**7.1**	**32.5**	**17.9**	**6.9**	**14.2**	**11.2**	**100.0**

416 Tevfik Güran, age., s.32.

Çizelge 45: Zahire nezareti tarafından İstanbul fırınlarına dağıtılan buğdayların getirildikleri bölgeler itibarıyla dağılımı, 1210–1250/1795–1835[417]

Dönemler	Karadeniz			Akdeniz				
	Rusya	Anadolu	Rumeli	Marmara	Anadolu	Rumeli	Mısır	Toplam
1210 1214/ 1795–1800	-	120.0	1.567.5	887.6	5.0	1.452.2	989.4	**5.021.7**
1215–1219/ 1800–1805	-	142.5	1.970.6	330.0	-	669.5	28.8	**3.144.4**
1220–1224/ 1805–1810	552.2	132.7	2.614.8	1.426.9	260.0	898.7	15.0	**5.905.5**
1225–1229/ 1810–1814	1.451.0	473.5	1.045.3	672.5	355.5	605.0	980.7	**5.583.5**
1230–1234/ 1814–1819	701.5	235.9	837.5	498.0	476.5	463.0	642.8	**3.855.2**
1235–1239/ 1819–1824	134.5	314.0	1.914.9	415.0	983.5	238.4	968.9	**4.969.2**
1240–1244/ 1824–1829	395.3	430.5	1.159.5	1.440.2	1.0	101.8	259.5	**3.787.6**
1245–1250/ 1829–1835	745.5	899.9	1.551.3	1.290.5	594.5	1.115.2	475.3	**6.671.9**
Toplam:	**3.980.0**	**2.746.8**	**12.661.3**	**6.963.7**	**2.676.0**	**5.543.8**	**4. 360,3**	**38.934.0**

417 Tevfik Güran, age., s.32.

Çizelgelerdeki veriler Osmanlı'nın kentin iaşe işini ne kadar sıkı tuttuğunu göstermektedir. Ancak kent iaşesine bu kadar önem veren Osmanlı'nın, kentin iaşesini temin etmek için köylüleri nasıl acımasız bir biçimde sömürdüğünü de uyguladığı fiyat politikaları göstermektedir.

XV. Bölüm

OSMANLI'DA TARIMSAL KOOPERATİFÇİLİK

19. yüzyılda Osmanlı ekonomi politikaları ile Batı Anadolu'da iç ve dış dinamiklerin etkisiyle üretici ve tüccarları kooperatifleşmeye itekleyen bir dizi gelişme yaşanır.

Bilindiği gibi, 19. yüzyılda sanayi devrimi ile üretim artar. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler, hızlı ulaşım araçlarının kullanıma girmesi gibi faktörler sonucunda ülkeler birbiriyle ekonomik ilişkilerini çok geliştirirler.

Sanayi devrimini geliştiren ülkeler, hammadde ihtiyaçlarını sağlamak, işlenmiş ürünlerine pazarlar bulmak için birbirleriyle kıyasıya bir mücadeleye girişirler. Coğrafi keşifler ve yeni ticaret yollarının bulunmasıyla dünya üzerinde sömürgecilik hareketleri başlamıştır.

19. yüzyılda ticari kapitalizm sanayi kapitalizmine, meta ihracı da sermaye ihracına dönüşmeye başlamıştır. Bu süreçte üretim iyice yoğunlaşmıştır. Sermaye giderek merkezileşmektedir. El sanatları ve tarımsal üretime dayalı ekonomiye sahip ülkeler, yeni sömürgecilerin ilgi alanı olacaktır. Osmanlıların sahip olduğu geniş toprakları ile ekonomik yapısının zafiyeti yeni sömürgecilerin ilgi alanı içindedir.

Osmanlı'da bir yanda geleneksel yapılarda çözülmeler olurken diğer yandan yeni değerler ortaya koymak ve değişime ayak uydurmak için de çabalar vardır. Bu dönemdeki ticaret sözleşmeleri, ulaşım-haberleşme alanındaki hızlı gelişmeler, yabancı sermaye yaptırımları verilen ruhsat ve imtiyazlar, gümrük sistemin-

deki düzenlemeler, Osmanlı'yı Batı kapitalist düzeniyle tek yönlü olarak bütünleştirir.

Batılı kapitalist ülkeler için Osmanlı, zengin hammadde kaynaklarına sahip, ürün çeşidi bol bir tarım ülkesi ve geniş bir pazardır. Bu süreç, 19. yüzyıldan I. Dünya Savaşı'na kadar uzar, gider. Osmanlı'nın bu dönemki fotoğrafı tab edildiğinde sosyo-ekonomik görüntüsü; sömürge ve yarı sömürge ülkelerin kapitalist gelişiminin ana özelliklerini taşımaktadır.

Bu fotoğrafların özelliklerini yansıtan benzer ülkelerde ise yabancı sermaye; o ülkelerin üretken güçlerini gelişmiş ülkelerin çıkarları doğrultusunda tek yönlü olarak geliştiriyor, sayısız ayrıcalıklar elde ediyordu. Sonuç olarak, gelişmiş ülkeler benzer fotoğrafı veren ülkelerin hem bağımsız ekonomik-politik gelişimlerini önler, hem de milli burjuvazinin doğuşunun gecikmesinde etken bir rol alırlar.[418]

Bütün bu anlaşılır karmaşanın içerisinde İzmir, Osmanlı ekonomisinin önemli merkezi haline gelmiştir. İzmir, kapitalist yöntemlerin en çarpıcı izlerini bağrında taşıyan bir kent halini almıştır. Çünkü İzmir doğal kaynaklar bakımından zengin bir bölgenin hem dışa hem içe açılan kovboy kapısı konumundadır.

Bölgenin geleneksel tarım ürünleri olan incir, üzüm, pamuk, zeytin, afyon, kök boya, haşhaşın yanında pamuğa dayalı sanayi ürünleri olan pamuklu dokuma, iplik vb. ürünlerin İzmir'in ihracatında büyük payı vardır. İzmir ayrıca İran, Tokat, Amasya, Erzurum, Diyarbakır, Konya ve Bursa gibi yörelerden büyük kervanlarla getirilen ipek, tiftik, halı gibi malların da ihraç edildiği yer durumundadır.

Batı Anadolu kıyısındaki limanların iş hacimleri 19. yüzyılın ikinci yarısında düşerken, İzmir'in gelişir. Bu gelişimi izleyen İngiliz ve Fransızlar iç bölgelere ulaşmayı hedefleyen çabalar içine girerler. Yabancı sermaye yatırımları bu amaçlar doğrultusunda ulaşım ve haberleşme alanında yoğunlaşır. Bu da, Batı Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısını kökten dönüşmesine neden olacak ilk adımlar olur.

1860'da İngiliz sermayeli "İzmir-Aydın" demiryolu, 1866'da "İzmir-Kasaba" demiryolu tamamlanır, işletmeye açılırlar.[419] De-

418 O. Kurmuş, age., s.228.

419 Bakınız: Osmanlı'da Demiryolu ve Tarım.

miryolu geliştirilirken Fransız şirketi tarafından büyük tonajlı gemilerin rahat yanaşması için İzmir Rıhtımı (Kordon) gerçekleştirilir. Bu zamanlarda İzmir-Menemen, İzmir-Çeşme-Sakız, İzmir Aydın telgraf hatları da çekilir. Böylece demiryolu, liman, haberleşme bütünleşmesi gerçekleştirilmiş olur. Gediz ve Menderes ovalarının ürünleri kolay ve ucuz şekilde taşınır. İç ve dış pazarla buluşturulur. Bu bütünleşme Avrupa'nın sanayi ürünlerinin de yöre pazarlarına ulaştırılmasına, pazarlarının genişlemesine hizmet eder.

Bu gelişmeyle 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı dış ticareti içinde yüzde 7,5 kadar olan İzmir payını 1870'lerde, 4 katına çıkar, yüzde 30'lara ulaştırır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ile ilişkili iç ve dış ticaret sermayesi kırsal alanlardan başlayarak bu ilişkilerini sanayi sermayesine dönüştürmeye başlar. Bu girişimciler ağırlıklı olarak İngilizlerdir. İngilizler, halkın tepkisine karşın yeni teknolojiler ile çırçır ve yağ fabrikaları kurar ve işletirler.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde sözü edilen gelişmelerin de etkisiyle ithalat ve ihracatın temel ürünlerin toplam ticareti (ithalat ve ihracat) payı içindeki paylarını değiştirir. Şöyle ki; ithalatta, tekstil ürünlerinin payı bir miktar azalır. Kahve, şeker, petrol gibi tüketim maddelerinin payı artar. İhracatta da pamuk yerini incir ve üzüme terk eder.

Osmanlı ile ilişkide olan ticaret sermayesinin yönlendirmesiyle üreticilerin ekonomik ilişkileri tek yönlü gelişme sürecine girer, dışa bağımlılık iyice pekişir. İzmir Limanı'ndan yapılan ihracatın yüzde 42–63 arasında değişen kısmını kuru üzüm, kuru incir, palamut ve afyon oluşturmaktadır.[420]

1867 yılında yabancıları taşınmaz mal sahibi olma hakkı veren kanun çıkarılır. Bu kanun ile Batı Anadolu'da toprak satın alan yabancılar büyük çiftlikler kurar. Yabancılar bu çiftliklerde makine kullanmaya başladılar. Ürettiklerini de kendileri pazarladılar. Kısacası, yabancılar üretimden pazarlamaya zincirin sahibi oldular. Bu girişimcilerin bazıları Londra, Liverpool, Manchester tüccar ve sanayicilerine hisseler satarak büyük şirketler oluşturdular.

Piyasalarda fiyatları belirleyen kuraklık, salgın hastalık gibi

420 O. Kurmuş, age., s.213-214.

arz düşüklüğüne neden olan etkenlerin yanı sıra dünya piyasalarındaki dalgalanmalar da talebin ve fiyatın düşmesine neden olabiliyordu. Bu gibi durumlarda üreticiler aracılar ve tefecilerin eline düşüyordu.

Bazı ürünlerde tek ülke bağımlılığı vardı. Bağımlılık o ülkeye olan politik ilişkiler veya bunalımlara bağımlı olarak değişiyordu. Bundan da en çok etkilenen yine üreticiler oluyor ve bazen malını mülkünü kaybetme noktasına gelebiliyordu.

19. yüzyılın sonunda kuru üzümde İngiltere ve Fransa, incirde İngiltere, pamukta İspanya ve Avusturya, Macaristan ve zeytinyağında İngiltere en büyük alıcı konumundaydı.

Yüzyılın sonuna doğru İngilizler kendilerine tek rakip olarak Fransızları görürken Almanlar da Batı Anadolu'ya girer ve bu ülkeler arasında kıyasıya bir mücadele başlar. İzmir'i ticaretin bir savaş alanına benzeten, Halit Ziya Uşaklıgil anılarında bu durumdan şöyle söz eder: "Bu alanın kurbanlarının üreticiler, yararlananların yabancı ya da yarı yabancı soydan olanlar seyircilerinin ise Türkler olduğunu belirtir..."[421]

Bazı yabancı alıcı tüccarların yüksek kâr beklentisi ile yaptıkları alımlar sonrası iflas etmelerinden sonra, alıcı tüccar guruplar aralarında işbirliğini geliştirdiler.

Batı Anadolu bölgesinde gayrimüslim yerli işbirlikçilerin de katılımıyla yabancı sermayeli tekelci zihniyete sahip büyük tarım şirketleri ve alıcı tröstler oluşmaya başlar. Tüccarların birleşmesi karşısında Batı Anadolu'da Egeli incir üreticileri ve tüccarları da aralarında birleşmeye kooperatifleşmeye giderler. 1908'den sonra İttihat ve Terraki Fırkası'nın iktidara gelmesinden sonra izlediği milli iktisat politikası da bu sürecin hızlanmasında etkili olur. Şimdi bu sürece bakalım.

1908 yılında İttihat ve Terakki Fırkası iktidara geldikten sonra milli iktisadı esas alan bir yaklaşımı benimser, yaşama geçirmek de için çalışır. İttihatçılar milli iktisat ile dünya kapitalizminin Osmanlı ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerini giderebileceklerini bunun yanında giderek ülke içinde güçlenen azınlık tüccarlara karşı milli bir burjuvazi yaratacakları savıyla hareket ederler. Bu düşünceler gereği de özellikle tarım ürünlerinin tek alıcısı konu-

421 Halit Ziya Uşaklıgıl, *Kırk Yıl*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1987, s.165.

mundaki tröstlere, sendikalara, işbirlikçilere karşı, yerli üreticilerin katılımıyla üretim ve satış kooperatifleri fikirlerini desteklerler.

O dönemdeki tröstlere karşı ayağa kalkma ve direnmede basın, şimdilerde olduğu gibi; çok uluslu şirketlerin yanında değil, tröstlerin karşısında, üreticilerin yanında yer alır. Üreticilerin çıkarlarını ülke çıkarı ile eşit gördüklerinden basın çırpınır. Hükümeti çiftçiye desteğe çağıran, uyaran yazılara gazetelerinde çok sıkça yer verirler. Örneğin; İttihat ve Terakki Fırkası'nın yayın organı olan Anadolu Gazetesi'nde; "İncir Sendikası" başlığıyla yayımlanan bir makalede "The Smyrna Fig Packers Ltd." hakkında şu düşünceleri dile getiriliyordu: "200.000 liralık İncir Sendikası teşkil eden bu mösyöler dünyanın rakipsiz bir mahsulü olan incirlerimizi, aralarında kararlaştırdıkları fiyatlarla yok pahasına satın alarak müstahsillerimizi ve incir ticareti ile alakadar olan vatandaşlarımızı kabil olduğu kadar ezeceklerdir. İncirciliğe indirilmek istenen ve başımızın üstünde dolaşmakta olan bu tehlikeyi hükümetimizle, alakadarların nazar-ı dikkatine arz ediyoruz..."[422]

Aynı şekilde "Der saadet Ticaret ve Sanayi Odası" Gazetesi, İzmir yöresinde sendikaların, özellikle yabancı sendikaların "Bir afet bir bela teşkil ettiklerini" belirttikten sonra, çözüm olarak satış sendikalarını öneriyor: Bir aşkı tedavi diğer bir aşk ile iptila olduğu gibi bir sendikayı körletmekte ancak diğer bir sendika vücuda getirmekle olur. Alış sendikalarına karşı hareket etmek isterlerse İzmirliler de satış sendikaları ihdas etmelidir. Erbab-ı zürra bir takım desiseler ile hususiyle mahsul üzerine ikrazatta bulunmak suretiyle, vilayette icra-yı tahribat eden ecnebi sendikalara zürraımız ve tüccarımız satış sendikaları tedbiri sayesinde ciddi surette mukavemet edebilirler. Yoksa ağlamaktan, şikâyetten umumi bir fayda çıkmaz."[423]

O dönemdeki bu yaklaşımlara İktisat Mecmuası da: "Aydın Vilayetinde yetişen ve milli mahsullerimiz meyanında birinci mevkii işgal eden incir, üzüm, palamut gibi mahsulâttan servet-i millimiz için azami istifadeyi temin maksadıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti Vilayet Heyet-i Merkeziyetinin himayesi altında vücuda

422 Anadolu Gazetesi11 Kanunusani 1912, *Tariş Tarihi 1993*, s.18.

423 Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi- 29. sene, No:1511, 7 Kanunuevel 1329'dan aktaran Zafer Toprak, türkiye'de Milli İktisat (1908-1918) Ankara 1982, s.225.

getirilecek"[424] der. Ülke ekonomisi için ne kadar önemli olduğuna bu yolla dikkat çeker.

1912 yılında Ege Bölgesi'ndeki yerli incir üretici ve tüccarları bir araya gelerek "Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zürra"[425] adıyla -bu günkü TARİŞ'in çekirdeğini oluşturacak- bir şirketi kurarak, Türkiye tarımında üreticilerin kendi aralarında örgütlenmesinin öncülüğünü yaparlar.

Görüldüğü gibi üreticilerin canı; içeride konulan vergiler, dışarıdan tröstlerin belirlediği ucuz fiyat politikaları ile yanmakta, alın terine insafsızca el konulmaktadır. Şimdilerde küresel politikalarla dünya fiyatlarını uyguluyoruz diye, çiftçilerin ürettiği ürünlere maliyetin altında fiyat belirleyerek el konulduğu gibi... Yabancı tröstlere karşı mücadele etmek ve örgütlenmek zorundadır. Başka da bir çıkış yolları kalmamıştır.

Kooperatif'e Doğru: Önce bilinçlendirme!

Tam bir tekel olan, incir fiyatını aşağıya çekerek, düşük belirleyerek, üreticiyi esir duruma getirecek incir tröstü 1912 yılında kurulur. İncir tröstünün kurulması ile birlikte bu korkunç kuruluşla mücadele etmek için kuramsal yaklaşım olarak "milli iktisat" düşüncesi uygulanmak istenmiş, bunda başarıya ulaşmak için de öncelikle halk bilinçlendirilmeye çalışılmış.

Basın Üreticilere Uyarıcı ve Destekleyici Yazılarıyla Destek Verir

Basın ülke çıkarları için devreye girmiş. Bu nedenle, üreticileri uyarıcı ve destekleyici yazılar basında çokça yer almaya başlamış. Anadolu Gazetesi'nde:[426] "...Bizim gibi yaşamaya azmetmiş, mesut olmayı kurmuş bir millet hiçbir vakit bu gibi kara haberler kendisine çevrilmiş iktisadi silahlar karşısında eli böğründe aciz ve miskin bir vaziyet alamaz. Bilakis kendi mukadderat-ı iktisadiyesiyle oynayan, maişetini tazyik etmek isteyen ellere karşı aynı

424 İktisat Mecmuası, Yıl:3, sayı: 62, 30 Ağustos 1333'den Aktaran: Z. Toprak, age. s.225.
425 Ahenk, 18 Temmuz 1912, Aktaran: Z. Toprak, age., s.19.
426 Anadolu Gazetesi, 11 Ocak 1912, 29 Kanun-ı Evvel 1327. Aktaran: Z. Toprak, age. s.39.

esli ha ile mukabele ederek paralarına, saadetlerine göz diken düşmanlarının haddini bildirir... Onun için incirciliğe indirilmek istenen ve başımızın üstünde dolaşmakta olan bu tehlikeyi hükümet ile alakadarların nazar-ı dikkatine arz ediyoruz," diye yazarak, üreticilerin yanında yerini alır.

Çare Arama: Toplanmaya Çağrılar

Basındaki uyarıcı yazıların da etkisiyle, tröstün yaptığı fütursuz uygulamalar ilgilileri ve üreticileri düşündürmeye, çare aramaya iter. Girişimler başlar ve karşılık bulur, destek görür, etkili olur. En azından girişimler sonuçsuz kalmaz. Bu konuda Aydınlı Reşit adındaki avukatın "Feryat-Faideli Bir Davet"[427] makalesi aydınların tavır ve katkısı açısından önemli bir örnektir: "...Bütün incir sahiplerini elim bir esaret-i iktisadiye altında bulunduran esbab ve müessiratı izale etmeye çalışmak herhalde şayan-ı memnuniyet ve iftihar bir harekettir. Germencik'ten devr-i endişe iki sahib-i hamiyetin bu lüzumu, bu vazifeyi takdir ederek ortaya atılmaları ve bi'l-umum alakadarını çare taharrisine davet etmeleri milletin etmeleri milletin sahife-i intibahına altın yazı ile yazılacak âli bir teşebbüstür. Bu gün katiyen tahakkuk etmiş mesaildendir ki âlem-i ticarette sendika teşkil etmek, erbab-ı istihsali, esaret-i iktisadiye altına almak demektir. Bunu kabul eylemek ise o boyunduruğa her vakit katlanmak, esarete tahammül eylemek olur. Bu öyle bir meseledir ki bahçe sahiplerini adeta mahvedecektir... Germencikli Hafuz Tahir ve belediye reisi Ali Rıza efendilerin atiyi herkesten evvel düşünen bu iki eshab-ı tedbir ve hamiyetin ettikleri davete icabet millet için bais-i selamet, aksi ise mucib-i felakettir. Arzu olunur ki alakadaranımız bu meselede katiyen gafil davranmasınlar ve hemen bir mahalli içtima tayin ederek ale'l acele toplanıp başlarının çaresine baksınlar" diyerek tehlikenin boyutuna dikkat çeker. Birlik olmalarını, toplanmalarını önerir.

Müstahsiller Kongresi Aydın'da Toplanır

Toplanma çağrısı karşılık bulur ve Germencik'te Belediye Reisi Ali Rıza ve eşraftan Hafız Tahir efendilerin girişimleri üreticiyi tetiklediğini gören adı geçen kişiler ikinci bir hamle yaparak

427 Ahenk-21 Ocak 1912- 8 Kanun-ı Sani 1327. Aktaran: Z. Toprak, age., s.40.

üretici ve ilgilileri Germencik'de bir toplantıya davet ederler. 29 Ocak 1912'de Germencik Belediye binasında toplantı gerçekleşir. Toplantı katılım açısından küçük, fakat önemli kararlar alınan bir toplantı olur. Söz konusu toplantıda incir alıcısı tröstün, ülkeyi felakete doğru sürükleyecek bir girişim olduğunda birleşilir/ortaklaşılır. Ortaklaşılan bu konuyu diğer üreticilerle paylaşmak üzere 4 Şubat 1912'de her köyden seçilecek olan ikişer üyenin katılımıyla "Müstahsiller Kongresi"nin Aydın'da toplanmasına karar verilir. Kongreyi organize etmek üzere de 5 kişi görevlendirilir.

Örgütlenilmesi Gerektiği Savunulur

Aydın ve çevresinde toplantılar sürdürülür. Vatan Gazetesi yazarlarından Tahsin Efendinin olaya yaklaşımı ilginç, ilginç olduğu kadar öğretici ve katkı koyucu olması açısından da önemlidir. Tahir Efendi[428] yazısında, dünyadaki gelişme ve ilerlemenin asıl nedenini; insanların zenginlik ve refahın birleşmesinden geçtiğini belirterek, uygar dünyanın gelmiş olduğu noktanın, örgütlü kooperatifler, şirketler, sendikalar ve hatta tröstler olduğunu savunur ve şu soruyu sormaktadır: "...Acaba her yerde mucib-i saadet olan şu şirketler, sendikalar, tröstler niçin bizim muntac-ı felaketimiz oluyor? Niçin bu misillü çare-i felah-ı beşerden bizler daima havf ve haras içinde kalıyoruz?" Tahsin Efendi yazısında soruyu kendisi yanıtlar; bunun başında üreticinin bilgisizliği ve cahilliğinin geldiğinden dem vurarak, hükümetin de böylesine olaylara son derece kayıtsız kaldığını belirtiyor. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde oluşacak zirai, sınaî, ticari şirketler ve tröstler hakkında ülkenin ihtiyaçlarına uygun özel bir kanun dahi olmadığını, hatta bunun ilerisinde bu durumu ıslah etmek için hükümet tarafından hiçbir girişimde dahi bulunulmadığını üzülerek dile getirir.

Tahsin Efendi, kurulan incir tröstünün yarattığı sorunları aşmak için üreticilerin örgütlenmesi gerektiğini savunur. Öneri olarak da İsviçre'de kurulmuş olan örgütlenme tipi gerçekleşirse, İzmirli incir üreticilerinin de bu olumsuz durumdan kurtulabileceğini ileri sürer. Yalnız, hükümetinin yardımının da kaçınılmaz olduğunun altını çizer.

---

428 Anadolu Gazetesi, 23 Şubat 1912-10 Şubat 1327. Aktaran: Z. Toprak, age. s.40.

Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Şirketi Kurulur

Aydınlatıcı bilgiler, Germencik ve Aydın'da toplanan üretici kongreleri sonrasında nihayet 31 Temmuz 1912'de üreticilerin oluşturacağı bir şirket başvurusu yapılır. "Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Şirketi" merkezi Aydın olmak üzere kurulur. Elli yıl müddetle kurulan şirket; mahsulât-ı mütenevvie hakkında muamelatı ticariye ve bi'l-umum banka muamelatı ile iştigal etmek ve ikrazda bulunmak üzere kurulan şirketin sermayesi 9.000 (dokuz bin) Osmanlı Lirası olarak belirlenir.

Şirketin kuruluş amacı; ülkenin bu zirai ve iktisadi bakımdan önemli yöresinde büyük kesiminin ziraat ve çiftçilikle uğraşmakta oluşu, tefecilikle uğraşanların ise gayet fahiş fiyatla borç para vermeleri nedeniyle, üreticiler, özellikle incir üreticileri büyük zarara uğramaktadır. Ayrıca İzmir'deki incir alıcıları düşük fiyatla mal almak kasdıyla gizli şirket (tröst) oluşturduklarından bu şirketle mücadele etmek ve üreticiyi korumak kaçınılmaz olmuştur. Basının yazdıkları; hükümeti desteğe, üreticileri örgütlemeye davet etmesi karşılık bulur. Nizamnamesi yazılan şirket ve Vali Rahmi Bey'in kararlı bir şekilde direnmesi yabancı tröstlere geri adım attırır. Burada Vali Rahmi Bey için bir parantez açmamızda hem geçmişi kavramamızda önemli ışıldak/projektör görevi görmesi hem de bugünkü vali ve diğer yöneticilerle de örnek olması açısından fayda vardır.

Bir Direnç Örneği: Vali Rahmi Bey

Vali Rahmi Bey, her fırsatta sendika hakkında görüşlerini ifade eder. Vilayet Meclis-i Umumi toplantısında söz konusu sendika hakkında; sendikanın ihtikâr amacıyla kurulduğunu, memleket ve milletin zararına yönelik çalıştığının sabit olmasından dolayı, bu sendikanın faaliyetinin durdurulmasının zorunlu olduğunu belirtecektir. Ayrıca, Ahenk Gazetesi; "Rahmi Bey, incir sendikasının kapatılmakla yetinilmeyip, yaptığı işlemlere de el konularak, sendikadan dolayı zarar görenlerin haklarının korunacağını gündeme taşımıştır."[429]

Vali beyin kararlılığı sonucu sendikanın oluşumunun etkili

429 Ahenk, 17 aralık 1913- 8 Kanun-ı evvel 1329. Aktaran: Z. Toprak, age., s.40.

tüccarları olan; Hamparsumyan, Elmaysan ve Jiro (Giraud)'nun sendikadan ayrılmasına neden olur. Vali Rahmi beyin bu yönetim tarzı, incircilikten geçimini sağlayanlardan yana girişimleri yabancı tröstün-sendikanın dağılmasını sağlar.

Bu durumu İzmir basını şöyle yorumlar: "...İncir sendikasının ihtikârlık rolleri tamamıyla anlaşılmakla, bu yolda hareket edenler kendilerini tatbikat-ı kanuniyeden kurtarmak için bu müesseselerden ayrılarak işlerini başlı başlarına yapmaya başladılar."[430]

Sendika çalışmalarını sona erdirir, ama yabancıların incir karı üzerindeki emelleri bitmez. Başta Mösyö Mesesiri'nin sendikayı tekrar canlandırma girişimi dönemin yönetiminin direnci karşısında başarılı olamaz. Sendika da tarihteki yerini alır. Burada şunu belirtmek gerekir, çatışmanın yerli tarafı doğrudan yoksul köylü değil, yörenin nüfuz sahibi tüccarlarıdır, yani yerli yabancı 'sermayenin' çıkar çatışmasıdır. Bunu akılda tutmakta yarar vardır..

Bu arada, dönemim Aydın Valisi Kamil Paşa, köylülerin kendi aralarında birleşerek tüketim kooperatifi kurmaları için bir emirname yayınlar. Ancak kayda değer bir gelişme olmaz.

Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi

Kooperatifçilik Ege Bölgesi'nde yabancı sermayenin incir üzerinde kurmaya çalıştığı tekelleşmeye karşı güç birliği oluşturmak düşüncesiyle destek buluyor, öncülüğünü doğrudan doğruya üretici olan nüfuz sahibi kişiler yapıyor, hükümet de destekliyordu. Bu nüfuz sahibi olanlar üretici oldukları gibi ticaretini de yapanlardı.

Aydın vilayetinde yetişen incir, üzüm, pamuk gibi ürünlerden elde edilen geliri arttırabilmek için İttihat ve Terakki Partisi Vilayet Heyet-i Merkeziyesi'nin gözetimi altında kooperatiflerde yörenin üreticilerini, bağ bahçe sahiplerini, tüccarını ve eşrafını bir araya getirmeye çalışır. Bu çabalarla güçlü ihracatçı tüccar ve sendikaların karşısında "tek satıcı" olarak çıkmaları için örgütleme faaliyetlerini önerir ve girişimlerde bulunur.

İkinci Meşrutiyet döneminde, bir yandan tüketiciyi koruma için çalışmalar yürütülürken diğer yandan üreticilerin kooperatifler şeklinde örgütlenilmesi çabalarını görüyoruz.

---

430 Ahenk, 18 Aralık 1913- 9 Kanun-ı evvel 1329. Aktaran: Z. Toprak, age., s.45.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki Partisi, izlemiş olduğu "Milli İktisat"[431] politikası doğrultusunda, -özellikle sendikalaşan- yabancı ve azınlıklara karşı Müslüman-Türk üreticiyi koruma amaçlı, tarım kredi ve satış kooperatiflerinin kurulmasına öncülük eder. Milli İktisat Politikaları gereği kurulan "Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Şirketi" fazla yaygınlık kazanmaz. Ancak söz konusu şirket, kooperatifleşme hareketini tetikleyen ilk eli, temelinin de ilk harcı olur.

Ege Bölgesi'nde üreticiyi kooperasyon ilkeleri doğrultusunda kuran ilk örgüt; "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi" olur. Kurulan kooperatif tarımsal ürün satış ve kredi işlerini yürütme amaçlıdır. 21 Şubat 1913'te faaliyete geçen Milli Aydın Bankası'nın bir yan kolu olarak 21 Ağustos 1915'te "Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi" kurulur.

Kooperatif Aydın Sancağı, Ödemiş, Tire ve Kuşadası incir üreticilerini kapsar. Amacı ise, ortaklarının incirlerini çağdaş yöntemle işleme, iç ve dış piyasaya pazarlama, üreticilerin çıkarlarını savunmaktır. Kooperatif, yönetim kurulu kararıyla incir dışında, diğer tarımsal ürünlerin de pazarlamasına aracılık edebilecekti. Genel merkezi İzmir olup, ihtiyaç halinde başka yerlerde şubeler açabilecek olan şirketin süresi otuz yıl olarak belirlenmiştir.

Kooperatif kuruluş sermayesi on bin liradır. Sermayenin yüzde 10'u toplandığında da kooperatifin kuruluşu kesinleşmiş olacaktır.[432] Kooperatifin kuruluş sermayesi ikişer lira değerinde beş bin hissenin toplamı olan on bin liradır. Ortakların hisse bedelinin tahsilâtı ise; satılan ürün bedelinin 5/1 alınması yoluyla gerçekleştirilecektir. Hisse senedi nama yazılı olup, yıllık üretilen incir miktarının her on kantarı için bir hisse senedi alınması zorunluluğu vardı.

Ortaklar; Osmanlı uyruğunda ve kesinlikle üretici olması zorunluydu. Yıllık üretimden yönetim kurulunca saptanan kendi

431 "Milli İktisat" politikaları hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), Ankara, 1982.

432 Kooperatifin kuruluş sermayesi ikişer lira değerinde beş bin hissenin toplamı olan on bin liradır. Ortakların hisse bedelinin tahsilatı ise; satılan ürün bedelinin 5/1 alınması yoluyla gerçekleştirilecektir. Hisse senedi nama yazılı olup, yıllık üretilen incir miktarının her on kantarı için bir hisse senedi alınması zorunluluğu vardı.

tüketimleri için ayırdıklarının dışındaki diğer ürününü kooperatife teslim etmekle yükümlüydü. Aksi durumda, başkasına satılan her malın kantarı için 20 kuruş tazminat alınacak ve bu para cezasının yanında ilk genel kurulda onaylanmak üzere yönetim kurulunca ortaklıktan çıkarılacaktı. Şirketin ilk yönetim kurulu, kurucu üyeler olan Kazım Nuri (Çörüş), Nazmi (Topçuoğlu), Ahmet (Sarı), İzzet, Necip, Ali Haydar, Abdullah, Ali Rıza ve Hacı Halil tarafından oluşturulur.

Şirket; depolara teslim ettikleri ürün karşılığında, üreticilere mallarına biçilen değerin yüzde 75'ine kadar kredi verebilecekti.

Bu kredinin Milli Aydın Bankası nizamnamesindeki hükümlere uygun olması, faiz ve komisyonun bankaca alınmakta olan miktardan yüzde 1 daha düşük saptanması öngörülmüştür.

Kooperatif, Savaş Yaralarını Sararken Eğitime de Katkı Koyar

Kuruluşu Birinci Dünya Savaşı zamanına rastlayan şirketin, bir yandan savaş ortamının dengeler üzerindeki olumsuzluğu diğer yandan incir tüccarlarının aşırı olumsuzlukları ile karşılaşır ve bundan doğal olarak da etkilenir.

Ancak, incir kooperatifinin kuruluşunun savaşın olduğu ana rastlaması talihsizliğini, yönetim kurulunun olağan üstü çabaları, Aydın Valisi Rahmi Bey ile yöre mebusu Yunus Nadi Bey'in[433] desteğiyle aşar. Şirket, 1914 yılında otuz beş bin kusur kantar incir pazarlar. 1268 lira da kâr eder. Şirket, üç yıl gibi kısa bir sürede başarıya ulaşır ve halkın refahının artmasında etkili olur. 1915 yılında şirket, 20.055 lira net kâr elde eder. Şirketin 17 Ağustos 1917 tarihinde yapılan 1916 yılı genel kurul bilânçosuna bakıldığında 144.500 lira kâr görülecektir.[434]

Şirket kurucuları savaş döneminde bütçeye topluma ve eğitime yardım amaçlı 1.500 lira ek para koyarlar. "...Bütçeye ilave edilen bin beş yüz lira tahsisatın kabul buyurulmasını ve harbin tevlid ettiği anlam-ı ızdırabı az çok tahfife çalışan ve işinden gücünden mahrum kalarak açlığın ve bin türlü alam ve müsaibin

433 Yunus Nadi Bey: Yeni Gün ve Cumhuriyet Gazetelerinin kurucusu, ünlü siyaset adamı ve gazeteci-yazar.

434 Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Heyet-i Umumiye Mazbatası, II. İzmir, 1333, s.5.

pençe-i kahharı altında inlemekte bulunan bi-çaregana ümit ve hayat vererek ızdırabat-ı umumiyeyi tehvine çalışan müessesat-ı Hayriye ve aş evlerine ve der-dest inşa bulunan Erbeğli ve Umurlu mekteplerinin ikmal-i inşasına fevkalade ihtiyat tertibinden birer miktarın tefrik ve ifasına karar verilmesini teklif eyleriz."[435]

Bir Yanlış, Bir Doğru

Bir yanlış: Osmanlı'da arpalıklar

Osmanlı'da asker, güvenlik ve diğer memur birimlerinden emekli olanların şirket ve kooperatiflerde görevlendirilmeleri için çabalar harcanmış. Günümüzde de emekli olduktan sonra kamu ortaklığındaki şirketlerin yönetim kurullarına atanmaların yapıldığı ve halkımız arasında "arpalık" olarak nitelendirilerek olumlanmayan bu tür davranışlar Osmanlının son dönemlerinde de başlamış, bu tür görevlendirmelere en başta tarım kesiminin örgütü olan kooperatif şirketler muhatap kılınmıştır. Ticaret ve Ziraat Nezareti yazısının buna açık bir örnek teşkil etmesi bakımından aşağıya alınmıştır:

Ticaret ve Ziraat Nezareti

Ticaret Müdüriyet-i Umumiyesi

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'ne

Hülasa: Ifa-yı hıdmet-i askeriyede devam edemeyecek derecede malul olub kendilerinden fikren istifade edilecek zabitan-ı askeriyenin müessesat-ı tüccariye ve şürekat nezdinde istihdamları hakkında.

Menatık-ı Harbiye'den mecruhun gelmiş ve ifa'yı hıdmet-İ askeriyede devam edemeyecek derecede malul bulunmuş olan zabitan ve efradın Vatan-ı mukaddesimizin emr-i muhafazasında sevk eden hıdemat-ı cansiperanelerine bir mukabele-i takdir-kari olmak üzre derece-i maluliyetlerine göre müessesat-ı resmiye ve gayr-ı resmiyede istihdamları mutasavver olduğundan bahisle keyfiyet-i nasb ve tayinleri badehu icra olunmak üzre mümaileyhümanm ne gibi memuriyetlerde istihdam olunabilecekleri Harbiye Nezareti celilerinden ba-tezkere istifsar edilmiş ve kendilerinden fikren istifade olunabilecek zekâ ve malumat sahibi zabitanın müessesat-ı tüccariye ve şürekat nezdinde derece-i ka-

435 Kooperatif Heyet-i Umumiye Tutanağı II., s.10-11.

biliyet ve maluliyetlerine göre istihdamları nezaret-i senaverice bi't-tensib tamamen şirketlere tebliğ edilmiş olmağla zabitan ve efrad-ı mezkurenin şirketiniz nezdinde dahi halen ve atiyen ne gibi memuriyet ve hizmetlerde istihdam olunabileceklerinin işarı himem-i hamiyet-perverilerinden muntazırdır efendim.

Fİ 28 Safer sene 334 ve
Fi 23 Kanun-ı evvel sene 331
Ticaret ve Ziraat Nazırı namına
Müsteşar
Mustafa

Bir doğru: Harbiye Nezareti ile Kooperatif mukavelesi

Osmanlı döneminde Harbiye Nezareti(Milli Savunma Bakanlığı) Bakanlığının ihtiyacı olan inciri tüccarlardan değil direkt olarak üretici örgütü olan Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'nden temin yoluna gitmesi hem devletin çıkarı hem de üreticilere destek anlamında o dönemin koşullarında güzel ve onurlu bir politikadır. 2000 yılında 57. Hükümetin çıkardığı 4572 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri yasasıyla kooperatifler ham edilmeye çalışılırken, yerli-yabancı tüccar ve sanayici lehine ardı ardına düzenlemeler yapılmaktadır. Son dönem Osmanlı'nın üretici ve örgütlerine sahip çıkmanın belgesi olan mukaveleyi, bu gün üretici ve örgütlerine uygulanan yanlışları göstermesi açısından çok anlamlı olduğunu düşünüyorum.

Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiye Dairesi Mübayaat Komisyonu

Bir tarafdan Harbiye Nezaret-i Celilesi Levazımat-ı Umumiye Dairesi diğer tarafdan Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi müdürü Kazım Nuri beğ beyninde bit-terazi ber-vech-i zir akd-ı mukavele edilmiştir.

Birinci Madde: Müteahhidi Cihet-i askeriyeye lüzumu olan incirlerden iki milyon kilo incirin beher kilosunun sim mecidi on dokuz guruş hesabıyla bir guruş otuz beş para fiyatla tarih-i mukavelenameden itibaren on beş gün sonra teslimata başlayarak haftada iki yüz elli bin kilo vermek şartıyla iki ay zarfında şerait-i atiye ile ita ve itmam etmeği taahhüt etmiş ve taahhüd-ü vaki aynı kuyud ve sürüt tahtında olarak Levazımat-ı Umumiye Dairesi'nce de kabul edilmiştir.

İkinci Madde: Müteahhidiye incirler Bandırma müddaharına

teslim edilecek ve mezkûr müddaharca bi'l-vezn ve bi'l-muayene ahz ve kabul edilecektir. Mezkûr incirlerin müddaharca teslimine kadar vukua gelecek kâffe-i masarif ve rüsum münhasıran müteahhide aid olacak ise de Aydın'dan İzmir'e-İzmir'den Bandırma'ya kadar nakliyat için cihet-i askeriyece vagon verilecek ve müteahhitçe ücreti eşya-yı askeriye nakliyatı seyr-i adisiyle tesviye olunacaktır.

Üçüncü Madde: Müteahhidiye incirler sene-i cedide mahsulü olacak, bozulmuş, ıslak, kokmuş olmayacak iyi İşlenmiş olacak, fena işlenmiş olarak kurdlanmış bulunmayacak, bu suretle her dudu ayıbdan arî bulunacaktır. Ellişer kiloluk sandıklar derininde olacak, ambalaj, metin ve muhkem sandıklar derininde olacak, sandıklar demir çemberlerle ihata edilmiş olacaktır.

Dördüncü Madde: Sandıklar beş adet olarak birer guruba ayrılacak ve muayeneleri bu suretle icra kılınacaktır. Numunesinden fena zuhur eden incirlerin beşer sandıklık gruplu kabul edilmeyerek ret edilecektir. Sandık darası tenzil edilecektir. Sandıklar bila-bedel cihet-i askeriyeye terk edilecektir.

Beşinci Madde: İşbu akdin yüzde on teminatıyla verilecek beş bin lira avansa mukabil olarak Milli Aydın Bankası'ndan teminat verilecek ve işbu teminat mukavelenamenin hitamıyla bi'l-cümle ..... dairede mahfuz kalacaktır. İşbu avansın tarih itasından itibaren hin-i mahsubuna ve âdem-i ifa-yı taahhüt halinde iade ve teslime kadar yüzde altı faiz müteahhit tarafından itayı taahhüt etmiştir.

Altıncı Madde: Vagon verilemediğinden dolayı vukua gelecek tehir-i gayr-ı ihtiyariden dolayı müteahhit mesul olmayacaktır.

Yedinci Madde: Teslim edilen incirlerin esmanı makbuz üzerine muamele-İ mutadesinin ifasından sonra Harbiye veznesinden tesviye edilecektir. Avans son taksitten mahsup edilecektir.

Sekizinci Madde: Müteahhit, müteahhit beheri müddet-i muayyene zarfında bila-sebeb-i mücebbir kısmen veya kâmilen ifa etmediği suretde müddet-i muayenenin iktizası protesto makamına kaim olduğundan başka bir güne ihtara ve protesto keşidesiyle hükm-ü istihsaline hacet kalmaksızın beşinci maddede mezkûr olan teminattan teslim edilmeyen kısma ait yüzde on teminatıyla avansı atız ve istirdad olunacaktır. Müteahhit bu suretle harekete Levazımat-ı Umumiye Dairesi salahiyet-i vasia ve vekâlet-i tama-

me-i devriye-i gayr-ı menkule ile tevkil etmiştir.

Dokuzuncu Madde: İşbu mukavelenameden münbais bî'l-umum deavi ve ihtilafat münhasıran Der-Saadet Mehakim-i nizamiyesinde rüyet edilecek ve bi'l-cümle tebligat-ı kanuniye ve idareye müteahhidin balada mezkûr olan ikametgâh-ı müntehaba icra kılınacaktır.

Onuncu Madde: İşbu mukavele-name 3 Teşrin-i evvel 331 tarihinde ihale ve 10 Teşrin-i evvel 331 tarihinde tasdik-i nezaret-penahiye bi'l-iktiran 12 Teşrin-i evvel 331 tarihinde teshin olarak tanzim ve teati kılınmıştır.

Fi 12 Teşrin-i evvel 331

XVI. Bölüm

OSMANLI'DA TARIMA DAYALI SANAYİ

Osmanlı İmparatorluğu sık sık sefere çıkan bir ordu devleti olduğu için, büyük ordu beslemek ve donatmak zorundaydı. Bu yüzden askeri teçhizat ve malzeme devlet ihtiyaçlarının başında geliyordu. İmparatorluk bu ihtiyaçlarını zamanında ve devamlı olarak karşılayabilmek için bazı imalat müesseselerini kurmuştur.

Osmanlı Devleti, sanayisini geliştirmeye 1850 yılından sonra başlar. Daha çok tarımın hammaddelerine dayalı sanayiler (ipek, pamuk, yünlü, tütün, deri, un) ile askeri (tüfek-tabanca, askeri kundura, palaska, çizme, fişekler) kâğıt, porselen ve cam sanayileri kurar. Biz tarıma dayalı olan sanayileri inceleyeceğiz.

Bunlar arasında ordunun potin ve ayakkabı ihtiyacını karşılamak için kurulan Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Tersane-i Amire gemilerinin yelken ihtiyacını temin etmek, Asakir-i Mansure-i Muhamediye ordusunun yazlık elbise ve iç çamaşır ihtiyacını karşılamak amacıyla 1827'de işletmeye açılan İplikhane-i Amirane (İplikhane), yeniçerilerin lağvından sonra yeni kurulan ordunun fes ihtiyacını karşılamak üzere 1833 yılında üretime geçen Feshane, 1830'lu yıllarda kurulan İslimiye Çuha Fabrikası, yine aynı yılarda ordunun kumaş ve fes ihtiyacını temin için tesis edilen İzmir Çuha Fabrikası (Basmahane), Saray ve ordunun pamuklu ve ipekli kumaş ihtiyacını karşılamak amacıyla 1845 yılında satın alınan Hereke Fabrikası, Zeytinburnu Kumaş Fabrikası ve Karaağaç Tapa Fabrikası sayılabilir.[436]

436 R. Önsoy, age., s.26.

Evet, görüldüğü gibi kurulan müesseselerin tamamının hammaddesi tarıma dayalı müesseselerdir. Köylü yalnız savaşta ölen değildir, halkın karnını doyurmasının yanında savaşta ve barışta sırtını da giydirendir.

Mustafa Kozan "KİT'ler Osmanlı İmparatorluğu'nda da vardı" diyor. Ve Kozan; "KİT'ler ülke sorunlarının ortaya çıkardığı müesseselerdir. Başlangıçta tamamen askeri ihtiyaçların üretilmesine dayanan kuruluşlar, Tanzimat ve meşrutiyetin ilanından sonra devletin ürettiği mal ve hizmetlerin çeşitliliği artmıştır. İşte Osmanlı İmparatorluğunun kurduğu bu müesseseler birer KİT'tir." demektedir.

Yine Mustafa Kozan, Osmanlı İmparatorluğu KİT'lerine şu kuruluşları örnek göstermektedir:

— 1843 tarihli Feshane Fabrikaları Hümayunu,

— 1845 tarihli Hereke Fabrikaları Hümayunu,

— 1855 tarihli Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası,

— 1902 tarihli Tarsus Elektrik Santrali,

— 1905 tarihli Hereke Fabrika-i Hümayunu yün tavela, gibi fabrika ve işletmelerdir.[437]

Osmanlı'da tarıma dayalı sanayilere bakalım.

İpek Sanayi

İpek sanayinin geliştiği il Bursa'dır. Bursa'nın dışında Osmanlı Lübnan, Suriye, Halep, Selanik, Edirne ve İstanbul'da ipekli dokuma ve ham ipek üretiminde ilerleme kaydetmiştir.

1913–1915 sanayi rakamlarına göre Bursa'da 40 adet motor gücüyle çalışan 127 adet de manifaktör üretim tarzında birimler vardır. Bu işletmelerde toplam 3.648 işçi çalıştırılmaktadır.

Ayrıca Bursa'da küçük üretim çok gelişmiş, ipek üretimi sayıları yaklaşık 1.400 civarında olan el tezgâhlarında (evlerde) üretilmektedir. Lübnan'da ipek üreten imalathane miktarı 155, Suriye'de 4.500 civarındadır (1909). [438]

437 Yrd. Doç. Dr. Mustafa KOZAN, "Özelleştirme ve Kamu İktisadi Teşebbüsleri", *Tarım ve Yaşam Dergisi*, Sayı-5, Sayfa 6, Türkiye Tarımcılar Vakfı Yayını.

438 Rakamlar, İ. Okçuoğlu'nun *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi* eserinden derlenmiştir.

Çizelge 46: Büyük ve küçük üretiminin miktarı[439]

Üretim Birim Cinsi	Üretim Değeri (mil. Krş.)
Büyük Sanayi	1,1
El Tezgâhları	-
Bursa Bölgesi	12,5
Suriye ve Lübnan	16,0
Diğer Bölgeler	4,5
Toplam	**34,1**

439 İbrahim Okçuoğlu, age., s.593. Çizelge; küçük üretimin (el tezgâhları) önemini ve yaygınlığını göstermektedir.

Çizelge 47: Koza üretim ve ihracatı[440]

Yıllar	Rumeli (İzmit Dâhil)	Bursa	Sair	Yekûn	Lübnan	Umumi Yekûn	Koza İhracı Ton	(1)	(2)	İhracat
1885/86	0,64	2,7	1,8	5,14	2,2	7,84	731	514	531	455
1890/91	0,73	3,96	2,0	6,7	2,6	9,3	926	709	726	570
1896/97	1,39	5,39	3,2	9,98	3,2	13,2	1,502	1,172	1,093	872
1899/00	2,65	6,15	4,80	13,6	3,2	16,8	1,870	1,260	1,160	944
1905/06	2,86	7,44	4,86	15,2	3,4	18,6	2,347	1,676	1,555	1,023
1907/08	3,41	7,50	-	15,9	3,5	19,4	2,689	1,926	1,476	965
1908/09	2,95	7,55	4,80	15,45	3,4	18,85	1,628	1,807	1,831	1,190
1909/10	3,51	7,71	5,76	15,98	3,85	19,83	1,071	1,898	1,970	1,520
1910/11	3,28	-	-	16,4	4,10	20,5	2,228	1,742	1,735	1,334
1911/12	3,53	-	-	16,6	4,08	20,68	2,449	1,877	1,929	1,317
1913/14	0,60	6,82	2,27	9,79	4,66	14,45	1,271	1,495	1,327	1,181
1914/15	0,74	3,07	2,04	5,85	3,25	9,10	-	1,260	870	-

440 İbrahim Okçuoğlu, age., s.593.

Annuaire Statistig de la France (İstihsalleri 40–80 ton arasında tahavvül eden Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya dâhildir)

Koza İstihsal ve ihracatından hesaplanmıştır. Örnek:

1 kg yaş koza=0,34 kuru koza

1 kg ham ipek=8,14 kg yaş koza

1 kg ham ipek=3,5–4 kg kuru koza

1845 yılında Bursa'da 40 ipek iplik imalatı yapan fabrika vardır. Osmanlının en gelişmiş olduğu 1860 yılında Bursa-İzmit yöresinde bu rakam 85 olmuştur.

Kozadan Kumaşa İpek

İki tip ana kumaş vardır:[441]

Birincisi; dokunmadan önce boyanmış ipekle üretilen kumaşlardır, tafta, saten gibi.

İkincisi; kumaş dokunduktan sonra boyanır, krep gibi.

En temel ve sık kullanılan ipek kumaş, çözgü ipekleri bükümlü taftadır. Parlak iplik boyamalı, ince grenli ve hışırtılı bir kumaştır. Krep ipliği aşırı bükülmüş ince elastik kumaştır.

Moda alanında, alerji yapmadığı için iç çamaşır üretiminde kullanılan ipek, ayrıca lüks hazır giyim alanı ile tıpta ameliyat ipliği olarak kullanılmaktadır. Batı'da sanayinin gelişmesi ile ipeğin yerini naylon almaya başlayacak, ipekçilik azalacaktır.

Pamuk Sanayi

Pamuğa dayalı yerli sanayiler, Feshane, İzmir, Hereke ve Bakırköy'de kurulmuş. Bu dönemde yabancı sermayenin de kurduğu fabrikalar vardır. Yine 1900'lü yıllardan sonra Çukurova çırçır fabrikaları, Adana'da Tırpani (Adana Mensucat), Simonoğlu (Milli Mensucat), Tarsus'ta Maromati (Çukurova Mensucat), İzmir'de İplik Sanayi, Pamuk İmalatı O. A. Ş. İstanbul'da Yedikule İplik Fabrikası kurulmuştur. Fabrikaların işçi, imalat miktarı ve tesis tarihi durumunu gösterir çizelge aşağıdadır.

441 Dr. Ömer Yağlıdere, age.

Çizelge 48: 1914 yılında faal olan fabrikalar, pamuk sanayi 1914[442]

Levazımatı Umumiye	Tesis Tarihi	İğ sayısı 1000		Dokuma Tezgâhı	İşçi Sayısı	İplik ton	İmalat	
		Mevcut	Faal				Dokuma 1000 m	Değer Mily. Kş.
Askeriye, Bakırköy	1855	6,4	6,0	100	417	310	980	13,3
Yedikule İplik O.A.Ş.	1890	13,9	13,9	-	325	890	-	8,8
Şark İplik ve Mens. İzmir	1914	20,9	16,0	-	345	880	-	8,7
İzmir Pamuk İmalatı	1913	14,0	14,0	400	540	600	3,600	14,8
Ali Fikri ve Ş. Manisa	1910	-	-	25	35	-	-	1,0
A. Simonoğlu ve Ş. Adana	1906	5,2	3,0	51	222	150	470	5,4
Tırpani ve Mahd. Adana	1904	5,85	3,22	80	310	160	530	7,5
Resimbey ve Ş. Tarsus	1911	10,8	7,0	131	480	300	1000	13,0
Mevromati ve Ş. Tarsus	1887	5,0	5,0	-	350	200	-	7,9
Toplam		**82,0**	**68,5**	**787**	**3,024**	**3,690**	**6,580**	**80,4**

442 İbrahim Okçuoğlu, age., s.593.

Yünlü Sanayi

İzmit ve Hereke gibi devlet fabrikalarının dışında özel şirketlere ait fabrikalarda mevcuttur.

Bunlar:

- Karamürsel çuha ve şayak fab. Karamürsel, (1892).
- Yalancızade Biraderler Şayak Fab. Uşak (1901).
- Hamzazadeler ve şürekâsı iplik ve şayak fabrikaları, Uşak (1901).
- Bıcakzade Biraderler ve Mehmet Zeki kumpanyası iplik fabrikası, Uşak. (1905).
- Beyköy Şark Halı Şirketi (1909).
- Balıklar Yün Fabrikası, İzmir (1909).
- Humunei Terakki Komandit Şirketi, Bursa (1910).
- Kozineri Lui İplik Fabrikası, İzmir (1910).
- Uhuvveti Osmaniye Halı A.Ş. Yedikule (1910).
- Osmanlı Aba Fabrikası, İzmir (1911).

Devlet ve özel sektör dahil tüm fabrikalarda 29,850 iğli, 94 vargol şayak ve aba üretimi için 349 Mihaniki dokuma ve 57 kilim tezgâhı mevcuttu. (1913/14)[443]

Çizelge 49: Yünlü sanayi[444]

		Miktar (1000)		Değer (milyon krş)	
Ürün Cinsi	**Ölçü**	**1913**	**1915**	**1913**	**1915**
Şayak ve aba	Metre	1,388	1,834	34,7	49,5
Kilim	Adet	169	174	2,5	4,4
Battaniye adet	37	28	28	2,0	1,8
Yün ipliği	Kg.	1.675	33	27,6	0,6
Toplam				**66,9**	**56,3**

Tütün Sanayi

Biri İstanbul diğeri İzmir'de olmak üzere 1884 yılında iki büyük fabrika kurulmuştur. Ayrıca Samsun, Adana, Halep ve Şam'da küçük kapasiteli fabrikalar bulunmaktadır.

443 İbrahim Okçuoğlu, age., s.596.
444 İbrahim Okçuoğlu, age., s.596.

Çizelge 50: 1913'de tütün fabrikalarında işçi sayısı, üretim değeri ve miktarı (25)[445]

Fabrikalar	İşçi Sayısı	Üretim	
		Ton	Mily. Krş.
İstanbul ve İzmir Fabrikaları	2109	5.214	192
Tütün Reji'sine ait diğer dört fabrika	982	1.924	52
Lübnan'da 20 fabrika	600	1.450	34
Toplam	**3.691**	**8.588**	**288**

Osmanlı, Tütün Reji etkisiyle tütün üretimi artmıştır. Tabloda görüldüğü gibi üretici çiftçi sayısı düşmüş ama ekim alanları genişletilerek üretim geliştirilmiştir. Aşağıdaki tablo pamuk, yünlü ve tütün üretim miktarının 28 yıllık bir sürecini göstermektedir.

445 İbrahim Okçuoğlu, age., s.596.

Çizelge 51: Pamuk, yünlü ve tütün üretim miktarları[446]

	1885	1890	1897	1901	1905	1909	1913
Pamuk Sanayi							
İğ Mevcudu	6400=100	15.800	18.335	25.264=394	31.112	36.312	82.044=1281
İplik sarfiyatı 1000 ton	8.32=100	9.76	10.91	12.25=147	13.6	14.7	16.03=192
Yünlü Sanayi							
İğ Mevcudu	5.000=100	6.500	10.000	15.500=310	18.000	23.800	29.850=597
Yün İpliği sarfı. 1000 t	053=100	0.70	1.2	1.6=3	1.9	2.4	3.16=596
Üretimden ham ipek sar. 1000 kg	100=100	156	200	316=316	532	450	315=315
Mamul Tütün 1000 Ton							
(mali yıl itibariyle)	5,38=100	6.40	6.53	7.65=142	7.79	8.26	7.14=132
Bira Üretimi 1000 hl	-	-	12	75	77	80	99
Şarap ve ispirtolu içkiler üretimi 1000 hl	653=100	984	1014	875	-	746	487

446 İbrahim Okçuoğlu, age., s.596.

Un Sanayi

Değirmencilik Osmanlı'da önemlidir. Çünkü değirmen sahipleri aynı zamanda yörenin en fazla toprağına ve hayvanına sahip olandır. Değirmen sahibi olmak aynı zamanda zenginliğin bir ölçüsüdür de.

20'nci yüzyılın başında Osmanlı'da 197 buharlı ve 2 bin basit değirmen bulunmaktadır.

1910–1913 yılları arasında bölgelere göre dağılımı, değirmen sayısı, çalışanlar sayısı aşağıdaki gibidir:

Çizelge 54: 1910–1913 yılları arasında bölgelere göre, değirmen sayısı, çalışan sayısı[447]

Bölgeler	Değirmen Sayısı		Çalışanların Sayısı
	Buharlı	Diğerleri	
Rumeli, Edirne ve Adalar	34	9.384	14.310
İstanbul, Çatalca ve İzmir	18	299	1.225
Aydın ve Hüdavendigar	37	1.504	3.856
Anadolu'nun Diğer Kısımları	20	8.874	18.876
Suriye ve Filistin	89	1.895	4.470
Musul, Bağdat, Basra...	4	1.386	2.844
Toplam	**202**	**23.342**	**45.571**

Osmanlı bütün bu sanayilerinin makinelerini genellikle İngiltere'den son zamanlarda da Almanya'dan alıyordu. İzmir'de yerli makine yapan yerler de vardı. Ama bu yüzde 7,5 gibi az bir miktardır.

Osmanlı çay ve şekerpancarı üretemediği için sanayileri de yoktur. Ama kullanma alışkanlığı olduğu için çay, dışarıdan satın alınma yoluyla temin edilmektedir.

447 İbrahim Okçuoğlu, age., s.596.

XVII. Bölüm

OSMANLI TARIMINDA DEVLET (KAMU) TEŞKİLATI

Osmanlı, Tanzimat Dönemi'ne kadar tarımını geliştirmek için kurumsal yapılara ihtiyaç duymamıştır. Köylüye yönelik oluşturduğu yapılar sadece vergi alımını garantiye alma doğrultusunda düzenlemeler, kanunnameler olmuştur. Kurumsal yapılar kurma girişimine 1800'lerden sonra el atacaktır.

Tanzimat Dönemi, Devlet ve Tarım

Osmanlı'da tarımla ilgili köylüye bazı hizmetleri yapmak/sağlamak üzere ilk teşkilat 1838 yılında kurulur. İlk kurulan teşkilat da Ziraat ve Sanayi Meclisi olur. Mustafa Reşit Paşa'nın, Dışişleri Bakanlığı zamanında bu bakanlığa bağlı olarak çalışır.[448] Bu meclisin başkanı da Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Nuri Efendi'dir.

Söz konusu meclisin görevleri:[449] "Devleti Aliyye'nin vesail tabiiye ve arziye ve hırafiye mesailinin tetkik ve münazarasına ve alelhusus felahat ve ziraatın ve emri ticaretin ve envai sanayi ve hirefin tervici mütalaasına ve müvazenei esbabı lazimenin müzakeresine hasrı efkârı dakika ve idarei pergari mülahazatı faika ile mesaili mezkurenin tahkik ve istikmali zımmında haricen ve dâhilen bazı erbabı tefennün ve malumat ile muhabere ve istifadeye mezundur."

448 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, 1938. s.76.

449 Devletin resmi gazetesi olan Takvimi Vakayi'nin 7.7.1838 tarihli nüshasında bu Meclisin kuruluşundan ve görevlerinden bu şekilde bahsedilmektedir. Aktaran: Öncel Zincirci, *Türkiye'de Tarım Teşkilatının Tarihçesi*, 1994, s.2.

Bu Meclise sonradan "Meclisi Umuru Nafıa" adı verilmiş ve 13.5.1839 tarihinde kurulan Ticaret Nezareti'ne (Ticaret Bakanlığına) bağlanmıştır.

Saffeti Paşa'nın Maliye Bakanlığı zamanında, Ziraat Meclisi yeniden kurulmuş ve bu kez Maliye Bakanlığı'na bağlanmış. Bu meclisin başkanlığına da İzmit Kaymakamı Mustafa Efendi atanmıştır. 2.3.1843 tarihinde çalışmalarına başlayan Meclisin üyelerinin atanması hakkındaki kararda "bunların her gün Meclise gelmeleri gerekmeyeceğinden ve haftada iki gün ve bazen gerektikçe konuları incelemeleri yeterli görüldüğünden bunlara şimdilik maaş ödenmesine gerek görülmez, yalnız Başkâtip İsmet Efendi ile Mütercim Vasilakiye maaş bağlanmıştır".[450]

Ziraat Müdürleri Atanır

Tanzimat Dönemi, Ziraat Meclisi'nin gösterdiği lüzum üzerine, her eyalet, sancak ve kaymakamlığa birer Ziraat Müdürü, ilçe ve bucaklarla büyük karyelere birer Ziraat Müdür Vekili atanmıştır.[451]

Ziraat Müdürlerinin çalışmaları ile ilgili olarak detaylı bir "Ziraat Müdürleri Talimatnamesi" hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur.

Maliye Nezareti'ne (Maliye Bakanlığı'na) bağlı olarak görev yapan Ziraat Meclisi 1845 yılında Ticaret Nezaretine bağlanır.

İlk Ziraat Nezareti (Tarım Bakanlığı) Kurulur

Tanzimat'la birlikte, Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketleri başlamıştır. Özellikle Tanzimat Fermanı sonrasında Osmanlı, Devlet yönetim biçimini Avrupa devletlerinin yönetim biçimlerine benzetmeye çaba göstermiştir. Bu benzetme çabaları diğer alanlarda olduğu gibi tarım alanın da Osmanlı'ya Nezaret (Bakanlık) kurdurur. Bu dönemde kurulan Ziraat Nezareti, Fransa'dan örnek alınarak, kurulmuştur. Ziraat Nezareti'nin kuruluşuyla ilgili olarak iki değişik tarihle karşılaşılmaktadır.

Öncel Zincirci:[452] "Bazı ansiklopedilerde kuruluş tarihi 1844

450 Öncel Zincirci, age., s.2.
451Bkn.:Tanzimat Dönemi Tarım, s.111.
452 Öncel Zincirci, age., s.3.

olarak verilse de başta *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* gibi çok önemli bir eser olmak üzere diğer bazı yayınlarda bakanlığın kuruluş tarihi 1846 olarak belirtilmektedir" diyor.

Mustafa Reşit Paşa'nın Dışişleri Bakanlığı zamanında bu bakanlığa bağlı olarak çalışan ve bu Meclisin Başkanı da Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Nuri Efendi'ye bağlı olarak çalışan Ziraat Meclisi ilk kez Ziraat Nezareti şeklinde örgütlenir, kurulur. İlk kurulan Ziraat Nezareti, eski Babıâli binasının bir bölümünde çalışmalarına başlar.[453]

Devlet eliyle yürütülen tarım teşkilatının geçirdiği evreler şöyle bir seyir izlemiştir:[454]

Sefir olarak Avrupa'da bulunan Arif Paşa ilk Ziraat Nazırı (Tarım Bakanı) olarak atanmış ve 16 Ocak 1846 tarihinde görevine başlamıştır.

Bakanlığın kuruluşundan dört ay sonra 22.4.1846 tarihinde Ziraat Nezareti ile Ticaret Nezareti birleştirilmiş. Ticaret Nazırı olan Sarım Efendi (Paşa) bu bakanlığın başına getirilmiştir.

13.3.1849 tarihinde Ticaret Nezareti ile Nafıa Nezareti birleştirilmiş ve Ziraat Meclisi Bu nezarete bağlanmıştır.

1868 yılında Ticaret ve Nafıa Nezaretine, Ticaret ve Ziraat Nezareti adı verilir.

1872 yılında, nezaret Ticaret ve Nafıa adını almakta ve teşkilat bünyesinde Ziraat Müdürlüğü bulunmaktadır.

1873 yılında Ticaret Nezareti'nde Ziraat Meclisi bulunmaktadır.

1875 yılında Ticaret Nezareti'nin içinde Ziraat memurluğu bulundurulur.

1876 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti kuruluyor ve bu kez nezaretin içinde bir Ticaret ve Ziraat Meclisi yer alıyor.

6.4.1876 yılında Sadaretten (Başbakanlık) illere gönderilen bir genelgede Ticaret ve Ziraat Meclisi kuruluşuyla ilgili Kararname hükmüne göre İstanbul'da üyesi fahri olarak yirmi dört kişiden oluşan bir Ziraat ve Ticaret Meclisi kuruluşu kararlaştırılmış olduğundan illerde de böyle kuruluşlarla gidilmesi tebliğ edilmiş.

1877 ve 1879 yıllarında Ticaret ve Ziraat Nezareti bünyesinde aynı meclis muhafaza edilir.

---

453 Takvimi Vakayi Gazetesi'nin 15 Şubat 1846 tarihli nüshasında belirtilmiştir. Aktaran: Öncel Zincirci, age., s.3.
454 Öncel Zincirci, age., s.3-4.

1880 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti içinde Ticaret ve Ziraat Müsteşarlığı ve Ziraat Müdürlüğü yer alır. Orman ve Maadin Müdürlüğü'nün de Ticaret ve Ziraat Müsteşarlığı tarafından yönetilir.

1881 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde iki adet Ziraat Müfettişi yer alır.

1883 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti teşkilatı arasında Orman ve Maadin Müdürü Umumiliği (Orman ve Maden Genel Müdürlüğü), Orman ve Maadin Meclisi, Ziraat Müdürlüğü, Orman ve Maadin Mektebi ile Sanayi Mektebi de yer alır.

1884 yılında Ticaret, Ziraat ve Orman Nezareti bünyesinde, bir müsteşarlık, Orman ve Maadin Müdürü Umumiliği (Orman ve Maden Genel Müdürlüğü), Sanayi Müdürlüğü, Ticaret Müdürlüğü, Ziraat Müdürlüğü, Orman ve Maadin Meclisi, Orman ve Maadin Mektebi, Sanayi Nefise Mektebi gibi kuruluşlar bulunmaktadır.

1885 yılında Nezaret Bünyesinde Baytar Müfettişliği kurulmuş.

1887 yılında Ticaret ve Nafıa Nezareti adını alan kuruluşta Müsteşarlıktan ve Muhasebeci ve Mektupçudan başka Demiryolları, Ticaret, Ziraat, Turumu Meaibir, Sanayi Müdürlükleri ile Hukuk Müşavirliği ve Nezaret Encümeni bulunur. Nezaret Encümenine diğer Müdürlerle beraber Ziraat Müdürü de iştirak eder.

1888 yılında Bakanlık bünyesinde İstatistik Müdürlüğü adı altında yeni bir kuruluş yer alır.

1889 yılında Ziraat Bankası bu Nezarete bağlanır.

1890 yılında diğer kuruluşların yanında Hukuk Müşavirliği de yer alır.

1891 yılında Ziraat ve İstatistik Müdürlükleri birleştirilir.

1892 yılında Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti yeniden kurulmuş, Halkalı Ziraat ve Baytar Mektepleri bu Nezarete bağlı olarak çalışmışlar.

1894 yılında Nezaret bünyesinde, Orman ve Maadin Heyeti Fenniyelerinden (Fen Heyetlerinden) başka bir de Ziraat heyeti Fenniyesi (Ziraat Fen Heyetinin) yer alır.

1895–1900 yıları arasında nezaretin aynı isim altında çalışır. Ancak Zabıtai Sıhhıyei Hayvaniye Komisyonu (Hayvan Sağlık Zabıtası Komisyonu) adı altında yeni bir kuruluşa gidilir. Meşrutiyetin ilanına kadar tarımla ilgili hizmetler bu nezaret tarafından

yürütülmüştür.[455]

Bilindiği üzere Osmanlı'da nüfusunun çoğunluğu köylerde yaşamaktadır. Köylerde yaşayanlar da çiftçilik yapmaktadır. Çiftçilerin ürettiği ürünün bir bölümünü vergi adı altında devlet almaktadır. Osmanlı köylülerden vergiyi toplamak için ilk başlardan itibaren örgütlenmiş, teşkilatını kurmuş ancak tarımını geliştirmek için başından itibaren bir çaba içinde olmamıştır. Beş yüz yıl sonra tarımını teşkilatlamaya girişmiş, fakat tarımı tek başına ele alıp örgütlemeyi bir türlü "başaramamıştır". Ülke yönetiminin her bölümüne muktedir olan Osmanlı, iş tarımını teşkilatlamaya gelince gerekli hassasiyeti göstermediğinden başarılı olamamıştır. Sadece vergi almada, yani sömürmede muktedirliğini göstermiş, bu da onu köylüye karşı ceberut kılmıştır.

Çizelge 53: Tanzimat Dönemi'nde Ziraat Nezareti'nin (Tarım Bakanlığı) kuruluşundan sonra görev alan nazırlar (Bakanlar)[456]

Adı	Nezaretin Adı	Göreve Başlama Tarihi	Görevden Ayrılma Tarihi
Arif Paşa	Ziraat Nezareti	16.1.1846	22.4.1846
Sarım Efendi	Ticaret ve Ziraat Nezareti	22.4.1846	20.7.1846
Rıza Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	20.7.1846	13.5.1848
Kamil Mehmet Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	13.5.1848	1.7.1848
Süleyman Refet Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	1.7.1848	13.3.1849
Hekim İsmail Paşa	Ticaret Nezareti ile Nafıa	13.3.1849	10.1.1851
Nezareti Birleştirilmiş İzzet Paşa	Ticaret Nezareti	10.10.1851	9.1.1852

455 Öncel Zincirci, age., s.5-6.

456 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, 1938. Ekler: III-IV-V

Yusuf Kamil Paşa	Ticaret Nezareti	9.11.1852	26.2.1853
Fethi Paşa	Ticaret Nezareti	26.2.1853	11.9.1854
Yusuf Kamil Paşa	Ticaret Nezareti	11.9.1854	11.1.1855
Musa Saffeti Paşa	Ticaret Nezareti	11.1.1855	12.1.1856
Hâkim İsmail Paşa	Ticaret Nezareti	12.1.1856	27.3.1858
Ali Galip Paşa	Ticaret Nezareti	27.3.1858	29.8.1858
Mahmut Paşa	Ticaret Nezareti	29.8.1858	9.1.1860
İbrahim Ethem Paşa	Ticaret Nezareti	9.1.1860	17.7.1861
Mehmet Saffet Paşa	Ticaret Nezareti	17.7.1861	16.2.1863
İbrahim Ethem Paşa	Ticaret Nezareti	16.2.1863	13.7.1863
Mehmet Saffet Paşa	Ticaret Nezareti	13.7.1863	19.3.1865
İbrahim Ethem Paşa	Ticaret ve Nafıa Nezareti	19.3.1865	19.7.1866
Halil Paşa	Ticaret ve Nafıa Nezareti	19.7.1866	14.5.1867
Mehmet Saffet Paşa	Ticaret Nezareti	14.5.1867	1.6.1867
Kabuli Paşa	Ticaret Nezareti	1.6.1867	7.3.1868
Kabuli Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	7.3.1868	10.9.1871
İbrahim Ethem Paşa	Ticaret ve Nafıa Nezareti	10.9.1871	17.6.1872
Mahmut Paşa	Ticaret Nezareti	17.6.1872	1.9.1872
Rüştü Paşa	Orman ve Maadin Nezareti	1.9.1872	2.8.1874
Kabuli Paşa	Ticaret Nezareti	2.8.1874	25.10.1875

Mahmut Paşa	Ticaret Nezareti	25.10.1875	4.4.1876
Sadullah Paşa	Ticaret Nezareti	4.4.1876	30.05.1876
Mahmut Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	30.5.1876	16.10.1876
Halet Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	16.10.1876	6.2.1877
Ohanes ÇAMİÇ Efendi	Ticaret ve Ziraat Nezareti	6.2.1877	10.11.1877
Münif Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	10.11.1877	18.4.1878
Ohanes ÇAMİÇ Efendi	Ticaret ve Ziraat Nezareti	18.4.1878	4.10.1878
Ahmet Cevdet Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	4.10.1878	19.10.1879
Kadri Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	19.10.1879	12.9.1880
Raif Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	12.9.1880	25.12.1882
A. Suphi Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	25.12.1882	25.9.1885
Hakkı Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	25.9.1885	19.12.1886
M.Zihni Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	19.12.1886	10.5.1890
Raif Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	10.5.1890	3.9.1891
Mahmut Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	4.9.1891	11.9.1891
Selim Melhame P.	Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti	1891	1909

1846'dan 1909'a kadar Osmanlı tarımında 45 adet Nazır ataması-değişikliği yapılmış. En uzun görevde kalan Selim Melhame Paşa (1891–1909) olmuştur.

Tarım kesimi; Ziraat Nezareti ile ilk yönetime başlanmış aynı yıl içerisinde Ticaret Nezareti yönetimine devrediliş. Ticaret Ne-

zareti ile Nafıa Nezareti, 13.3.1849 tarihinde birleştirilmiş, bu birleşik durum 10.1.1851 yılına kadar sürmüş, bu tarihten sonra Ticaret ve Ziraat Nezareti 19.3.1865 tarihine kadar tarım kesimine hizmet vermiş ya da tarım işleri buradan görülmüş, yürütülmüştür. Tarım bu tarihten 14. 5. 1867 tarihine kadar tekrar Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne devredilmiştir. 14.5.1867 tarihinden 16.10.1876 tarihine kadar tarım kesimi, Ticaret Nazırı, Ticaret ve Ziraat Nezareti ve Orman ve Maadin Nezareti arasında gelip gider. 16.10.1876 tarihinden 1.5.1980 tarihine kadar Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlanan tarım kesimi hizmetleri, 10.5.1890'dan 1909 yılına kadar Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'nce yürütülür.

Meşrutiyet Dönemi

Meşrutiyet döneminde, Orman ve Maadin (maden) ve Ziraat Nezareti aynı isim altında çalışmaya başlar. 1911 yılına kadar da tarım ile ilgili hizmetler Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti tarafından yürütülür. Daha sonra da Osmanlı yönetimi son bulana kadar tarım, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nce yönetilir.

Çizelge 54: Meşrutiyet Dönemi Ziraat Nazırları (Bakanlıkları)[457]

Nazırın Bakanın Adı	Nezaretin (Bakanlığın) Adı	Göreve Başlama Tarihi	Görevden Ayrılma Tarihi
Tevfik Paşa	Ziraat ve Orman ve Maadin	19.07.1908	24.07.1908
Mavrokordato	Ziraat ve Orman ve Maadin	24.07.1908	22.04.1909
Aristidi Paşa	Ziraat ve Orman ve Maadin	22.04.1909	21.09.1911
Senabayn Efendi	Ziraat ve Orman ve Maadin	21.09.1911	20.11.1911
Aristidi Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	20.11.1911	09.07.1912
Mustafa R.Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	09.07.1912	11.01.1913
Celal Bey	Ticaret ve Ziraat Nezareti	11.01.1913	04.06.1913

457 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Ek: VI-VII. Aktaran: Öncel Zincirci, age., s.5-6.

S. Büstani Efendi	Ticaret ve Ziraat Nezareti	04.06.1913	23.10.1914
A. Nesimi Bey	Ticaret ve Ziraat Nezareti	23.10.1914	22.10.1916
M. Şeref Bey	Ticaret ve Ziraat Nezareti	22.10.1916	11.11.1918
K. Vayani Efendi	Ticaret ve Ziraat Nezareti	11.11.1918	24.02.1919
Abdullah Bey	Ticaret ve Ziraat Nezareti	24.02.1919	04.03.1919
Ethem Bey	Ticaret ve Ziraat Nezareti	04.03.1919	11.08.1919
T. Hayrettin Bey	Ticaret ve Ziraat Nezareti	11.08.1919	11.09.1919
Hadi Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	11.09.1919	08.03.1920
Ziya Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	08.03.1920	05.04.1920
Remzi Paşa	Ticaret ve Ziraat Nezareti	05.04.1920	31.07.1920
Cemal Bey	Ticaret ve Ziraat Nezareti	31.07.1920	21.10.1920
Kazım Bey	Ticaret ve Ziraat Nezareti	21.10.1920	12.06.1921
Safa Bey	Ticaret ve Ziraat Nezareti	12.06.1921	

Meşrutiyetten 1921'e geçen 13 yıl içerisinde 20 Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin gelip gittiğini görüyoruz. Hele 1918'den sonra üç yıl içerisinde on Nazır, daha yerine alışamadan, ısınamadan değişmiş. Bu durum Osmanlı'nın son dönemdeki yaşadığı bunalım ve içinde bulunduğu kargaşayı da açıkça göstermektedir. Böylesi bir kargaşa ve kaos içindeki Osmanlı'da, gelenlerin iktidarlarını sürdürüp sürdürememe endişesi çok daha öne çıkmış durumdadır. Bu endişe, yöneticileri sarıp sarmalamışken, tarımına eskiden de olduğu gibi bu son dönemlerde yine gerektiği şekilde eğilememiş. Ayrıca, bu güne kadar köylüden sadece alma yoluna gitmiş olan Osmanlı'nın, bu dönemde, köylüye bir şeyler vermesi (teknik destek-yatırım) mümkün ol(a)mamış. Koşullar ve yaşanılan atmosfer zaten bu çabaları göstermeye de uygun değildir. Halkımızın deyimiyle "Koyun can derdindedir." Tarımın devlet nezdinde örgütlenme ayağı böyle bir seyir izledi. Sivil örgütlenme ayağı nasıldı acaba?

XVIII. Bölüm
ZİRAAT ODASI

İstanbul'da 1863 yılında ilk ziraat sergisi açılır. Bu sergide çeşitli saban ve pullukların yanında diğer çeşitli zirai ürünler sergilenir. Bu sergi karmadır, diğer mallar da bu sergide teşhir edilir: mimari ve dekorasyon malzemeleri vb.

Ahmet Mithat 1879'da, ziraat ile ilgili görüşlerini şöyle açıklar: "...Geniş topraklarımız ve ziraatımız da olmasa millet büyük sıkıntılar çekecektir. Yetiştirdiğimiz ürünlerden çiftçi gibi yararlanıyoruz, tüccar gibi yararlanamıyoruz. Her mamul maddeyi dışarıdan alıyoruz. Düşmana atacağımız kurşunu bile ithal ediyoruz. Ne kendi malımızı, başka ülkelere kendimiz satabiliyoruz ve ne de oralardan ithalatı kendimiz yapabiliyoruz. İç ticaretimiz de dış ticaretimiz de yabancıların elindedir. Büyük Petro, Rus milletine ekonomiyi kalem ile değil, kırbaç ile öğretti. Düşünüyorum düşünüyorum da bizim de böyle bir şeye ihtiyacımız var. Bizi birisi çiftçi, zanaatkâr ve tüccar etmelidir. İki yüz yıllık gecikmemiz var. Acaba daha ne kadar bekleyeceğiz..."[458] diyerek, tarımın önemine işaret etmiştir.

Ziraat Odaları da esasen bu ihtiyaca yanıt olarak düşünülen çözümlerden birisi olarak gündeme getirilmiştir.

1876 yılında sadrazam, ekonomiyi geliştirmenin bir aracı olarak Ticaret ve Ziraat Cemiyetlerinin kurulmasını öngörür. İç ve dış ticaretin yabancıların elinde olması ziraat ve ticaretin cemiyeti birlikte aynı isim ile kurulmuş olabilir.

Ticaret ve Ziraat Cemiyeti için İstanbul'da 24, vilayet başkent-

458 Reşit Sönmez, age., s.21.

lerinde 12, sancak merkezlerinde 8 ve kazalarda 4 kişinin seçilmesi belirlenir. Seçilen üyelere maaş verilmeyecektir. Sadece İstanbul Ziraat Odası, bir katip çalıştırabilecekti. Ziraat Odası toplantı yerini temin etmek için özel fonlar alıyordu. Üye seçimi her bölgenin ileri gelen ziraatçı ve tüccarları arasında belirlenecekti. Üyelik yaşı 25'tir.

Cemiyetler haftada bir toplanacak. Dört ayda bir de yerel tarımı geliştirme konusundaki görüşlerini rapor edeceklerdi. Yani çalışma konuları ve çalışma akışı Osmanlı yönetimi tarafından belirlenmiş durumdadır. Ziraat Odaları halen tarım konusunda rapor veren ve Tarım Bakanlığı'nın kendisine verdiği görevleri yapmakla yükümlü kılınmış durumdadır. 1984 yılında düzenlenen yasasında görev tanımı böyledir, yani bağımsız değildir.. Oysa ki, muadilleri olan Ticaret Odası ve Sanayi Odası üyelerinin hakkını arayabiliyorlardı. Yasalarla hak mücadelesi vermekten alıkonulan Ziraat Odası hak arayan örgüt olamamıştır. Osmanlı döneminde olduğu gibi köylü halen örgütsüz, örgütsüz olduğu için de biteviye sömürülendir.

Cemiyetin kuruluşundan 4 yıl sonra, Said Paşa, İstanbul ve vilayetlerde Ziraat Odaları kurulması için emir verir. Yukarıdan emirle, yani çiftçilerin bir araya gelerek kurduğu değil, yönetenlerce kurulmasına ihtiyaç duyulmuş olan Ziraat Odaları'nda çiftçi hiçbir zaman söz ve karar sahibi olamamıştır.

Böylelikle Ziraat Odası kurulur; ama öyle üyesi çok yani kitlesel bir kuruluş olmaz. İstanbul'un ilk yıllardaki üye sayısı 24'dür. Üyeleri de çiftçi değildir. Üyeler, şahısa ait Ziraat Gazetesi'nin sahibi, Ticaret ve Ziraat Nezareti memurları ve çiftlikat-ı hümayun müdürleri olan Osmanlı tebaasından kişiler ile 4-7 arasında yabancıyı kapsıyordu. Ziraat Odalarına yabancı katılımı 1888 yılından sonra sona erer. O sene toplam üye sayısı 16'ya düşer. 1889 ve 1890'da 11'e düşer.[459]

Oda yönetimine, vilayet dahilindeki farklı bölgelerin önde gelen üreticileri ile muteber (memur) adamlarından seçilir. Bir bakıma köylünün sırtından büyük gelirler kazanan merkezi yönetimin memurları ve köylüleri sömüren zenginlerden seçiliyordu yöneticiler.

---

459 Donald Quataert, age., s.80.

Ziraat Odası yönetimi, ayda iki kez toplanarak tarımsal gelişmeyi yavaşlatan etkenler ve alınması gereken önlemleri tartışıyordu. Her yılın mart ayında yıllık toplantısını yapıyor, kendi bölgesinin tarımına ilişkin geniş raporlar hazırlıyor, Ticaret Nezareti'nin incelemesi için İstanbul'a gönderiyorlardı. Yani bu raporlar köylüyü sömürenlerin hazırladığı raporlardır. Aslında Osmanlı yönetimi, üzerinde bir etkisi ve yaptırımcılığı olmayan/olmayacak olan raporlardır. Doğal olarak köylünün derdine çare olması gereken talepler, bu raporlarda kendine pek yer bulmaz. Köylüyü sömüren elitler ile onların seçilmesini istemekle başta seçilenlerin itibarını kabullenen Osmanlı yönetimi, arasında bir yazışmadan öte geçmeyen raporlardır. Belki de yaptıkları tek yararlı şey, yerel koşullara en uygun türleri saptamak için tahıl ve sebze tohumları ve meyve ağaçlarını inceliyor olmalarıdır.

Ziraat Oda yönetimlerinin seçimindeki bütün bu elitliğine rağmen merkezi yönetim yine de denetimi elden bırakmaz, pür dikkat bir biçimde denetler. Komisyon kurmak isteyen herhangi bir şube, merkezden atanan bir memurun yani valinin onayını almak zorundadır. Bağımsız değil, bugün olduğu gibi devlet bürokrasisinin hizmetinde, onun yan kuruluşu gibi çalış(tırıl)maktadır. Sadece verilen görevleri başka bir deyişle kendinden istenenleri yapmakla yükümlü kılınmıştır.

Odaların kendi başına hareket edebilmesinin elbette ki sınırları vardır. Bu sınırlar merkezden yayınlanan çeşitli yönergelerle belirlenmektedir. 1883 yılında yayınlanan bir yönerge, odaların bağımsızlık sınırını; bir oda diğer odalarla en fazla birlikte sergi düzenleyebilir ve bu sergiyi finanse edebilir, diyerek çizmiştir. Diğer tüm konular daha yetkili bir odaya, o odalar da Osmanlı merkezi yönetiminin denetim ve sorumluluğu dahilindedir.[460]

Said Paşa, 1895 yılında sadrazamlıktan istifa eder. İstifa edince İstanbul ve vilayetlerdeki Ziraat Odaları'nı resmen kaldırdığını bildirir. Yukarıdan talimatla kurulan bir şeyin yine yukarıdan kolaylıkla yıkılacağını gösteren örnek uygulamalardan biridir Said Paşa'nın Ziraat Odaları'nın kurulma ve kaldırılma talimatı...

Said Paşa'nın emirlerine rağmen, odalar, kâğıt üzerinde de olsa varlığını sürdürür. Bazı bölgelerde ise Ticaret Odalarıyla bir-

460 BVA 1 1300, ŞD 2662.

leştirilir. 1892 yılında Ziraat Odası bağımsız kurum kimliğinden çıkarılır. Ticaret Odasıyla birleştirilir. Ziraat Odalarının Ticaret Odalarıyla birleştirilmesini, Ticaret Odası'nın Osmanlı yönetiminin üzerinde daha etkin olduğunu, kararlarını uygulattırmakta başarılı olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, Ticaret Odasının Osmanlı yönetimiyle işbirliği Ziraat Odalarını mahiyetine almayı sağlamıştır. Bu da Ticaret Odası ile Osmanlı yönetiminin ittifakının gücünü göstermektedir.

1880 yılında açılan Ziraat Odaları, 1881 yılında çıkarılan tüzükle resmen kurulmuştur. Yapılan araştırmalara göre, Ziraat Odaları kuruluş sayılarını 1881 yılından 1897 yılına kadar 99'a yükseltmişlerdir. Daha çok bir danışma niteliğinde olan Ziraat Odaları'ndan beklenen hizmetler yeterli görülmemiş, önce Ticaret Odaları'yla birleştirilmiş sonra 1912 yılında çıkarılan başka bir tüzükle, Ziraat Odaları'nın ilçe düzeyinde kurulması yoluna gidilmiştir.[461]

Osmanlı tarihi boyunca köylü sınıfı içinde bulunduğu durumu hep sessizce kabullendi mi? Hiç başkaldırmadı mı? Mücadele etmedi mi? Ya da neler yaptı, şimdi de ona bakalım...

461 Abdullah Aysu, *Tarladan Sofraya Tarım*, İstanbul: Su Yayınları, 2002, s.303.

SON SÖZ

Osmanlı Devleti altı yüzyılı aşkın bir süre varlığını sürdürdü. Başlangıç döneminde toprak düzenin yaklaşık olarak eşit ölçekte olması, toprakta şahıs mülkiyetinin bulunmaması, üretimin değişim değeri için değil de daha çok kullanım değeri üzerinden sürmesi, Osmanlı'nın iyi yanları olarak ortaya çıktı.

Osmanlı yönetim sisteminde bu iyi yanlarının olması elbette üreten insanların sömürülmediği anlamına gelmiyordu, Osmanlı'da da üretenler sömürülüyordu. İnsanların insanlar tarafından sömürülmediği dönemde, doğa da hoyratça tahrip edilmiyordu.

Osmanlı'da sultan dokunulmaz üstün vasıflara haizdi bu nedenle yönetim tamamıyla ondaydı. Yöneten sultan bütün toprakların da sahibiydi. Toprağın sahibi Sultan, toprağı işleyen reayadan vergi alıyor, sömürüyordu. Bu vergiyle kamu işlerini yürüttüğü varsayılıyor, ancak toplanan vergilerin yok denecek kadarının kamu işlerinde kullanıldığı, kalanın sultan ve çevresinin kendilerine kullandığı kanısı yaygındı. Sultan ilk başlarda toprağa sahiplik üzerinden ayrıca masraflarını karşılamadığı büyük bir orduya da sahip oluyordu. Bunlar elbette ki Osmanlı'nın iyi olmayan yanlarıydı.

Zaman ilerledikçe Osmanlı yükselme döneminde, önce durakladı sonra da eğik düzleme geçti. Toprakta olmayan kişisel mülkiyet oluşmaya başladı. Toprak mülkiyeti sultanın çeperindeki kişilere sunulan değerli hediyeler (rüşvetler) karşılığında kişilere dağıtıldı. Özel mülk sahiplerinin köylüyü sömürmesiyle toprakları her geçen gün büyüdü, reayanın ise toprağı küçüldü, bazı reaya topraksız bile kaldı.

İkili anlaşmalarla Batılı tüccarlara tanımak zorunda kaldığı imtiyazın ardından girdiği borç sarmalı Osmanlı'yı iyice güçten düşürdü, bağımlı hale getirdi. Borca bağımlı hale gelen Osmanlı bağımsızlığını da her geçen zamanda yitirdi.

Yapılacak demiryolları yapım ve gelirini garantileme karşılığında bazı bölgelerin öşürlerini, bazı borçların karşısında tütün gelirlerini, her borca karşılık devrettiği vergi toplama hakları Osmanlı'yı devlet içinde devlet olarak tabir edilen Düyun-u Umumiye güdümüne soktu, bağımsızlığını iyiden iyiye kaybetti.

Osmanlı, girdiği savaşlardan gelir elde edemiyor, üste tazminat ödemek durumunda kalıyordu. Gelişen deniz nakliyesi karşısında ipek yolu geliri gün be gün azaldı. En nihayet parça parça topraklarını kaybetmeye başladı, Osmanlı.

Buna bağlı olarak, Osmanlı'nın geliri iyice azaldı. Kala kala yalnız köylüden alınacak vergiye muhtaç kaldı. Ancak köylünün ürettiği üründe gözü olan sadece Osmanlı değildi. Köylünün ürettiği üründe paydaş olmayan kimler yoktu ki: Bir yandan Reji İdaresine, diğer yandan Düyun-u Umumiye'ye ve demiryollarını yapan şirketlere gelirlerinin garantilemesi karşılığında verilen bölgelerin öşürleri ve toprakların vergilerini toplama hakkını ele geçiren saray çevreleri ile çıkar ilişkisi içerisindeki ayanlar, mültezimler, malikâneler, kaydıhayatlar, vakıflar dört bir yandan kuşatmaya almışlardı köylüleri. Hepsi de bir koyundan iki post çıkarmak için tek alın teri döken kesim olarak kalan köylüyü acımasız bir sömürüye tabi tuttu.

Osmanlı son zamanlarda tarımını hatırlayıp bazı atılımlarda bulunmaya kalkıştı. Tarımcısına kredi olanakları yaratmaya çalıştı. Yabancı şirketlere karşı kooperatif örgütlülüğü ile karşı durmaya çabaladı, ancak Osmanlı için "Atı alan Üsküdar'ı geçmişti."

Daha son hamle yapılmamış, son söz söylenmemişti henüz. Anadolu'yu bağımlı ilişkilerden, köylüyü Reji mezalimi ile Düyun-u Umumiye sömürüsünden kurtarmak, üzerinde oluşan ablukayı dağıtmak için başvurulacak tek şey olan onur mücadelesi kalmıştı.

1918'den sonra sivil-asker küçük burjuva aydınları açık işgale karşı direniş hareketini örgütlemeye girişti. Genç Osmanlılarla başlayan, Jön Türkler'in sonrasında İttihat ve Terakki hareketinin varyantları ile zaman içinde savrulan, siyasi çalkantılar yaşayan

Osmanlı, küçülüp, ufaldıkça direniş daha radikal bir ivme kazandı.

Osmanlı son deminde egemen sınıfının önemli bir bölümünü oluşturan ticaret burjuvazisi, esnaf, ayan ve feodaller başlangıçta direniş hareketine destek vermezken, daha sonra işgalciler onların da çıkarlarına zarar verince direniş hareketinin içinde zorunlu olarak yerlerini aldılar.

Seçilmiş Kaynakça

Ahmad, Feroz. İttihatçılıktan *Kemalizme*, Çev: Fatmagül Berktay, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.

Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, Ankara: Barış Yayınevi, 1965.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453) Cilt I*, İstanbul: Tekin, 1979.

Aksoy, Doç. Dr. Suat. *100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gerçek Yayınları,1969.

Aksoy, Doç. Dr. Suat. *Tarım Hukuku*, A.Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü Ders Kitabı, 1984.

Akşin, Prof. Dr. Sina. *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1996.

Anadol, Kemal. *Büyük Ayrılık*, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2003.

Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1971.

Aysu, Abdullah. *Tarladan Sofraya Tarım*, İstanbul: Su Yayınları, 2002.

Aysu, Abdullah. *Türkiye'de Tarım Politikaları*, İstanbul: Özgün Yayınları, 2001.

Barkan, Ömer Lütfi. *Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakları Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

Barkan, Ömer Lütfi. *Türk Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*. Toplu Eserler 1, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Berkes, Niyazi. İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz, İstanbul: Yön Yayınları, 1965.

Braudel, Fernand. *Tarih ve Toplumsal Bilimler*, İstanbul: Alan Yayınları.

Cem, İsmail. *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Çavdar, Tevfik. *Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 yılı*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1973.

Çavdar, Tevfik. *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, İstanbul: Uygarlık Yayınları, 1982.

Çelebi, Katip. *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar*, Haz. A Koçi Bey Risalesi, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

Divitçioğlu, Sencer. *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Kırklareli: Sermet Arkadaş, 1981.

Divitçioğlu, Sencer. *Asya* Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu Marksist *Üretim Tarzı Kavramı*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Doğruel, Prof. Dr. Fatma ve Prof. Dr. A. Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze TEKEL*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000.

Earla, Edward Mead. *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev: Kasım Yargıcı, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972.

Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1970.

Ercan, Fuat. *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Erdost, Muzaffer İlhan. *Osmanlı'da Mülkiyet İlişkileri*, İstanbul: Onur Yayınları, 1984.

Erkan, Hüsnü, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırır vd. *Tarişbank Tarihi*, İstanbul: Türkiye Tarih Vakfı Yayınları.

Faroqhhi, Suraıya. Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, İstanbul: Doğubatı Yayınevi, 2018.

Fleed, Kate. *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Çev: Özkan Akpınar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.
Geray, Cevat. *Dünden Bugüne Kırsal Gelişme Politikaları*, İstanbul: Phoneix Yayınları, 2011.
Gordevski, V. *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, İstanbul: Onur yayınları, 1988.
Göçer, Lütfi. *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi, İstanbul*: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964.
Günaydın, G. *Türkiye Şeker Sektörü Analizi. KİGEM Vakfı*, Ankara: Kardelen Ofset, 2001.
Güran, Tevfik. *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul : Eren Yayıncılık, 1998.
Güran, Tevfik. *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
Hançerlioğlu, Orhan. *Düşünce Tarihi*, İstanbul: Remzi Yayınevi, 1995.
Hüsnü, Şefik. *Türkiye'de Sınıflar*, Ankara: Ülke Yayınları, 1975.
Hütteroth, Wolf Dıeter. *"Osmanlı Topraklarının Ekolojosi" Türkiye Tarihi (1603-1839)" Geç Osmanlı İmparatorluğu*, Haz: Suriya Faroghi, Çev: Fethi Aytuna, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
İnalcık, Halil. Devlet-i Aliye, *Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
İnalcık, Halil. *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar"*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1943.
Kazgan, Haydar. *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
Kılıçbay, Mehmet Ali. *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara: Teori Yayınları, 1985.
Koloğlu, O. *"Ekonomik Yanı Ağır Basan Sosyal Tarihsel Araştırma"*, Tarih ve Toplum, İstanbul: Vakıf, 1987.
Köymen, Oya. *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981.
Kuyumcu, İbrahim. *Türkiye'de Toprak Sorunu Süreci*, İstanbul: İs Matbaacılık, 1976.
Lenin, V. İ. Emperyalizm, *Kapitalizm En Yüksek Aşaması*, İstanbul: Agora Yayınları, 2009.
Lothar, Rathman. *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Çev. Ragıp Zaralı, İstanbul: Gözlem Yayınları, 2008.
Mazoyer, Marcel ve Laurence Rroudar, *Dünya Tarım Tarihi: Neolitik Çağ'dan Günümüzdeki Krize*, Çev: Şule Ünsaldı, İstanbul: Epos Yayıncılık, 2009.
Noviçev, A. D. *Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi*, Ankara: Onur Yayınevi, 1979.
Okçuğlu, İbrahim. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi 1. Kitap*, İstanbul: Ceylan Yayınları, 2000.
Ortaylı, İlber. *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara: TODAİE Yayınları, 1979.
Özsoy, Rıfat. *Osmanlı Borçları-1854-1914*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1999.
Özvar, Erol. *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulamaları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.
Pamuk, Şevket. *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İstanbul: K Kitaplığı, 2003.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İstanbul: Gerçek Yayınları.
Polanyi, Karl. *Büyük Dönüşüm Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri*, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yayınları, 1986.
Quataert, Donald. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
Rozaliyev, Y. N. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesinin Özellikleri (1923-1960)*, Ankara: Onur Yayınları.
Sencer, Muzaffer. *Osmanlı Toprak Yapısı*, İstanbul: May Yayınları, 1982.
Sencer, Muzaffer. *Toprak Ağalığının Kökenleri*, İstanbul: Tel, 1971.
Sevinç, Necdet. *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul: Bilge Karınca, 2007.
Şanda, Hüseyin Avni. *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1976.
T.C. Ziraat Bankası, *Elli Senelik Hayat ve Faaliyeti-1888-1938*, Ziraat Bankası Neşriyatı.
Taygun, N. *Türk Şeker'in Öyküsü*, Ankara: TİFAŞ Yayınları, 1993.
Tekeli, İlhan. *Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü Üç İzmir*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992.
Tezel, Yahya S. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Ankara: *Yurt Yayınları*, 1982.
Timur, Taner. *Osmanlı Kimliği*, İstanbul: Hil yayınları, 1979.
Uşaklıgil, Halit Ziya. *Kırk Yıl*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1987.
Ünal, Metin. *"Tütünün Dört Yüz Yılı" Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.
Wehausen, Jullus. *Arap Devletleri ve Sukutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1963.
Wener, Ernst. Şeyh Bedreddin ve *Börklüce Mustafa*, Çev. Hakan Sevin, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.
Werner, Ernest. *Büyük Bir Devletin Doğuşu (Osmanlı Feodalizminin Oluşum Süreci)*, Cilt 1, Çev. O. Esen, Y. Öner, İstanbul: Alan Yayınları. 1988.
Yerasimos, Stefan. *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına, Kitap 2*, İstanbul: Belge Yayınları, 2007.
Yetkin, Sabri. *Ege'de Eşkiyalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
Yücel, Yaşar. *XIII ve XIV. Yüzyıl Kuzey- Batı Anadolu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1980.
Zelyut, Rıza. *Osmanlı'da Karşı Düşünce ve İdam Edilenler*, 4. baskı, İstanbul: Yön, 2010.

Osmanlı Devleti altı yüzyılı aşkın bir süre hüküm sürdü. Başlangıçta toprak düzeninin yaklaşık olarak eşit ölçekte olması, toprakta şahıs mülkiyetinin bulunmaması, üretimin değişim değeri için değil de daha çok kullanım değeri üzerinden sürmesi, Osmanlı'nın iyi yanları olarak ortaya çıktı. Ancak yönetim sisteminde böyle iyi yanlarının olması elbette üreten insanların sömürülmediği anlamına gelmiyordu, Osmanlı'da da üretenler sömürülüyordu.

Yükselme dönemiyle birlikte toprakta daha önce olmayan kişisel mülkiyet oluşmaya başladı. Özel mülk sahiplerinin köylüyü sömürmesiyle toprakları her geçen gün büyüdü, reayanın ise toprağı küçüldü, bazı reaya topraksız bile kaldı.

Osmanlı son zamanlarda tarımı hatırlayıp bazı atılımlarda bulunmaya kalkıştı. Üreticisine kredi olanakları yaratmaya çalıştı. Yabancı şirketlere karşı kooperatif örgütlülüğü ile karşı durmaya çabaladı, ancak atı alan Üsküdar'ı geçmişti...

Bu kitap bir tarih araştırması değil. Osmanlı'ya biraz sosyal, biraz politik nazar atan bir çalışma. Düne bakarak bugünü anlama çabası da denilebilir. Zira bugün yaşadıklarımız ve bize yaşatılanlar geçmişimizin izini taşımakta ve adeta onu tekrar etmektedir.

Dün var olan, sömüren zalimler bugün de var. George Santayana'nın da dediği gibi; "Geçmişi hatırlamayanlar, onu bir kere daha yaşamak zorunda kalırlar." Bu çalışma geçmişi hatırlatarak, gelecekte sömüren zalimlerin olmayacağı bir dünyanın umuduyla, okuyucuları tarihin tekerrürüne karşı uyarmaktadır.

YENİİNSAN

www.yeniinsanyayinevi.com

osmanlı'da tarım politikaları
yeşil politika serisi
abdullah aysu

THG
0523245
RSF

₺30.00

ISBN: 978-605-7764-30-0

9 786057 764300

yeniinsanyayinevi yeniinsanyayinevi yeninsanyayin